

Аҳмад Лутфий Қозончи

ҲАЗРАТИ УМАР ИБН ҲАТТОБ

(розийаллоҳу анҳу)

Таржимон:
Шоакмал Шоакбар ўғли

Тошкент
«Мовароуннаҳр»
2005

Мўминларнинг адолатли амири Умар ибн Ҳаттоб айтадилар:

Мен учун энг севимли киши хатоларимни кўрсатган инсондир.

Мен учун энг афзал инсон адолатга зид иш таклиф қилинганида, манфаатли бўлишига қарамасдан, рад эта олган инсондир.

Ушбу асар ўзбек китобхонлари орасида «Саодат асри қиссалари», «Ўғай она», «Қайнона» каби асарлари билан ҳурмат қозонган Аҳмад Лутфий Қозончи ҳазратларининг қаламига мансубдир. Унда мусулмонларга энг суюкли инсонлардан бири, адолати ҳануз қалбларда қуёш бўлиб порлаётган мўътабар зот - Умар ибн Ҳаттобнинг ҳаёти биз билган-билмаган қирралари билан қайноқ, жонли бўёқларда чизилган. Замин узра ҳидоят қуёши балққан, оламлар нурга чўмилган кунлар эркини маърифатга чанқоқ қалбларга ҳузур бағишлайди, деган умиддамиз.

ТАҚДИМ

Ушбу рисола буюк ва одил инсон Ҳазрати Умар ҳақида. Куфр ботқоғидан чиқиб, иймоннинг юксак зинапояларига кўтарила олган инсон ҳақида батафсил баён қилишнинг имкони йўқ. У зотнинг ҳаётидан бир неча лавҳаларни келтириш мумкин, холос.

Буюк деб аталганлар аслида жуда кўп. Уларнинг баъзиларини яқиндан таниганингиздан сўнг, бу нисбат ҳаққоний эмаслигини тушунасиш. Улар худди ичига ҳаво тўлдирилган мешга ўхшайди. Негаки, уларнинг номларини сунъий равишда кўтарадиган одамлар бор, улар ўзлари ихлос қўйган одамни кўкларга кўтаришдан лаззат оладилар, виждонга қарши борадилар, ўзларини тиймайдилар. Бундай одамларга яқинлашиб, маълум бўлмаган жиҳатларини билишга ҳаракат қилсангиз, улар ўз қобилларини ёпиб оладилар, елканлари сувга қулаган кема янглиғ ёлғонларини яширишга уринадилар.

Бир инсон шундай деган экан: «Инсоннинг буюклигини хизматкорлари энг кейин тан оладилар. Чунки улар ўз хожаларини бошқалардан кўра яхшироқ биладилар».

Яна буюк деб аталадиган бир тоифа инсонлар ҳам борки, сийратларини ўрганганингизда, ҳақиқатда уларнинг шу номга лойиқ эканларига амин бўласиз. Оддий одамлар ўз қусурларини яширишга уринсалар, улар ўз буюкликларининг кўзга ташланмаслиги учун ҳаракат қиладилар. Бинобарин, уларнинг мақсадлари инсонлар эътиборини қозониш эмас, балки Аллоҳ ризоси учун халққа хизмат қилишдир. Зеро, бундай зотлар ушбу буюкликка халққа хизмати орқали эришганлар.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам марҳамат қилганлар: «Бир қавмнинг буюғи уларга хизматда бўлган кишидир».

Ҳазрати Умар ҳам шундай буюклар сирасидан. Агар у зотнинг атрофдагилари хотираларини қолдирмаганларида, биз бу кишини бу қадар яхши билмаган бўлар эдик.

У зот хатоларини айтган инсонни севарди. Ҳатто хизматкорларидан ҳам ўз қусурини эшитишга истиҳола қилмасди.

У киши адолатга қарши иш таклиф ҳилинганда, ўз манфаатидан воз кечиб, «йўқ» дея олган ва бундан кўнгли таскин олган инсондир.

Ислумни қабул қилган илк куниданоқ, адолатсизликка қарши турган, хатолари айтилганда жаҳли чиқмаган, билъакс, ўша хатони тўғрилашни ўзига шараф деб билган буюк инсон шу тамойилга таянди. Ҳар қандай ҳолатда ҳам Умарга адолатга зид келадиган ишни қилдириб бўлмасди.

Бу китоб Ҳазрати Умарни тўла тавсифлайди, десак, хато бўлади. У зотни тўла билиш учун бутун умр ҳам кифоя қилмас. Биз ҳам у зотнинг муборак хотирасини ёдга олиб, ўзига хос гулдаста ҳозирладик. Бу гулдастада гуллар билан биргаликда япроқлар ҳам, тиканлар ҳам бор. Лекин буларнинг барчаси ўзига хос уйғунлик касб этади.

Инсон яралгандан бери айбу нуқсонсиз кишининг ўзи бўлмаган. Шу жумладан, Ҳазрати Умар ҳам қамчиликлардан холи эмас эди. Инсон айбсизликка даъво қиладиган бўлса, бу унинг ўта мақтанчоқлиги ва нафсига қуллигидан нишонадир. Ҳазрати Умар эса, асло мақтаниш нималигини билмаган, кибр ва ғурурга берилмаган, биз тасаввур қила олмайдиган даражада нафсини жиловлай олган инсон эди. У зот: «Аллоҳ олдида ҳисоб беришдан аввал ўзингизга ҳисоб беринг. Қиёматда амалларингиз сараланмасдан олдин, уларни ўзингиз саралаб олинг ва бу даҳшатли кунга тайёргарлик кўринг», дер эди.

Ҳазрати Умар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг энг суюкли сафдошларидан эди. Жанобимизнинг: «Раббим, икки инсон - Умар ибн Ҳаттоб ва Амр ибн Ҳишомнинг қайси бири Сенга суюклироқ бўлса, динни у билан азиз қил!» деган дуолари шу буюк инсон учун қилинган эди. Расулуллоҳ фақат у зотгагина «Форук» номини берганлар. Яна у зот ҳақларида: «Парвардигор ҳақ ва тўғри гапни Умарнинг тилига ёпиштириб қўйган», «Шайтон Умарнинг бирон йўлдан юрганингни кўрса, бошқа йўлдан юриб кетади, деганлар.

Қалбимиз, кўнглимиз унга бўлган чексиз муҳаббатга тўлалиги билан умид қиламизки, Аллоҳ бир кун шу муҳаббат шарофати ила унинг шафоатига шу асарлар муаллифини ҳам мушарраф қилажак.

Аҳмад Лутфий Қозончи

ҲАЗРАТИ УМАР Аллоҳ у зотдан рози бўлсин

— Суюнчи! Ўғил кўрдинг!.. Арслондек!..

Бу хушxabардан Ҳаттоб ибн Нуфайлнинг кўзларида қувонч порлади. Қахрли юзига табассум югурди. Асосийси, бир неча ойдан бери ичида илон каби тўлғонаётган шубҳаларни тарқатиб юборди. Ҳар замон «Қиз бўлса-чи?» деган фикр миясига урилар пешонасидан терлар чиқар, юзи тундлашиб, муштлири тугилар эди. Сабаби бу вақтларда қизнинг қадри йўқ эди. Шунинг учун қиз кўрганда эрларнинг кайфияти бузиларди. Қиз фарзанд ҳақида хабар эшитган одам ўзини кўйишга жой тополмас, инсонларнинг кўзига қарай олмас эди. Ҳаттоб ҳам шу жамиятда яшагани боис, унга-да бу одатлар бегона эмасди.

Чақалокқа Умар деб исм кўйишди. Макканинг кескин об-ҳавоси, отасининг қаттиққўллиги унинг қоя каби мустаҳкам бўлишига замин ҳозирлади. Маккадаги Окир тоғи (унга кейинчалик «Жабали Умар» — Умар тоғи, деб ном берилган) этагида яшайдиган Адий қабиласининг одамлари кун сайин ўсиб бораётган болани кўриб, «Худди отаси Ҳаттобнинг ўзи-я», дейишдан чарчамасдилар.

Болалигиданоқ шижоатли, жасур ва довиюраклиги туфайли «Абу Хафс» — Арслоннинг отаси (яъни, эркак арслон) лақабини олган эди. Умар чапақай бўлишига қарамай, ўнг қўлини ҳам эркин ишлата оларди. Ёшлигини чўпонлик билан ўтказди. Эрта тонгдан у ўтлоқдан бу ўтлоққа чопаркан, ёд олган шеърларини хиргойи қилиб юрарди. Гоҳида Ҳаттобнинг шафқатсиз зарбалари гарданига ҳам тушиб қоларди.

Болақай курашга қизиқди. Гоҳида ўртоқлари билан олишиб, даврани ғолиб сифатида тарк этаркан, ҳаётининг энг бахтли лаҳзаларини ўтказаётганини ҳис қиларди. Ҳар йили Макка ва Тоиф шаҳарлари ўртасида Укоз бозорида уюштириладиган баҳодирлар мусобақасида ҳам қатнашиб турарди. Лекин ҳар доим ҳам ғалаба насиб қилавермасди (*Ибн Саъд, «Табақот»*).

Кунларнинг бирида холаваччаси Холид ибн Валид билан кураш тушаркан, оёғини синдириб олди. Синган оёк, соғайиб кетган бўлса-да, бу воқеа Умарнинг хотирасида муҳрланиб қолади (*Ибн Касир, «Ал-бидоя ван-ниҳоя»*).

Онаси Ҳашама ибн Хошим Ислом душмани Абу Жаҳл билан амакивачча эди.

* * *

Умарнинг биринчи никоҳи Зайнаб бинти Мазъун исмли аёл билан бўлган. Бу аёлдан Абдуллоҳ Абдурахмон исмли икки ўғил, Хафса отли қиз кўрди.

Иккинчи никоҳи Хузоъа қабиласидан бўлган Мулайка исмли аёл билан бўлиб, ундан Убайдуллоҳ деган фарзанд кўрди.

Учинчи жуфти Абу Умайя ал-Махзумийнинг қизи Қурайба бўлиб, мўминлар онаси Умму Саламанинг синглиси эди. Лекин у билан турмуши узоқ давом этмаган. Ҳазрати Умарнинг яна бир никоҳи Умму Гулсум билан бўлиб, у зотнинг Исломга кириши бу турмушнинг бузилишига сабаб бўлган (*Ибн Саъд, «Табақот»*).

Маккадаги воқеалар ривожини бошқалар каби Умарнинг ҳам асабига тегарди. Ҳошим авлодидан бўлган Абдулмутталибнинг невараси Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Ислом деб аталган янги динни тарқата бошлаши билан бир гуруҳ одам ота-боболарининг динидан юз ўгириб, бутлардан воз кечган ва уларга нисбатан ҳурматсизлик қилаётган эди.

Яқин қариндоши Амр ибн Ҳишом одамларнинг ақлини олган, отани ўғлидан ажратган, акани укадан бегона қилган, қариндошлик алоқалари узилишига сабаб бўлган бу динга қарши курашиш учун бор кучини сафарбар қилди. Умар ҳам ўзини ушбу ишга жавобгарлардан бири ҳисоблаб, курашга қўшилди. Бу кураш мусулмончилиқни қабул қилганларни ҳақорат

етиш, жавоб қайтарганларни дўппослаш билан амалга ошарди. Иш шу даражага етиб бордики, кўшни аёл икки нафар чўриси Исломни қабул қилганини айтиб, уни чакирттирди. Умар «кўшничилик ҳаққи»ни адо этиш мақсадида, ҳалиги икки жорияни бир неча маротаба дўппослаб, хуморидан чиқиб олди.

Кунлардан бир кун Муҳаммад алайҳиссаломнинг фаолиятларига барҳам бериши учун Макка зодагонлари «Дорун-надва»га йиғилишди. Мажлисида Ислом дини жуда кенг миқёсда тарқалиб кетаётгани, ўлим хавфи ҳам бу йўлни танлаган инсонларни ортга қайтара олмаётгани ўртага ташланди. Агар жиддий чора кўрилмаса, иш жуда кўнгилсиз равишда тугаши ҳам эсга олинди. Энг мақбул чора эса, Буюк раҳнамонинг ўлдирилиши эди. Фақат шу йўл билангина воқеалар ривожини бошқа ёққа буриш мумкин эди.

Бироқ ким ўлдиради, деган саволга жавоб берадиган мард топилмай қолди. Амр ибн Ҳишом бу ишни бажарган одамга юзта туя ваъда қилди. Бу миқдор кўпчиликнинг орзуидаги бойлик эди. Лекин бу бойликка эришиш учун ўлим билан юзлашиш керак бўларди. Шу сабаб ҳеч кимдан садо чиқмади. Масаланинг яна бир томони, Муҳаммад алайҳиссалом ўлдирилса, Бани Ҳошим унинг хунини олмасдан қўймасди. Буни ҳисобга олмай, майдонга чиқиш фақат ўзини эмас, балки бутун қариндош-уруғининг тақдирини қил устига қўйиш билан баробар эди.

Амр ибн Ҳишом таклифини яна бир бор такрорлади. Лекин унинг сўзлари деворларга сингиб кетди.

Бирор инсон: «Эй Абулҳакам, ўзинг ботир инсонсан. Бу ишни ўзинг амалга оширсанг, юзта туянг ёнингга қоларди, бунинг устига, сен Муҳаммаднинг энг катта душмани бўласан», дея олмади.

Ғалати сукунатни 27 ёхуд 33—34 ёшлар атрофидаги басавлат бир йигит бузди:

— Бу ишни Ҳаттобнинг ўғлигина қила олади (*Жавдат Пошо, «Қиссаи анбиё»*).

Овоз эгасига мамнуниятга тўла кўзлар қадалди. Барча бир овоздан бу ишни ундан бошқаси қилолмайди, деб қўллаб-қувватлади. Бу эътирофлар самимий эди. Чунки Умарнинг кимлигини барча билар, у агар бу ишни амалга оширса, чорасиздек туюлган масала ҳал қилинган бўлар эди.

Амр ҳам ўтирганларга мағрур боқди (*Ибн Саъд, «Табақот»*).

Унинг сўзларидан «Сенларда ҳам борми шундай жиян?!» деган маънони уқиш мумкин эди. Кейин «ўзимнинг арслон жияним», деб, Умарни алқаб ҳам қўйди.

«Дорун-надва»да бу ишлар содир бўларкан, маънавият оламида ҳам нималардир кечаётган эди.

Олти йилдан бери одамларни инсонийликнинг чўққисига бошлашга уриниб, бу йўлда бор кучини сарфлаётган, эвазига эса, фақат адоват ва душманликка дучор бўлаётган Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам Парвардигорга илтижо қилиб: «Аллоҳим, шу динни, икки инсондан қайси бири суюклироқ бўлса, ўша билан азиз эт! Умар ибн Ҳаттоб ёки Амр ибн Ҳишом билан...» деб дуо қилардилар (*Ибн Саъд, «Табақот»*).

Бу дуо Аллоҳ ҳузурида ижобат бўлиб, Исломнинг икки катта душманларидан бирига ҳидоят шарбати насиб қилажак.

Бир тарафда «Ҳаттобнинг эшаги иймон келтириши мумкин, аммо Умар эмас», дея таърифланган Умар, иккинчи тарафда «Эй Худо, агар мана шу Қуръон) Сенинг даргоҳингдан келган ҳақиқат бўлса, устимизга самодан тош ёғдиргин ёки бизларга аламли азоб келтиргин!» (*Анфол сураси, 32-оят. (Ояти карималарнинг маънолари таржимаси Шайх Алоуддин Мансурники.)*) дея сурбетлик қилган Амр (*Амр ибн Ҳишом мушириклар орасида «Абулҳакам» (Ҳикмат отаси) куняси ила маишур эди. Расулуллоҳ жанобимиз унга «Абу Жаҳл» (Жаҳолат отаси) дея ном қўйдилар*) турар эди. Расулуллоҳ ҳам «иложи йўқ» нарсани сўрардилар.

Араблар бири Амр, иккинчи Умар исмли бўлган икки кишига «Умарайн» — икки Умар дерлар. Ҳазрати Пайғамбаримиздан келган дуоларда «Икки Умардан бириси ила азиз эт»,

шаклидаги ифодалар бор.

Бироқ буюк Аллоҳ ҳар нарсага қодир, ўзи истаган нарсани «бўл» деса, албатта, бўлади.

Умар уйга важоҳат билан кириб келганида, калласида ёмон фикрлар ғов бойларди. Бундай пайтларда унга биров: «Ҳа, Умар, нима бўлди?» дея олмасди. Бундай саволни фақатгина отаси Ҳаттоб бера оларди, аммо у орада йўқ эди. Умар белига қиличини боғлаб, уйдан чиқди.

* * *

Нуайм ибн Абдуллоҳ Ислонни қабул қилганини бировга билдирмаган эди. Ўша куни у қабиладоши Умарнинг курулганиб, шахдам қадамлар билан шошиб кетаётганини кўриб, баданига муздек тер югурди. Одатда шахарда қилич билан юриш учун ўта жиддий бир сабаб бўлиши керак.

— Йўл бўлсин, Умар? Жангга шайландингми?

Умар савол эгасига қаҳр билан тикилди:

— Муҳаммаднинг олдига... Орамизга нифоқ солган, динимизни қоралаган, худоларимизга тил теккизган, отани боладан айирган Муҳаммаднинг амал дафтарига нуқта қўймоқчиман.

Бу гаплардан Нуаймнинг хуши учди. Титраганча пешонасидаги терни артди. Ахир Расулulloҳдек инсонни ўлдириш учун ваҳший ҳайвон бўлиш ҳам камлик қилади.

— Ростданми? - дея олди зўрға. Жавоб кескин ва қатъий янгради:

— Умар жиддий одам. У нима деганини яхши билади.

— Худо ҳаққи, эсинг жойидамас, шекилли, — деди Нуайм, — Муҳаммадни ўлдирадиган бўлсанг, Абдуманноф авлодлари сени тинч қўймайди! Ундан кейин, аввал ўз оилангдагилардан хабар олсанг бўлармиди?!

Охирги гап Нуайм оғзидан беҳосдан чиқиб кетди. Бу гап диндошларининг ҳаётини хавф остига қўярди. Лекин ўқ ёйдан чиқиб бўлган, ортга қайтаришнинг имкони йўқ эди. Нуайм, нима бўлса бўлсин, Пайғамбарга бирон нарса бўлмасин, дея ният қилган эди, балки Аллоҳ унга шу сўзларни сўзлатгандир.

— Қайси қариндошимни айтяпсан?

— Куёвинг бўлмиш амакиваччанг Зайд билан синглинг Фотимани назарда тутяпман. Иккови ҳам Ислонни қабул қилган!

— Нуайм! Елғон гапираётган бўлсанг, калланг кетади-я!

— Худо ҳаққи, гапларим рост!

Умар индамасдан борадиган манзилени ўзгартирди. У шахдам қадамлар билан тезликда узоқлашаркан, Нуайм унинг кетидан: «Раббим, уларни Умарнинг ёмонлигидан сақла!» деб қолди.

Йўлда кетаркан, Умар хушига келолмасди. Ўзи мусулмон бўлганларни исканжага олиб юрса-ю, куёви билан синглиси Ислонни қабул этса. Қандай қилиб бундай пасткашликка борди улар?! Бунга аниқлаш керак.

Миясида чарх ураётган фикрлардан Умарнинг юзи шу қадар ўзгариб кетган эдики, агар кўзгуга қараса, ўзи ҳам важоҳатидан қўриқиб кетарди.

* * *

«Сизларнинг яхшиларингиз Қуръонни ўрганган ва бошқаларга ўргатганларингиздир». (Имом Бухорий ривояти).

Ҳотамул анбиёнинг бу сўзлари иймон келтирганларга Қуръонни ўрганишда ўзгача ғайрат ва куч бахш этган эди. Аллоҳнинг каломи қалбларга худди шу ғайрат туфайли ўрнашиб, кейинги авлодларга ҳам шу ғайрат билан етказилди. Бу йўлда тиним билмаган ва Расулulloҳ

хузурларига келишга имкон топа олмаганларга у кишидан ўрганганларини таълим берганлардан бири Ҳаббоб ибн Арат исмли саҳоба эди. Имкон бўлди дегунча, вақтини суюкли Пайғамбаримиз билан ўтказган, кейин у зотдан эшитганларини бошқаларга етказган бу фақир инсон ўша куни Саид ибн Зайд билан бирга эди. Ўша пайт яқиндагина нозил бўлган Тоҳа сурасини йиғилганларга ўқиб бераётган эди. Эшикнинг тўсатдан қаттиқ тақиллаши уларнинг хушини учирди. Фотима ким келганини англагач, титраганча: «Акам Умар», дея олди. Бу гапни эшитган Ҳаббоб ўзини ёндаги хонага уриб, Қуръон саҳифаларини кўздан яширди. Эшикдан кирган Умарнинг вазоҳати жуда кўрқинчли эди. Фотима унга хаяжон ва кўрқув билан боқиб: «Лаббай, акажон», деди. Умар кескин оҳангда айтди:

— Ўқиётган нарсангизни бир кўрай-чи!

— Ҳеч нарсаяқимаяпмиз.

Жавоб Умарнинг гумонларини исботлади, чунки уларнинг ниманидир ўқиётганини ташқаридалигида эшитган эди.

— Сизларни динингизни тарк этиб, Муҳаммадга эргашиди, деб эшитдим. Эшик олдида эшитганларим бу гаплар тўғрилигини исботлаб турибди. Ўқиётган нарсангизни бир кўрсатинг-чи!

— Ўзаро гаплашаётган эдик. Балки шуни эшитгандирсан.

— Ҳой, мен аҳмоқ эмасман. Гапириш билан ўқишнинг фаркига бораман...

Умар қаттиқ асабийлашиб, қичқира бошлади. Шунда Саид:

— Ҳа, Умар! Биз Муҳаммаднинг динига кирдик. Ҳақ дин турганда сенинг ботил динингни тутайликми?

Бу сўзлар сабр косани тўлдирди. Шиддат билан тушган зарбадан Саид ерга кулади. Умар унга ташланиб, дуч келган ерига ура бошлади. Эрини ҳимоя қилиш учун Фотима Умарга осилди. Умар эса унга ҳам мушт туширди. Оғзи-бурни қон бўлган Фотима бор кучини тўплади:

— Ҳа, шундай! Биз Аллоҳ ва Унинг Расулига иймон келтирдик. Сиғинаётган бутларингиз эса, бор-йўғи буюм, холос. Қўлингдан келганини қил! Гувоҳлик бераман, Аллоҳдан бошқа илоҳ, йўқ яна гувоҳлик бераман, Муҳаммад Унинг Расулдир!

Фотиманинг қонга беланган юзи ва довураклик билан айтган гаплари Умарни ўзига келтирди. Бир чеккага чўкиб, сокин овозда:

— Ўқиганингизни менгаям беринглар, — деди.

— Нима қилмоқчисан?

— Муҳаммад сизга келтирган нарсани бир кўрай-чи. – Йўқ олиб, йиртиб ташлайсан. Бу гап Умарга ёқмади:

— Йиртмоқчи бўлсам, гапни айлантормай, йиртаман дейман. Ўқиб қайтариб бераман, Лот ва Уззо ҳаққи.

— Майли, лекин ичингдаги ёмонлик билан уни ўқиёлмайсан. Уни фақат пок инсонлар ушлаши мумкин. Ҳеч бўлмаса, бир ювиниб кел.

Умар ўрнидан туриб, Фотима берган сувга ғусл қилди.

— Қани, энди беринглар-чи.

Варақларни унга беришди. Уларда Тоҳа сурасининг илк оятлари битилган эди. Умар ўқий бошлади. «Осмонлардаги, ердаги ва уларнинг орасидаги ҳамда тупроқ остидаги бор нарсани Унингдир», оятига келганда: «Демак, биз топинадиган илоҳларнинг ҳеч нарсаси йўқ экан-да», деб қўйди. Ўқиб бўлиб, қўлидагиларни синглисига узатди:

— Нақадар маънодор ва ёқимли сўзлар. Мени Муҳаммаднинг олдида олиб боринглар, — деди.

Бу гап Фотиманинг юзидаги қонни қизил гулга айлантдириб, Саидни олтин топиб олган одамдек қувонтирди. Ҳаббоб ҳам, ортиқ яшириниб ўтирмасдан, Умарга пешвоз чиқди:

— Умар, зора буюк Аллоҳ Расулulloҳнинг сенга қилган дуоларини ижобат этган бўлса.

Чунки мен у зотнинг: «Аллоҳим, шу икки инсоннинг қайси бири сенга маҳбуброқ бўлса, у билан динимизни азиз эт. Ё Амр ибн Ҳишом, ёхуд Умар ибн Ҳаттоб билан», деганларини эшитганман.

— Қани, мени унинг олдига бошла. Муҳаммаднинг ҳузурда мусулмон бўлмоқчиман.

Бу гапдан кейин Фотима кўз ёшларини тия олмади. У умрида бу қадар қувонмаган эди. Бир оз олдин куфр сабаб қонаган чехрани иймон хушxabари сабаб оқаётган кўз ёшлари юва бошлади. Куфр ботқоғига ботган Умар шу ерда куфрга нуқта қўйиб, «Ҳазрати Умар» бўлиш сари кадам ташлаётган эди.

Умар Сафо тепалигига, Аркамнинг уйига йўл олди. Эшикни тақиллатганда, уни қуролланган ҳолда кўрган киши кўрққанича ортга қайтди:

— Умар қуролланиб келибди.

— Кираверсин! Яхши ният билан келган бўлса, бош устига. Ёмон ният билан келган бўлса, қиличи ўзининг бошини кесади, — деди амир Ҳамза.

Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам эшикни очишни буюрдилар. Улар ичкарига киргач, Расулulloҳ ўринларидан турдилар. Умарга яқинлашиб, уни икки ёқасидан тутиб:

— Эй Ҳаттобнинг ўғли, бу ерга нега келдинг? Бошинга фалокат тушмагунча иймон келтирмайсан, шекилли, — дедилар. Кейин осмонга қараб: — Аллоҳим, мана Ҳаттоб ўғли Умар. Раббим, бу динни Умар ибн Ҳаттоб билан азиз эт, — дея дуо қилдилар.

Умар жавоб бермади. Паст овозда, ниҳоятда самимият билан:

— Гувоҳлик бераманки, Аллоҳдан бошқа илоҳ, йўқдир, гувоҳлик бераманки, сиз Унинг кули ва пайғамбарисиз, — деди.

Умарнинг бу ерга нима сабабдан келганини бошқа ҳеч бир сўз бу қадар аниқ ифодалай олмасди. Расулulloҳ бундан бениҳоя қувондилар ва баланд овозда «Аллоҳу акбар» деб такбир айтдилар. Бошқалар ҳам севинчдан баланд овозда такбир айтишди. Макка тоғлари такбир садолари билан тўлиб кетди. Расулulloҳ ҳали ҳеч кимнинг иймонга келганидан бунчалар хурсанд бўлмаган эдилар.

— Мусулмон бўлганлар қанча? — деб сўради Ҳазрати Умар.

— Сен билан қирқ киши бўлдик.

— Ундай бўлса, Масжиди ҳаромга бориб, ўша ерда қилайлик ибодатимизни.

Бу таклиф қабул қилинди. Мусулмонлар Масжидул ҳаромга йўл олишди. Энг олдинда Умар билан Ҳамза юрди. Мусулмонлар, аввало Каъбани тавоф қилишди. Кейин Расулulloҳнинг имомликларида жамоат бўлиб намоз ўқишди. Шу тариқа мўминлар ўзларини янада кучлироқ ҳис қилишди (*Ибн Саъд*, «*Табакот*», *Ибн Касир*, «*Сийар*»).

Аслида Ҳазрати Умар қирқинчи мусулмон эмасди. Чунки сал аввал Ҳабашистонга ҳижрат қилганларнинг адади саксон нафарга яқин эди. Балки ўша куни Ҳабашистонга бормаганлар қирқ нафар бўлгандир.

* * *

Шундан кейин Ҳазрати Умар мўминларга яхши бир ҳимоячига айланди. Абу Жаҳл Ҳазрати Расулulloҳнинг ўлимлари ҳақидаги хабарни интиқлик билан кутаркан, жиянининг Исломга кирганини эшитиб, бошига гурзи тушгандек бўлди.

Макка мусулмонларига қилинган ҳақорат ва тазйиқлар Умарни бошига тушмади. У бор жойда биров Исломга тил текиза олмасди. Расулulloҳ Қурайш тарафидан амалга оширилган бойкот туфайли Абу Толибнинг маҳалласига кўчиб ўтганларида, Ҳазрати Умар ҳам у зот билан бирга бўлди. Лекин у истаган пайтида ташқарига чиқиб, айланиб келар эди. Биров у кишининг кайфиятини буза олмасди.

* * *

Аллоҳ Пайғамбаримизга ҳижрат қилишни буюрганда Маккани биринчилардан бўлиб тарк этганлар орасида Ҳазрати Умар ҳам бор эди. Бироқ бошқаларга ўхшаб тунда, яширинча эмас, балки қиличини белига тақиб, қўлига камонини олиб, аввал Каъбани тавоф қилди. Сўнгра Масжидул ҳаромдагиларга қараб:

— Эртага Маккадан Мадинага кетяпман. Хотинини тул, болаларини етим қолдиришни истаганлар эрталаб Ақиқ водийига келсин, — деди. Бу гапни эшитиб ҳеч ким, сен ким бўлибсанки, бу гапларни гапиряпсан, дея олмади.

Кейин Ҳазрати Умар Мадинага кетадиган икки ўртоғи билан кун чикқунча Ақиқ водийида учрашишга келишиб олди. Ким куёш чикқунга қадар етиб келолмаса, усиз йўлда давом этишга қарор қилишди. Ҳишом ибн Ос белгиланган вақтга қадар етиб келолмади. Шунинг учун Айёш ибн Робиъа билан иккаласи сафарга чиқишди. Бинобарин, кутгандан фойда йўқ эди. Зеро, ўзини тутишидан шубҳаланиб қолган танишлари Ҳишомнинг занжирбанд этган эди. Икки дўст эса йўлда давом этиб, Кубо қишлоғига етиб келишди ва Руфоа ибн Абдулмунзирниқиди тўхташди.

* * *

Кунларнинг бирида Ҳазрати Умар Исломнинг икки ашаддий душманини кўриб, оҳ тортиб юборди. Улар Абу Жаҳл ва унинг иниси Ҳорис ибн Ҳишом эди. Оҳ тортишга мажбур қилгани эса, уларга қарши бирон ҳаракатга рухсат берилмагани эди. Йўкса Ҳазрати Умардек зотга уларни шу ернинг ўзидаёқ бир ёқлик қилиш иш эмасди. Улар Айёшнинг она тарафдан қариндошлари эди.

— Эй Айёш, яхши иш қилмадинг, — дейишди улар, — онанг кетганингни билиб қаттиқ хафа бўлди. Сен қайтмагунча, куёш тиғидан сояга ўтмасликка, сочига тароқ теккизмасликка қасам ичди. Кел, шу аёлни азоблардан халос қилайлик.

Бу гаплардан Айёш хафа бўлди. Шунда Ҳазрати Умар:

— Шуни яхши билки, Айёш, буларнинг мақсади сени динингдан қайтаришдир. Эс-ҳушингни йиғиб ол. Волиданг битлар берадиган азобга чидай олгунича бошига тароқ урмай турар, иссиққа чидолганча куёш тиғида қолар, — деди.

Лекин бу билан Айёшнинг чеҳраси очилмади.

— Майли, мен борай. Онам қасамини қайтиб олсин. Ундан ташқари у ерда қолган молимни тартибга солишим ҳам керак. Бировларга берган пулларимни қайтариб олай, — деди.

Ҳазрати Умар бўш келмади:

— Айёш, мен бадавлат инсонман. Молу давлатимнинг ярмини олақол. Гапга кирда, у ёққа борма.

Бу таклиф ҳам Айёшнинг қарорини ўзгартиролмади:

— Барибир боришим керак, бўлмаса, тинч ухлолмайман.

Айёшнинг жавобидан Абу Жаҳл ва Ҳориснинг кўзларида хурсандчилик учқуни алангалади.

Ҳазрати Умар эса Айёшни бир чеккага тортиди-да: — Бошингга бало орттириб оляпсан. Билиб туриб, ҳаётингни хавф остига кўйяпсан. Энди охириги маслаҳатимни эшит. Менинг туямни ол. Жуда зотдор туя. Бирон хавф сезсанг, қочасан, — деди. Сўнг хайрлашди.

Йўлда эса, Айёшнинг қўл-оёғини боғлаб, Маккага йўл олдилар. Абу Жаҳл йўлда учраган танишларига: «Сиз ҳам бебошларни худди шу кўйга солинг», деб, Айёшга ишора қиларди. Маккага етиб келгач, Уни зиндонбанд қилишди. Шу тариқа Айёшнинг бир неча ой давом этадиган қамокдаги ҳаёти бошланди.

* * *

Мадинага биринчи бўлиб чиққан одамнинг ҳижрати билан Расулуллоҳнинг ҳижратлари орасида икки ярим ой фарқ бор эди. Биринчилардан бўлиб Абу Салама зулҳижжа ойининг ўрталарида, яъни, ҳаж мавсумидан кейин йўлга чиққан бўлса, Расулуллоҳ сафар ойининг 27-кунида Маккадан чиқиб, Савр ғорига келган эдилар. Ғорда уч кун қолиб, сўнг ўн икки кун йўл юриб, рабиъул аввал ойининг 12-нчисида Қубога етиб келдилар.

Пайғамбаримиз масжидлари қурилишида Ҳазрати Умар қаттиқ, тер тўкди. Бундан буён у зот ҳаётининг ҳар бир лаҳзаси Расулуллоҳ билан хотиржамликда ўтади.

Ҳижратдан беш ой кейин маккалик муҳожирлар билан мадиналик ансорлар ўртасидаги биродарлик ришталари ўрнатилди. Ҳазрати Умар Увайм ибн Саид билан қиёматли оға-ини тутинди. Кейинроқ Итбон ибн Молик ва Муоз ибн Афра билан ҳам биродарлашди.

Мадинанинг Аволий даҳасида яшайдиган ансорий биродарининг уйига тушган Ҳазрати Умар шу дамдан эътиборан Расулуллоҳнинг ёнларидан бир лаҳза жилмади. Исломни Пайғамбарнинг ўзларидан ўрганди. Фақат хурмо териш мавсумидагина Расулуллоҳ билан учрашувлари бир оз камайди. Лекин бунинг ҳам иложи топилди.

Ҳазрати Умар шериклари билан келишиб, кунора боғда ишлашга келишиб олди. Бошқа кун Расулуллоҳнинг эса ҳузурларига бориб, у зотдан эшитганларини ўзгаларига етказиб турди. Қачонлардир Аллоҳ Расулини ўлдиришга бел боғлаган Ҳазрати Умар энди Набий алайҳиссалом учун жон фидо қилишга тайёр эди. У зот Исломга бўлган чексиз ҳурмати ва ўтқир ақл-заковати билан Исломни энг яхши англаган инсонлардан бирига айланди.

Кунларнинг бирида Расулуллоҳга:

— Сизни ҳамма нарсадан ҳам яхши кўраман, ё Расулуллоҳ — деди.

Расулуллоҳ эса агар ўзидан ҳам кўпроқ яхши кўрмаса, комил инсон даражасига ета олмаслигини айтдилар. Шунда Ҳазрати Умар айтди:

— Ё Расулуллоҳ мен сизни ўзимдан ҳам яхши кўраман.

— Ана энди, бўлди, — дедилар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам.

* * *

Ҳазрати Умар Расулуллоҳ билан барча сафарларда бирга бўлди ва ҳамма жангларда қатнашди. Баъзан Расулуллоҳ Ҳазрати Умарни кўшиннинг маълум бир қисмига бошлиқ этиб тайинлар эдилар.

Бадр жангида асир тушганлар ҳақида Расулуллоҳ ундан сўраганларида:

— Улар сизни сеҳргар, ёлғончига чиқарган, мусулмонларни турли азоб-уқубатларга гирифтор этган. Аллоҳнинг динини йўқ қилишга уриниб, устимизга кўшин тортиб келган ҳам шулар. Шунинг учун қаллаларини олиш керак барчасининг. Мусулмонлар ўртасида бир-бирларига нисбатан адоват туғилмаслиги учун ҳар ким ўзининг яқинини ўлдирсин. Ҳамза Аббосни, Али Оқилни. Мен ҳам фалончини ўлдираман, деган эди. Ҳазрати Абу Бакр эса унга қарши фикр билдирди: — Эй Расулуллоҳ ахир улар сизнинг қавмингиз, хатто баъзилари қариндошларингиз. Уларни фидя эвазига қуйиб юборайлик. Шоядки, Аллоҳ уларга ҳам ҳидоят берса.

Икки дўстдан икки хил фикр чиққанини эшитиб, Расулуллоҳ Ҳазрати Абу Бакрга юзландилар:

— Сен Аллоҳга «Парвардигорим, у бутлар кўпдан-кўп одамларни йўлдан оздирдилар. Бас, ким менга эргашса, ана ўша менадир (яъни, менинг динимдадир). Ким менга исён қилса, яна ўзинг мағфиратли, меҳрибонсан (яъни, ундай кимсаларни ҳам Ҳақ йўлга ҳидоят қилишга қодирсан)» (*Иброҳим сураси, 36-оят*), деб мурожаат қилган Иброҳимга, «Агар уларни азобласанг, улар Сенинг (ожиз) бандаларинг. Агар уларни мағфират қилсанг албатта, Сен ўзинг

қудрат, ҳикмат эгасидирсан» (*Моида сураси, 118-оят*), деб ёлворган Исога ўхшайсан. Кейин Ҳазрати Умарга юзланиб:

— Сен эса Аллоҳга «Парвардигорим, ер юзида кофирлардан бирор ҳовли-жой эгасини қолдирмагин» (*Нух сураси, 26-оят*), деб дуо қилган Нухга ва «Парвардигоро, уларнинг мол-дунёларини йўқ қилгин, кўнгилларини қаттиқ қилгин, токи, улар аламли азобни кўрма-гунларича иймон келтирмасинлар» (*Юнус сураси, 88-оят*), деб баддуо қилган Мусога ўхшайсан (*Қуртубий тафсири*).

Кўпчилик фидя олишни ёқлагани учун Расулуллоҳ уларнинг гапига кўра қарор қилдилар. Лекин кейин «Ҳеч бир пайғамбар учун то ерда ғолиб бўлмагунича, асир олиш жоиз эмас эди. (Эй мўминлар), сизлар дунё нарсаларини истамоқдасиз, Аллоҳ эса, охират (неъматлари сизларники бўлиши)ни истайди. Аллоҳ қудратли, ҳикматлидир. Агар Аллоҳ томонидан (билмасдан қилган хатони кечирishi) ёзиб қўйилмаганида эди, албатта, сизларга (товон) олганинлар сабабли улуғ азоб етган бўлур эди» (*Анфол сураси, 67—68-оятлар*), деган итоб ояти нозил қилиниб, Ҳазрати Умарнинг фикрича иш кўриш лозим бўлгани таъкидланди. Шу оят тушгандан кейин Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ҳаттобнинг ўғлига қарши чиққанимиз учун сал бўлмаса азоб юборинлар, бу азобдан фақат Умаргина омон қолар эди», дедилар. (*Қуртубий тафсири*)

* * *

Бадр жангида яраланганлар орасида Ҳазрати Умарнинг куёви Хунайс ибн Хузофа ҳам бор эди. Ҳеч бир муолажа ва дори-дармон унинг тузалиб кетишига сабаб бўлолмади ва Хунайс Аллоҳ ҳузурига йўл олди. Унинг хотини Хафса эса, бева қолди.

Одатга кўра, Хафса тўрт ойу ўн кун идда ўтирди. Муддат битгач, Ҳазрати Умар дўсти Абу Бакрни бир чеккага тортди:

— Менга қаранг, Абу Бакр, куёвим Хунайс вафот этганидан хабарингиз бор. Хафса тул қолган, уни турмушга бериш ниятим бор эди. Уни жуфти ҳалолликка қабул қилмайсизми?

Улар орасидаги самимият хавас қилгулик даражада эди. Куёв-қайнота муносабатлари бу самимиятни янада чуқурлаштирарди. Энди Ҳазрати Абу Бакрнинг рози ёки норози эканини билиш қолган эди. Бироқ у зот на ҳа, деди, на йўқ. Худди ҳеч нарса эшитмагандек нари кетди. Икки оғиз жавобни истамаган Абу Бакрдан Ҳазрати Умар бир оз ранжиди.

Бир муддат ўтгач, Ҳазрати Умар худди шу таклифни Ҳазрати Усмонга билдирди. У киши:

— Шу кунларда уйланиш ниятим йўқ, — деди.

Ҳолбуки, ҳазрати Усмоннинг завжаси Руқийя яқинда вафот этган, уйланиш нияти борлиги кундек равшан эди. Бу инсонларга ўзи нима бўлган, нега таклифни рад этиптилар? Ҳазрати Умар, яхшиси бориб, Расулуллоҳга бор гапни айтмоқчи бўлди. Ва Пайғамбаримизга бўлган воқеани тўкиб солди. Шунда вазият умуман бошқача кўриниш олди:

— Хафа бўлма, Умар. Буюк Аллоҳ қизингга Усмондан афзалроқ жуфт беражак, сенга, Усмондан афзал куёв насиб қилажак.

Бу сўзлар Ҳазрати Умарга кўкдаги ойни олишдек туюлди. Бир оз вақт ўтгач, ичида куёш порлагандек бўлди. Зеро, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам қизлари Ҳафсага уйланиш ниятлари борлигини билдирмоқда эдилар. Ҳазрати Умар ҳам «йўқ» дея олмадилар. Чунки бундай шарафдан юз ўгириш аҳмоқликдан ўзга нарса эмасди. Энди уйга бориб хушхабарни етказиш, Абу Бакр ва Усмонни топиб, бу таклифни рад этганлари учун қайта-қайта миннатдорлик билдириш қолган эди, холос. Ҳазрати Умарнинг қувончлари ичларига сиғмай кетди ва беихтиёр қуйидаги оятни эслади: «Сизлар ўзингиз учун яхши бўлган нарсани ёқтирмаслигингиз ва сизлар учун ёмон бўлган нарсани яхши кўришингиз мумкин. Аллоҳ билур, сизлар билмасиз». (*Бақара сураси, 216-оят*)

Бу воқеа барчага маълум бўлганидан бир кун кейин Ҳазрати Абу Бакр Умарни топиб шундай деди:

— Умар, балки ўша куни таклифингизга на «ҳа», на “йўқ” деганимдан ранжигандирсиз. Сал аввалроқ Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламда шундай ният борлигини билганим ва мен билан бу борада маслаҳатлашганлари учун ўша куни жавоб бермаган эдим. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам ниятларидан қайтсалар, рози бўлардим. Лекин у зотнинг сирларини очишни истамадим (*Ибн Абдулбар*, «*Истиоб*»; *Ибн Ҳажар Асқалоний*, «*Исоба*»).

Орадан бир қанча муддат ўтиб, Расулуллоҳ Ҳафсани бир талоқ қилдилар. Ҳазрати Умар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга қайнота бўлганида кейинчалик қувонган бўлса, бу воқеадан сўнг шунчалик хафа бўлди ва бошидан тупроқ сочиб: «Онанг сени йўқотсин, Ҳаттобнинг ўғли, бундан кейин нима бўлса, кўраверасан», деб йиғлади.

Лекин ўша қувончли кунлар яна қайтди. Жаброил алайҳиссалом Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга келтирган илоҳий амрдан кейин Ҳафса онамиз яна Пайғамбаримиз никоҳларига кирдилар (*Ибн Ҳажар*, «*Исоба*»).

* * *

Ухуд жангига кетиш олдидан Ҳазрати Умар акаси Зайд ибн Ҳаттобни ёнига чақириб, совутини унга берди.

— Буни нима қиламан, Умар?

— Анув совутдан яхшироқ шуни кия қол.

— Ўзинг-чи?

— Мен сеникини кияман.

Зайднинг юзларида ёш пайдо бўлди. Кўнгли кўтарилди. У акаси берган совутни олиб кийди:

— Кўнглинг тўлдими, укажон?

— Ҳа.

— Миннатдорман. Аллоҳ рози бўлсин.

Бир оздан сўнг Зайд совутни ечиб, укасига узатди:

— Ол. Ўзинг кий.

— Нега, ака?

— Сендаги менга бўлган туйғулар менда ҳам бор. Мен ҳам сени жонимдан ортиқ кўраман. Сен менга раво кўрганингни мен ҳам сенга раво кўраман (*Ибн Саъд*, «*Табақот*»).

Сўнгра Зайд совутини кийиб, хануз унинг совутини кийишдан умидвор кўз тикиб турган Умарга ака сифатида амр берди:

— Қани, кий совутингни!

Ака-ука ана шундай ажойиб кайфиятда жангга киришдилар.

* * *

Жанг олдидан Расулуллоҳ камончиларга:

— Душманни олдимизга солиб қувганимизни, улардан қолган ўлжани қўлга киритганимизни кўрганингизда ҳам, мендан рухсатсиз жойингиздан жилманг! Душман бизни мағлуб қилганини, ўликларимизни қушлар чўқишни бошлаганини кўрсангиз ҳам, жойингиздан жилманг! — дедилар.

Лекин қўмондоннинг буйруғига қулоқ солмай, эгаллаб турган ўринларини тарк этган ўқчилар ўзларининг аҳмоқона ҳаракатлари билан деярли қўлга киритилган ғалабани мушрикларга тортиқ қилиб юбордилар. Бундан эса мусулмон қўшини қаттиқ саросимага тушди. Баъзилар: «Агар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ўлган бўлсалар, ҳаммаси тамом

бўлибди», деб жанг майдонини тарк эта бошлади. Ҳазрати Умар, акаси Зайд ва яна бир қанча саҳобалар эса: «Модомики, Расулуллоҳ ўлган эканлар, қиличларимиз сингунча, ўзимиз шаҳид бўлгунча жанг қилиб, у зотга етишамиз», дейишди. Бироқ бир оз вақтдан сўнг Ҳазрати Умар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг тирик эканларидан хабар топгач, ёнларидан жой олди.

Жанг кутилмаган натижа билан тугади. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг буйруқларига бўйсунмаган баъзи мусулмонлар бир умрга ёддан чиқмайдиган, деярли қўлга киритилган ғалаба ўрнига келган мағлубиятга сабабчи бўлдилар.

Абу Суфённинг «Яшавор, Ҳубал, энг олий сенсан, Ҳубал», деб қичқиришлари бошқа мўминлар каби Ҳазрати Умарнинг ҳам юракларига наштардек ботди. Кейинроқ Абу Суфён:

— Орангизда Муҳаммад борми? Орангизда Абу Бакр борми? Орангизда Умар борми? — деб қийқирди. Жавоб бўлмагач, «Демак, ҳаммаси ўлибди», деган эди, бу сўз Ҳазрати Умарнинг сабр косасини тўлдирди:

— Ҳой, хадеб валдирайверма! Ҳаммамиз соппа-соғмиз, шу ердамиз, — деб жавоб қайтарди. Кейин бир йилдан кейин Бадра учрашишга келишиб олинди.

* * *

Ҳазрати Умар жоҳилият даврида ичкилик ичмаган, десак ёлғон бўлади. Лекин ичкиликнинг одамга зарари, айниқса, инсонийликни йўқотишга сабаб бўлишини тушуниб, ҳаром қилинмасидан олдин ташлаган эди. Ақлли инсон ичганларнинг аҳволини кўриб, «ичганимда мен ҳам шундай бўлиб қоламан», деб хулоса чиқариши керак. Афсуски, ичкиликка муккасидан кетганлар кўп эди. Худди шу гапларни қиморга нисбатан ҳам айтса бўларди. Ёмонлиги бири-биридан кам бўлмаган бу икки бало инсоният тарихида қанча уйларни ҳароб қилиб, беҳисоб оилаларни заволга олиб борган. Энг ачинарлиси, шуларни билиб туриб ҳам бу бемаънилиқдан қайтмаслик эди. Ҳазрати Умар бир куни Расулуллоҳга шу ҳақда сўз очиб, ичкилик ва қиморнинг нега ман этилмаётганини сўради. Бироқ Ҳазрати Умарни қаттиқ ўйлантираётган бу муаммо Расулуллоҳни ҳам ундан кам ташвишга солмаётган эди. У зот бу ҳақда Аллоҳдан ваҳий келишини кутаётган эдилар. Қайси ҳукм қачон келиши эса ёлғиз Парвардигоргагина аён. Ниҳоят, Расулуллоҳ Ҳазрати Умарнинг шу мавзуда саволларига жавоб бердилар. Яъни, бу ҳақда ваҳий тушган эди: «Сиздан ароқ (ичкилик) ва қимор ҳақида сўрайдилар. Айтинг: «Бунда катта гуноҳ ва одамлар учун фойдалар бор. Буларнинг гуноҳи фойдасидан каттароқдир» (*Бақара сураси, 219-оят*).

Ҳазрати Умар эса, аниқроқ ва равшанроқ ҳукм истарди. Зеро, бу оятни ўқиганлар орасидан «фойдаси ҳам бор эканми, демак, ичсак бўлаверар экан», дейдиган мусулмонлар, албатта, топиларди. Ҳазрати Умар бу иллатни тубдан йўқ қилувчи ҳукмни кутарди. Бир зиёфатда мўминлар яна ичкилик ичишди. Намоз пайти келганда имомликка ўтган Ҳазрати Али Кофирун сурасини тўғри ўқий олмади. Ҳолбуки, у киши хушёр пайтида бундай бўлмаслиги аниқ эди. Бу воқеа дарҳол Пайғамбаримизга етказилди. Шундан кейин яна бир оят нозил бўлди: «Эй мўминлар, то гапираётган гапларингизни билмагунингизча маст ҳолингизда намозга яқин келманглар» (*Нисо сураси, 43-оят*).

Лекин бу ниҳоя эмасди. Чунки хуфтонни ўқиб бўлиб, бомдодга қадар кайфичоғлик қилиш мумкин эди. Шундай ишратбозлик йиғилишлардан бирида муҳожир ва ансорлар ўртасида биродарлик руҳига зид шеърлар ўқилди. Натижа оғиз-бурунларнинг қонаши билан якун топди. Воқеадан хабар топган Ҳазрати Умар Расулуллоҳ олдларига келди. Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам эса: «Аллоҳим, дардимизга даво бўладиган аниқ ва равшан ҳукм юбор», деб дуо қилдилар. (*Қуртубий тафсири*)

Аллоҳ ҳукмни кечиктирмади: Расулуллоҳга соллаллоҳу алайҳи васаллам навбатдаги ваҳий

келди: «Эй мўминлар, ароқ, кимор, тиклаб қўйилган бутлар (яъни, уларга сиғиниш) ва чўплар (яъни, чўплар билан фолбинлик қилиш) шайтон амалидан бўлган ҳаром ишдир. Бас, уларнинг ҳар биридан узоқ бўлингиз, шояд нажот топсангиз! Ароқ, кимор сабабли шайтон ўрталарингизга буғзу адоват солишни ҳамда сизларни Аллоҳни зикр қилишдан ва намоз ўқишдан тўсишни истайди, холос. Энди тўхтарсизлар!» (Моида сураси, 90—91-оятлар)

Ҳазрати Умар: «Ўзингга шукр, Ўзингга шукр», деб, қувончларини яшира олмади.

* * *

Бани Мустаълиқ ғазотидан қайтаётганда онамиз Оишага қилинган тухматдан Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам қаттиқ хафа бўлдилар. Бу ҳақда ҳабиби мухтарамнинг муборак кўзлари Жаброил айҳиссаломга интизор эди. Ваҳий келгунча, энг яқин кишиларидан Оиша ҳақларидаги фикрларини сўраб чиқдилар. Ҳазрати Умар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг саволларига савол билан жавоб қайтарди:

— Сизга Оишани лойиқ кўрган ким, Расулуллоҳ?

— Аллоҳ таоло.

— Яхши. Унда Буюк Аллоҳ келажакда шундай ифлос ишга қўлга урадиган аёлни сизга лойиқ кўради, деб ўйлайсизми?

Буюк Умарнинг заковати ушбу мантиқий гапларидан ҳам кўриниб турибди. Ҳазрати Умар осмонга қараб: «Аллоҳим, Сен бешак нуқсонсиз Зотсан. Бу катта тухматдир», деди. (*Халабий, «Инсанул уйун»*)

Ҳазрати Умарнинг бу гаплари бир-икки кундан кейин тушган ваҳийда ҳам аксини топган эди: «Уни эшитган пайтингизда: «Бу (миш-мишни) сўзлаш биз учун жоиз эмасдир. Эй пок Парвардигор, бу катта бўҳтон-ку!» десангизлар бўлмасмиди?!» (*Нур сураси, 16-оят*)

* * *

Ҳудайбия сафарига Каъбани тавоф этиш мақсадида чиқилган эди. Лекин маккаликлар бунга рози бўлмай, аксинча, бутунлай қарши эканликларини маълум қилдилар. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳам жанг қилиш учун келишмаганини ва мақсадларини баён қилиш учун Маккага Ҳазрати Умарни жўнатмоқчи бўлдилар. Ҳазрати Умар Маккада душманлари кўплиги ва Адий қабиласидан ҳеч ким ҳимоясига олмоқчимаслигини айтиб, Усмонни жўнатишни таклиф қилди.

Кейинчалик Маккадан Ҳазрати Усмон ўлдирилди, деган хабар келгач, ўша ердагиларнинг барчаси Пайғамбаримизга байъат қилдилар. Сўнгги нафасгача Расулуллоҳга содиқ қолмоқчи бўлган минг тўрт юз кишининг қўлини тутиб, байъатни қабул қилиш соатлаб вақтни оларди. Табиийки, бундай ҳаракатдан Расулуллоҳнинг муборак қўллари толиқиб қоларди. Шунинг учун Ҳазрати Умар биринчилар қаторида байъат қилиб, Расулуллоҳнинг қўлларига тиргак бўлди.

Қурайшликлар билан олиб борилаётган музокаралар келишув билан тугади. Бу келишувдан Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг мақсадлари ўзаро ҳужум қилмаслик шартномасини имзолаш ва маккаликлардан бўладиган хавфни мумкин қадар камайтиришга эришиш эди. Чунки Мадина Макка мушриклар билан Хайбар яҳудийлари ўртасидаги нозик жой эди. Улар ўзаро келишгудай бўлсалар, Мадинани босиб олишлари ҳеч гап эмасди. Расулуллоҳ эса, бу мақсадни амалга ошириш учун қурайшликларга бир оз ён босгандек кўринсалар-да, аслида ундай эмас эди. Масалан, маккаликлар бу йил Каъбани тавоф этишга қарши бўлдилар. Бу унча аҳамиятли эмасди. Зеро, мўминлар Аллоҳнинг ризосини, ажру савобни истасалар, Парвардигор буни уларга беришига шубҳа йўқ эди.

Улар Мадинадан умрани ният қилиб чиққан бўлсалар-да, маккаликларнинг бунга қаршилиги

туфайли ортга қайтдилар. Қайтар эканлар, Расулуллоҳдан «Ким Аллоҳ йўлида ҳижрат қилса, ер юзида кўп паноҳ бўлгудек жойларни ва кенгчиликни топгай. Ким уйдан Аллоҳ ва Унинг Пайғамбари сари муҳожир бўлиб чиқиб, сўнг (шу йўлда) унга ўлим етса, муҳаққакки, унинг ажри-мукофоти Аллоҳнинг зиммасига тушар. Аллоҳ мағфиратли, меҳрибон бўлган Зотдир», (*Нисо сураси, 100-оят*) оятини такрор-такрор эшитардилар.

Шартнома матни битилаётганда, мушриклар «Муҳаммад расулуллоҳ» деб ёзилишига ҳам қарши чиқишди. «Сени пайғамбар эканингни қабул қилганимизда қарши чиқмасдик», дейишди. Расулуллоҳ ҳам: «Муҳаммад Расулуллоҳ бўлишимга ҳалақит қилмайди», деб, исмларини улар истагандек ёздирдилар.

Шу лаҳзаларда мушриклар устун келаётгандек кўринса-да, аслида устунлик Расулуллоҳ тарафларида эди. Бунақанги ҳаяжонли вазиятни Ҳазрати Умар тушунмади. Ортга қайтаётганларида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга яқинлашиб:

— Сиз Аллоҳнинг пайғамбаримасмисиз? — деди.

— Ҳа, мен Аллоҳ расулиман.

— Бизнинг динимиз ҳақ, уларники ботил эмасми?

— Худди шундай.

— Унда нега устунликни уларга бериб қўйяпмиз?

— Мен Роббимнинг буюрганини бажараман.

— Байтуллоҳни тавоф қиламиз демабмидингиз?

— Айтган эдим.

— Нега тавоф қилмай, ортга қайтяпмиз?

— Сенга шу йил тавоф қиламиз, деганмидим?

— Йўқ.

— Эй Умар, ҳали сизлардан кимдир сочини олдириб, кимдир қисқартириб, Каъбани тавоф этажаксиз.

Ҳазрати Умар нари кетди. Йўлда кетиб бораркан, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга нисбатан қизиққонлик қилиб қўйганини тушуниб, ичдан эзилди. Ўзи ҳақида оят тушиб қолишидан кўрқди. Ниҳоят, ортдан келган овоз устидан бир пақир сув куйгандек бўлди:

— Қаердасан, Умар? Сени Расулуллоҳ чақиряптилар.

— Онанг сендан айрилсин, Умар. Тилингни тиёлмадинг, бошингга бало орттирдинг.

Лекин Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг чехраларида табассум жилва қиларди. Ўлимга ҳукм қилинган айбсиз одамнинг тирик қолганида бўладиган қандайдир ажиб ҳислар чулғаб олди. Енгил қадамлар билан бориб, у зотга салом берди. Сўнг Расулуллоҳнинг ўзларидан «дунёнинг барча неъматларига ҳам алишилмайдиган» Фатҳ сурасини эшитди.

Ҳақиқий ғалаба деб шу шартнома назарда тутилаётган эди. Қурайшликлар, бу сафар марра бизники, деб қувончлари ичларига сиғмай Маккага қайтарканлар, мусулмонларга гўё мағлубдек ортга қайтаётганларида буюк фатҳнинг хушхабари келган эди. Фатҳнинг нималиги сал кейинрок, маълум бўлади. Шу кунга қадар ўн беш чақиримлик жойдагина тарқалган Ислом тўрт йил сўнгра милёнлаб километрларга чўзилган ҳудудларда ўз ҳукмини ўтказади. Мўминлар хушламаган, мушрикларга жуда муҳим кўринган шартнома бандлари эса, қуёшда эриган қордек йўқ бўлиб кетади.

* * *

Худайбиядан қайтгач, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дарҳол Хайбарга отландилар. Маккаликларнинг ҳужум қилмасликлари аниқ эди. Хайбар жанги бир неча кун давом этди. Жангнинг олтинчи куни оқшомида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам шундай дедилар:

— Эртага туғни бир инсонга бераман. У инсон Аллоҳни ва Унинг Расулини севади. Аллоҳ унинг кўли билан фатҳ, этади.

Бошқалар қатори Ҳазрати Умар ҳам бундан ҳаяжонга тушди. Тонггача шу ҳақда ўйлаб чиқди. Танланадиган инсон битта бўлади. Бомдод намозидан кейин бошқалар каби Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам қаршиларига чўкди. Туғни олиш иштиёқи Ҳазрати Умарни «мен бу ердан» дейишга мажбур этди. Бироқ моддий манфаати йўқ, лекин дунё ҳазиналаридан аълороқ бу вазифа Ҳазрати Алига топширилди.

Ҳижратнинг еттинчи йилида Исломга кирган Амр ибн Ос кўп ўтмай уч юз кишилик қўшинга бош бўлиб, йўлга чиқди. Кейинчалик яна уч юз кишилик ёрдам кучларини олиб, Зотуссалосил тарафга кетган Ҳазрати Амр сафардан ғалаба билан қайтди. У киши учун муҳими қўшин сафидан Ҳазрати Абу Бакр, Умар, Абу Убайда каби илк мусулмонларнинг ҳам борлиги эди. Бунақанги танланган инсонларга кўмондонлик қилиш оддий вазифа эмасди. Кейин жаноби Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан таассуротларни эшитиш мақсадида:

— Энг суюкли инсон ким сизга, эй Расулуллоҳ? — деб сўради.

«Билмайсанми, Амр, албатта, сен-да», дейишларини кутган эди. Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам эса:

— Оишани севаман, — дедилар.

— Эркаклардан кимни яхши кўришингизни билмоқчийдим.

— Оишанинг отасини яхши кўраман.

— Кейин-чи?

— Умарни.

Ҳазрати Амр бу саволни яна бир неча бор такрорлаб. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам кимларни яхши кўришларини билиб олди. Лекин кутилган жавобни ололмади. Фақат Ҳазрати Амр бу севги занжирида кимлар борлигини ҳеч кимга айтмади ва ушбу сирни ўзи билан қабрга олиб кетди. (*Ибн Касир, «Сийар»*)

* * *

Бир куни Ҳазрати Умар жаҳли чиқиб, аёлига кўпол муомала қилди. Аёли эса бунга жавоб қайтарди. Бундай ишнинг бўлиши мумкин эмасди. Умардек одамга бир заифанинг гап қайтариши қизиқ туюлди ва аёлидан бунинг сабабини сўради:

— Қизинг ҳам Расулуллоҳнинг бошқа аёллари каби у зот билан баҳслашиб қолади. Бир-бирларидан аразлаган кунлари ҳам бўлган, — деб жавоб берди Ҳазрати Умарнинг аёли.

Бундан донг қотган Ҳазрати Умар дарҳол қизининг олдига бориб, шу гап рост-ёлғонлигини сўради. Ҳафса онамиз:

— Ҳа, баҳслашганмиз, ҳатто хафалашган кунларимиз ҳам бўлган, — деди.

— Бу ишни қилдинг — тамом бўлдинг. Аллоҳ Расулининг ғазаби — Аллоҳнинг ғазаби, Аллоҳнинг ғазаби — банданинг ҳалокати эканини билмайсанми?! Расулуллоҳ билан асло тортиша кўрма! Бирор нарсани тусасанг, менга айт, мен қиламан. Кундошинг Оиша сендан гўзалроқ ва суюклироқ экани сени ранжитмасин. У шундай қилса ҳам, сен бундай қилма, — деб қизига танбеҳ берди. (*«Сунани Термизий»*)

* * *

Кунларнинг бирида форс иттифоқчиларидан бўлган Бакр қабиласи мусулмонларнинг иттифоқчиларидан бўлган Хузофа қабиласига ҳужум қилди. Бу ҳужумда қурайшликлар иттифоқчиларига қурол-аслаҳадан ёрдам бериш билан чекланмай, баъзилари ҳужумда қатнашишди ҳам. Бироқ қилиб қўйган ишлари қандай оқибат билан тугагини кечроқ

тушунишди. Шартномани янгилаш мақсадида улар Мадинага Абу Суфённи жўнатишди.

Абу Суфён Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам ва Ҳазрати Абу Бакрни қидириб топа олмагач, Ҳазрати Умарнинг олдига келиб, у зотдан ёрдам сўради Ҳазрати Умар эса:

— Шунини яхши билгинки, Абу Суфён, дунёда ёнимда туришга чумолидан бошқа жонзот қолмаган тақдирда ҳам мен сизларга қарши курашни давом эттираман, — деб жавоб қайтарди.

Абу Суфён тарвузи кўлтиғидан тушганча, Маккага қайтиб кетди.

* * *

Ушбу воқеадан сўнг Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам Макка фатҳига тайёргарлик кўра бошладилар. Вазиятни фаҳмлаган Хотиб ибн Балтаъа Маккага кетаётган отарчи хотиндан мактуб бериб, дуч келган маккаликка беришини илтимос қилди ва хизмат ҳаққи учун ўн динар тутқазди.

Пайғамбаримиз соллalloҳу алайҳи ва саллам Жаброил алайҳиссалом келтирган хабари туфайли Али, Микдод ва Зубайрни аёлнинг кетидан жўнатдилар ва уни қаерда учратишни ҳам айтиб бердилар. Аёлдан хатни олиб келиш керак эди. Агар бермаса, ўлдириларди.

Уч ҳамроҳ бориб хатни олиб келди ва Расулulloҳнинг қўлларига топширди.

Хотиб эса чақирилиб, нега бундай қилгани сўралди. У кураётган эмаслиги, Маккада қолган оиласи ва молини ҳимоя қиладиган одам йўқлиги туфайли уларни шу йўл билан ҳимояга олмоқчи бўлганини айтди. Ҳазрати Умар сакраб турди:

— Рухсат этинг, Расулulloҳ калласини олай.

Лекин Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам Хотибнинг рост гапирганини ва Бадр аҳлидан бўлгани сабабли Аллоҳ учун кечирганини айтдилар.

* * *

Маккага жуда яқин қолганда, Марруззахрон деган жойда охириги марта дам берилди. Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам ҳар ким топганини тўплаб, олов ёқишни буюрдилар. Ёқилган ўтиннинг тутуни кўкни тутди. Нималар бўлаётганини билиш мақсадида келган Абу Суфённи икки ҳамроҳи билан тутиб олишди. Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламнинг амакилари Аббос уларни ҳимоясига олди. Уларни Ҳазрати Умар ҳам кўрди ва фурсатни қўлдан чиқармай, жазолаш учун Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламдан рухсат олиш мақсадида у зотнинг чодирларига шошилди. Аини шу пайтда Аббос ҳам ўша ёққа от сурди. Икковлари ҳам чодирга бир вақтда кириб бордилар.

— Ё Расулulloҳ Абу Суфён ҳозир бизнинг қўлимизда, рухсат этинг, калласини олай, — деди Ҳазрати Умар.

Аббос эса:

— Мен уни ҳимоямга олдим, — деди. Сўнг Умарга юзланиб, гапни бошқа ёққа бурди: — Ўзингни бос, Умар. Агар Абу Суфён сенинг қабилангдан бўлганида уни ўлдиришга бу қадар шошилмасдинг. Сенга маълумки, бу одам Абдуманноф авлодидан.

Абдуманноф Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламнинг бобокалонлари эди. Аббос бу билан, сен Абу Суфённи пайғамбарнинг қариндоши бўлгани учун ўлдирмоқчисан, демоқчийди. Ҳазрати Умарда эса, табиийки, бундай ният умуман йўқ эди. У киши фақатгина Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам кўрсатган йўлдан юриб, у зот кўрсатган мақсадга интиладиган оққўнгил инсон эди. Бу гапларни Ҳазрати Умарга айтмоқчи бўлган одам, у кишини яхши билмаслиги керак эди. Ҳазрати Умар эса, гапни чўзиб ўтирмади, фақат:

— Сен ҳам ўзингни босиб ол, Аббос. Худо ҳаққи, отам Хаттоб Исломни қабул қилганида ҳам сен Исломни қабул қилганинда қувонганимдек хурсанд бўлмасдим. Зеро, Расулulloҳ

соллаллоҳу алайҳи ва саллам наздларида сенинг Исломга киришинг Ҳаттобнинг Исломга киришидан кўпроқ орзу қилинган эди, — деди.

Бу гаплар ҳақ эди. Тушунган одамга шу жавоб ҳам етарли эди. Боядан бери жон-жаҳди билан дўстини ҳимоя қилаётган Аббос мақсадига эришиб, Абу Суфённи ҳимоясига олди.

* * *

Макка фатҳидан кейин аёллардан байъатни Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам номларидан Ҳазрати Умар қабул қилди.

* * *

Бир кун Ҳазрати Умар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга:

— Изн беринг, Маккага бориб, умра қилиб келай, — деди.

Расулуллоҳ рухсат бердилар. Лекин Ҳазрати Умар кетар-кетмас Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам у кишини чақирдилар:

— Дуоларингда бизни ҳам ёд эт, эй биродарим. Бизни унутма дедилар.

Бу гаплар Ҳазрати Умарни эритиб юборди. Йўл давомида ажиб ҳисларга чулғаниб кетди. Хурсандчиликлари шу даражада эдики, дунёнинг бутун неъматлари бу сўзларга тенг келолмас эди (*Ибн Саъд*, «*Табақот*»).

Умрадан қайтгунигача кўнгли шу қувончга тўлиб юрди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг бу сўзлари қулоқлари остида жаранглаб тураверди. Дуо қиларкан, бор ихлос ва самимият билан Аллоҳдан сўради. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг бу илтимослари Ҳазрати Умарга бўлган муҳаббат ва ҳурмат нишонаси эди.

* * *

Бир кун кечаси кимдир Ҳазрати Умарнинг эшигини тақиллатди ва Расулуллоҳ барча аёлларининг жавобларини берганларини айтиб кетди. Ўша тун жуда ёмон ўтди. Бомдод намозини ўқиб бўлиб, Умар тўппа-тўғри масжидга борди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам у ерда кўринмадилар. Масжидга совуқ жимжитлик ва маҳзунлик чўккан эди. Кейин қизининг олдига бориб, у билан гаплашди. Сал олдинроқ: «Расулуллоҳ сенинг жавобингни беролмасалар, менинг юзим учун эсинг йиғ!» деганларни яна эслатди. Ҳазрати Ҳафсанинг қўлидан эса, шу дамда йиғлашдан бошқа иш келмасди. Талоқ қилинган қилинмаганини аниқ билмас ҳам эди. Бошқа аёлларнинг аҳволида шундай эди.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам масжид ортида «Машруба» номли боғда эдилар. У зот ҳеч ким билан кўришишни истамасдилар. Ҳазрати Умар уч бора киришга ҳаракат қилиб кўрдилар, лекин рухсат тегмади. Охири баланд овозда:

— Расулуллоҳ мен Ҳафсанинг гуноҳини сўраб келганим йўқ. Агар амр этсангиз, шу заҳотиёқ калласини оламан, — деди.

Шундан кейингина ичкарига киришга рухсат берилди.

Боғдаги манзара унчалик хунук эмасди. Хурмо пўсти билан тўлдирилган тери ёстиқ бўйрали тўшак, яхши ошланмаган битта тери, бир ховуч арпа — мана шулар боғ ичида яратилган шароит эди.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг баданларида бўйранинг излари қолган. Ўзи оламларга раҳнамо қилиб юборилган инсон бўлсалар-у, бунақанги содда ҳаёт тарзи...

Ҳазрати Умар ўзларини тута олмай, йиғлай бошлади.

— Нега йиғлаяпсан, Умар?

— Эй Аллоҳнинг Расули, Кисро, Қайсарлар дунё неъматидан баҳраманд бўлиб яшаса-ю, сиз бу ҳолда яшасангиз. Бўйра баданингизга ботиб кетибди, яхшироқ жой ҳозирлайлик.

— Менинг дунёга бўлган қизиқишим, эй Ҳаттобнинг ўғли, дарахт соясида бир оз дам олиб, кейин йўлида давом этган инсонники кабидир.

— Аёлларингизнинг жавобини бердингизми, ё Расулуллоҳ?

— Йўк. Улардан бир ой узокроқ юрмоқчиман.

Бу жавоб Ҳазрати Умарнинг кўнглини тинчлантирди. Бир ойдан кейин Ахзоб сурасини 28—34-оятлари инди. Бу оятлар, хусусан, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг аёлларига тегишли эди. Шу билан муддат тугаб, яна фараҳли кунлар бошланди.

* * *

Табук ғазотида шундай воқеа юз берди: кўшин ичида уч-тўрт киши бир туяни сўймоқчи бўлишаётган эди. Буни Ҳазрати Умар кўриб, нега ундай қилаётганларини сўради:

— Очликдан, — деб жавоб қилишди.

— Бир оз кутиб туринглар.

У киши Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳузурларига келди ва миниладиган ҳайвонларнинг сўйилавериши Мадинага қайтаётганда анча қийинчилик туғдиришини айтди, сўнг:

— Айтинг, ҳамма бор егулигини ўртага қўйсин, Расулуллоҳ кейин баракали бўлиши учун дуо қилинг, — деди. Ҳазрати Умарнинг бу таклифи қабул қилинди.

Бутун кўшиндаги егулик жуда оз эди.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам таҳорат олдилар, сўнг икки ракъат намоз ўқиб, дуо қилдилар. Дуодан кейин егуликларни халталарга солишни буюрдилар. Ҳақиқатан ҳам, ўртадаги дастурхондан олинаётган хурмоларга барака кирди, тўлдирилмаган қоп қолмади. Бу ҳол мўминларнинг кўнглига ўзгача ҳузур бағишлади.

* * *

Табукдан қайтилгач, кунларнинг бирида Мадинада ўлим шабадаси эди. Мунофиқлар раиси бўлган Абдуллоҳ ибн Убай ибн Салул ҳаётдан кўз юмди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳузурларига чин мусулмон бўлган ўғли Абдулло келиб, у кишининг изорларини сўради. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг кийимларини отасига кафан қилиб, азоб енгиллашишидан умидвор эди.

Расулуллоҳ жанозага ҳозирлик кўраётган бир пайтда, Ҳазрати Умар Ибн Салулнинг қилган ишларини бирма-бир эслатиб, намоз ўқишга халақит қилмоқчи бўлди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бунақа масалаларда ихтиёр ўзларида эканини айтсалар, Ҳазрати Умар Ибн Салул ҳақида янги-янги воқеаларни айтиб, намоз ўқишдан қайтаришга уринар эди. У киши шу даражада қизишиб кетдики, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам унинг кўкрагидан итариб, тинч қўйишини сўрадилар ва жаноза намозни ўқидилар.

Энди навбат уни дафн этишга келган эди. Расулуллоҳ қабр бошида туриб, уни дуо қилдилар. Қабрга тупроқ тортиларкан, Ҳазрати Умар қизишиб кетганини англади. Ибн Салул ҳақида айтганлари тўғри бўлмаганини тушунди. Ҳазрати Умар шуларни ўйлаётган бир пайтда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга ваҳий кела бошлади. Атрофни ҳаяжон чулғади. Ҳазрати Умар Расулуллоҳга озор бергани учун ваҳий сўнгида танбеҳ олиши мумкинлигини ўйлаб, ҳадиксиради. Ваҳий тушиб бўлгач, Расулуллоҳ уни ўқиб бердилар: «Улардан бирортаси ўлса, зинҳор унинг (жаноза) намозини ўқиманг ва қабри устига ҳам бориб турманг! Чунки улар Аллоҳ ва Унинг Пайғамбарига кофир бўлдилар ва итоатсиз ҳолларида ўлдилар. Сизни уларнинг

мол-дунёлари ва бола-чақалари қизиқтирмасин! Чунки Аллоҳ ўша нарсалар сабабли бу дунёда уларни азоб-уқубатга солишни ва кофир бўлган ҳолларида жонлари чиқишини истайди, холос» (Тавба сураси, 84-85-оятлар).

Оятларни ўқиб бўлгач, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам у ерни тарк этдилар. Ҳазрати Умар эса, енгил тин олди ва кўнглига раҳмат нури ёғилди. У кишининг Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга бўлган муҳаббатлари ва мунофиқларга қарши нафратлари сабаб қилган юқоридаги ҳаракатлари Аллоҳ томонидан оқланган эди.

Лекин Ҳазрати Умар бу оятлар тушгач, Расулуллоҳнинг соллаллоҳу алайҳи ва саллам олдларига бориб ҳеч қачон: «Сизга айтган эдим, унамадингиз», демайди.

Шу ерда бир нарсани айтиб ўтишни лозим деб топдик. Расулуллоҳнинг ҳаётларини ўрганиш Ҳазрати Умарнинг ҳаётларини ўрганиш демакдир. Чунки Исломни қабул қилганидан кейин Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг энг яқин икки дўстидан бирига айланиб, умрининг ўн етти йилини оламларга раҳмат бўлиб келган Ҳазрати Пайғамбар билан ҳам нафас ўтказди.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ўлимлари хабарини эшитиб даҳшат ичра «Расулуллоҳни ўлган деган одамларни ўлдираман», дегани Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳаётларига бағишланган «Саодат асри қиссалари» китобида баён этилди. Ҳазрати Абу Бакр даврларидаги ҳаёти эса, у зотга бағишланган «Илк ва буюк халифа Ҳазрати Абу Бакр» деган китобдан ўрин олган. Уларни такрорламай, асарнинг кейинги қисмини Ҳазрати Абу Бакрнинг вафотларидан бошласак.

Ҳазрати Абу Бакрнинг охирги кунлари

Мадинадан келган буйруққа биноан Холид ибн Валид Ироқни Мусаннога қолдириб, Шомга кетди. Ярумук жангида кўшинга бош кўмондонлик қилиши керак эди.

Ўлимга тик қарайдиган ва иқтидорли кўмондон саналган Мусанно Форс ҳукмдори Шаҳрирондан мактуб олди. Унда: «Товуқ ва чўчкабоқар ҳамда Форснинг энг қонхўр одамлари кўшинга кўшиб жўнатилган», дея битилган эди ва Шаҳрирон бу билан энди бу ишга мен аралашиб ўтирмайман, буни уларга қолдирдим, демокчи эди.

Мусанно ҳам унга жавобан: «Ишингни товуқ ва чўчкабоқарларга қолдирган Аллоҳ таолога ҳамдлар бўлсин», деб ёзди ва Аллоҳнинг изни билан уларни ҳам ер билан яқсон қилишини айтди.

Бу жавоб Форс шоҳининг тишларини ғижирлатиб юборди. Унинг жазосини бериб, янги чиққан диннинг ёйилиши олдини олиш лозим эди. У кўшинни тўплашни буюриб, унга Жазовайх исмли одамни кўмондон қилиб тайинлади ва: «Шу ишни битиришни сенга топширдим», деди. Жазовайх йўлга чиқиб, Бобил атрофларида Мусаннонинг кўшини билан тўқнаш келди.

Форс кўшини ғалаба қозонишга шубҳа қилмасди. Лекин уларни аламли мағлубият кутаётганини билмасдилар. Жангда форслар енгилиб, қоча бошлади. Мусулмонлар уларни Мадонин шаҳригача қувиб бордилар.

Мусанно ғалаба хушxabари билан бирга ўлжанинг бешдан бирини Мадинага юборди. Ўзи халифанинг буйруғини кутди. Лекин ҳеч бир хабар келмагач, ўрнига Башир ал-Насосияни вакил қилиб қолдириб, қисқа йўллардан Мадинага етиб олди. У ерда Ҳазрати Абу Бакр охирги лаҳзаларни яшаётган эди. Узоқ гаплашишнинг имкони бўлмади. Шунинг учун қисқа қилиб, душманнинг аҳволини тушунтирди. Сўнг Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ўлимларидан кейин диндан қайтганлар тавба қилиб келсалар, уларни кечириш керакми-йўқми, шунини сўради. Ҳазрати Абу Бакр ижобий жавоб берди.

Кейин Ҳазрати Абу Бакр янги раҳбар Ҳазрати Умарни ёнига чақирди:

— Бугун куним битганга ўхшайди. Ўлганимдан кейин кеч тушишини кутмай, одамларни йиғиб, Мусаннога қўшиб, у ёққа юбор. Ҳеч бир мусибат сизларни Раббингиз амри ва Пайғамбарингиз васиятларини амалга оширишдан чалғитмасин. Расулуллоҳ вафот қилганларида мен нималар қилганимга ўзинг гувоҳ бўлдинг. Ҳолбуки, инсонларга бундай мусибат аввал бўлмаган эди. Кейин Ироқдан Шомга кетиб, у ерда ғалаба қозонганларни яна Ироққа қайтар. Чунки улар Ироқ ерлари ва у ернинг халқини яхши биладилар, — деб васият қилди.

Ҳазрати Абу Бакр ўша кеча вафот этди. *(Ибн Асир, «Ал-комил»)*

13 ҳижрий йили жумадул охир ойининг 22-кунида дафн қилинди.

Ҳазрати Умар эса, ўша куниёқ Абу Убайда ибн Жарроҳга ушбу мазмунда хат ёзди: «Аллоҳни сев! Фақат Угина боқий, қолган барча нарса фонийдир. Бизни залолатдан чиқариб, ҳидоятга йўллаган ҳам Удир. Сени Холид ибн Валиднинг қўшинига бош қўмондон этиб тайинлайман. Дарҳол ишга кириш. Ўлжа кетидан қувиб, мусулмонларнинг ҳаётини хавф остига қўйма. Йўлларини яхши билмайдиган жойингга қўшинни жойлаштирма. Аллоҳ сени мен билан, мени сен билан имтиҳон қилажак. Дунёдан юз ўғир, кўнглингни дунё дардига мубтало қилма. Сендан олдин кўпларни ҳалокатга олиб борган дунёнинг дарди сени ҳам шу қўйга солмасин».

Шу тариқа Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам «Сайфуллоҳ» деб лақаб берган Ҳазрати Холиднинг мансаби қуйроқ бўладиган бўлди. Ҳазрати Холид бош қўмондонликка тайинланган Убайда ибн Жарроҳга яхши маслаҳатгўй ва ёрдамчи бўлди. Кечагина қўл остида бўлган одам буйруқ бериб турган шароитда Аллоҳ ризоси учун хизматни давом эттириш ҳаммининг ҳам қўлидан келмасди.

Авваллари ҳам Ҳазрати Умар Ҳазрати Абу Бакрга мурожаат қилиб, Холидни вазифасидан бўшатишни сўраган, ҳатто Молик ибн Нувайранинг ўлдирилишидан кейин жазолашни ҳам талаб қилган эди.

Ўшанда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳузурларида Исломни қабул қилган Молик кейинчалик пайғамбарликни даъво қилган хотинга ишқи тушиб қолиб, унинг кетидан юрт кезиб келди ва охири айбини тушуниб тавба қилди. Холид ибн Валид эса унинг тавба қилганидан беҳабар эди. Ахир Ҳазрати Холид ҳам инсон эди, хатога йўл қўйиши мумкин эди. Лекин ҳар қандай қусур билан ёнма-ён бир фазилат ҳам бўлишини ёддан чиқармаслик керак. Бошқа тарафдан қараганда, Ҳазрати Умар уни вазифасидан бўшатилишига анчадан бери ҳаракат қилиб юрарди. Энди ҳокимият у кишининг қўлига ўтгач, ишдан бўшатмаган тақдирида ҳам, Абу Бакр даврида унинг ишдан бўшатилиши тарафдори эдинг, энди нега ундай қилмаяпсан?» дейдиганлар топилар эди.

Аммо қайси тарафдан қаралганда ҳам, Ислом тарихидаги мислсиз бу қўмондоннинг ишдан олиниши тўғри иш эмасди. Унинг ишдан олиниши учун бу қадар шошилиш керак эмасди. *(Шу ўринда муаллифнинг мазкур фикрларига озгина изоҳ лозим кўринади. Аҳмад Лутфий Қозончи Ҳазратларининг ҳулосасини ҳурмат қилган ҳолда тарих китобларида Холид ибн Валиднинг вазифасидан олинишига доир келтирилган ижобий сабаблардан бирини айтиб ўтамиз. Ўша пайтда қозонаётган ғалабалари туфайли Холид розийаллоҳу анҳуга одамларнинг тобора ихлоси ошиб борар, муваффақиятлар унинг номи билангина боғланиб қолаётган эди. Бир кун келиб, бу нарса ҳалқ ичида ноҳуш ҳолатларни юзага чиқариши ҳам мумкин эди. Ҳазрати Умар ана шу хавфнинг олдини олдилар. Дарҳақиқат, Ҳазрати Холиддан кейин ҳам Ислом қўшини ғалабалар қозонишда давом этди. - Муҳаррир)*

* * *

Ҳазрати Абу Бакр тупроққа қўйилган кунлари Мадина бошқа бир ўлим хабаридан даҳшатга тушди: Расулуллоҳга яқин саҳобалардан бири Арқам ибн Абу Арқам вафот этди.

Арқам Каломуллоҳда «ас-сабиқунал аввалун», яъни, иймон ва фазилат йўлида сафнинг энг аввалида турувчилардан, деб макталган инсонлардан бири эди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам қурайшликларнинг тинимсиз озор ва тазйиқларидан тўйиб, Сафо тепалигидаги Арқамнинг уйига қўниб ўтган ва у ерда бир неча йиллар истиқомат қилган эдилар. Арқамнинг уйи Ислоннинг бешиги эди. Жуда кўп мусулмонлар, шу жумладан, Ҳазрати Умар ҳам у зотнинг уйида мусулмон бўлган. Мушриклар учун «Доруннадва» бўлган бўлса, мўминлар учун «Дорул Арқам» мавжуд эди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга жуда кўп хизматлари сингган ана шундай улуғ инсон дорул бақога рихлат қилди. У киши уйини минг таҳликага қўйиб, Аллоҳ ризоси учун иймон уйига айлантирган эди. Энди Аллоҳ ҳам уни абадий неъматлар билан сийлайди.

Арқамни Бақий қабристонига дафн қилишди. Йиғлаган кўзлар хануз қуримаган. Агар ер ўзига кўмилган инсонларга қараб ранг олсайди, Бақий қабристони энг нурли ҳолатда бўларди. Умнатнинг энг афзаллари, инсонларнинг энг шарафлилари, Аллоҳ йўлида жон берганларнинг пешқадамлари шу мазор бағрига дафн этилган бўлиб, Бақий тупроғи уларнинг муборак ва азиз вужудларидан бир нур булоғига айланган эди. Исрофил алайҳиссалом суруни чалганида энг кўп иззат-икромга лойиқ кўриладиган инсонлар бошларидан Бақийнинг тупроғини қоқиб, ўрниларидан тураётган одамлар бўлади. Дунёда қолган сўнгги мусулмонда ҳам уларга нисбатан миннатдорлик ва шукроналик ҳисси бўлмоғи лозим. Зеро, Ислон дини улар фидо қилган жон ва қон туфайлигина оёққа турди, уларнинг илми билан бугунга қадар етиб келди. Бу тупроққа қиёматгача туну кун илоҳий раҳмат ёғилиб турса, бу Аллоҳ йўлида тўкилган қон ва У учун фидо қилинган жон туфайлидир.

Аллоҳ уларни севган, уларга кўнгил берган инсонларни қиёмат куни ўша зотлар билан бирга тирилтирсин!

* * *

Ҳазрати Холид ибн Валиднинг бош қўмондонликдан олиниши уммати Муҳаммадни шошириб қўйди. Охири шундай бўлдики, Ҳазрати Умарнинг кетма-кет уч кун жиҳодга қилган даъватларига биров жавоб бермади. Қолбуки, бу инсонлар жиҳод нималигини билардилар. Бу жимжитлик, қайсидир маънода, илк қаршилиқ эди. Бунинг яна бир сабаби, ўша пайтда Форс қўшинининг қудрати ҳақида кенг тарқалган гаплар эди. Лекин бу Форс қўшини билан илк маротаба учрашув эмасди.

Ниҳоят, тўртинчи кун Ҳазрати Умар ўта таъсирчан маъруза қилди ва инсонларни яна жиҳодга даъват этди. Кейин Мусанно сўз олиб, форслар у қадар кучли эмасликларини ва уларни енгиш мумкинлигини гапирди. Шу орада биринчи бўлиб, Сақиф қабиласидан Абу Убайд исмли йигит ўрнидан турди ва:

— Мен бораман. Аллоҳ ризоси учун! — деди.

Шу тариқа қаршилиқ ҳам ўз ниҳоясига етди. Қисқа вақт ичида «Мен бораман» деганлар кўпайиб, номларини ёздириб қўйишди. Бу сафар янги бош қўмондон барчани лол қолдирди. Ҳазрати Умар Абу Убайднинг қўлидан ушлаб:

— Қўмондонингиз шу киши бўлади, — деди.

Абу Убайд машхур Масъуд ас-Сақафийнинг ўғли эди. Масъуд ҳаётининг сўнгги кунларида Ислонни қабул қилган ва Тоифда ўз қабиладошлари томонидан шаҳид қилинган эди. Қурайшликлар уни Тоифнинг энг қатгаси деб биларди. Абу Убайд эса, Пайғамбаримизни кўрмаган, саҳоба бўлиш бахтидан бенасиб қолган эди.

Қисқа сукунатдан кейин диллардаги гаплар тилларга чиқди:

— Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам саҳобаларидан шунча киши турганда, қўмондон Тоифдан бўлиши шартмиди?

— Аллоҳ сизни ғалаба қозонганингиз ва душманга қараб тик қараб курашганингиз учун мартабангизни юқори қилди.

Қалбингизда кўркув пайдо бўлган ва душман билан учрашишдан ҳайиққан пайтингизда амирликка энг лойиқ инсон биринчи бўлиб даъватни қабул қилган инсондир.

Ироқдаги қўшин қўмондони Мусанно тайёр турганда бу вазифа нима сабабдан бу йигитга топширилганини тушуниш қийин. Чунки Мусанно ҳақиқий қўмондон ва қаҳрамон эди. У шу кунга қадар тажрибасиз қўмондон қўл остида жанг қилмаган эди. Лекин бир нарса аниқ эдики, Мусанно янги Халифага ҳам, тажрибасиз қўмондонга ҳам қарши гап айтмади.

Ҳазрати Умар сафарга ҳозир турган қўшин ёнига келиб, Абу Убайдга шундай деди:

— Саҳобалар гапига қулоқ тут! Улар билан кенгашиб иш қил! Қарор чиқаришда шошилма, чунки бу ҳазил эмас, жангдир. Жангни вақтнинг кадрига етадиган, таҳликали вазиятлардан чиқиб кета оладиган инсонгина бошқара олади. Инсонларни ўз динларидан чиқишга мажбурлама. Исломни қабул қилганларни ўзлари турган жойда қолдир. Динида қолмоқчи бўлганларни Арабистондан чиқариб юбор ва ўзлари истаган жойга ўрнашишларига рухсат бер. Уларга шуни тушунтириб қўйки, биз уларни Расулulloҳнинг: «Ҳижоз тупроғида икки хил дин қолмаслиги керак», деган гапларига мувофиқ кўчириб юборамиз.

Кейин Ҳазрати Умар кўшинга рухсат берди. Абу Убайда юришга амр қилди.

* * *

Энди Ҳазрати Умарнинг Масжидун-набавияда раҳбар сифатида илк бор қилган маърузаси билан танишайлик.

Ҳазрати Абу Бакр Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг минбарларида учинчи зинагача чиққан, лекин иккинчи зинада туриб гапирар эди. Ҳазрати Умар эса, биринчи зинага чиқди. Аввал Аллоҳга ҳамд этди, Расулulloҳга саловот ва салом йўллаб, давом этди:

Эй инсонлар, мен дуо қиламан, сизлар «омин» денглар.

Кейин кўлларини кўтариб деди:

— Аллоҳим, мен қаттиққўл одамман. Сенга бўйсунганларга нисбатан мени адолатли, юмшоқ табиатли қил. Қаттиққўллимни зулмгача олиб боришимга йўл берма, Сенинг душманларингга, фитна ва фасод қилувчиларга, мунофиқларга йўналтир.

— Аллоҳим, мен хасис инсонман. Мени яхшиларга нисбатан саҳий қилиб қўй. Мўминларга мулойим бўлишимни насиб эт.

— Аллоҳим, мен ғафлатда қолган, унутувчи инсонман. Зикрингдан қолдирма. Ҳар замон ўлимни эслаб юришимни насиб эт.

— Аллоҳим, мен Сенга итоат қилишда заифман. Сенга бўйсунишда ғайратли, Сенинг йўлингга қувватли, самимий ва ихлосли бўлишимни насиб эт.

— Аллоҳим, Сендан иймонда собит, яхшилик қилувчи, ўзингдан ҳаё қилувчи, ҳисоб қилишни доим ёдда тутувчи банда бўлишни сўрайман. Менга нафсимни тергаб турадиган куч бер.

— Аллоҳим, шубҳали нарсалардан узоқ бўлишга, замонамни ислоҳ қилишга менга мадад бер. Каломингни тушунишга, унга амал қилишга ва одамларга тушунтиришга қодир эт. Ҳеч шубҳа йўқки, Сен ҳар нарсага қодир Зотсан (*Ибн Абду Раббих*, «*Ал-иқдул фарид*»).

Ҳазрати Умар ушбу дуони қилиб бўлиб, жамоатга ўгирилди:

— Эй инсонлар, Аллоҳ мени сиз билан, сизни мен билан имтиҳон қилажак. Ўзимиз бор жойда ишларингизни кўриб турамыз. Узоқда бўлсангиз, сизларни кучли ва ишонарли кишиларга топширамыз. Яхшилик қилган инсонга биз кўпроқ яхшилик билан жавоб қайтарамиз. Ёмонлик қилганни эса, ибрат бўлсин учун жазолаймиз. Аллоҳ сизни ҳам, бизни ҳам афв айласин (*Ибн Саъд*, «*Табакот*»).

— Эй инсонлар, араб миллати ювош миниладиган жонивор кабидир. Эгаси қаерга бошласа, яхшиликка деб ўйлайди. Каъбанинг Рабби билан қасам ичаманки, мен шу миллатни тўғри йўлдан олиб бормоқчиман («*Тарихи Табарий*»).

— Эй инсонлар, мен оддий мусулмонман. Бошқалар каби Аллоҳнинг қулиман. Унинг ёрдамисиз кучим йўқ Худо хоҳласа, елкамга олган вазифам ўзгаришимга сабаб бўлмайди. Буюклик фақат Аллоҳга хосдир. Қуллар кибр ва азамат билан қизиқмаслиги керак. Шунинг учун, Умар халифа бўлганидан кейин ўзгарди, демангиз. Кимнинг ҳаққини еган бўлсам ёки зулм қилсам, уни қайтаришга тайёрман. Кимнинг давлатдан кўрган ҳақсизлиги ёки битмаган иши бўлса, очиқчасига айтсин, мен доим сизнинг ёнингизни оламан. Гарданимга олган халифалик мени сизлардан устун қилиб қўймайди, эшигимни сизнинг юзингизга ёпмайди, зулмга йўл қўйиб бермайди. Агар ўртамизда келишмовчилик вужудга келса, сизлар хоҳлаган мусулмонлар олдида муҳокамага тайёрман.

— Халифаликка яқин юрганингиз биздан паноҳ сўрашингизга мажбур қилмасин. Чунки мен ҳеч ким билан бундай нарсага келишмаганман. Ҳақсизликка йўл қўйган ёки мусулмонларнинг қонларига, жонларига тажовуз қилган инсон ҳузуримга олиб келинганда, гарчи у менинг яқиним бўлса-да, устидан шаръий ҳукм чиқараман. Сизларга Аллоҳнинг саломи, раҳмати ва баракотларини тилайман. («*Тарихи Табарий*»)

Кейин Ҳазрати Умар нутқни қуйидаги дуо билан якунлади:

— Аллоҳим, мени қарзга ботирма. Ғафлатдалигимда жонимни олма, ғафлатда қолишдан ўзинг асра!

Мўминлар амири Умар розийаллоҳу анҳу бундан кейин барча хутбаларини шу дуо билан якунлайдиган бўлди (*Ибн Ҳиббон*, «*Ас-сиқот*»).

* * *

Қўшинга бошчилик қилаётган Абу Убайд Намариқ деган жойда илк жангни ўтказди ва ғалаба қозонди. Жанг пайтида Матар ва Убайй исмли икки мусулмон аскарлари яхши кийинган бир одамнинг кетига тушишди. Уни асир олишгач, устидаги нарсаларни Убайй ечиб олди, Матар эса, у билан юзма-юз келди. Шунда асир:

— Сиз араблар вафоли одамларсиз. Берган сўзингизга ишонса бўлади. Мени қўйиб юборсангиз, икки бақувват кул ва фалон миқдорда мол бераман, — деди.

Аскар йигитлар таклифни қабул этишди. Бу ишга қафолат олиш мақсадида:

— Мени амирингизнинг олдига олиб боринг, келишувимизнинг гувоҳи бўлсин, — деди.

Матар уни амирининг олдига олиб борди ва вазиятни тушунтирди. У одамни таниганлар эътироз билдиришди:

— Бу душман кўмондони Жобан-ку, уни ўлдириши керак, — дейишди.

Абу Убайдга бу эътироз ёқмади:

— Ичимиздан кимдир бу одамга омонлик бергандан кейин, мен уни қандай ўлдираман уни қўйворайлик, — деди («*Тарихи Табарий*»).

Абу Убайд қўшин билан Каскар деган жойга етиб келди. Ўша ерда қароргоҳ қурилди. Жобаннинг мағлубияти бутун Форсни даҳшатга солди. Бу сафар Жолинуc номли кўмондонни қўшинга бош қилиб, Абу Убайдга қарши чиқардилар. Бошқа тарафдан султон оиласидан бўлган руҳоний Нарсийга ҳам хабар жўнатдилар. У ҳам шу мақсадда йўлга чиқди. Чунки Каскар Нарсийнинг қўл остидаги мавзе эди.

Жолинуcдан олдинга ўтиш ва обрў қозониш илинжи Нарсийни тезроқ ҳаракат қилишга мажбур этди. Каскарда тўхтаган Нарсий мағлубиятга учрашини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Лекин унинг барча орзу-умидлари чиппакака чиқиб, жангда мағлубият аламини тотди. Каскар эса, мусулмонлар ихтиёрига ўтди. Олинган ўлжанинг бешдан бири Мадинага юборилди. Қолган

қисми қўшин ўртасида тақсимланди.

Жолинус қўшини билан тез орада етиб келди. Ўртадаги жангдан сўнг у ҳам келганига пушаймон бўлди. Мағлубиятга учрагач, жонини қутқариш мақсадида жанг майдонини ташлаб қочди. Шундан кейин Абу Убайд уч кишини ихтиёрига бир нечта аскарлардан бериб, уч тарафга юборди. Булар Мусанно, Волиқ ва Осим эдилар. Атрофдаги Борусмо, Завобий ва Жевбар худудлари ҳам фатҳ этилди. Таслим бўлганлар ва сулҳ тузишни истаганлар Абу Убайд билан учрашдилар. Учрашув чоғида нариги тараф Абу Убайдга турфа хил ноз-неъматлар тақдим қилди. Шунда Абу Убайд:

— Худди шундай егуликлардан аскарларга ҳам бердингизми?

— Йўқ, ҳозир бунга имконимиз йўқ. Лекин кейинчалик берамиз.

— Аскарларимиз емаган нарсани, биз ҳам тановул қилмаймиз. Буларни олиб кетаверинг, — деди Абу Убайд. («*Тарихи Табарий*»).

Абу Убайднинг Жобан, Нарсий ва Жолинусларни кетма-кет мағлубиятга учратиши Форс қўшинининг бош қўмондони Рустамни ўйга толдириб қўйди. У янада тажрибалироқ ва маҳоратлироқ қўмондонлар жўнатиш кераклигини англаб етди.

Рустам филлардан иборат қўшин тузиб, Бахмон исмли қўмондонини ҳузурига чорлади. Унинг қўлига машҳур «Дирафший қобён» деган туғни тутқазди. Эни саккиз, бўйи ўн икки аршин келадиган бу туғ форслар учун ғалаба тимсоли эди.

Мусулмон лашкари билан Форс қўшини бир-бирига яқинлашди. Ўртада фақат Фурот дарёси бор эди, холос. Бахмон юборган элчи Абу Убайднинг ҳузурига кирди:

— Истасангиз, дарёнинг нариги тарафига ўтинг, биз кутиб турамыз. Ёки биз бу тарафга ўтайлик, сиз кутиб туринг.

Шу таклиф ўринли эди. Кенгашда ҳозир бўлганларнинг аксари таклифнинг иккинчи қисмини маъқуллади. Абу Убайда бунга эътироз билдирди:

— Улар биздан кўра ўлимга жасурроқ бўлмасликлари керак. «Мусулмонлар бу жиҳатдан ўша қўшин билан учрашмаяптилар. Биз жойлашган ер ортга чекиниб, қайта ҳужум қилишга жуда қулай. Бирон нарса бўлса, яширинишга жой топишга имкон бўлади», деган гапларни Абу Убайд қабул этмади.

Элчига қараб:

— Дарёни биз кечиб ўтмоқчилигимизни етказ, — деди. Абу Убайд бу қарори билан бир оз шошма-шошарликка йўл қўйди. Зеро, Ҳазрати Умар унга саҳобалар билан бамаслаҳат иш юритишни буюрган эди. Бу ерда у ўлимга тик қаради, ҳолбуки ўлим асосий масала эмасди.

* * *

Ўша кеча Абу Убайднинг аёли Давма бир туш кўрди: осмондан тушаётган одамнинг қўлида шарбат тўла пиёла бор эмиш. Шарбатдан аввал Абу Убайд хўплабди, кейин баъзи бировлар ҳам ундан ичишибди.

Эрталаб Давма тушини эрига айтди. Абу Убайд:

— Менимча, ўша шарбатдан хўплаганлар шаҳид кетади, — деди.

Кейин қўшин олдига чиқиб: «Агар мен шаҳид бўлсам, қўшинга Жобир бошчилик қилади. Агар у ҳам шаҳид кетса...» дея хотини айтган одамларни номма-ном айтиб чиқди. Энг охирида Мусаннонинг исмини тилга олди.

Кечувни Абу Убайднинг ўзи бошлаб берди. Кейин аскарлар дарёни кечиб ўтишди. Форслар берган сўзининг устидан чиқиб, мусулмонлар дарёдан бутунлай ўтиб бўлгунларига қадар жангни бошламай турди.

Жангнинг энг қизиган пайти душманлар филларини олдинга ташлади. Фил устидаги аскарлар мусулмонларга ўқ ёғдира бошлади. Бундай ҳолатни кўрмаган араб отлари депсиниб

кетди ва уларни бошқариб бўлмай келди. Отини бошқаролмай қолган Абу Убайда ерга сакраб тушиб, дуч келган филнинг ипларини кеса бошлади. Фил устидаги мақофада ўтирган аскарлар ерга кулашди. Улар то ўзларини тутиб олгунларича Абу Убайд қиличи билан чопиб ташлади.

Кейин бошқа филга яқинлашиб, унинг ҳам ипларини кесиб юборди. Бироқ бу орада улар ҳам бўш келмай, ипларни кесаётганлар устига ўқ ёғдирди.

Абу Убайд қаршисига келган оқ филга қилич сермади. Қилич филнинг хартумини узиб ташлади. Оғрикка чидолмаган фил бўқирганча Абу Убайдага ташланди ва уни янчиб кетди. Шу дам жон аччиғидаги қичкирик эшитилди ва Абу Убайднинг танаси ҳаракатсиз бўлиб қолди.

Туғ Жобирга етказилди. Кейин ён-атрофдан тинимсиз ҳужумлар бошланди. Фил ўлдирилиб, Абу Убайднинг жасади унинг остидан тортиб олинди.

Бу орада мусулмонлар чекиниб, дарё тарафга юра бошладилар. Буни кўрган Абдуллоҳ ибн Марсад ас-Сақафий бориб, дарё устига қурилган кўприк ипларини кесди ва кўприкка югураётганларга ўғирилди:

— Қаёққа қочяпсизлар? Ё қўмондонларингиз каби шаҳид бўлинг, ё ғалаба қозонинг! — деб қичқирди.

Аmmo бу чакирик фойда бермади.

Форслар кучларини кўрсатиб, ҳалқани тобора сиқа бошлади. Баъзилар ўзларини сувга отди. Улар сузишни билсалар ҳам, эгниларида жанг кийимлари оғирлик қилиб, чўкиб кетдилар. Иплари кесилган кўприкдан ўтмоқчи бўлганларнинг тақдири ҳам худди шундай бўлди.

Туғ, ниҳоят Мусаннога топширилди. У кўприкни тиклашни буюрди. Кўприк бошида ҳамон қилич яланғочлаган Абдуллоҳ ибн ас-Сақафий турарди. У ҳеч кимнинг кўприкдан ўтишига йўл қўймаётган эди. Олдинда душман, ортда бузук кўприк мусулмон лашкарини нобуд қилаётган эди. Буни кўриб турган Мусанно аламидан соқолини юларди. Ниҳоят, Абдуллоҳ ибн Марсадни тутиб, Мусаннонинг олдига келтиришди. Мусанно: — Бу нима қилганинг? Нега кўприкни кесиб ташладинг? Нима Учун ўтишга қўймаяпсан? — дея бақирганча унга бир тарсаки туширди.

Нима бўлаётганини англай олмаган Абдуллоҳ: — Жанг қилсинлар, қочиб кетмасинлар деб, шундай қилдим, — дея жавоб берди.

— Сен бу ишга аралашма!

Сўнгра Мусанно қолган ансорларнинг бир қисмини форсларга қарши туришга амр қилиб, қолганларга кўприкдан ўтишни буюрди. Кўприкдан тезда ўтилди ва хавф ортда қолди. Лекин бу жангда тўрт минг нафар мусулмон ҳалок бўлди. Уларнинг бир қисми бевосита жанг майдонида жон берган бўлса, қолганлари дарёда чўкиб ўлган эди. «Кўприк жанги» деб аталган бу муҳораба шу кунгача бўлган илк мағлубият эди. Дарёнинг бу ёғига ўтиб олган Мусанно лашкари сезиларли йўқотишга учраганини билиб, анча ташвишга тушди. Чунки жангни ташлаб қочганлар икки мингга яқин эди. Уларнинг баъзилари Мадинага етиб олган бўлса, қолган қисми одамлар кўзига кўришга уялиб, атрофдаги қишлоқларга яширинган эди. Мусанно билан қолганлари уч мингдан ошмасди.

Мақсадини амалга оширмоқчи бўлган Бахмон дарёни кесиб ўтиб, мусулмонларни ер билан яксон қилишни дилга тугди У ҳужумга ҳозирлик кўраркан, ҳузурига бир одам кириб келди. У одам Форсни икки қўмондон талашаётганини, мамлакатнинг бир қисми Ферузон қўлида эканини етказди.

Бу хабарни эшитган Бахмон қарорини ўзгартириб, қўшинни Мадоин тарафга бошлади. Рақибнинг чекинаётганини кўрган Мусанно лашкарининг бир қисмини дарёнинг нариги тарафига ўтказиб, форслар кетидан кува бошлади. Уларни тақиб этаркан, Жобан ва Мардоншоҳни тутиб олишди. Ҳар иккисида ҳам ҳеч бир имконият қолмаган бўлса-да, Жобан мусулмонларга қарши қурол кўтармоқчи эди. Буни сезган Мусанно икковини ҳам ўлдириб, қўмондонсиз қолган қўшин аскарларини асирга олди. Қаршилиқ қилганлар қатл этилди. Бу билан «Кўприк жанги»даги мағлубият учун ўзига хос интиқом олинди.

* * *

Ҳазрати Умар мағлубият ҳақидаги хабарни минбарда хутба қилаётганида билди. Шу пайтгача муваффақиятдан кулган чеҳралар ўша кун мағлубиятдан маҳзун бўлди.

Мусанно Ироқда қолган-қутган қўшинни тўплар экан, Ҳазрати Умарга элчи жўнатиб, мадад кучлари юборишини сўради. Ҳазрати Умар ҳам Бужайла қабиласи йигитларидан иборат Жарир ибн Абдуллоҳ бошчилигидаги мадад кучларини жўнатди.

Мусанно ихтиёридаги қўшиндан хабардор форслар бу сафар Михрон исмли қўмондонни бош қилиб, лашкарни мусулмонларга қарши қўйди. Ўртада яна Фурот дарёси бор эди. Аввалги воқеадан аччиқ тажриба олинган. Бинобарин, форсларнинг бу тарафга ўтиши таклиф этилди. Икки лашкар учрашган жойнинг номи Бувайҳ эди.

Михрон қўшини дарёни кечиб ўтди ва икки қўшин карама-қарши турди.

Мусанно такрор мағлубиятга учрашни истамасди. Навбатдаги мағлубият мусулмонларни руҳан синдириб, жанговорликни йўқ қиларди. Буни яхши англаган Мусанно қўшинни шахсан ўзи айланиб, ҳар бир қисмга:

— Эй иймон келтирган бандалар! Аллоҳ динига мадад беринг, Аллоҳ сизга мадад беради. Эртага рўза тутманг. Зеро, қувватимизни сақлашга мажбурмиз. Рўза қазо бўлиши мумкин, лекин мағлубият бизга жуда қимматга тушади,— деб насиҳат қилди. Ўша кечани Мусанно ибодат билан дуо қилиб ўтказди.

Бу жангни арабларнинг форсларга қарши кураши деб ҳисоблаган насроний араблар ҳам мусулмон лашкари сафидан жой олди.

Ниҳоят, жанг бошланди. Маҳорат бобида ҳар икки тараф бир-биридан қолишмасди. Мусулмонлар: «Аллоҳ динига мадад беринг, У ҳам сизга ёрдам беради», дея бир-бирларини руҳан қўллаб жанг қиларди.

Жанг асносида Мусанно ёнига бир қисм аскарни олиб, Мусаннонинг чодирига йўл олди. Бундан хабар топган Михрон чодирини тарк этмоқчи бўлиб турган бир пайтда, кўкқисдан пайдо бўлган Тағлиб қабиласидан бўлган насроний араб йигити бермаган қилич унинг калласини учуриб юборди. Бошсиз тана ерга кулади. Бояги йигит эпчиллик билан Михроннинг отига миниб, ташқарига отилиб чиқди ва: «Михронни ўлдирдим», деб қичқира бошлади.

Михрон ўлимнинг хабари Форс қўшинини пароканда қилди. Ҳамма жонини қутқариш мақсадида дуч келган тарафга қоча бошлади. Мусанно одамлари билан кўприк ёнига шошилди. Қочмоқчи бўлганларнинг йўли тўсилди, қўлга тушганлар қўлга тушди. Ўзини дарёга отганлар эса, чўкиб ўлди.

* * *

Рустам ва Ферузон ўртасига тушган совуқчилик форсларга катта зарба бўлди. Сабаби уларнинг шахсий манфаати олдида миллат манфаати иккинчи даражага тушиб қолди. Кеча «очкўз араблар» дея таърифланган мусулмонлар тобора Форсни забт этиб, дуч келган лашкарни ер тишлатаётган эди. Вазиятни яхши англаб турган бир-икки ақлли киши ҳар иккиси билан алоҳида гаплашиб кўрдилар. Агар бирлашмасалар, уларга қарши курашмоқчиликларини билдирдилар. Халқ назаридан қолишдан кўрққан ҳар икки қўмондон ярашиб олди ва тахтга Яздажирдни ўтқизди.

Шу тариқа шахзода Бўрон тахтдан туширилиб, ўрнига жоҳилдан туғилган Яздажирд ҳукмдор этиб тайинланди.

Табиийки, бор-йўғи йигирма бирни қоралаган ёш йигитда давлат бошқаруви ва жанг тажрибаси йўқ эди. Сабаби у бунга тайёрланмаган эди. Лекин икки тажрибали ва маҳоратли

қўмондони бор эди.

Форслар машварат қилиб, мамлакатдан мусулмонларни қувиб чиқаришга келишиб олишди ва бу вазифа Рустамга юкланди.

Кейин кенг камровли ишлар бошлаб юборилди. Форслар мағлубият аламини олиш учун бор куч-қувватларини сафарбар қилдилар, лашкар сони кундан-кунга ортиб борди.

Амирул мўминин ва Умму Жамил

Кунларнинг бирида бир киши Ҳазрати Умарга:

— Расулulloҳ халифасининг халифаси... — деб мурожаат қилганида, у киши:

— Бу гап жуда чўзилиб кетаркан. Нимадир қилишимиз керак. Мендан кейин халифа бўлган кишини Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам халифасининг халифасининг халифаси деб айтиш ноқулай бўлиб қолади, — деди.

Эҳтимолки, бу ноқулайликни ҳис қилган бир киши Ҳазрати Умарга бир куни «амирул мўминин» деб мурожаат этди ва бу ном у зотга хуш ёқди:

— Албатта, мен мўминларнинг амириман. Мени шундай деб чақиринглар, — деб айтди.

* * *

— Ассалому алайкум, мўминлар амири. Мен Умму Жамилман.

— Ваалайкум ассалом, марҳамат.

— Мен Давс қабиласиданман. Исмин Умму Жамил.

— Тушундим.

— Шуниси сенга кифоя қилмайдими, мўминлар амири?

— Танишиш учун етарлику-я. Лекин у ёғига тушунмадим. Умму Жамил аниқроқ гапиришга ўтди:

— Менга қара, халифа! Мен уканг Дирор ибн Ҳаттобни ўлимдан қутқариб қолганман. Уни ҳимоямга олмаганимда ўлиши муқаррар эди. Шунини мукофотласанг керак, деб бу ерга келдим. Сен ҳам менга бир яхшилик қилсанг, хурсанд бўламан. Бўлмаса, қайтиб кетавераман.

Гап нимадалигини англаган Ҳазрати Умар кулимсиради:

— Умму Жамил, Дирор менинг укам эмас. Унинг отаси Ҳаттоб билан менинг отам Ҳаттоб бошқа-бошқа одамлар.

Жавобдан Умму Жамилнинг юзи ўзгарди. Зеро, у оз-моз маблағ ундираман деган умидда шунча йўл босиб келган эди.

Унинг ўзгарганини кўрган Ҳазрати Умар сўзида давом этди:

— Лекин биз сени хурсанд қиламиз, Умму Жамил. Сен мусофирсан. Аллоҳ мусофирларга тўлов ажратган.

Кейин Умму Жамилга келиб-кетиш харажатларига етарли пул беришни буюрди.

Умму Жамил пулни олиб уйига қайтди.

* * *

Дирор ибн Ҳаттоб мусофир бўлиб, Давс қабиласига келганда ўзини нималар кутаётганини билмасди. Қачонлардир Абу Суфённинг куёви Ҳишом ибн Валид шу қабила вакилини ўлдириб қўйган эди. Давсликлар ҳам ё Ҳишомни, ёнинг қабиласидан бўлган бир кишини ўлдиришни ният қилган эди. Дирор ибн Ҳаттобнинг қайси қабиладан эканини билиши, унга қарши қилич яланғочлашди ва унга ташланиб қолишди. Нима бўлаётганини англаб етмаган Дирор қоча бошлади ва очиқ турган бир эшикни кўриб, ўзини ичкарига урди. Ичкарига кирасолиб:

«Қутқаринг», деб бақирди. Унинг кетидан қувиб кеган одамнинг қилич солиши эшик тамғасини бузиб юборди. Сал қолса, Дирор кетидан келганлар уни ўлдирарди.

Унинг товушини эшитган бир аёл чопиб чиқиб, кимлигини билмаса-да: «Мен шу одамни ҳимоямга олдим», деб юборди. Қилмаган гуноҳи учун ҳаёти билан хун тўлашига сал қолган Дирор бутунлай нотаниш аёлнинг буюк жасорати билан омон қолди. Шу жасорат соҳибаси Умму Жамил эди. Умму Жамил ўзи қутқариб қолган инсоннинг исмини сўради ва хавф-хатар бартараф бўлгунга қадар уйда меҳмон қилиб, кейин яширинча кузатиб қўйди.

Бир куни Ҳазрати Умарнинг халифа бўлганини эшитиб, «Менинг олдимда бурчдор», деган ўйда йўлга чиқди. Мадинага келаркан, озгина пул олиб, ҳаётининг охиригача етадиган маблағ билан таъминланишини умид қилган эди.

Ҳавла бинти Ҳаким

Муалло ибн Жоруд Ҳазрати Умарнинг яқин дўстларидан бири эди. Кунларнинг бирида икки дўст сайр қилиб юришар экан, бир аёлнинг овози уларни тўхтатди.

— Лаббай, холажон, — деди амирул мўминин.

Аёл яқинлашиб, Ҳазрати Умарнинг олдига келди:

— Сени бир пайтлар «Умарча» деб чақирардим. Вақт ўтиб, «Умар» бўлдинг. Мана, бугун «амирул мўминин»сан.

Атрофга қараб олиб, сўзида давом этди:

— Лекин, эй Ҳаттобнинг ўғли, амирлик сени талтайтириб, ҳароб қилмасин, Аллоҳни унуттирмасин. Инсонларнинг дардига малҳам бўл. Бир нарсани ёдда тутки, Аллоҳдан кўрққанларга узоқлар яқин бўлади. Ўлимни ўйлаган киши яхши ишларни қила олмасликдан чўчийди, ҳисоб-китоб қилинишига ишонган киши азобга дучор бўлиши мумкинлигини ўйлайди.

Аёлнинг бу гапларини тинглаб турган Ҳазрати Умарнинг одобли болакай каби бошини эгиб туриши Муаллони ҳайратда қолдирди. Ҳазрати Умар кўз ёшларини тўсар эди.

Бу орада атрофга одамлар ҳам тўпланиб қолишди. Шунда Муалло кампирга:

— Етар, бас. Амирул мўмининни йиғлатдингиз-ку, — деди.

Ҳазрати Умар унга юзланди:

— Жим! Бу аёл кимлигини биласанми? Бу Ҳавла бинти Ҳаким бўлади. Аллоҳ унинг дардини тинглаб, унга кушойиш берган. Энди Умар унга кулоқ солмасинми?! Агар бу аёл кун чиққандан то ботгунгача гапирса ҳам, албатта, кулоқ соламан. Мени фақат намозгина уни тинглашдан тўхтатиши мумкин (*Қуртубий*, «*Тафсири*»).

Ҳавла у ердан узоқлашаркан, нам кўзлар уни кузатиб, лаблар ҳаққига дуолар қилиб қолди.

Шундай қилиб, бу воқеа Ислом тарихига ажойиб лавҳа бўлиб кирди. Бирон-бир мансаби бўлмаган аёл келиб, йўлнинг ўртасида мўминлар амирини тўхтатиб, ўғлидек панд-насихат қилади, мўминлар амири ҳам уни жон қулоғи билан тинглайди ва кўзлари билан уни кузатиб қолади. Ҳазрати Умар аёлни эшитар экан, ўйнамасдан жиддий тарзда тинглади. Ҳар иккиси ҳам кўз кўриб кулоқ зшитмаган ҳолатда буюк жасорат соҳиби эканликларини намоён қилган эдилар.

* * *

Ҳавла Авс ибн Сомитнинг аёли эди. Эри билан ўрталарида бўлган бир воқеа туфайли Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳузурларига келиб, турмуши бузилаётганини айтган, натижада Аллоҳ унинг масаласи бўйича Мужодаला сурасини тушуриб, муаммони аёл истаган тарзда ҳал қилиб берган эди.

Умму Варақа

Умму Варақа одатдагидек ўша тун ҳам намоз ўқиб, кейин ўрнига ётди. Бир оздан сўнг ширин уйқу элитди. Бир пайт тўсатдан устига қандайдир оғир юк тушганини ҳис қилган Умму Варақа ўзини ўнглаб олмоқчи бўлди-ю, лекин улгуролмади, ҳатто бакиролмади. Оғзини ёстик билан ёпиб, гапиришга ҳам имкон бермадилар. Қоронғуда икки киши уни бор кучи билан босиб, ҳаракат қилишга қўймасди. Ниҳоят, бир-икки типирчилаб, Умму Варақа жон таслим қилди.

Қотиллар анчадан бери режалаштириб юрган жиноятларини амалга оширгач, енгил тин олдилар. Булар Умму Варақанинг чўриси ва жорияси бўлиб, хўжайинлари вафотидан кейин уларга озод бўлиши айтилган эди. Лекин аёл қурмағур ҳали-вери ўлмай, тонг ётоғидан тирик чиқиб келарди.

Тонг саҳарда Умму Варақанинг қўшнилари дод-фарёддан уйғониб кетишди. Унинг икки хизматкори ҳожалари вафот этганини айтиб фарёд урарди. Дарҳақиқат, Умму Варақа ҳаммага пешонасида бор ўлим шарбатини тотиб, фоний дунёни ташлаб кетган эди. У Мадинанинг илк мусулмонларидан бўлиб, Қуръонни тўлалигича ёд олган саҳоба аёл эди. Шу сабаб илк даврларда Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг рухсатлари билан уйда тўпланганларга имомлик қиларди.

Бадр жанги куни Умму Варақа Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳузурларига келиб:

— Эй Аллоҳнинг Расули, менга ҳам жангда қатнашишга рухсат бернинг. Ярадорларнинг жароҳатини боғлаб қўяман. Балки Худо ярлақаб, шаҳидлик насиб қилиб қолар, — деди.

Шунда Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам:

— Сен уйингда қол. Аллоҳ сенга шаҳидликни насиб қилажак, — деб жавоб бердилар.

Умму Варақа шундан кейин ҳижратнинг иккинчи йилидан мўминлар орасида «шаҳида» деб атала бошланди. Ҳеч бир айбсиз ўз хизматкорлари томонидан ўлдирилиши ушбу мақомига етганидан дарак эди.

* * *

Ҳассол аёл Умму Варақани ювишга ҳозирлик кўраркан, жасадга кўзи тушиши билан бирдан ранги ўзгарди:

— Бу аёл бўғиб ўлдирилган!

— Жиддий айтяпсанми?

— Ҳа. Шу пайтгача неча марта кўрдик-ку.

— Манави томирига қаранг... Бу сўзларни эшитиб турган жория секингина у ердан сирғалиб чиқиб кетди, уни биров сезмади.

Чўри қизнинг қочиб кетишига кўп вақт кетмади.

* * *

Ҳазрати Умар воқеадан хабар топганида, бир неча йиллар бурун Расулulloҳ башорат қилган шаҳидлик шу тарзда амалга ошганидан кўз ёши қилди. Шундай аёлнинг ҳаётдан кўз юмиши қайғули эди. Зотан, Ҳазрати Умарнинг ўзи ҳам бир неча бор Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан у аёлнинг зиёратига борган ва:

— Аҳволлар дурустми, Шаҳида хоним, — деб сўрашган эди.

Шу пайт кимдир:

— Унинг икки хизматкори йўқ бўлиб қолибди, шу пайтгача ёнида эди. Умму Варақа вафотидан олдин уларнинг озод бўлишини васият қилган эди,— деди.

Дарҳол хизматкорларни қидиришни бошладилар. Кўп ўтмай, кул билан жория тутиб келтирилди ва улар айбларига иқроқ бўлишди. Улар ҳожасини пар ёстиқ билан бўғиб ўлдирганларини тан олишди. Ҳазрати Умар уларнинг ҳар иккисини ҳам бўғиб ўлдиришга амр қилди. Икки дор қурилиб, кул йигит ва жория аёл осилди. Бу Ислом тарихидаги илк дорга осилди эди.

Умму Варақа дафн қилинар экан, кўз ёшлар тўкилди, ҳаққига дуои хайрлар қилинди. (*Абу Довуд*, «*Имоматун-нисо*» боби).

Тарових намози

Рамазон ойи келди. Ҳазрати Умар хуфтон намозини ўқиб бўлиб, дўстлари билан шаҳар айланишга чиқди. У ёқ-бу ёққа юрди. Ёрдамга муҳтожларнинг дардини эшитишга тайёр эди.

Масжидга қайтганида бир гуруҳ одамлар тарових намозини ўқиётганини кўрди. Баъзилар якка тартибда ўқиётган бўлса, бошқалар жамоат бўлиб ўқишарди. Бу ҳолат Ҳазрати Умарга ёқмади ва дўстларига:

— Одамлар бир имомга эргашиб ўқиганлари афзалроқ эмасми? — деди.

— Ҳа, тўғри фикр.

Эртасига бомдод намозини ўқиб бўлиб, жамоатга юзланди ва бундан буён тарових намози жамоат бўлиб ўқилишини айтди. Ҳазрати Умар кўзлари билан кимнидир қидирди ва топганидан кейин айтди:

— Убай, сени таровех намозига имом қилиб тайинлайман.

* * *

Ўн бир йил муқаддам Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам рамазоннинг 23-кечаси масжидга чиқиб, илк бор тарових намозини ўқиган эдилар. Саккиз рақъат ўқилган бу намоз кечанинг учдан бирини оладиган даражада узун бўлган эди.

Аммо кейинги кечада Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам масжидга чиқмаганлар. Рамазоннинг 25-кечасида тарових намозига чиқиб, бу сафар туннинг ярмигача намоз ўқиганлар. Охири бор Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам 27-кечада чиққанлар ва аввалгидан кўпроқ намоз ўқиганлар. Аёллар ва болалар ҳам қоим турган бу намоз тугаганда, сахарликка бир лўқма таом ейдиган вақт қолган эди, холос. Масжид эса лиқ тўла бўлган.

Бундан кейин Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам тарових намозига чиқмадилар. Сабаби бу намоз фарз бўлиб қолишидан чўчиган эдилар. Лекин истаган одам масжидда ё уйида ўзи ўқиши мумкинлигини айтганлар.

* * *

Ҳазрати Умар бир куни шаҳар айланаркан, масжидга кирганларида жуда катта жамоат йиғилганини кўрди. Яна қандайдир чора-тадбир кўриш керак эди. Ҳазрати Умар Сулаймон ибн Абу Хасмани чақириб:

— Бундан буён тарових намозида аёлларга имомлик қиласан,— деди ва у зотнинг буйруғи билан аёлларга алоҳида жой ҳозирланди.

Кейинроқ Ислом оламининг турли бурчакларига мактуб йўллаб, тарових намозини жамоат бўлиб, йигирма рақъатдан ўқишга фармон берди.

Кечаси шаҳарда айланиб юраркан, Умар розийаллоҳу анҳу халқ бир имомга эргашиб таровихни ўқиётганини кўриб, мамнун бўлди. Ўзи ярим тунда якка ҳолда ўқирди.

Ҳазрати Усмон масжидни кенгайтиргунларига қадар таровехни аёллар алоҳида ўқидилар,

кейинчалик яна бир имом ортида жамоат бўлишди. (*Ибн Касир*, «Ал-бидоя»; *Бухорий*, «Саҳиҳ»)

Ҳинд бинти Утба

Ҳинд бинти Утба эри Абу Суфён билан Ярмук жангида тўқнашди. Бу жангда Абу Суфён бир кўзидан айрилди. Бир ойдан сўнг Абу Суфён бу ҳолатларга кўникиб қолди. Лекин Ҳинднинг соғлиғи ёмонлашган эди. Бир-икки кунда ўтиб кетади дейилган хасталик шу икки кун ичида баттар зўрайди. Кундан-кунга Ҳинднинг соғлиғи ёмонлашди ва ўлими яқинлигини қабул қила бошлади.

Ҳинд турлича ҳаёт кечирди. У яхшигина шеър ёзар, жоҳиллик даври ва Исломнинг энг машҳур шоирларидан бўлган Ҳанса билан ҳам баҳслаша олар эди. Аввалда Ҳинднинг Исломни, айниқса, Расулulloҳни кўргани кўзи йўқ эди. Бу адоват Бадр жангидан кейин янада кучайди. Чунки жангга кетган отаси, укаси ва тоғаси қайтмади. Бундан чуқур қайғуга тушган Ҳинд дардини шеърларида ифода этди. Кейин Қурайшни қўллаб-қувватлаш учун Ухуд жангига борган ва унинг буюртмаси билан ўлдирилган Ҳазрати Ҳамзанинг жигарини чайнар эди. Ҳазрати Ҳамзани ўлдирган Ваҳшийга: «Қабримда чириган суякларим ҳам шу қилган ишинг учун раҳмат дейди», деб ундан жуда миннатдор бўлган эди.

Ҳинд Абу Суфённинг хасислигидан тўйиб кетди. Макка фатҳидан кейин Исломни қабул қилиб, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан Абу Суфённинг молидан ўзи ва болаларига нафақа тайинлашга эришди. Исломни қабул қилганида шундай деган эди: «Авваллари дунёда сиздан ва сизнинг оилангиздан бошқа ёмон кўрганим йўқ эди, эй Муҳаммад. Энди эса, мен учун сиз ва сизнинг оилангиз азиз ва қадрлироғи йўқ». Ўша кунги гаплардан кейин Ҳиндчалик сўзларига содиқ қолгани бизга қоронғу. Чунки унинг кейинги ҳаёти ҳақида маълумот йўқ. Маълуми шуки, Исломни қабул қилганидан кейин Ҳинд беш йил яшади. Бир пайтлар Ухуд жангида мушриклар сафида қатнашган Ҳинд Ярмук жангида қилич яланғочлаб, Умму Ҳакимнинг ортида жанг қилди.

* * *

Ҳинд қўл билан ушлаб бўлмайдиган чўғ каби бир аёл эди. Макка фатҳ қилинган кунда Исломни қабул қилган Абу Суфённинг соқолига ёпишиб: «Мана бу динидан қайтгани ўлдирилинг», деб бақирган Ҳинд ҳозир зўрға нафас олаётган эди. Яхшини ҳам, ёмонни ҳам, кучли ва кучсизни ҳам қақшатган бу аёлни тақдири азал ётган жойида бир тарафдан бошқа тарафга ағдарила олмайдиган қилиб қўйган эди. Бир оздан сўнг ажал етиб, амал дафтари ёпилади, Ҳинд эса, жазо ва мукофот бериладиган оламга кетади...

Абу Суфён шу кунга қадар неча-неча жангларда қатнашган, қанча инсоннинг тўлғона-тўлғона жон берганини кўрган. Бироқ неча йиллик ёстикдошининг кундан-кун сўлиб, ўлими яқинлашаётганидан қарахт аҳволга тушиб қолди. Зеро, Ҳинд ортга қайтмайдиган ва тўхтатиб бўлмайдиган йўл бошида турар эди.

Ниҳоят, Ҳинд ўткинчи ва ёлғончи дунёни тарк этди. Энди ўзи истагандек эмас, балки унга раво кўриладиган ҳаётда яшашга мажбур. Унинг ортидан ширин ва аччиқ хотиралар қолди.

* * *

Шу куни Макка аҳли яна бир ўлим хабаридан қарахтликка тушди. Ҳазрати Абу Бакрнинг падари бузруквори Абу Кухофа тўқсон етти ёшида Аллоҳ хузурига йўл олди (*Ибн Ҳажар*, «Исоба»).

Абу Кухофани ибратли ҳаёт кечирди, деб бўлмайди. Тўқсон икки ёшигача куфр ботқоғига

ботиб яшади. Лекин Абу Жаҳл ва Абу Суфёнга ўхшаб, Исломга қарши турмади. Аммо ўғли Абу Бакрдек, лоақал Сухайбдек ҳам бўлолмади. Улардай бўлиши мумкин ҳам эмасди. Чунки ўша пайтда тўқсон икки ёшдаги қария эди. Макка фатҳ этилганида Ҳазрати Абу Бакр отасини Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳузурларига олиб келганида, жанобимиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Мўйсафидни уринтирмаганинда, ўзимиз йўқлардик», деган, Ҳазрати у Бакр эса: «У сизнинг пойингизга келиши муносиб иш», деб жавоб қайтарган эдилар.

Абу Куҳофа ҳам, Ҳинд ҳам бир вақтда иймон келтириб, бир вақтда вафот этган мусулмонлар бўлиб, тарихга киришди. (*Ибн Ҳажар, «Исоба»*).

Абу Шаҳма

Бир кун Ҳазрати Умар дўстлари даврасида:

— Ўғлим Абдурахмондан ичкилик хиди келяпти. Ўзидан сўраб-суриштирай, ростдан ичаётган бўлса, жазосини олади, — деди.

Бу гапларни эшитган Саид ибн Язидни ҳаяжон босди. Шу пайтгача бир неча бор адолатнинг юксак даражасини кўрсатган инсон бу сафар қандай йўл тутаркин? Чунки Ҳазрати Умар ўз ўғли ҳақида гапираётган эди.

Саид кута бошлади. Вақт ҳам узоқ куттирмади. Абдурахмон отаси ҳузурига келтирилди ва Ҳазрати Умарнинг шахсан унга жазо тайинлади. (*Ибн Ҳажар, «Исоба»*).

Абу Шаҳма Абдурахмон амирнинг ўғли бўлса-да, жазодан қутилиб қололмади, барчага тенг бўлган жазога тортилди. Яна қазони амирнинг ўзи шахсан тайин қилган эди. Абу Шаҳманинг ичкилик ичаётгани маълум бўлганида, уни «бости-бости» қилиб юборса бўлмасмиди? Ёхуд Ҳазрати Умар хабарни етказганларга: «Сизларга озгина одобдан дарс бермоқ лозимга ўхшайди. Халифанинг ўғли ҳақида бундай дейишга қандай ҳадларингиз сиғди?» дейиши ҳам мумкин эди-ку! Афсуски, Ҳазрати Умар давридан кўп ўтмай, шахзода Язид одоб мажлислари ташкил қиларкан, бундан бутун Ислом олами хабардор бўлиб туриб, ҳеч ким бирон жазо тайинлаш ҳақида сўз очолмайди.

* * *

Абу Шаҳма отасининг юзини ерга қаратди. Зотан, Ҳазрати Умарнинг ичкиликни кўрарга кўзи йўқлиги ойдек равшан эди. Бир пайтлар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан ичкилик ҳақида аниқ ҳукм сўраб келгани барчага маълум эди. Энди эса, ўз пушти камаридан бўлган ўғлини маст кўриб, эзилиб ўтирибди. Ҳеч ким бу ҳолни хаёлига келтирмаган эди. Ҳолбуки, Ҳазрати Умар фарзандлари адабда бошқаларга ибрат кўрсатиб, мусулмонларга хизматда бўлишларини истарди. Лекин ичкилик Абу Шаҳманинг жиғилдонига тушиб бўлган эди.

Ҳазрати Умарни кўрса, қўрққанидан бошқа йўлдан айланиб ўтадиган шайтон у зотнинг ўғлига ёпишиб олган эди. Шу йўл билан Умарни ҳам домига илинтирмоқчи эди. У киши турли баҳоналар топиб, ўғлини жазодан озод қилиши лозим эди. Наҳот Умардек инсоннинг ўғлига истисно бўлмаса? Унинг Ислом ва мусулмонлар олдидagi хизматлари эвазига ўғлининг гуноҳидан кечиб юбориш шунчалик қийинми?

Ҳазрати Умар юраги узилиб тушай деб турар, паришон ҳолда бир пайтлар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг: «Қизим Фотима ўғирлик қилса, унинг ҳам қўлини кесардим», деганларини хотирлар эди. Бу гаплар айтилганидан бери орадан беш-ўн йиллар ўтган бўлса-да, қиёматга қадар мутлақо аҳамиятини йўқотмайди. Ҳеч бўлмаса, буюк ва одил Умар даврида бунга амал қилинади. Шунинг учун ҳам Ҳазрати Умар «Ўғлим Абу Шаҳма бўлса ҳам, жазосини олади», деган тамойилдан қайтмоқчи эмасди. Абу Шаҳмага саксон дарра жазо тайинланди ва

кечиктирмасдан ижро этилди.

Абдурахмонга дарра уриларкан, Ҳазрати Умар иккинчи мастга ўгирилди:

— Абу Михжан сенмисан?

— Ҳа, амирул мўминин.

— Бу нима қилганинг? Биринчи марта эмас-ку!

— Нафсимни тиёлмаяпман.

— Жазога тортиласан.

Абу Михжан анчадан бери еб юрган калтагани яна ея бошлади. Жазосини олиб бўлгач, қуйиб юборилди. Энди у эркинликда эди. Урилган дарраларнинг фойдаси бўлди. Абу Михжан Қодисияда форслар билан ҳаёт-мамот жангига ҳозирлик кетаётган Саъд ибн Абу Ваққоснинг қўшинига бориб қўшилиш мақсадида йўлга отланди. Ўзи бақувват ва кучли одам ўлимга ҳам тик қарайдиган бу инсон жангда яхши натижаларга эришиб, юз қароликлардан қутилмоқчи эди. Сафар давом этди. Йўлда бир томчи сувга зор холатда тили танлайига ёпишиб қолган пайтлар ҳам бўлди. Дарахт соясида ётиб дам оларкан, беихтиёр шундай шеър ўқиди: «Ўлганимда узум остига қўм. Токи унинг шароби қуриган суякларимни намласин. Шунда мени ўзим истагандек дафн қилган бўласан. Чунки ўлиб ундан маҳрум бўлишдан чўчияпман. Қабримни заъфарон шароби билан суғор, мен унинг асириман». Бир оз дам олгач, йўлда давом этди. Ора-чора ўша шеърни такрорлаб, айтиб қўярди. Бир кун Саъд ибн Абу Ваққос унинг саъй-ҳаракатлари ҳақида эшитиб қолиб, Қодисияда ҳибсга олди.

* * *

Энди Шом тарафларга қараб юрамиз. Расулulloҳ соллалаҳи алайҳи ва салламнинг замонларида Шом дейилганда, ҳозирги Фаластин, Иордания, Ливан ва Исроил жойлашган ҳудуд тушуниларди.

Ҳазрати Умар бош қўмондон Абу Убайдага йўллаган мактубда Дамашқ шахрига юриш қилишни буюрган эди. Буйруқ бажарилиб, шаҳар чор-атрофдан қуршаб олинди.

Кеча-кундуз давом этган қамал натижа бермади. Рум императори Хирақл томонидан юборилган мадад ҳам ортга қайтишга мажбур бўлди.

Қамалнинг узоқ давом этиши мусулмонлар кўникмаган ходиса эди. Улар ишни бир-икки кун ичида бир ёқлик қилишга ўрганиб қолганлар. Ичкаридагиларнинг ҳам, ташқаридан қуршаб олганларнинг ҳам сабр косалари тўлди.

Холид ибн Валид арқонлардан нарвон ясаб, қалъа атрофида айланиб юриб, қандайдир ҳисоб-китоблар қиларди.

Шаҳар ичидан хурсандчилик тарқала бошлади. Ноғоралар чалиниб, кўнгилхушликлар бошланиб кетди. Кейин маълум бўлишича, қалъа қўмондонининг оиласида ўғил фарзанд дунёга келган экан. Ўша кун аскарлар ҳам хурсандчиликка қўшилдилар, маст бўлгунча ичиб, оёқда туролмайдиган ҳолга келдилар. Ҳазрати Сайфуллоҳ вазиятдан фойдаланиб қолишни ўйлади. Ёнига бир гуруҳ йигитларни олиб, қалъага яқинлашди. Ортда қолганлар унинг «Аллоҳу акбар» дейиши билан дарвозаларга югуришлари керак эди.

Ип нарвонларни қалъа узра иткитиб, учидаги илмоқлар деворга яхши ўрнашганига ишонч ҳосил қилгач, Ҳазрати Холид ёнидаги йигитларга қараб: «Қани, олға», деди.

Аввал Қабқа ибн Амр, ортидан Мазъур ибн Адий нарвонга тирмашди. Уларнинг кетидан Ҳазрати Холид ҳам нарвондан кўтарилди. Қалъа устига чиқиб олгач, дарвоза тарафга юришди. Дарвозабонларни бир ёқлик қилиб, дарвозаларни очиб юборишди. Ташқарида қолганлар уларнинг «Аллоҳу акбар» деган хайқириғини эшитишлари билан қалъа тарафга югурдилар.

Маст-аласт Рум аскарлари дастлаб вазиятни англолмади. Лекин бир оз ўтгач, кўчалар қиличларнинг шарақлашига тўлиб кетди. Қалъа юқорисида инграган товушлар келарди.

Румликлар вазиятни бой берган эди.

Шаҳарнинг оқил кишилари энг яхши йўл сулҳ эканини тушуниб, шаҳарнинг бошқа эшигидан чиқиб, тўғри Абу Убайданинг хузурига боришди ва таслим бўлишганини айтишди. Уларнинг бундай қарорга келишига, шубҳасиз, Ҳазрати Холиднинг оқилона чоралари сабаб эди.

Абу Убайданинг амри билан қўшин шаҳарга кирди. Шаҳар марказига бораётганларида уларни Ҳазрати Холид ва унинг йигитлари кутиб олишди. Сулҳ тузилгач, шартномалар имзоланди. («*Тарихи Табарий*»)

Келишувга биноан шаҳарликларга жон, мол ва дин эркинлиги берилди. Черковлар бузилмайди, лекин бошқа қурилмайди. Ибодатларини бемалол қилаверишлари мумкин, фақат азон бир оз аввал ва азон айтилаётган пайтда қўнғироқлар чалинмайди. Мусулмонлар уйларига, боғларига чўчка қўйилмайди. Йилда бир маротаба байрам туфайли шаҳар ташқарисига чиқишларига ва «Хоч чиқариш» маросимини нишонларига рухсат олди.

Шунингдек, мусулмонларга қарши жосуслик қилиш, душманга мадад бериш таъқиқланди. Йўл, кўприк сингари иншоотлар уларнинг ҳисобидан қурилади. Мусофир бўлиб келган мусулмонлар уч кун меҳмон қилинадиган бўлди. Олдин келган бўлсалар истасалар қолишлари, хоҳласалар, кетишлари мумкинлиги айтилди.

Фатҳ хабари Мадинага етгач, Ҳазрати Умар мактуб жўнатди. Мактубда Ироқдан келган лашкар қайтиб яна Ироққа боришга буйруқ берилган эди. Саъд ибн Абу Ваққоснинг жиянлари ибн Утба бошчилигидаги қўшин йўлга чиқди. Қаъқа ибн Амр минг кишилиқ аскар билан олдинда кетиб, Холид ибн Валид Шомда қолиши керак эди.

* * *

Абу Убайда Дамашқ халқи билан сулҳ тузгач, Язид ибн Абу Суфённи амир қилиб келдирди. Ўзи эса, Фихл қалъаси томон йўл олди. Қўшин олдида Холид ибн Валид, марказда Шураҳбил ибн Ҳасана, чап қанотда Амр ибн Ос ҳаракат қиладиган бўлишди. Ўзи эса ўнг қанотга ўтди. Худди шу тартиб билан Фихл қалъасига қараб йўлга чиқдилар. Қалъа атрофида хандақ қазилиб, сув билан тўлдириб қўйилган эди. Мусулмонларнинг етиб келганини кўрган қалъа амири, тўғонни очиб юборишни буюрди. Тўғон очилиб, ифлос сув оқиб чиқа бошлади. Бу ҳолат, албатта, мусулмонларни хушнуд этмади. Бунақа шароитда жанг қилиш у ёқда турсин, олға юриш ҳам қийин эди.

Узоқдан бўлса-да, қамал бошланди. Одатдагидек вазият ҳақида хабар бериш учун Мадинага одам жўнатилди. Ҳазрати Умардан хабар келгунига қадар қамални давом эттиришга келишиб олинди.

Тажрибали қўмондон ва жасур йигит Шураҳбил ибн Ҳасана исталган пайтда ҳужумга ўтиши мумкинлигини ҳисобга олиб, керакли чора-тадбирларни кўрар эди.

Ниҳоят, бир тунда Фихл амири Ибн Миҳроқнинг ақли ишлаб қолди. Унинг тахминича, кундузи қамал билан машғул бўлган мусулмон лашкари уйқуда бўлиши керак эди. Бир ҳамла билан уларни мағлуб қилиш мумкиндек туюлди. Амир вақтни ўтказмай, олға юришни буюрди. Аскарларга пичирлаб гаплашишни ҳам таъқиқлади.

Шураҳбилнинг атрофга қўйган одамлари душман қўшинининг қалъадан чиқаётганини амирларига етказди. Бундан хабардор бўлган мусулмонлар қуролланиб, ҳужумга тайёр туришди. Шураҳбилнинг баланд овозда такбир айтиши билан, жанг бошланди. Ухлаб ётган ва ҳеч бир нарсадан хабари йўқ, деб тахмин қилинган мусулмон лашкарининг бундай ҳаракатланиши румликларни шошириб қўйди. Муқаррар ғалабани кўзлаб келган румликлар истамайгина қилич яланғочладилар. Мусулмонларга қазилган ифлос анҳорга румликларнинг ўзлари дуч келишди, бу ҳол худди ўзларига гўр қазгандек эди. Баъзилари қочди, баъзилари

ифлос анҳорга кулади. Қуёш чиқаётганда Фихл қалъаси кулаб, кўчалар мусулмон аскарлари билан тўлган эди.

Шундан сўнг Абу Убайда Фихл қалъасини қўшиб, бутун Иордан ҳудудини Шураҳбилга қолдирди. Кейин ёнига Амр ибн Осни олиб, Байсонга қараб йўлга чиқди.

Аввал бир-икки кун мусулмонлар билан жанг қилган байсонликлар ишнинг охири яхшилик билан тугамаслигини билиб таслим бўлишди.

— Дамашкликлар нимага рози бўлган бўлса, биз ҳам ўша шартларни қабул қилдик, — дейишди улар.

Кейин сулҳ тузилди.

Қодисия

Форсдаги воқеалардан хабардор бўлган Мусанно вақтни ўтказмасдан Мадинага мактуб жўнатди. Ҳазрати Умар жавоб хатини ёзаркан, аввало, Форсни тарк этиб, серсув жойларга ўрнашишни, кейин Раба ва Мудор қабилаларидан аскар тўплашни буюрди. Ҳижратнинг 13-йили зулқаъда ойи Мадина ва унинг атрофида жангга ҳозирлик кўриш билан ўтди. Халқ эътиборини қозонган мухтарам инсонлар, адиб ва шоирлар жангга даъват қилдилар. Арабистоннинг турли бурчакларига Мадинага қурол-аслаҳа жўнатиш лозимлиги ҳақида фармон юборилди. Тўпланган аскар, улов, қурол-аслаҳа ва озиқ-овқат Ироқда Мусанно ҳузурига жўнатиларди. Бу орада Ҳазрати Умар зулҳижжа ойида ҳажни адо этиб, Мадинага қайтди. Пойтахтда Ҳазрати Алини қолдириб, ўзи тўпланган қўшин олдига чиқди ва қўшинга буйруқ берди. Қўшин йўлга тушди. Ҳазрати Умар ҳам қўшин билан жангга кирмоқчи эди. Лекин кўпчилик бунга кўнмади. Саҳоба ва қўмондонлар, Мадинадан чақириб олинган Ҳазрати Али иштирокида ўтказилган машваратда халифанинг Мадинада қолиши бир овоздан маъқулланди. Шунда Ҳазрати Умар:

— Унда қўшинга ким бошчилик қилиши ҳақида ҳам ўз фикрингизни айтинг, — деди.

Шу пайт халифага нома келтирилди. Мактуб Саъд ибн Ваққосдан бўлиб, унда Ҳовозин қабиласининг бақувват кишиларидан сараланган минг кишилик қўшин йўлга чиққани маълум қилинган эди. Машварат қатнашчиларидан бири:

— Амирул мўминин, мана, қўшинга қўмондон ҳам маълум бўлди, — деди.

— Кимни назарда тутяпсан?

— Саъд ибн Абу Ваққосни.

— Тўғри айтдинг!

Сўнг Ҳазрати Умар унга хат ёзиб, Қодисия тарафга юришини ва қўшинга бош бўлишини амр этди. Ҳазрати Умар Мадинага, қўшин эса, Қодисияга қараб йўлга чиқди.

Қўшин таркибида бир қари мужоҳид ҳам бор эди. У қирқ йиллик узоқ муддатдан сўнг киндик қони тўқилган она юртига илк маротаба кетаётган эди. Бир пайтлар ҳақ дин истаб, уйини ташлаб чиққан, энди эса, ўша ҳақ дин вакили бўлиб қайтаётган эди. Барчанинг ҳурмати ва муҳаббатига сазовор бўлган, оддий бандалигини бир зум унутмаган бу нуроний мўйсафид буюк саҳоба Салмон Форсий эди.

Ҳазрати Салмон учун ҳақиқий ватан имомул муттақин Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг муборак жасадлари қолган замин эди.

Қўшинда Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг асҳобларидан минг нафари бўлиб, улардан тўқсон тўққиз киши Бадр қатнашчилари эди. Мадинадан келиб қўшилган қўшин билан Мусанно ихтиёридаги лашкар адади ўттиз мингга етарди.

* * *

Бу ёқда Мусаннонинг соғлиғи ёмонлашиб борарди. Кўприк жангида олган жароҳатлари битмай туриб, бир неча муҳорабада қатнашишга тўғри келган эди. Энди эса, муҳим жангга тайёргарлик кўриш керак. У кундан-кунга кучдан қолар, кучдан қолган сари бошлаган ишини охирига етказишни ўйлар эди. Чунки аъзойи баданидаги яралар битмай, унга азоб берарди. Бир куни иниси Муқаннани ҳузурига чорлади:

— Саъд ибн Абу Ваққосни кўролмасам керак. Ундан олдин ўлим етиб келади, менимча. Энди, маслаҳатимга қулоқ тут. Жангни Форс заминидан эмас, чегарада олиб боринглар, зафар қозонсанглар марра сизники. Аллоҳ сақласин, мағлубиятга учрасанглар ортингизда кенглик ва сизга мадад бўлгувчи инсонлар бор. Саъд етиб келгунга қадар, ўрнимга Башир ибн Саъдни тайинлайман.

Саъд ибн Ваққос Зарвад дарёси соҳилига етгани хабари келганда, Мусанно ҳаётининг сўнгги лаҳзаларини яшаётган эди. Забардаст қўмондон сўнгги нафасини шаҳодат калималарини такрорлаб чиқарди. Навқирон дамларини муҳим жангларда ўтказган бу фидойи инсон жон куйдириб қилган хизматлари ҳақини олиш учун Парвардигор ҳузурига отланди. Саъд ибн Абу Ваққос қанчалик ҳаракат қилмасин, Мусанно дафн этилганидан кейин етиб келди. У кишига васият етказилди ва Башир қўмондонликни топширди. Ҳазрати Умар томонидан юборилган мактубда ҳам шундай кўрсатма берилган эди. (*Ибн Касир*, «*Ал-комил*»).

* * *

Мадина...

Ҳазрати Умар ҳузурига кирган бақувват кишига деди:

— Йўқол кўзимдан, сени бошқа кўрмай. Сен мен учун азиз бўлган икки инсоннинг ҳаётига зомин бўлдинг!

Бу одам бир пайтлар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам даврларида мусулмон бўлган, кейинчалик шайтон йўлдан уриб, пайғамбарлик даъвосини қилган Тулайҳа ибн Ҳувайлид эди. Ҳазрати Абу Бакр даврида Холид ибн Валид унинг лашкарини тортиб келтирган, Тулайҳанинг ўзи эса, хотини Навор билан қочиб кетган эди. Ўшандан кейин у даъвосидан кечиб, кўринмай кетди. Пешқадам Саҳобалардан Уккоша ибн Михсон ва Собитнинг ўлимига сабаб бўлган эди. Турган гапки, қилмиши мақтов сўзлари кутмасди. Заиф товуш билан:

— Эй мўминлар амири, улар менинг воситам билан шаҳид бўлдилар ва Аллоҳ ҳузурини иззат-икромга сазовор бўлажак. Аллоҳ истаса, мени уларнинг қўллари билан жаҳаннамга элтиши мумкин эди, — деди.

Бу гап Ҳазрати Умарнинг шиддатини сўндирди:

— Қани, ўтир-чи!

Тулайҳа енгил тин олди. Энди Ҳазрати Умар билан бемалол гаплашса бўлади. Бир оз суҳбатлашгандан сўнг, қилмишларига каффорат бўлиши учун жиҳод қилишга изн сўради.

— Қаерга жўнатсангиз ҳам, кетавераман.

Ҳазрати Умар рози бўлиб, уни шу кунларда Мадинага етиб келган Амр ибн Маъдийга қўшиб, Саъд ибн Абу Ваққос ихтиёрига жўнатди. Кетар чоғда уларнинг қўлларига бир мактуб тутқазди. Унда Саъд ихтиёрига икки минг кишилик қувват юбораётганини, уларнинг жанг борасидаги маслаҳатларига қулоқ солишни, лекин амирлик бермасликни тайинлади. Бинобарин, уларнинг ҳар иккиси ҳам жанг сирларидан яхши хабардор эди. Амирлик берилмаслигининг сабаби, уларнинг бунга нолайиқликлари туфайли эмас, балки Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳузурларида Исломи қабул қилиб, кейин диндан қайтганлари эди. Икки минг кишилик қўшинга тенг, деб эътироф этилган бу икки паҳлавон Қодисия қайдасан, дея йўлга чиқди.

* * *

Мусаннонинг вафотидан тўрт ой ўтгач, аёли Салмага совчи келди. Оғиз солган Саъд ибн Абу Ваққос эди. Салма у кишининг таклифини қабул қилди. Мусаннодек қаҳрамондан кейин тириклигидаёқ жаннатга кириш башоратини олган инсон билан турмуш куриш Салмага фақат қувонч келтирди.

Саъд ибн Абу Ваққос Мадинадан келган буйруққа биноан Нўъмон ибн Муқаррин бошчилигида ўн тўрт кишилик элчилар гуруҳини Яздажирдга жўнатди. Элчилар Мадоин шаҳрига етиб келиб, ўзларини таништирдилар. Форс шоҳи ҳам уларни удумларига биноан кутиб олиш мақсадида ҳашаматли чодир қурдирди. Шоҳ бу кўришув маросимида Рустамнинг ҳам қатнашишини истади. Мусулмонлар бир неча кун шоҳ ҳузурида меҳмон бўлишди. Кейин мусулмонлар учун махсус кўз камаштирувчи иншоот очилди.

Ўн тўрт қабила вакили бўлган элчилар ичкарига таклиф қилинди. Мусулмонлар биринкетин чодирга киришар экан, уларни кўрган форслар истехзоли табассум билан бир-бирларига қараб қўйдилар. Чодирдагиларнинг ҳеч бири хизматкорига ҳам бундай кийимларни раво кўрмасди. Агар бу одамларнинг эгниларидаги уст-бошларини айтмаса, юзларида қатъият ва ўзгача самимият барқ урарди. Аёнлари қатори, Яздажирд ҳам ақли шошиб, кўрганларига ишонмасди.

Катта бир қўшин номидан келган ушбу қаландарнамо кишилар Форс шоҳини ҳайрат денгизига ғарқ қилди. Яздажирд тилмоч воситасида гап ташлади:

— Нима мақсадда келдингиз? Биздан нима истайсиз?

Нўъмон ибн Муқаррин шериклари номидан сўз олиб, аввал жоҳилият давридаги вазиятни, кейин Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга эргашиб, бахт нималигини билганларини айтди. Сўзида давом этаркан, у шундай деди:

— Динимиз яхшилиқни яхши деб тан олади ва шунга даъват этади. Ўз навбатида, ёмонликни ёмон деб қабул қилади. Биз ўз динимизга даъват қиламиз. Қабул этсангиз, сизга Аллоҳнинг китобини келдирамиз ва сиз унинг ҳукмларини амалда жорий қиласиз. Биз эса, ортга қайтамиз. Мабодо қабул қилмасангиз, бизга жизъя тўлайсиз ва бизнинг ҳимоямизда бўласиз. Агар бу ҳам масаланинг ечими бўла олмаса, орани қилич билан очди қиламиз.

Бу гаплардан Яздажирднинг жаҳли чиқди:

— Ер юзида сиздан бадбахтроқ, сиздан омадсизроқ халқ бўлмаса керак. Сиз билан шуғулланишни бир волийимизга топшириб қўйган эдик. Сиз ҳам қорнингиз тўйиб, ерларимизга кўз тикмас эдингиз. Энди эса, бўлмагур хаёлларга берилиб, чучварани хом санаб юрибсиз. Истасангиз, сизларни боқайлик, кийинтирайлик, яхши муомалада бўлиб, адолатли волий тайинлайлик.

Шоҳ гапларини тугатгач, орага сукунат чўкди. Бу совуқ сукунатни Муғира ибн Зурора бузди:

— Эй шоҳ булар мусулмонлар бошлиқлари ва мўътабар зотлардир.

Шоҳ ва йиғилганларнинг юзларида «тушунарли», деган ифода пайдо бўлди. Яздажирд ҳайрат тўла кўзларини элчилардан узолмасди. Нўъмоннинг жизъя тўласангиз, бизнинг ҳимоямизда бўласиз, деган гапини эшитиб, қаҳ-қаҳ уриб кулишдан ўзини зўрға тийиб турар эди. Энди эса...

Муғира атрофдагиларнинг муносабатига эътибор қилмай, сўзида давом этди:

— Азиз инсонлар қадрини азиз инсонларгина билади. Дўстим сизларга гапнинг лўндасини айтиб қўя қолди. Изн берсангиз, муфассал тушунтириб бераман, — деб Нўъмоннинг гапирганларини батафсил айтиб берди. Гапининг охирида юқоридаги уч шартдан бири танланиши кераклигини уқтириб ўтди.

Яздажирднинг сабр косаси тўлди. Бундай гапларни бунақанги қаландарнамо кишилар у ёқда турсин, Рум императоридан эшитса ҳам, тоқат қилолмасди.

— Агар элчини ўлдириш мумкин бўлганида, сизларни бу ердан соғ чиқармасдим. Нақ каллангизни танангиздан жудо қилдирардим. Сизга берадиган нарсамиз йўқ. Энди кетишингиз мумкин, — деди у.

Шоҳ хизматчиларига бир саватга тупроқ солишни буюриб:

— Буларни Мадоин дарвозасидан чиқариб кузатиб қўйинг ва шаҳардан чиқишлари билан саватни уларнинг елкасига ортинг, — деди.

Кейин мўминларга ўгирилди:

— Бориб, сизни бу ерга жўнатганларга хабар берингки, мен Рустам ва унинг енгилмас қўшинини жўнатаман. У сизларни Қодисия хандағига кўмиб келади. Ўша ердан туриб арабларнинг бошига бугунгача кўрмаган кулфатларни солади.

Учрашув ниҳоясига етди. Осим ибн Амр олдинга чиқиб:

— Буларнинг улуғи менман, — деб саватни елкасига олиб, чодирни тарк этди.

Осим Яздажирднинг бу қилиғини яхшиликка йўйиб: «Унинг тупроғини бизга қўллари билан топширди», деди («*Тарихи Табарий*»).

Элчилар Саъд ибн Абу Ваққоснинг ҳузурига қайтиб:

— Мана, Форс тупроғини олиб келдик. ИншаАллоҳ бу заминни забт этамиз, — дея сафар тафсилотларини айтиб беришди.

* * *

Кунларнинг бирида Саъд ибн Абу Ваққос ўзини ёмон ҳис эта бошлади. Аввалига, ўтиб кетар деб, унчалик аҳамият бермади. Аммо бу ҳол ўтиб кетиш у ёқда турсин, аксинча, зўрайди. Ҳол шу даражага етдики, Саъд умуман ўтиролмади қолди. Шундай ҳолатда жанг майдонига чиқиб бўлмасди. Дарҳол усталар чақирилиб, икки қаватли супа ясалди ва устига тўшак тўшалди. Кейин Саъд ибн Абу Ваққос юзтубан ётқизилиб, кўкраги остига ёстиқ қўйилди. Шундагина аскарларни бемалол кузатиш мумкин эди. Бу бир неча кун давом этиб, Саъд жангчиларни шу аҳволда кузатди.

* * *

Рустам алпқомат ва паҳлавон саркарда эди. Унда рақибни менсимаслик одати йўқ эди. Хусусан, форсларни бир неча бор мағлуб этган бугунги рақибни «оч қолган араблар» дея баҳолаб ҳам жоҳилликдан ўзга нарса эмас, деб ҳисоблади. Рустам қандайдир ички бир туйғу билан жангда мағлуб бўлишини билди.

Мадоинда ихтиёрига берилган лашкар Сабат деган жойда қўшинга қўшилгач, Қодисия тарафга юришга амр берди. Қўшин бир юз йигирма минг кишилиқ бўлиб, таркибида ўттиз фил ҳам бор эди. Шунга қарамай, Рустамнинг ичидаги шубҳа бир зум тинмас, ишончсизлик ортиб борарди. Охири қалам олиб, иниси Банзуванга мактуб битди: «Қалъаларни таъмирланг. Ҳар қандай ҳаракатга тайёр тулинг. Фикримча, уларга қарши мудофаа усулини қўллаш ва уларни чалғитиш керак. Чунки балиқ сувни лойқалатди, «Наоим» ва «Зухра» юлдузлари тиниқлашди, «Мезон» буржи мўътадил бўлди, «Баҳром» эса кетди. Нужум илмининг хулосалари бизнинг мағлубиятга учраб, салтанат илкимиздан кетажагини билдиради. Энг ёмони эса, Яздажирднинг менга: «Ё сен бориб жанг қиласан, ё мен» дегани бўлди» (*Тарихи Табарий*).

* * *

Рустам ҳузурига келтирилган арабга деди:

— Бу ерларга нега келдинглар, ўзи нима истайсизлар?

— Аллоҳ бизга ваъда қилган ерларни олиш учун келдик. Исломни қабул қилмасангиз, бу ерлар бизники бўлади.

— Акси бўлиб, қиличларимиз билан ҳаётингизга нуқта қўйсак-чи?

— Ўлганларимиз жаннатий булади. Қолганларимиз эса Аллоҳнинг берган ваъдасини амалга оширамиз. Бунга ишончимиз комил.

— Бу билан, Аллоҳ сизни бизга таслим қилади, демокчимисан?

— Сизни таслим қилган нарса — сизларнинг маъносиз ва адолатсиз хатти-ҳаракатларингиздир. Лашкарингнинг сони сени алдаб қўймасин. Зотан, сен одамларга эмас, тақдирга қарши курашяпсан...

Рустам тилига чиқаролмаган гапларни қаршисида турган оддий инсон айтиб турар эди.

* * *

Форс лашкарига Бирс деган жойда дам берилди. Ўша тун роса ичган аскарларнинг бир қанчаси қўшинни тарк этиб, уйларни талади. Аёлларни зўрлаб, қўлларига тушган нарсани олиб ортга қайтди.

Эрталаб Рустамнинг чодирини олдида оломон тўпланди. Уларнинг барчаси бўлган воқеалардан шикоят қилиб келишган эди.

Одамларни тинглаган Рустамнинг боши эгилди. Бир лаҳза ўйга толди. Қатл қилинган араб ҳақ гапни айтган эди, уларни ўзлари қилган ишлари рақиб қўлига топширяпти. «Худо ҳақки, мусулмонлар бу одамларга рақиб бўлсалар-да, биздан яхшироқ муомала қиляптилар. Уларнинг одоб-ахлоқлари, зулмга йўл қўймасликлари, вафо ва яхшилик кўрсатишлари сабаб Аллоҳ уларга мадад беради, бизни эса, ёрдамсиз қолинради. Тасарруфимиздаги салтанат қўлимиздан кетажак». Қўмондоннинг амрига биноан, устидан шикоят тушганлар калласи олинди (*Тарихи Табарий*).

* * *

Саъд ибн Абу Ваққос ҳузурида бош эгиб турган одамга яқин келди:

— Сен Абу Миҳжанмисан?

— Ҳа, Абу Миҳжанман.

Гапларимни эшит: «Ўлганимдан кейин мени узум тагига кўмингки, унинг илдизидан чиққан шароб суякларимни намласин. Аммо узум тагидан бошқа жойга дафн этмангиз. Ўлганимдан кейин ҳам шароб таъмидан маҳрум бўлишни истамайман» (*Ибн Касир*, «Ал-комил»).

Абу Миҳжаннинг боши баттар эгилди:

— Тўғри, бу гапларни мен айтганман. Мусулмон бўлмасимдан олдин шаробни кўп ичардим. Лекин бу гапларни ичмай юрган пайтимда айтганман. Баъзида ўзимни тутолмай шунақа гапларни айтиб юбораман.

Саъд уни олиб келганларга буюрди:

— Оёқларини боғлаб, ҳибс қилинглар.

* * *

Рустам Ҳира шаҳрига етиб келди. Шаҳарнинг катталарини тўплаб, жизя беришга рози бўлганлари ва урушмаганлари учун алқади. Шаҳарнинг бошлиқларидан бўлган Ибн Букайла ўртага чиқди:

— Ёрдам қўлини чўзишга кечикдингиз, амир! Жонимизни асраб қолиш учун қилдик бу ишни. Бунинг учун бизни қойимассиз.

Ибн Букайла ҳақ эди. Охири ўлим билан тугайдиган йўлни тутиб, бола-чақа ва аёлларнинг ҳаётини хавф остига қўйишдан не наф?

Рустам уларга бу иш ниҳоясига етгани, бошқа жизя бермасдан бемалол яшайверишларини айтиб, қўшинга қайтди. Лашкарга бир-икки кун дам бергандан сўнг, Нажаф тарафга юришга амр берди.

Бир тун Рустам кўркув ичра уйғонди. Тушида бир фаришта тушиб, Форс қўшинининг қурол-аслаҳаларини олди ва уларни муҳрлаган ҳолда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга берганини кўрди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам эса уларни Ҳазрати Умарга топширганмишлар (*Ибн Касир*, «*Ал-комил*»).

Даҳшатли тушдан сўнг Рустам тонггача ухлолмади. Лашкарбоши ухлолмай асабийлашар, лекин қўлидан ҳеч нарса келмасди. Юз йигирма минг кишилик қўшинни бошқарган Рустам икки кўзини юмишга қодир эмасди. Ниҳоят, ёқимсиз ҳис-туйғуларга тўла тун ўтиб, тонг отди.

Ҳар бир тўхтаган жойида кунлаб дам олиб, йўлида секин давом этаётган Рустамнинг мақсади мусулмонларда «Форслар келмас экан-да», деган фикрни уйғотиш эди. Шу йўл билан юрагига ғулғула солган, кундан-кунга кўнглини беҳузур қилаётган бу машмашаларга чек қўймоқчи эди. Лекин рақиб тарафдан келаётган хабарлар қўмондоннинг тобини қочирарди.

Саъд ибн Абу Ваққос ва мусулмон лашкари форсларни сабр-тоқат билан кутарди. Улар Қодисияга етиб келишганда душмanning Мадоиндан чиқиб кетганига олти ой бўлган эди. Мусулмонлардан тўрт баравар кўп бўлиши форсларга маънавий қувват берар, Рустамни бир оз бўлса-да, ҳовуридан туширар эди.

Форс лашкари шу жойда тўхтади. Қўмондон амри билан шу ерда қароргоҳ барпо этилди. Шу билан бирга хабарчилар занжири ҳам ташқил этилди. Баланд овозли кишилардан иборат занжир бир-бирларининг овозларини эшитадиган даражадаги масофага чўзилиб, хабарни қисқа муддатда Рустамдан Яздажирдга, Яздажирддан Рустамга етказиб турарди («*Тарихи Табарий*»).

Эртасига Рустам шароитни кўздан кечириш мақсадида бир бориб келди. Кейин Саъдга одам жўнатиб, элчи юборишини айтди. Саъд ҳам элчилар гуруҳини жўнатмоқчи бўлиб турганида Рибъий ибн Амр эътироз билдириб:

— Элчилар гуруҳини жўнатиш уларга устунлик берганимиз бўлади. Бир кишини жўнатиш кифоя, — деди.

— Унақада, ўзинг борасан, Амрнинг ўғли, — деди Саъд.

— Хўп бўлади.

Рибъий йулга чикди. Рустамнинг чодирига етиб келганидан сўнг, отдан тушди. Киришга таклиф этилгач, ичкарига йуналганида унда кимдир:

— Қиличингни ечишинг керак, бадавий! — деди.

— Мен бу ерга қуролимни ечаман, деб келганим йўқ. Мени сиз таклиф қилгансиз, — деди Рибъий. Ичкаридан қурол билан киришга рухсат берилди. Рибъий етти ухлаб тушида кўрмаган ҳашаматли ва дабдабали қасрга қадам қўйди. У қўлидаги найзани дўқиллатганча, олға юрди.

Ҳар қадамида қўлидаги найза қимматбаҳо гиламни тилиб ўтарди. Рустамнинг қаршисига келгандан кейин тўхтаб, найзасини гиламга санчди ва ерга чўккалади. Рибъий бу хатти-ҳаракати билан бойликка аҳамият бермаслигини кўрсатмоқчи эди. Ундаги бу ҳолат Исломдаги назокатга тўғри келмасди. Чунки, мусулмон одам кийими билан ҳам, муомаласи билан ҳам, ҳаракатлари билан ҳам ўзгаларга ибрат бўлмоғи лозим. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бирон марта эгар устида одамларга пешвоз чиққанмилар? Ёхуд бировнинг қимматбаҳо нарсасини яроқсиз ҳолга келтириб қўйганмилар? Ахир, ҳеч ким Рибъийнинг қилмишини кўриб, хавас қилгани йўқ-ку! Чодир ичидагилар ҳам бу ҳолни кўриб, «Ислом шунақа бўлса, биз ҳам мусулмон бўлайлик», демагандирлар?

Рибъий: «Мен сизларнинг чақирувингизга биноан келдим», деб қуролини ечишга рози бўлмаганида, форслар: «Майли, буюмларимизнинг бошига ет», демадилар. Хуллас, Рибъий

Исломни гап, кийим ва назокат билан кўрсатмоқчи бўлди-ю, лекин нотўғри йўлни танлади. Унинг ўзини тутишини кўрган инсон: «Демак, Ислом бадавийликдан иборат экан-да», дейишга ҳаққи бор эди.

Рустам ҳам ҳайрат ва асабийлик билан Рибъийдан нега ерга чўккалаганини сўради.

— Биз сизларнинг шубҳали нарсангизга ўтирмаймиз.

— Бу ерларга келишдан мақсадингиз нима?

— Бизни бу ерга Аллоҳ етаклаб келди. У бизга ўзи истаган бандаларига дунёнинг ҳасратли ҳаётини қувончга айлантиришга, ботил динлар асоратидан Ислом адолати узра йўл кўрсатишга ваколат берди. Биз унинг динини одамларга етказишимиз керак. Уни қабул қилганларни ўз ерларида қолдириб кетаверамиз. Қабул қилмаганлар билан курашамиз: ё ғалаба, ё жаннат сари йўл.

— Тушундим. Бизга ўйлаб кўришга фурсат беринглар.

— Уч кун муҳлат берамиз. Шу уч кун ичида ё Исломни қабул қиласизлар, ё жия тўлайсизлар, ёхуд тўртинчи кундан жангга киришамиз.

— Сен уларнинг қўмондонимсан?

— Йўқ. Мусулмонлар яхлит бир вужуд кабидирлар. Энг юқорида бўлганлардан тортиб оддий жангчигача омонлик бериш ҳуқуқига эга.

Учрашув шу билан ниҳоясига етди. Рибъий яна бадавийларга хос тўпорилик билан чодирни тарк этди. Рустам йиғилганларнинг фикрини сўради. Ҳеч ким яхши гап айтмади. Аммо қўмондон элчининг хатти-ҳаракатларида бўлмаса ҳам, гапларидан сирли ҳақиқатни пайқаган эди.

Иккинчи куни ҳам элчи билан учрашилди. Бу сафар у то отидан ҳам тушмади. Учтинчи куни Муғийра ибн Шўъба элчи қилиб жўнатилди. Рустам унга лашкарининг қудрати ва шу кунгача эришган ғалабалари ҳақида гапирди. Кейин араблардан жайдарироқ миллат йўқлигини ва улар Форсга очлик туфайли ҳужум қилаётганини айтди:

— Сизларни яхши биламан. Очарчилик бошланганда, атрофдагиларни тинч қўймайсизлар.

Рустамнинг гапларини диққат билан эшитган Муғийра шундай жавоб берди:

— Биз сени шахс сифатида тан оламиз. Бизнинг қолақлигимиз ҳақида айтганларингни ҳам инкор қилмаймиз. Бир пайтлар шундай эдик. Лекин бир нарсани унутмагинки, дунё ўзгариб туради. Қийинчиликда яшаб туриб, фараҳли кунни орзу қилганлар бир кун келиб, истаганларига эришадилар. Тўкин ва бой ҳаёт кечирганлар ҳаётда қийналиб қолишдан қўрқиб яшайдилар. Бир кун келиб эса, қўрққан нарсалари содир бўлади.

Бу гаплардан Рустамнинг жаҳли чикди:

— Тўғри тушунган бўлсам, сизнинг бу ерлардаги аҳволингиз ари инида асал кўриб қолган чивинга ўхшайди. У, мени инга киргизиб қўйганга икки дирҳам бераман, дейди. Асалга ёпишиб қолгач, қутқарганга тўрт дирҳам пул ваъда қилади. Ишончим комилки, сизлар бу ёққа келдингиз, ортга қайтмаслигингиз аниқ. Яна аҳволингиз тешик орқали боққа кириб қолган тулқига ўхшайди. Боғ эгаси унинг аҳволига ачиниб индамайди. Лекин тулки боғда истаган нарсасини еб, семириб кетади. Бироқ қорни тўйгач, боғни пайҳон қилиб ташлайди. Буни кўрган боғбон одамларни чақириб келиб, биргаликда тулкини калтаклаб ўлдиришади.

Рустам тин олиб, гапида давом этди:

— Яхшиси ҳар бирингизга кийим-бош, амирингизга эса, минг динор ва улов берайин, бу ердан кетинглар!

Муғийра, табиий, бу шартга рози бўлмади:

— Аллоҳ бу давлатни бизга таслим қилади. Куч-қудратингиз заифлашиб, ноилож жия берадиган ағволга тушганингизда ташлаб кетамизми? Эртага сизлар асиримиз бўласиз.

Унинг гапларидан Рустам сапчиб турди, нигоҳини юқорига қаратганча, кўрқинчли товуш билан:

— Куёш билан... Ҳа, куёш билан қасам ичиб айтаманки, эртага сизларни ер билан яксон қиламан, — дея қичқирди.

— Кўрамиз. Сиз ҳам кўрасиз.

Кўмондон орқада буйруқ кутиб турган хизматкорга: «Ташқарига олиб чиқиб ташла», деб имо қилди (*Ибн Касир, «Ал-бидоя»*).

Муғйра чиқиб кетгач, Рустам бир одамни чақирди-да:

— Тез бориб, анови бир кўзли бадбахтга етиб ол. Агар дарё устидаги кўприк ипини кесадиған бўлса, нариги кўзини ўзим ўйиб оламан, — деди.

Муғйра ортидан бир отлиқ келаётганини билиб, тўхтади. Рустамнинг айтганларини эшитгач, деди:

— Сен ҳам шуни етказиб қўй: Агар шундан кейин ҳам сизлар билан урушмасам, кўзимнинг ўйиб олинишини ўзим истайман.

Муғйра кўприкдан ўтиб, Саъд ёнига келди. Бўлган воқеани айтиб: «Урушга ҳозирлик кўринг», деди. Эртасига душман тарафдан вакил келди:

— Кўприкдан сиз ўтасизларми ёки биз ўтайликми?

— Сизни бу тарафда кутамиз.

Саъд амирларни тўплаб, тўрт бора такбир айтишни, тўртинчисида умумий ҳужумга ўтишни уқтирди. Илк уч такбир орасида амирларга лашкарни жангга ундовчи нутқ сўзланиши учун фурсат берилиши ҳам айтилди.

* * *

Уч бора такбир айрилди. Мусулмонлар жангга ҳозирланаркан, форсий бир аскар чиқиб, яккама-якка олишувга таклиф этди. Мусулмонлардан Ғолиб ибн Абдуллоҳ ал-Асадий чиқди. Бир оз муддат олишувдан кейин, душманнинг Хурмуз номли жангчиси асир олиниб, Саъднинг ҳузурига келтирилди. Бошидаги тождан унинг оддий одам эмаслиги кўриниб турарди. Хурмузнинг асир тушиши Форс кўшинига салбий таъсир қилди. Унинг қасосини олиш учун яна бир киши ўртага чиқа бошлади. У ҳам якка олишувга рақиб истарди. Бу сафар Амр ибн Маъдий Кариб чиқди. Амр жуда бақувват йигит эди. Ҳазрати Умар у билан Тулайҳани минг кишига тенг эр деб жўнатган эди. Унинг «самсома» деган қиличи ҳам одамлар орасида машҳур эди. Бир куни Ҳазрати Умар уни ёнига чақириб, қиличини кўрсатишини сўраган, сўнг томоша қилатуриб:

— Халқ қиличинг ҳақида муболаға қилиб юборибди. Менимча, у мақталганичалик эмас, — деган, Амр эса, бунга жавобан:

— Ўша гапларнинг бир қисмигина рост. Лекин сиз мендан фақат қиличнинггина сўрадингиз, уни ўйнатадиган қўлни эмас. Қилич бу қўллар билан бирлашса, одамлар ошириб юбормаганларининг гувоҳи бўласиз, — деб айтган эди.

Кейинчалик бу қилични умавийлар Амрнинг ўғилларидан сотиб олди. Бир неча юз йиллар давомида бу қилич аввал умавийларнинг, кейин аббосийларнинг салтанат қиличи бўлиб қолди. Саройга шоирлар чақирилиб, ушбу қилич васфида шеър ва мадхиялар битилди.

Хуллас, Амр ўртага чиқиб, ўзини танитди. Бир оз олишдилар, сўнг Амр рақибининг белбоғидан ушлаб, судраганча мусулмонлар олдига келди. Уни ерга қулатиб, бошини кесиб, ирғитаркан, мусулмонларга ўгирилди ва:

— Жангда мана шундай қиласиз, — деди (*«Тарихи Табарий»*).

Кейин форслар ялли ҳужумга ўтишди. Саъд ибн Абу Ваққос «Аллоху акбар» деб, тўртинчи такбирни айтганидан сўнг, Амр ибн Маъдий отини ниқтаб, қаршисидаги юз йигирма минг кишилиқ кўшин томон юрди. Унинг ортидан ўттиз минг кишилиқ мусулмон кўшини ҳаракатга тушди.

Форс кўшинидаги филлар дуч келгани эзиб-янчиб борарди. Филларга биринчи бўлиб, Бажила қабиласи дучор бўлди. Махафа устида туриб кўшинни бошқараётган Саъд бажилаликларнинг филлар оёғи остида қолиб кетаётганини кўриб, Бани Асадни уларга ёрдам беришга жўнатди («*Тарихи Табарий*»).

Филлар билан илк дафъа юзлашаётган арабларнинг отлари ҳуркиб, орқага қараб қоча бошлади. Бу аскарлар руҳига ёмон таъсир қилиши мумкин эди. Саъд Ибн Амрга филларни бир ёқлик қилишни буюрди. Осим Бани Тамимга филлар томон ўқ ёғдиришни айтди. Бир гуруҳ аскарлар эса, фил устидаги мақофаларнинг ипларини кесиб ташлади. Иплар кесилиб, мақофадаги жангчилар ерга қулай бошлади. Улар қад ростлагунча, мусулмонлар қилишни ишга солишди. Аммо душман тараф ҳам бўш келмасдан, Ислом лашкарини пароканда қилиш учун бор кучини ишлатарди. Филлар устларига ёғилаётган ўқлардан қочаётган бир пайтда Ислом аскарлари ҳам бир-бирлари билан тўқнашиб кетарди.

— Саъд, рухсат бер, мен ҳам жанг қилай.

Саъд ўгирилиб, Абу Михжанны кўрди. Оёқларига занжир урилган Абу Михжан тирмашиб, Саъд ётган жойга чиққан эди.

— Сенга рухсат йўқ.

— Лекин мен яхши жанг қила оламан. Жазоимни ўлим билан олишга имкон бер. Тирик қолсам, рақиб аскарларини ўлдираман.

— Сенга рухсат йўқ дедим-ку! Пастга туш.

— Мени жиҳоддан маҳрум қилма.

— Сен, аввало, тилингни тийиб ол. Кейин жиҳод қиласан.

Абу Михжан тушкун кайфиятда пастга тушди (*Масъудий*, «*Муружус-заҳаб*»).

Жанг кун ботгунга қадар давом этди. Қоронғу тушгач, ҳар икки тараф қароргоҳига қайтди.

* * *

Салма хонимга уруш даҳшатлари бегона эмас эди. Марҳум Мусанно билан кўп жангларда иштирок этиб, жароҳатларни боғлаган, қанча-қанча енгилмас паҳлавонларнинг тўлғана-тўлғана жон берганларига гувоҳ бўлган. Кечқурунлари қонга булғаниб келган Мусанно Салма ёрдамида ювинар ва яраларини унга боғлатар эди.

Жанг майдонини яққол кўриш мумкин бўлган жойдан туриб кун бўйи асаблари таранг ҳолда тўқнашувларни томоша илган Салма бир дафъа ўзини йўқотиб: «Оҳ Мусанно, қайдасан... Йўқ, энди Мусанно йўқ», деб юборди. Ўзича жанг оқимига кўшилиб кетди. Кўзларига ярадор, ерда инграб ётган, тўлғанаётган, одамлар орасидан арслондек бўкирган, рақибини ер билан яксон қиладиган бир қахрамон кўриниб кетди. Нима бўлаётганини англамай турганда юзига бир тарсаки тушди. Саъд:

— Кўнглинг халиям Мусаннодами? — деди. Балки Саъд жанг ва эшитган сўзларидан қаттиқ ҳаяжонланиб кетиб, юракка буйруқ бериб бўлмаслигини, ўлган эр ўзи билан барча нарсани олиб кетганини ўйламагандир?

Тарсакидан гангиб қолган Салма ўзини тутолмади:

— Бу ишингиз рашқданми ёки кўрқоқлик туфайлими? («*Тарихи Табарий*»)

* * *

Орадан уч кун ўтди. Салма пастга тушди. У ерда Абу Михжан банди ҳолда ўтирарди.

— Сенга бу жазо нега берилди?

— Шароб ҳақида шеър айтган эдим. Лекин ичмаганман. Қанийди, мен ҳам бу жангда иштирок этсам. Худо ҳаққи, дўстларим жанг қиларкан, мен бу ерда ўзимни ўзим еб қўяман.

— Гапинг тўғри.

— Сенга таклиф бор.

— Қанақа?

— Мени бўшатиб, Саъднинг отини бер. Аллоҳ ризоси учун душман билан жанг қилай. Қасам ичиб айтаманки, тирик қолсам, қайтиб келиб, шу занжирларни ўзим оёғимга боғлаб оламан.

Салма ўйланиб қолди.

— Салма, менинг яхши жангчи эканимни биласан. Кел, оёғимни бўшат. Мабодо ўлсам, маҳбус одам ўлади. Тирик қолсам, қайтиб келаман.

Абу Михжан бир шеър айтди. Шеърда кетишига занжир йўл бермаётгани, қолса, виждони қийнаётгани, шунча мол-мулки ва ака-укаси бўлса-да, бир ўзи қолиб кетгани, тирик қолса, дарров қайтиб келишини айтди. Шеърни ўқир экан, кўзларидан томчи-томчи ёш оқди. Айнан шу нарса Салманинг занжирни бўшатишига туртки бўлди. Кейин Балқо исмли отнинг жиловини тутди:

— Аллоҳ мадакоринг бўлсин, Абу Михжан.

— Аллоҳ сендан рози бўлсин.

Абу Михжан жанг майдонига, Салма чордоққа йўналди. Саъд ибн Абу Вакқос жангни кузатар экан отига кўзи тушди. Суворийнинг кимлигини билиб бўлмасди, чунки юзини ўраб олган эди. У шиддат билан жанг қилар, қиличини маҳорат билан ўйнатар эди. Гоҳ ўннга, гоҳ сўлга ҳаракатланаётган қилич гўё қон пуркарди.

— Субҳаналлоҳ бунга фақат Абу Михжан ва Балқо қодир.

Лекин у пастда ўтирибди.

Салма унинг гапларини эшитмагандек, жанг майдонидан кўз узмасди. Хусусан, ўша қахрамоннинг ҳаракатларини диққат билан кузатарди. Абу Михжан ҳақиқатан ҳам, гўё жанг қилиш учун туғилгандек эди. Қандай айби бўлишидан қатъий назар, бундай одамнинг шундай маҳорабадан четда қолиши яхши эмасди. Салма тўғри йўл тутганига ишончи комил ҳолда воқеалар ривожини кузата бошлади. У Абу Михжаннинг майдондаги қилич олишларига ҳайрат билан қараб турарди.

Оқшом тушгач, икки тараф тарқала бошлади. Худо билади, қанча одам ўлдирган, номаълум қахрамон Балқони етаклаб ортга қайтди. Салма пастга тушди. Абу Михжан келди-да, лафзига содиқлигини кўрсатиб, занжирни оёғига боғлай бошлади.

* * *

Бомдод намозидан кейин мусулмонлар гўр қазишга киришишди. Жанг майдонида қолган жасадларни кўмиш учун юзлаб қабр қазиш лозим эди. Кўмилмаган тақдирда кузгун ва лочинларга ем бўларди. Ундан ташқари, жанг майдонини тозалаш ҳам керак эди. Қабр қазилиб, Аллоҳ йўлида қонини тўккан ва жонини фидо қилган инсонлар учун, аввал жаноза ўқилди. Кейин ювилмай, кафанланмай, бир қабрга икки-учтадан дафн қилинди.

* * *

— Кеча нима қилганимни биласизми? — деди Саъдга уч кундан бери аразлаб юрган Салма.

— Нима қилдинг?

— Абу Михжанни кўйиб юбордим.

Сир очилди. Саъд Салма кутган «Нега? Ким рухсат берди?» каби саволларни бермай, Абу Михжанни хузурига чорлади.

— Кеча мард ва эр йигитлигингни исботладинг. Боравер, озодсан. Худо ҳаққи, бундан буён

ичмасанг, гапирган гапларинг учун жазоланмайсан.

— Сўз бераман, Саъд, бошқа шароб ҳақида бирон сўз демайман (*Ибн Асир, «Ал-Комил»*).
Абу Михжан хурсанд бўлиб, Саъднинг олдидан чиқди.

* * *

Бир воқеага турли тарафдан қараш мумкин. Муносабат ҳам шунга яраша турлича бўлади. Саъднинг аҳволи ҳам шундай эди. Бир тарафдан, орқасига чиққан яралар берган азобдан қийналса, бошқа тарафдан, ўзи бошқараётган йирик қўшин ортида кузатувчилик ҳам қилаётган эди. Лекин унинг аҳволини тўғри тушунмаётганлар ҳам йўқ эмасди. Уларнинг фикрича, Саъд урушдан қолиб, хузур қилаётганмиш. Шундайлардан биттаси ушбу маънода шеър ҳам тўқиди: «Саъд Қодисия дарвозасида яшириниб ётаверсин. Биз Аллоҳнинг мадади келгунга қадар урушамиз. Жанг майдонидан баъзиларсиз қайтдик, уларнинг аёллари бева келди. Саъднинг хотинлари эса, тул қоладиганга ўхшамайди».

Бу байтлар тилдан-тилга кўчди. Шу кунга қадар амирлик қилганлар энг олдинги сафларда жанг қилиб, душман ва ўлимдан кўрқмаган эдилар. Қанчалари эса, бу йўлда жонларини фидо қилдилар. Жанг бозорида ўлчов ва ҳисоб-китоб бўлмайди. Фақат асаблар таранглашиб, ҳистуйғулар тошдек қотади ё мумдек эрийди. Баъзан бир воқеа одамни жунбушга келтириб, фақат интиқом ҳақида ўйлашга мажбур қилса, баъзан қонли жасадни ташир экан, чеҳраларда аччиқ табассумлар зоҳир бўлиб, қаҳр билан боққан кўзлар арслон кўзи каби шафқатсиз бўлиб қолади. Баъзан юраклар ҳаприқиб, ҳаёт билан видолашув онлари етиб келгани аниқ ҳис қилинади. Баъзан кўрқув нималиги эсдан чиқади, унутилади. Хуллас, жангда ўзига хос бир қонун борки, у барча учун баробар. Жангда аслзодами ё қулми, ботирми, кўрқокми, фарқи йўқ, дуч келганда барчасини янчиб ўтиб кетади. Ёш ҳам, қари ҳам, келишган ё буришган — барчаси қилич тагида қолиб кетиши мумкин.

Жанг қонунлари барча учун ана шундай бешафқат экан, юқоридаги гапларнинг ҳам айтилиши табиий эди. Ҳатто лашкарбоши ҳақида ҳам шундай сўзлар айтиш мумкин. Тилдан тилга ўтиб, бу иғволар бир куни Саъднинг қулоғига ҳам етиб келди. Ортиқ чидаб бўлмас эди. Уни чордоқдан туширдилар. Саъд тўпланган одамларга оёқларидаги ва орқасидаги яраларни кўрсатди. Воқеа шоҳиди бўлганлар лашкарбошининг отга миниш у ёқда турсин, ерга ҳам ўтиролмаслигига ишонч ҳосил қилишди (*Ибн Асир, «Ал-Комил»*).

Саъд жангдан қочадиган одам эмасди. У Исломда илк бор мушриклар қонини тўккан инсон эди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам даврларида биронта жангда қолмай, ўлим кўрқувини енгиб, энг олдинги сафларда жанг қилган эди. Қанийди соғлиғи тикланиб қолса-ю, душманни ер тишлатиб, роҳат олса.

* * *

Қаъқа ибн Амр Суриядан келаётган минг кишилик қўшинга бош эди. Қодисияга етганда, лашкарни ўн киши-ўн кишидан қисмларга бўлиб чиқди. Кейин аскарларга кетма-кет юришни буюрди.

Жанг бошланай деб турган маҳалда етиб келган мадад кучлари мусулмонлар руҳини кўтариб юборди. Ҳазрати Абу Бакрдан махсус олқиш номасини олган ҳамда «Қаъқа иштирок этаётган лашкар мағлуб бўлмагай», дея таърифланган Қаъқа мўмин дўстлари билан кўришиб ҳам ўтирмай, тўғри жанг майдони сари юрди.

У ўртага чиқиб, рақиблардан бир кишини якка олишувга таклиф қилди.

— У билан мен синашаман.

Гап эгаси Зулҳожиб эди. Рустам «маъқул» маъносида бош ирғаркан:

— Эҳтиёт бўл! — деб қўйди.

Форс қўшинида ўзига хос обрўга эга бўлган Зулҳожиб отини ниқтади ва рақибни қаршисида пайдо бўлди. Айна дамда у Рустамнинг олдида бир салла билан қайтиб: «Душманнинг - умри шунчалик бўлсин», дейишни истарди. Лекин шамол қайси тарафга эсиши ҳам номаълум. Ўлим фариштаси икковидан бирини, ё ҳар иккисининг жонини олишга тайёр тургани аниқ. Ҳар икки жангчининг ҳам ортга чекинишга ҳаққи йўқ эди. Бу икки рақибнинг бири жуда одми, бошқаси жуда башанг қийинган. Форсийлар Зулҳожибнинг ғолиб чиқишига шубҳа қилмасди. Мўминлар эса йўлда чарчаган Қаъқанинг қўли баланд келишини сўраб, Аллоҳга ёлворарди. Майдонда турган шоввозлар бутун куч ва маҳоратини қўллашлари лозим. Ҳар қандай эътиборсизлик ва кичик бир хатонинг оқибати муқаррар ўлим билан тугаши мумкин эди.

Аёвсиз жанг бошланди. Уларнинг қилич уришлари кузатаётганларнинг асабларига зарба бўлиб тушарди.

Эгасига сўзсиз бўйсунётган отлар ҳам елдек ҳаракат қилиб, олишувни кескинлаштирарди. Ниҳоят, наъра тортиб қилич солган Қаъқа Форснинг машҳур паҳлавонини ерга қулатди. Зулҳожиб ўрнидан турмоқчи бўлганида, отидан эпчиллик билан сакраб тушиб, кўксига ўтириб олди. Зулҳожиб бўғзига қадалган ханжар оғриғидан типирчилай бошлади. Бир оз ўтиб эса, тамоман тинчиб қолди.

Қаъқа каллани сочидан ушлаб ирғитаркан, яна олишувга рақиб чақирди. Навбатдаги жангчини ва кейингисини ҳам ўлдирди. Дуо қилишдан тинмаётган мусулмонлар яқка олишувда ўттизинчи рақибини ер тишлатиб ортга қайтаётган Қаъқанинг: «Мана энди Мусаннонинг қасоси олинди», деганини эшитишди.

Қаъқа тунда одамларини тўплади. Ҳеч кимга билдирмасдан қўшиндан ажралишни ва эрталаб юзтадан бўлиб, қайта қўшилиб олишни буюрди. Мақсад душманда, янги мадад кучлари келибди, деган фикр уйғотиб, уларни саросимага солиш ва бундан ҳабари йўқ мўминларда жанговарлик руҳини янада кўтариш эди (*«Тарихи Табарий»*).

* * *

Шомдан келаётган мадад кучлар қўмондони Ҳошим ибн Утба Қодисияга яқинлашганда юз кишилиқ гуруҳга дуч келди. Улар дам олишаётган эди.

— Сизлар кимсизлар?

— Қаъқанинг йигитларимиз.

— Қаъқа?! Қани ўзи у? Кўринмайди-ку?

— Жанг майдонида.

Ҳошимнинг баттар ҳайрати ошди:

— Унда сизлар бу ерда нима қияпсизлар?

Бир одам Қаъқанинг кўрсатмасини айтиб берди. У қисқа вақт оралиғида тўққиз юз киши жанг майдонига жўнаганини, ҳозир ўзлари ҳам кетишга тайёргарлик кўраётганини маълум қилди.

Ҳошимнинг юзидаги ҳайрат аломатлари мамнуният билан алмашди. У беихтиёр: «Қойил сенга, Қаъқа», деди. Кейин қўшинига етмиш кишилиқ гуруҳларга бўлиниб, жанг майдони сари юришни буюрди. Ўзи илк гуруҳ билан кетди. Дарҳақиқат, бу гуруҳлар мусулмонлар руҳини кўтариб, уларга қувват бўлди (*Ибн Асир, «Ал-комил»*).

Ўша куни жанг ниҳоятда қизиди. Амр ибн Маъдий, Абу Саврдан (*«Абу Савр» Амрнинг лақаби, «хўкизнинг отаси» деган маънода. Амрнинг «Савр» исми фарзанди бўлмагани учун, бу ном қуня эмас, лақаб дейилди*) айрилдингиз, деганча олға юрди ва шиддат билан жанг бошлади. Амр минган от қилич зарбасидан ерга кулади, унга қўшилиб отлик ҳам ағдарилди. Ётган жойида қилич зарбаларига чап берган Амр ўрнидан туришга имкон топа олди. Сафдошларидан

бири унга отини берди. Амр энди филга ҳужум қилди. Самсома кучли зарб билан филнинг хартумига тушиб, узиб юборди. Қон сочаётган филнинг аянчли ўкиришидан атрофидагилар қочишга тушди. Фил ўзини ҳар ёққа уриб, бўкирганча жон берди.

Қаъқа билан Осим эса, машҳур оқ филга ҳужум қилиб, икки тарафдан кўзларига найза суқди. Оғриққа чидай олмаган фил бўкириб, устидаги одамни учириб юборди. Қаъқанинг иккинчи зарбаси филнинг биқинига тушди. Ёнбошига ағдарилган жонивор қисқа фурсатдан кейин қимирламай қолди.

Саъд жонбозлик кўрсатаётган Ҳаммол ва Риббилга амр берди. Иккови бориб бир филга ташланди. Ҳаммол ҳайвон кўзига найза санчгандан сўнг фил йиқилди. Кейин яна турмоқчи бўлганида Риббил қиличини хартуми узра сермади. Фил тура солиб, дуч келган тарафга караб қоча бошлади. Бошқа филлар ҳам унга эргашди. Шу тариқа майдонда филлар кўринмай қолди.

Жанг пайтида баланд бўйли форс суворийи паст бўйли иккита мусулмон билан тўкнашди. Қисқа олишувдан кейин форс аскарари юзида мамнунлик ҳисси пайдо бўлди: у рақибини ерга қулатган эди. Шу заҳоти отидан сакраб тушиб, мусулмон аскарнинг устига ўтириб олди. От юганини бўйнига илди. Кейин бир қўли билан рақибини ушлаб, бошқа қўлини қиличга юборди. Ҳаётининг сўнгги дамлари келди, деб ўйлаган мусулмон шаҳодат калимасини такрорлай бошлаганда, кутилмаган воқеа юз берди. Офтобда порлаган қилич шуъласи отнинг кўзларини қамаштириб юборди ва ортга чекинди. Бўғзидаги отнинг юганини ололмай, форс аскарари ерга ағанади. Бундан фойдаланган рақиб сакраб ўрнидан турди ва уни тинчитиб қўя қолди. Шу тариқа ярим дақиқа аввал душманини ўлдиришга ўзгача шавқ билан шайланган аскар ҳаёт билан видолашди (*Ибн Асир, «Ал-комил»*).

* * *

Ўша тун Амр ибн Маъдий ва Тулайҳа бир нечта сафдошлари билан душман қароргоҳига йўл олишди. Улар қилаётган иш жуда хатарли бўлиб, қўлга тушган тақдирларида, ўлим муқаррар эди. Шунга қарамай, олға юриб боравердилар. Бирдан ортга қайтишиб, «Аллоҳу акбар», дея қичқира бошладилар. Бу қичқириш кутилган натижани берди. Ярим тунда уйқуси бузилган форслар нима бўлганини тушунолмай қолишди. Улар босқин бўляпти, деган ўйда, кўрқинч билан нима бўлишини кутиб туришарди. Ҳеч қандай ҳужум бўлмаган эса-да, асаблар таранглашиб, уйқу қочган эди.

Эртасига ҳам жанг оқшомгача давом этиб, икки тараф роса олишди. Кейин яна дам олишга тўхтадилар. Қаъқа одамлари билан Рустамнинг чодирига ҳужум қилиш режасини тузиб чиқди. Шу пайт қаттиқ шамол эсиб, Рустамнинг чодирини учириб етди ва дарёга улоқтирди. Ушбу воқеадан сўнг мусулмонларнинг иши енгиллашиб, форслар саросима ичида келди. Рустам ҳаммаси тамом бўлганини сезиб, дарё томон шошилди. У ерда махсус ҳозирлаб қўйилган қайиққа минмоқчи бўлиб турганида, ортидан Ҳилол ибн Алқама етиб келиб, бир зарб билан уни йиқитди. Оёққа қадалган қилични чиқариб, Ҳилол иккинчи зарбани солди ва машҳур лашкарбошини тинчитди.

Ҳилол хаёлига ҳам келтирмаган ишнинг уддасидан чиқиб, Форснинг бош қўмондонини асфаласофилинга жўнатган эди. Бундан қувониб, севинчи ичига сиғмай қичқира кетди. Олишишга қуввати қолмаган, телбаларча югуриб кетаётган инсонга атрофдагилар ҳайрат ичида қарашди. Қўли билан бир бошнинг сочидан тутамлаб олган кўйи:

— Мен Рустамни ўлдирдим. Мана Рустамнинг боши, ўлдирдим уни! — деб бақирарди. Сўнг югуриб келиб, Рустамнинг тахтига ўтириб олди ва қўлидаги бошни янада юқори кўтарди:

— Мана Рустамнинг боши, уни мен ўлдирдим!

Юз минглаб аскарларга қўмондонлик қилган кишининг бошини кўрганлар батамом ўзларини йўқотиб қўйдилар. Энди ширин жонни қутқаришдан бошқа чора қолмаган эди.

Форслар кўприкка караб югурди, баъзилар ўзларини сувга отди. Бу орада Дирор ибн Ҳаттоб душманнинг ғалаба тимсоли бўлган туғини қўлга киритди. Йирик ғалабани кўзлаб келган форслар катта мағлубиятга учрадилар. Мусулмонлар эса, буюк ғалабага эришдилар. Шу кунгача ҳеч бир жангда бунчалик кўп ўлжа олинмаган эди. Ҳисоб-китоб қилиниб, ғаниматнинг бешдан бири Мадинага жўнатилди.

* * *

Ўлжа тақсимланаётганда отликларга уч ҳиссадан берилди. Лекин бир одам суворий бўлишига қарамай, икки ҳисса олди. Бу одам Амр ибн Маъдий эди! Амр ўлжа тақсимловчидан сўради:

— Нега менга икки ҳисса беряпсан?

— Чунки отинг араб оти эмас, зоти паст.

— Тўғри, зоти паст зоти пастни дарров танийди. Тақсимловчининг бу гапдан жаҳли чиқди, лекин жим туришни афзал кўрди. Чунки Амр билан баҳслашиш қандай оқибатга олиб келишини яхши биларди. Лекин у тўғри йўл тутмаётган эди. Чунки, отининг зоти паст дегани Амрнинг ҳиссаси кам бўлиши керак, дегани эмас. Агар шу жангда қатнашганлар орасида энг кўп ўлжа олишга ҳақлилар ўн киши бўлса, шубҳасиз, улардан бири Амр эди. Ахир минг кишилиқ кўшинга тенг, деб, уни шу ерга юборган шахсан Ҳазрати Умарнинг ўзи эмасмиди?

Амрнинг гаплари Мадинага ҳам етиб борди. Ҳазрати Умардан амирга қарши чиқмаслик ҳақида фармон келди (*Сулаймон Надвий, «Асри Саодат»*).

* * *

Форслар билан жангда саккиз ярим минг мусулмон шаҳид кетди. Душман тараф эса, бундан бир неча баробар кўп одам йўқотди.

Мадоинда туриб кўшинининг ғалабаси ҳақидаги хабарни интизорлик билан кутаётган Яздажирд мағлубиятни, бунинг устига Рустамнинг ўлдирилганини эшитиб, қарахт аҳволга тушди. У кулоқларига ишонмасди. Ахир кўшин таркибида филлар бўлса, бунинг устига рақибдан уч барабар ортиқ бўлатуриб, шу саҳройи араблардан мағлубиятга учраб ўтирибди. Яздажирд мусулмонлар таклиф қилаётган динни қабул қилса, нималарга эришиши, йўқса, нималардан жудо бўлишини ўйлаб кўриш пайти келганини хаёлига ҳам келтирмасди. Бунга унинг ғурури, кибри йўл бермасди.

* * *

Ҳазрати Умар гоҳ-гоҳида Мадинадан ташқари чиқиб, Форс тарафдан хабар кутарди. Кунларнинг бирида узоқдан келаётган одамга дуч келди:

— Қаердан келяпсан, эй йўловчи?

— Форс тарафдан.

— Қандай янгиликлар бор?

— Яхши хабарлар бор.

— Унда айт.

— Билишни истасанг, кетимдан юр.

Йўловчи баланд бўйли, сочлари тўкилган бу одамга шундай деб, халифани излай кетди. Кетидан эргашиб келаётган одамга умуман эътибор бермасди. Шаҳарга киргач, уларни кўрганларнинг: «Сизни югуришга нима мажбур қилди, эй амирул мўминин», дейиши уни сергак торттирди. Туясини тўхтатиб, Ҳазрати Умарга юзланди:

— Халифа Умар ибн Ҳаттоб сизмисиз?

— Ҳа, менман.

— Нега аввалроқ айтмадингиз?

— Майли, кўявер. Сен нима бўлганини айт! Хабарчининг айтганларини ҳаяжон ва қувонч билан тингларкан, Ҳазрати Умар кўз ёшларини тия олмади («*Тарихи Табарий*»).

* * *

Қодисиядан катта миқдорда ғанимат келди. Халифа молларни масжидга олиб боришни буюриб, Абдурахмон ибн Авф билан Абдуллоҳ ибн Арқамга уни қўриқлашни буюрди. Эртасига мол очилди. Бойлик мисли кўрилмаган даражада эди. Араблар бунақанги буюмларни тушларида ҳам кўришмаган. Жавоҳирлар, марваридлар, олмос, олтин ва кумушдан ясалган буюмлар, беҳисоб дирҳаму динарлар...

Ҳазрати Умар йиғлаб юборди.

Буни кўрган Абдурахмон:

— Эй мўминлар амири, буларни кўриб шукр этишингиз керак. Сиз бўлсангиз йиғлаяпсиз.

— Гапинг тўғри, Абдурахмон, бугун хурсанд бўлиб, шукр қилмоғимиз лозим. Лекин бу неъматлар умматга хурсандчилик билан бирга адоват ва фасод уруғини сочмасайди, деб кўрқаман.

У кишининг амрлари билан мол фуқароларга тақсимланди (*Имом Абу Юсуф, «Китобул хараж»*).

* * *

Шу кунгача саҳродан фарқи бўлмаган Қодисия иймон ва куфр ўртасидаги жангнинг гувоҳи бўлиб, буюк зафар нишонларини олиб келди. Орадан юз йиллар ўтса ҳам, одамлар Қодисия деганда жон фидо қилганларни миннатдорлик ҳисси билан эслайдилар.

Саъд ибн Абу Ваққос буюк ғалабага бошчилик қилган бўлса-да, қўлида қилич билан жанг майдонига чиқа олмаганидан хафа эди.

Ушбу ғалабадан кейин қирқ етти йил ўтиб, куфаликларнинг тинимсиз чақирикларига кўра йўлга чиққан Ҳазрати Ҳусайн Қодисияда машъум хабарни эшитади. Ўшанда куфаликлар ичган қасамларни бузиб, амакиларининг ўғли Муслим ибн Оқилни ўлдирган бўлади (*Масъудий, «Муружуз-заҳаб»*).

Бундан ҳам ёмони, Қодисиядан сал узоқроқда жойлашган Карбалода Саъд ибн Абу Ваққоснинг ўғли Умар бошчилигидаги қўшин Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг сеvimли набираларини шаҳид қилади.

* * *

Айни дамда Холид ибн Валид тарафидан фатҳ этилган ва жизя тўлашга рози бўлган ҳудудларнинг халқи исён кўтармоқчи бўлиб турган эди. Бироқ қозонилган буюк ғалаба уларнинг шаштларини сўндирди. Улар қарши чиқишга шайланганларини, кейинчалик бу ниятлардан қайтганларини маълум қилишди. Форснинг мағлубияти уларга яхшигина дарс бўлди. Зотан, улар энг яхши йўл сулҳ эканини тушуниб етишган эди.

Янги шаҳар қурилиши

Ҳозирги Форс кўрфазининг эски номи Форс денгизи эди. Ал-Убилла эса, ҳозирги Басра

жойлашган ерга яқин бир қабаса. У пайтлар Басра шаҳри йўқ эди. Унинг ерлари «Арзул ҳинд», яъни, Ҳинд ерлари деб аталган.

Ҳазрати Умар Қутба ибн Қатодани кичик лашкар билан ал-Убиллага жўнатди. Қутба буюрилган жойга яқинлашаркан, етарлича қувватга эга эмаслигини фаҳмлаб, пойтахтдан кўшимча куч юборишларини сўради. Халифа сўралган ерга Шурайх ибн Амрни жўнатмоқчи бўлди. Бироқ Шурайх форслар билан бўлган жанглардан бирида шаҳид кетган эди. Бундан кейинроқ хабар топган Ҳазрати Умар Саъд ибн Абу Ваққосга мактуб йўллаб, Утба ибн Ғазвонни ал-Убиллага юборишни буюрди. Утба фатҳ этилажак ўлкага волий ҳам бўларди. Машхур табиб Ҳорис ибн Қаладанинг куёви бўлган Утба «ас-собиқунал аввалун» мусулмонлардан эди. У Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан кўплаб сафарларда бирга бўлган. Ёнига уч юз ўн кишилик гуруҳни олиб, саҳродан иборат бўлган ҳудуд — Басра жойлашган ерларга қараб йўл олди. Йўлда кўшилганлар билан гуруҳдагилар сони беш юз кишидан ортди. («*Тарихи Табарий*»)

Дажла ва Фиротнинг туташган жойига келганларида илк ҳужумга йўлиқдилар. Бўлиб ўтган қуролли тўқнашувдан кейин, ҳужум қилганлар тумтарақай кочиби қолишди.

Одамлар дарёни кечиб ўтиб, яшаб турган жойларидан кетиб қолган эдилар. Кейинроқ Утба ал-Убиллани забт этиб, бугунги Басра шаҳрининг ўрнига келиб жойлашди. Ёнида хотини тарафидан қариндошлари ҳам бор эди.

Одатдагидек, ўлжанинг бешдан бири Мадинага жўнатилди. Ал-Убилладан айрилишни истамаганлар одам тўплаб, Утбага қарши юриш қилдилар. Утба уларга қарши жанг қиларкан, ортда қолган аёллар: «Мағлубиятга учрасак, бу одамларнинг тўшагини обод қиламизми», деб машварат қилишди. Эңлироқ бир рўмолни таёққа боғлаб, туғ ясашди ва қилич билан қуролланганча олға қадам ташлашди. Олдинда Утбанинг завжаси София бинти Ҳорис борарди.

Жанг эңг қизиган пайти тўзон кўтарилиб, душманни саросимага солиб қўйди. «Мусулмонларга мадад келди» деганча жангтоҳни ташлаб қочди. Шундай қилиб, аёллар жанг қилмай, урушда ғолиб чиқишди.

Утба ушбу жанглардан тушган ғанимат молини қандай тақсимлашни билолмай қолди. Аниқ ҳисоб-китоб қилиш керак эди. Ораларида эса, ҳисоб-китоб ва ўқиш-чизишдан хабардор биргина одам — Утбанинг қайниси Зиёд бор эди. У эндигина ўн тўртга кирган эди. Шундай бўлса-да, ниҳоятда ақлли Зиёдга ўлжани тақсимлаш вазифаси топширилди. У ҳам ишни осонлик билан ҳал қилиб, ким нима олишини белгилаб берди. Утба ҳамма хавас билан боқаётган қайнисига кунига икки дирҳамдан маош тайинлади. Энди Зиёд кўшинда расмий маъмурлардан бирига айланди. Лашкарнинг ҳисоб-китоб ишлари унга топширилди. («*Тарихи Табарий*»)

* * *

Ҳорис ибн Қаладанинг доврўғи Арабистондан ташқарига ҳам ёйилган эди. Бир пайтлар Форсга чақирилган, шахзоданинг аҳволини ўнглашга эришиб, турфа хил ҳадялар билан сийланган эди. Ҳадялар орасида бир жория ҳам бор эди. Жориянинг исмини билмаган Ҳорис унга Сумайя деб ном қўйган эди. Табиб Сумайядан икки ўғил кўрди, тўнғичи Нофий, иккинчиси Нуфайъ, Нуфайъ Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга яқин саҳобалардан бири бўлиб, кунyasi Абу Бакра эди. Кейинчалик Сумайянинг қайсидир қилиғидан қаттиқ ранжиган Ҳорис уни кулларида бирига никоҳлаб берди. Убайд исмли кул ва Сумайя ўғил фарзанд кўрдилар. Ўша фарзанд Зиёд эди. Арабчани тузук-қуруқ гапиролмасди, устига-устак куллиқда ўсди, оилавий шароитига хавас қилиб бўлмасди. У ота-онасининг камчиланганига кўп марта шоҳид бўлган, бундан ташқари, ўзи ҳам тенгдошлари кўрсатган хўрликларга чидашга мажбур эди. Дастурхонига Ҳорис лозим кўрган егулик қўйиларди. Зиёднинг на ота тарафидан ва на она тарафидан қариндоши бор эди. Ахир кулваччада бобо, буви, тоға, аммалар нима

қилсин? Ўзи келишган, юзлари оппоқ, ёноклари қирмизи, аммо бир кўзи ғилай эди. Бутунлай камбағал бўлган Зиёд ўзининг ақл-заковати ва иқтидори туфайли қисқа муддатда ўқиш-ёзишни ўрганиб олган эди.

Ҳозир у араб тилида яхши гапирарди. Йиллар ўтиб, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳадисларида учрайдиган ғариб (кам ишлатилган ва тушуниш қийин) сўзларни изоҳлашда Зиёднинг нутқларидан фойдаланилади. У кейинчалик араб нотиклари орасида ўз ўрнига эга бўлади. Ҳозир эса, у сиёсий фаолиятидаги илк зинага қадам қўйган эди.

* * *

Шундай қилиб, мусулмонлар ушбу ерларга ҳам ўрнашиб қолди. Масжид барпо этилди, уйлар қурилди, боғлар яратилди. Шу тариқа Басра шаҳрига тамал тоши қўйилди.

Девон тузилиши — маош тайинланиши

Ҳазрати Умарнинг Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан кейин энг яхши кўрган кишиси Ҳазрати Абу Бакр эди. Ҳазрати Умар у зотни шу даражада яхши кўрардики, Абу Бакр бор жамоага халифа бўлишдан кўра, у кишининг олдида тиз чўкиб, бошини танада жудо қилдириш афзалроқ эди.

Ҳазрати Умар, хижрат давомида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга ҳамроҳлик қилиш етиб бўлмас шараф, деб ҳисобларди. Айниқса, Расули акрам билан ғорда уч кун бирга бўлишни бетакрор бахт онлари ҳисоблаб: «Аллоҳга қасамки, Абу Бакрнинг ғорда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан ўтказган бир куни Умар ва унинг хонадонидан кадрлироқдир», деб самимиятларини изҳор этган эди.

Лекин ҳар доим ҳам Ҳазрати Умар билан Абу Бакрнинг фикрлари бир жойдан чиқавермаган. Ҳазрати Умар баъзида дўстини бир оз танқид қилиб, қарши фикрларини ошқора айтар эди. Баъзида у зотнинг фикрига бутунлай қарама-қарши фикрни ўртага ташларди. Масалан, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг кўнгилларини хижил қилган бирон воқеа рўй берса, Ҳазрати Умар: «Рухсат беринг, Расулуллоҳ бу мунофиқнинг калласини олай», дерди. Аммо Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва саллам Ҳазрати Умарнинг шу каби таклифига жавобан, Умар, шундай қилавер, деб бирон маротаба айтмаганлар. Аксинча, Ҳазрати Умарни ҳовурдан туширар ва бордию шундай йўл тутилса, чиқиш эҳтимоли бўлган фитнани тушунтирар эдилар. Бундай пайтларда Ҳазрати Абу Бакр бирон марта юқоридагидек таклиф билан чиқмаган. У киши воқеаларга фойда ва зарар жиҳатидан баҳо берар, нафи кўпроқ бўлган ечимни изларди. Шунинг учун кўпинча Ҳазрати Умарнинг қарори Ҳазрати Абу Бакрникига тескари бўлиб қоларди. Масалан, кичик қусурлардан холи бўлмаган Холид ибн Валид Ҳазрати Абу Бакр тарафидан лавозимида қолдирилган бўлса, Ҳазрати Умар имкон бўлди дегунча, уни вазифасидан озод қилди. Ўлжа тақсимотида ҳам икки дўстнинг фикрлари бошқа-бошқа жойдан чиққан.

Ҳазрати Абу Бакр ўлжани тарқатишда инсоннинг табиий эҳтиёжларини ҳисобга олган, яъни, эркагу аёл, хожаю кулга баб-баравар улуш ажратган. Инсоннинг шахсий устунлигини Аллоҳ мукофотлайди. Зеро, шараф эгасининг ҳам, авомдан бўлган одамнинг ҳам қорни бир коса овқатга тўяди. Ҳазрати Абу Бакр икки йилу беш ойлик халифаликларида худди шу тамойилга асосланган ҳолда ўлжани тақсим қилди.

Абу Бакр ўлжани олиб келинган заҳоти тарқатиб юбориш керак, деб ҳисобларди. Шунинг учун у зотнинг вафотидан кейин ҳазинада бор-йўғи бир дирҳам қолган эди. Бир чеккада турган қопни қоққанида тушган бу пулни тақсимлаб бўлмаслиги туфайли қолиб кетган эди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам даврларида «Байтулмол» йўқлиги сабабли Ҳазрати

Абу Бакр ҳам янгиликни жорий қилмай, ўлжани келган заҳоти тарқатиб юборарди.

* * *

Абу Ҳурайра розийаллоҳу анҳу Баҳрайдан тортиқ қилинган совғаларни олиб қайтаркан, ўзида йўқ хурсанд эди. Чунки, энг кўп мол доимо ўша томондан келарди. Ҳатто Баҳрайдан юборилган ҳадялардан Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам мамнун бўлиб, ҳайит намози хутбасида шундай деган эдилар: «Мен мўминларга дунё-ю охиратда ўэ жонларидан ҳам афзалроқман. Бундан буён ўлган одамнинг моли унинг ворисларига қолади. Қарз билан ўлганнинг қарзи эса, менинг зиммамга тушади». (*Бухорий, «Истиҳроз» бобби*)

Абу Ҳурайра Мадинага кираркан, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг мардлик ва саховатларини ёдга олиб, мамнунлик билан кулиб кўйди. Қуёш заррин нурларини уфқ ортига яшириб, атрофни қоронғулик пардаси қоплаганда, Абу Ҳурайра масжидга кириб келди.

— Қанча олиб келдинг, эй Абу Ҳурайра?

— Беш юз минг дирҳам. Абу Ҳурайра жавоб бераркан, чарчоқдан юмилиб кетаёзган кўзлари кулиб турарди. Ҳазрати Умар ҳайрат ичра:

— Беш юз минг дирҳам нима дегани, биласанми?

— Ҳа, албатта!

— Хўп, сен бориб дамингни ол. Чарчаганингдан нима деганингни билмаяпсан, шекилли.

Абу Ҳурайра чиқиб кетди. У ростдан ҳам чарчаган эди, лекин нима деганини билиб турарди. Эрталаб Ҳазрати Умар яна ўша саволни берди. Абу Ҳурайра кечаги жавобни такрорлади.

— Бўлмаса, беш юз минг қанақа бўлади, менга бир тушунтир-чи?!

Абу Ҳурайра иккиланмасдан бармоқлари билан санай бошлади:

— Юз минг, юз минг, юз минг, юз минг, юз минг. Буларни кўшсак, беш юз минг бўлади, мўминлар амири, — деди.

Ҳазрати Умар бошқа ҳеч нарса демади. Энди буни тақсимлаш керак эди. Аста ўрнидан турди.

— Эй инсонлар! Кўриб турганингиздек, кўп миқдорда мол келди. Буни сизларга тақсимлаб бераман. Хоҳласангиз, ўлчаб, хоҳласангиз, тортиб берамиз. Ёки санаб беришимиз ҳам мумкин, — деди.

Масжиддагилардан бири:

— Битта дафтар тутинг, эй мўминлар амири. Унда кимга нима берилганини кайд қилинг, шунда кейинги ўлжа тақсимотларида сизга осон бўлади, — деди.

Бу тақлиф Ҳазрати Умарга маъқул бўлди ва маош дафтари тутишни буюрди.

Кейинчалик бу дафтарга «Девон» деб ном берилди. (*Ибн Саъд, «Табақот»*)

Девон ёзилаётганда Ҳазрати Умар Маҳрама ибн Навфал билан Оқил ибн Абу Толибни чақирди. Бу иккиси араб уруғларини бошқалардан яхшироқ биларди.

Рўйхатни тузиб, хомакисини Ҳазрати Умарга кўрсатишди: биринчи қаторда Ҳошим ўғиллари, иккинчида Ҳазрати Абу Бакрнинг қабиласи Тайм ўғиллари, учинчи бўлиб Ҳазрати Умарнинг қабилалари Адий ўғиллари ёзилган эди. Буни кўриб, Ҳазрати Умар эътироз билдирди:

— Умар ва Адий авлодини ўзига лойиқ жойга ёзинглар. Аввало, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга энг яқин бўлганлардан бошланглар.

Адий қабиласининг кишилари номларини кейинги қаторларда кўриб, Ҳазрати Умарнинг олдига келишди ва: «Сен Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг халифасисан-ку!» дейишди.

— Ундай эмас. Мен Абу Бакрнинг халифасиман. Абу Бакр эса, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг халифасидир.

— Хўп, ундай бўлса, сен ўзингни шулардан кейин ёздирмайсанми?

— Бас, етар! Мақсадингиз менинг номимни ўртага қўйиб, нималарнидир ейиш. Сизнинг кўнглингизга қараб, савобларимни йўқотишимни истайсиз. Мен бундай қилолмайман. Менинг икки дўстим яшаб, охират йўлига тушдилар. Мен уларга қарши борсам, ўзим қаршиликка дуч келаман. Худо ҳаққи, дунёда нимага эришсак, охиратда нимадан умидвор бўлсак, бу Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг бизга йўлбошчилиги сабабидан бўлди. У зот бизнинг энг яхшимиз ва афзалимиздир. Бинобарин, у кишининг қабиласи арабларнинг энг яхши қабиласи. Араблар Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам туфайли қандайдир ҳурматга сазовор бўлдилар. Яна шуни айтишим керакки, эртага араб бўлмаганлар қилган амаллари билан келсалар-у, биз ҳеч бир амалсиз борсак, улар Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламга биздан яхшироқ уммат бўладилар. Ҳеч кимнинг насабига қаралмайди. Демак, Аллоҳ наздида амали борлар кадрга эга. Агар инсон амали туфайли ортда қолса, насаби уни олға етакламайди. («Тарихи Табарий»)

* * *

Кейинроқ Ҳазрати Умарнинг олдида Ҳазрати Али билан Абдурахмон ибн Авф келди:

— Бошига ўзингизни ёзишингиз керак.

Бу гапларда тилёғламалик йўқ эди. Агар тақво ва фазилатга қараб рўйхат тузилса, Ҳазрати Умар энг бошга ўзини қўйиши адолатдан бўларди. Зотан, у зот Буюк Пайғамбарнинг: «Аллоҳим, Исломни ё Умар, ё Амр билан азиз қил», деган дуоси билан ҳидоятга эришган ва: «Умар Исломга киргач, биз янада қувватлироқ бўлдик», деган эътирофларга сазовор бўлган.

Бироқ Ҳазрати Умар дўстлари таклифига ҳам унамади:

— Йўқ, ишни Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг амакиларидан бошлаймиз. Кейин уларга яқин инсонлар рўйхатга ёзилади.

Ҳазрати Умар қай даражада ҳақ эди? Фазилат ва Ислом олдидаги хизматлари билан ўлчанса, қандай бўларди? Агар Ҳазрати Али Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам амакиларининг ўғли эканини ҳисобга олмаса, Ҳазрати Умар сўзсиз юқорироқ поғонани эгаллайди.

* * *

Энг кўп маош Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам амакилари Аббосга тайинланди - йилига ўн икки минг дирҳам. Кейин Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам аёлларига ўн минг дирҳамдан. Фақат Жувайрия ва Сафияга олти минг тайинланди.

— Нега бизни бошқалардан ажратяпсиз. Ахир улар ўн мингдан олишяпти-ку!

— Чунки сизлар чўриликдан никоҳлангансиз.

— Лекин Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бу масалада барчамизни тенг кўрардилар. Сиз ҳам шу тенгликни тан олинг.

Ҳазрати Умар рози бўлди ва уларнинг йиллик маошлари ўн минггача оширилди.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам аёлларидан бу иккови гўзаллик борасида бошқаларни ортда қолдирарди. Бир пайтлар малика бўлган хонимлар тақдир тақозоси билан асир тушиб, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳузурларига келтирилган эди. Пайғамбардан бўлган таклифни ортиқча ўйланишсиз қабул қилиб, аввал мусулмон бўлдилар, кейинчалик мўминлар онаси деган юксак шарафга эришдилар. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам уларга ҳеч қачон асири сифатида қарамаганлар.

Ҳазрат Али ўзларига тайинланган саккиз минг дирҳамга рози бўлди. Рози бўлмасликка ҳаққи бор эди. Бинобарин, Исломга, Расулуллоҳга хизмат қилиш борасида фақат Ҳазрати Умаргина у кишидан устун келиши мумкин эди, лекин мол-дунёга рағбат қилмаслиги ва

ҳалимлиги эътироз билдиришга йўл қўймади.

* * *

— Нима сабабдан менга кундошларимдан кўп маош тайинланди?

— Чунки Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг сизга меҳрлари бўлакча эди.

— Тўғри, лекин бу масалада улардан фарқланишни истамайман.

Шундай қилиб, Ҳазрати Оишага тақдим қилинган ортиқча икки минг дирҳам қайтариб олинди.

* * *

Мўминлар онаси Зайнаб бинти Жаҳш келтирилган пулларга қараб:

— Дўстларим бундан яхшироқ тарқатармидилар, — деди.

— Бу тарқатишга эмас, балки сизнинг йиллик маошингиз.

— Раҳмат.

Пулни олиб келган одам қайтиб кетгандан кейин Зайнаб қўшни аёлни чақирди. Пулнинг устига рўмол ташлади ва пулдан бир ҳовуч олишни буюрди.

— Буни фалончига олиб бор. Тўхта, яна бир ҳовуч ол.

Келтирилган пуллар бир соат ўтар-ўтмас, тарқатиб бўлинди.

Орада сарсон бўлган бояги аёл:

— Бунда менинг ҳам ҳақим бор, мўминлар онаси. Пул эса, тугаяпти, — деди.

— Сен ҳақсан, рўмолни ол.

Рўмол остидага пул саналганда, бор-йўғи саксон беш дирҳам чиқди.

— Шуларни олақол.

Сўнгра қўлларини кўтариб дуо қилди:

— Аллоҳим, Умар берган бу пуллар келаси йили менга тегмасин!

Ҳолбуки, Зайнаб онамиз бунақа дуо қилишга мажбур эмасди. Кўп мол-мулк билан яшасам, улар мени ўзгартиради, деб ўйладими? Ёки дунё ҳаёти машаққатларига бардош беришга тоқати тугаганмиди? Мўминлар оналарига нисбатан Ҳазрати Умарда ёмонлик қилиш нияти бўлиши мумкин эмасди. Ҳазрати Зайнаб нега бундай қилгани бизга қоронғу.

Бир нарсани аниқки, Зайнаб сахийлик билан ном чиқарган эди. У ҳамма нарсани охиратга олиб кетиш учун маошини камида ўн баробар қилиб қайтарадиган Буюк Парвардигор йўлида ниёз қилган эди.

* * *

Сафвон ибн Умаййа келтирилган маошни кўриб, янглишишган бўлса керак, деб ўйлади.

— Янги низомга кўра, сизга шу миқдорда маош тайинланди.

— Ҳамма шунча оладими?

— Йўқ, кимдир кўпроқ олади, кимдир камроқ.

— Ундай бўлса, мен бу пулларни олмайман. Қурайшда мендан обрўлироқ инсон бор эканми?!

Сухайл ибн Амр ва Ҳорис ибн Ҳишомлар ҳам юқоридагидек сабабни рўқач қилиб, қабул этишдан бош тортишди ва халифанинг ҳузурига киришди.

— Биздан ҳам кўпроқ маош олаётганлар бор экан, деб эшитдик, эй амирул мўминин. Ахир биз кимларнингдир ортида қолиб кетсак, қандоқ бўлади?

Ҳазрати Умар, мен сизлардан ҳам кам оламан, демади.

— Биз маошни насл-насабга қараб белгилаганимиз йўқ. Шундай бўлганида, энг кўпини сизлар олардингиз. Биз Исломни қачон қабул этгани ва қилган хизматларини кўпроқ ҳисобга олдик.

Бошқа шунга ўхшаш эътироз билдирилганда: «Мен Расулуллоҳга қарши жанг қилганлар билан у кишининг ёнида елкама-елка турганларни тенглаштиролмаман», дея жавоб қайтарди. Ҳазрати Умарнинг бу жавобига улар эътироз билдиролмай, изларига қайтиб кетишди.

Бадр жанги иштирокчиларига беш минг, уларнинг завжаларига эса беш юз дирҳамдан тайинланди. Икки қария ва икки ўспирин Бадрда қатнашмаган бўлса-да, ўша маошни оладиган бўлди. Улар Салмон Форсий билан Абу Зарр, Ҳазрати Ҳасан ва Ҳусайнлар эди.

Худайбия қатнашчилари ва Ҳабашистонга сафар қилган муҳожирларга тўрт ярим минг, аёлларга тўрт юз эллик дирҳам белгиланди.

Ҳазрати Абу Бакр бошчилигида диндан қайтганларга қарши курашганларга уч минг, аёлларига уч юз дирҳам, Ярмук ва Қодисия жанглари иштирокчиларига икки минг, уларнинг аёлларига икки юз дирҳам белгиланди. Ушбу жангларда жонбозлик кўрсатганларга эса икки ярим минг дирҳам маош тайинланди.

«Қодисия ва Ярмукда қатнашганлар билан Бадр иштирокчилари баробар ола қолсинлар, эй мўминлар амири», дейишганда, «Йўқ, бунақа қилмаймиз», дея жавоб берди. Қолганлар минг, уларнинг аёллари юз дирҳамдан олди. Болалар эса уч юз дирҳамлик бўлди. Фақат эмизикли чақалокларгагина пул ажратилмади. Сўнгра Ҳазрати Умарнинг фармонларига биноан, Мадинадаги олтмиш нафар фақир одам чақирилди. Улар олдиларига қўйилган икки замбил хурмони бир зумда еб битирдилар. Бу билан бир камбағал кишининг ойлик таоми миқдори маълум бўлди. Уларнинг ҳар бирига ҳар ой икки замбил хурмо бериладиган бўлди.

* * *

Мукофот миқдорини белгилашда қандайдир хусусиятлар эътиборга олингани бир қанча кўнгилсизликларга ҳам сабаб бўлди. Зеро, ҳар қандай инсонда нафс деган бало бўлади. Халифага эътироз билдирганлардан бири ўғли Абдуллоҳ эди.

— Отажон, менга уч минг дирҳам тегди, Усомага эса тўрт минг. Ҳолбуки, менинг отам унинг отасидан кам эмас. Ўзим ҳам Усомадан устунроқ бўлсам керак. Ахир, сафарларда ундан кўпроқ қатнашганман.

— Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Усомани сендан кўпроқ яхши кўрардилар. Унинг отаси ҳам у зотга сенинг отангдан кўра маҳбуброқ эди.

Ҳазрати Умарнинг бу гаплари тўғри, дейишга ҳақлимизми? Расулуллоҳдан: «Энг севганингиз ким?» дея сўрашганида у зот аввал Абу Бакрни, кейин Умарни тилга олганлар. Исломга хизмат борасида, Ҳазрати Умар билан Усоманинг отаси Зайдни киёслашнинг ўзи тўғри бўлмас. Лекин Ҳазрати Умар ўғлига «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам мени Зайддан кўра кўпроқ яхши кўрганлар», дея олмасди. Бу билан буюк зот ўта камтарлик қилди.

Абдуллоҳ агар халифанинг ўғли бўлмаганида, балки Усома билан баробар маблағ оларди. Чунки у киши Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан шу қадар кўп бирга бўлганки, бундай одамлар жуда кам эди. Абдуллоҳнинг бундан кейинги ҳаётига назар соладиган бўлсак ҳам, у отасининг илм ва адолат борасида ишларини уммати муҳаммадияга етказишда бекиёс хизмат қилганини кўраемиз. Расулуллоҳнинг суннатларига амал қилиш ва уни билишда Абдуллоҳнинг олдида тушадиганлар жуда оз. Бу жиҳатдан Абдуллоҳ ибн Умар Усомадан бир эмас, икки бор устун эди. Шу воқеадан кейин яна эллик беш йил ҳаёт кечирган у зоти шариф мол-дунёга ортиқча эътибор бермай яшади.

* * *

— Мана бу йигитга минг дирҳам кўп берингиз!

Бу йигит Умму Салама онамизнинг ўғли Умар эди. У аслида икки минг олиши лозим эди. Бундан Хабар топган Муҳаммад Ибн Абдуллоҳ ибн Жаҳш Ҳазрати Умарнинг олдига келди.

— Отамиз унинг отасидан баъзи сифатлари билан устунроқ эди-ку!

— Сенга отангнинг ҳурмати учун икки минг берилди, унга ҳам. Лекин у Умму Саламанинг ўғли. Агар сенинг ҳам Умму Саламадек онанг бўлганида эди, сен ҳам уч минг дирҳам олган бўлардинг. («*Китобул хараж*»)

* * *

Ўша кунларда яна бир қизиқ воқеа содир бўлди. Ҳаётлик чоғидаёқ жаннатга кириши хушxabари берилган Абу Талха ибн Убайдуллоҳ иниси Усмоннинг мукофот пулини эшитиб, чидаб туролмади.

— Яхши бўлмапти, мўминлар амири!

— Нима яхши бўлмапти?

— Сиз Анаснинг ўғли Назрга икки минг дирҳам берибсиз. У тенги йигит эса, саккиз юз олибди.

— Абу Талха, сен ўзингча ҳақсан. Лекин сенга бир нарсани айтиб берай. Ухудда Назрнинг отаси Анасга дуч келдим, у мendan: «Расулulloҳнинг ахволлари калай?» деб сўради. «Менимча, шаҳид бўлдилар», дея жавоб бердим. У шу заҳоти қиличининг қинини синдириб: «Пайгамбар ўлса ҳам, уни юборган Аллоҳ ўлмайди», деганча олдинга отилди. Айни ўша пайт Усмоннинг отаси қўйларини боқиб юрган эди. Бундан ўзинг ҳам хабардорсан. Қани айт-чи, шунда ҳам уларни тенг кўрайми?

Талханнинг берадиган жавоби йўқ эди. («*Китобул хараж*»)

* * *

Ҳазрати Умарга маош тайинлаш навбати келганида, яқинлари билан маслаҳат қилди. Улар:

— Ўзингиз ва оилангиз эҳтиёжларидан келиб чиқиб, одатий ўлчовда, исроф ва хасислик бўлмайдиган даражада бўлиши керак,— дейишди.

Бу ерда иш виждонга ҳавола эди. Чунки нимага эҳтиёж бор-йўқлигини Ҳазрати Умарнинг ўзи биларди. У кишига ортиқча маблағсиз, лекин ўзи ва оиласи учун кераклиги таклиф этилди. Халифага бу сўз ёқиб: «Абу Толибнинг ўғли тўғри гапирди», деди. («*Тарихи Табарий*»)

* * *

Ҳазрати Умар пулни тарқатаркан, қуйидагича йўл тутди: ҳар бир қабилага ташриф буюриб, ҳар бир эркак ва аёлга пул маблағини шахсан ўзи топширар, кейин бошқа қабила вакиллари олдига йўл олар эди. Ҳаётининг сўнгида Ҳазрати Умарда бошқача, кейинги йилгача яшасам, киши бошига тўрт минг дирҳам бераман, деган фикр туғилди. Лекин бу ният ниятлигича қолиб кетди.

Тунги қоровулчилик

Мадинага тижоратчилар карвони келиб, шаҳар ташқарисидаги намозгоҳда тўхтади. Савдогарлар тунни шу ерда ўтказиб, эрталаб шаҳарга кирмоқчи эди. Ҳазрати Умар Абдуррахмон ибн Авфни топиб, тижоратчиларни кўриқлашда ҳамроҳлик қилишини сўради.

Икки дўст чиқиб, намозгоҳга келишди ва уйқудаги тижоратчиларга пойлоқчилик қила бошлашди. Соатлаб йўл босиб, чарчоқдан ҳеч нарсани сезмай дам олаётган бу одамларнинг қаерданлиги ҳам номаълум эди. Ҳазрати Умар ва у кишининг ҳамроҳи карвон атрофини айланиб юраркан, яқин уйларнинг биридан юракни ўртаган бола йиғиси эшитилди. Икки ҳамроҳ чидолмай, ўша хонадонга йўл олишди. Эшикни бир аёл очди.

— Қизим, Аллоҳдан қўрқмайсанми, бу болага қара! Одамнинг юрак-бағрини ўртаб юборди-ку унинг йиғиси!

Сўнг у ердан қайтиб келиб, қоровулчиликни давом эттиришди. Лекин чақалоқ ҳамон йиғлар эди. Кеча ярмидан ўтганда Ҳазрати Умар тагин ўша уйга борди. Эшикни яна ўша аёл очди. Халифа аввалги танбехини такрорлаб, изига қайтди. Тонг ёришар пайтда яна ўша тарафдан йиғи товуши кела бошлади. Бола тинмай биғилларди. Ҳазрати Умар бу сафар қаттиқроқ танбех бермоқчи бўлди.

— Жуда бемехр она экансан. Нега бу бола эрталабгача йиғлаб чиқди. Сабаби борми?

Аёл уйқусизликдан чарчаган эди. У ҳам бола йиғисидан хурсанд эмасди, албатта.

— Эй Аллоҳнинг бандаси, нима қилай, ахир... Овқат едирсам, емаса. Қорни тўймасдан ухлолмаса. Нима қилишни билмай бошим қотди. Мен ҳам жигарбандимнинг хадеб йиғлайверишини истамайман.

Аёлнинг тун бўйи ухламагани аниқ эди. Бир бегона киши сиқиладию, ўзи сиқилмайдими? Ахир, ўзи эмасми уни дунёга келтириб, тунларни бедор ўтказаётган? Аёл бутун умр ўз фарзандининг қувончу ғамига шерик бўлишга тайёр эди.

— Боланг неча ешда?

— Ҳали ёшга тўлмаган?

Жавобдан Ҳазрати Умарнинг жаҳли чиқди. Кескин охангда:

— Қанақа аёлсан ўзи? Нега уни сутдан чиқаряпсан? Аллоҳдан қўрқмайсанми?

— Сутдан чиқармагунча Умар нафақа бермайди, бошқа иложим йўқ. Ўзимизнинг қорнимиз тўймапти-ку! Ортиқча бир-икки танга олиш учун уни сутдан чиқаришга қарор қилдим.

Ҳазрати Умар устидан совуқ сув қуйилгандек бўлди. Аёлнинг гаплари бошига мушт бўлиб тушган эди. Ҳазрати Умарнинг юраги фақат шу кеча ўртанган бўлса, аёл буни ҳар куни бошдан кечирарди. «Кўй, кизим, уни сутдан чиқарма. Мен амирул мўминин Умарман дея олмади. Бунга уят деган туйғу йўл қўймади.

— Чақалоқни эмизавер-чи, бир чораси топилади, иншаАллоҳ — деб чиқиб кетди.

Аёлга дакки бериш мақсадида кирган Ҳазрати Умар ўзи ундан яхшигина дакки эшитган эди. Худо биледи, нафақа олиш мақсадида сутдан кесилган яна қанча бола дод-фарёд қилипти? Қанчаси ўзи еёлмайдиган таомга мажбур қилиняпти?

Бомдод намозини ўқиётганда ортадагилар халифа нега йиғлаётганини англай олишмади. Фақатгина «Онанг сени йўқотгур Умар, яна қанча мусулмон қорни тўймай, қабрга кирган экан-а?» деб пичирлаб қўйгани кулоқларга чалинди.

Кейин жарчиларга Мадина кўчаларига чиқиб, болаларни сутдан чиқаришга шошилмасликни, уларга ҳам нафақа тайинланажagini билдиришни буюрди. Қолган шахарларга ҳам мактуб йўлланиб, юқоридаги гаплар халққа маълум қилинди.

Ўша кеча эшикни очган аёл келган одам амирул мўминин Умар эканини билганмикан? Буниси бизга қоронғу. Лекин эшитган эълонлари билан ўша тун ташриф буюрган одамнинг «бир чораси топилиб қолар», деган гапи ўртасида қандайдир боғлиқлик мавжудлигини сезгандир. (*Ибн Касир, «Ал-бидоя»*)

Ўша аёлга ҳам, у сабаб шундай савобли ишни бошлаб берган буюк халифага ҳам Аллоҳнинг раҳмати бўлсин!

Шом тарафдаги ахвол

Химс шаҳри халқи бутун қиш қамалда қолгач, Дамашқ шартларига кўнишга мажбур бўлди.

Сўнгра Абу Убайда Холид ибн Валидни Киннасинга жўнатди. Сайфуллоҳ у ердан ғалаба билан қайтди. Ҳазрати Умар фатҳ ҳақида хабарларни эшитганида: «Аллоҳ Абу Бакрни раҳматига олсин. Одамларни мендан яхшироқ билар экан. Худо ҳаққи, мен Холиддан шубҳаланганим ёки лойиқ кўрмаганимдан эмас, балки одамлар Аллоҳ ёрдамидан кўра, кўпроқ унга ишониб қолмасинлар, деб вазифасидан олган эдим», деди.

Мусулмонларнинг кетма-кет ғалаба қозониши Рум императори Ҳиракл орзуларини чиппакка чиқарди. Ўша йили Байтул Мақдиси зиёрат қилиб қайтаркан, баланд тепаликка чиқди. Атрофни маҳзун нигоҳлари билан узоқ кузатди ва беихтиёр: «Хайр, Сурия! Энди бу ерга келишга умид йўқ», деди. Ҳиракл ортга қайтди. Қизиқ, бир пайтлар унга мактуб жўнатиб, пайғамбарлигини тан олишини айтган инсоннинг таклифини қабул қилмаганидан афсусландимикан? Ё ортга қайтиб «иймон келтирдим» деёлмасмиди? Иймон келтирганида давлати ҳам ўзига қоларди-ку! Фақат уни ўз хоҳишига эмас, Аллоҳ ҳукмларига биноан бошқарди.

Ҳиракл Сурия билан хайрлашиб тўғри қилди, зеро, бир оз муддат кейин бу тупроққа истаса ҳам қадам боса олмайди.

* * *

Ҳазрати Умар мактуб орқали Амр ибн Осга Иля (Қуддус) тарафга қараб юришни буюрди. Амр дарҳол йўлга чиқди. Қўшиннинг ўнг тарафига ўғли Абдуллоҳни, чап қанотга Жунода ибн Тамимни қўйди. Қўшин таркибида машҳур Ярмук жанги қўмондонларидан бири Шурахбил ибн Ҳасана ҳам бор эди.

Лашкар Рамлага етиб келди. Ушбу қалъа доно ва тажрибали Артобун бошчилигидаги Рум аскарлари томонидан кўриқланарди. Амр вазиятни марказга баён қилди. Жавоб мактубида: «Рум Артобунига қарши мусулмон Артобунини (яъни, Амр ибн Осни) юбордим. Нима бўлишини кўрайлик-чи!» деб ёзилган эди.

Амр лашкарни иккига бўлиб, бир қисмини Иляга жўнатди, иккинчисини Рамлада келдирди. Бу орада мадад кучлари ҳам етиб келди. Улар ҳам иккига бўлинди. Ҳазрати Умар Муовияга Қайсария томон юришни, у ёқдан Қуддусга ҳаракатланишни буюриб, Амрнинг ишларини енгиллаштирди. Қуддус томонидан келадиган кучларни Амр, Қайсариядан келадиган кучларни Муовия бошқарадиган бўлди. Амр Артобунга бир неча бор элчи жўнатди. Натижа бўлмагач, ўзи элчи бўлиб боришга қарор қилди. Мақсад қалъа ичига кириб, унинг заиф томонларини билиб олиш эди. Қалъага кириб, Артобун хузурида, қўмондонимизнинг истаклари, дея ўз фикрларини сўйлади. Артобун ақлли ва доно инсон бўлгани сабабли бу элчининг олдингиларидан фарқи борлигини фаҳмлади, ҳатто Амр шу бўлиши керак, деган қарорга келди. Агар уни қалъадан чиқармай, шу ернинг ўзида ўлдириб қўя қолса, иш битар эди. У аёнларидан бирини чақириб, қулоғига нималарнидир пичирлади. Аён чиқиб кетди. Ўзига бир тузоқ тайёрланаётганини сезган Амр юмшоқроқ гаплар гапирди. Унинг гаплари мезбон фикрларига уйғун чиқди. Кетар чоғида Амр шундай деди:

— Бир-биримизни эшитдик. Менимча, сиз билан келиша оламиз. Лекин мен ўн кишидан бириман, холос.

— Ким у ўн киши?

— Бу ўн киши лашкарнинг асосий одамларидир. Лашкарбоши шу ўн киши билан маслаҳатлашиб, қарор чиқаради. Чунки бизни бу вазифага халифа тайинлаган ва лашкарбоши бизнинг тавсияларимизни инобатга олиши шарт. Рухсат берсангиз, мен қолган тўққиз шеригимниям чақириб келай. Иймоним комилки, ҳар икки тарафни ҳам қониқтирадиган

келишувга эриша оламиз.

Артобун янглишмаганига амин бўлди. Бу одам олдин келганларга мутлақо ўхшамасди. Агар ўша ўн киши келса, иш осонлашади. Энг камида улардан фойдаланиб қолади, агар истаса, ўлдириб юборади.

— Яхши бўларди, — деди у. — Бу битим икки қўшин ўртасида қон тўкилишининг олдини олади.

Артобун аёини чақириб, нималардир деб, чиқариб юборди. Амр энди енгил нафас олди.

Кетиш учун кўзгаларкан, Артобун:

— Сени шерикларинг билан кутаман, — деди.

Амр: «Эртага шу ерда бўламиз», деб қалъадан чиқди.

Эртасига эрталаб Амр қалъага етиб келди. Лекин қолган тўққиз нафар шериклари билан эмас, балки бутун лашкар билан келди. Қалъа минорасидан туриб қўшинни бошқараётган Амрни кўрган Артобун хато қилмаганини англади. Лекин ғишт қолипдан кўчган эди. Амр уни жуда чиройли усулда лакқиллатди.

Бундан хабар топган Ҳазрати Умар беихтиёр: «Амр жуда уддабурон-да!» деб қўйди. (*«Тарихи Табарий»*)

Воқеаларнинг кейинги ривожини мусулмонларнинг кулгусига сабаб бўлди. Румликларнинг ишонган тоғи Артобун Қуддусга қараб қочди.

* * *

Ҳазрати Умар Абу Убайдадан мактуб олди. Мактубда Ҳазрати Умар Қуддусга таклиф этилган эди. Қуддус аҳли таслим бўлганини ва шаҳар калитларини Амирул мўминга топширмакчи эканини, шартномага шахсан ўзи имзо чекишини хоҳлаётган эди. Ҳазрати Умар бу таклифни қабул қилиб, Мадинани Ҳазрати Алининг қўлига топширди. Ҳазрати Али бу қарорга норозилик билдириб, насронийларга бунчалик эътибор берилмаслигини айтди. Лекин Ҳазрати Умар йўлга отланди. (*«Тарихи Табарий»*)

Ҳазрати Али бу хатти-ҳаракатлари билан ўзининг буюк инсон эканини исботлади. Юксак мақом ва мавқеъ эгаси бўлишига қарамай, адолатга содиқлигини яна қандай йўл билан исботлаш мумкин? У зот самимийлик ва вафодорликда тенги йўқ эди. Кези келганда ҳақ ва адолат олдида бош эгарди. Ўзига раво кўрмаган нарсани бошқага ҳам раво кўрмасди. Болалигидан Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг тарбияларида бўлган Ҳазрати Али ҳали одамнинг юзини ерга қаратадиган, бошқаларни камситадиган бирон ишга қўл урмаган эди. Ҳолбуки, Ҳазрати Умарнинг қарорини кўллаб-қувватласа, бўларди. Чунки халифа сафар давомида бирон бало-қазога йўликса, қайсидир маънода, у кишининг ўрнига ўтириши учун йўл очиларди. Лекин бетакрор фазилатлар соҳиби бўлган Ҳазрати Али бундай ўйларни хаёлига ҳам келтирмади...

Ҳазрати Умар қўмондонларга хабар бериб, маълум кунда Жобия деган жойда кутиб олишларини буюрди. У киши узоқ ва машаққатли йўлни босиб ўтиб, Жобияга етиб келганида, ҳали ҳеч бир қўмондон кўринмас эди. Биринчи бўлиб, Язид ибн Абу Суфён келди. Кейин бирин-кетин Абу Убайда билан Халид ибн Валид етиб келишди. Уларни кўриб, Ҳазрати Умар чидаб туролмади. Учови ҳам башанг кийиниб олишган эди. Халифа ердан тош олиб, уларга отди:

— Қачон бунчалик ўзгара келдингиз. Қорнингиз тўя бошлаганига энди икки йил бўлди. Валлоҳи, шу ишни икки юз кишига бош бўлиб қилганингизда, ўрнингизга бошқа одам тайинлардим.

Улар, бу ерда амирлик ва лашкар бизнинг ихтиёримизда, ошириб юборяпсиз, десалар бўларди. Лекин ундай демадилар. Одоб сақлаб, узр сўрадилар:

— Амирул мўминин, эгнимиздаги кийим бир парда, холос. Устимиз ўзгарган бўлса-да, қалбимиз ўзгармаган. Қуролларимиз эгнимизда.

Бу жавоб Ҳазрати Умарни ҳовуридан туширди. Сўнгра ўтириб, суҳбатлашди. Суҳбат асносида қўмондонлар бирдан қуролга ёпишиб қолишди.

Ҳазрати Умар:

— Тинчликми? Нима бўлди? — деди.

— Кимдир келяпти, тайёр туриш керак.

Ҳазрати Умар ортга ўгирилиб, оломонни кўрди. Кўлларидаги яланғоч қиличдан ҳар нарсани кутса бўларди. Бинобарин, халифа шу ердалигидан хабар топган тўда ёмон ниятда келиши ҳам эҳтимолдан холи эмасди. Шунга қарамай, Ҳазрати Умар:

— Улар омонлик сўраб келяпти. Истаган нарсаларини беринг, — деди.

Кўнгли тинчимаган қўмондонлар қилич билан оломонга яқинлашдилар.

— Кимсизлар? Нима мақсадда келдингиз?

— Биз қуддусликлармиз. Қуддус аҳлидан вакил бўлиб келяпмиз. Шартнома тузиш ниятида эдик, — деб Артобуннинг Амр ибн Осдан қочиб Қуддусга келгани, лекин халқ унга ишонч билдирмагани туфайли Мисрга кетганини айтдилар. Халифа қуддусликлар жанг қилмасдан таслим бўлганидан хурсанд бўлди ва Муовия ибн Абу Суфёнга юзланиб:

— Қани ёз! — деди.

Муовия қўлига қалам-қоғоз олиб, амирул мўминнинг ҳар бир сўзини қайд эта бошлади: «Бисмиллаҳир роҳманир роҳим. Бу келишув Аллоҳнинг бандаси ва мўминлар амири Умарнинг Иля (Қуддус) аҳлига берган омонлик белгисидир. Умар Иля халқига, мол-мулкларига, черковларига, хочларига, соғ ва касалларига, шу ерлик бошқа миллат вакилларига омонлик беради. Черковларига биров кирмайди ва бузмайди, улар торайтирилмайди, ҳовлисига дахл қилинмайди, мулкига кўз олайтирилмайди. Уларга ибодатларини адо этишда зўрлик қилинмайди, ҳеч ким зарар кўрмайди. Иля аҳолиси ёнига бундан буён яҳудийлар келиб жойлашмайди. Иля аҳли бошқа шаҳарликлар каби жия тўлайди. Ўзлари истасалар, ажнабийларни шаҳардан чиқариб юборишлари мумкин. Қуддуслик бўлмаган ҳар бир киши шаҳардан чиқиб, борадиган жойигача боргунча жонига, молига омонлик берилади. Мусулмонлар бу омонликни тан олишлари ва унга риоя қилишлари лозим. Ажнабий бўлатуриб, шаҳарда қолишни ихтиёр қилганлар ҳам ерлик аҳоли сингари омонлик олади, фақат улар ҳам жия тўлайди. Иля аҳолисидан бўлганлар румликлар билан кетмоқчи бўлса, ибодатхоналарини бўшатиб, хочларини олиб кетишлари мумкин. Уларга ҳам омонлик берилади ва мўминлар ҳимоясида бўладилар. Ажнабийлар истасалар, Иля халқи билан қоладилар ва улар бўйсунган қоидаларга риоя қиладилар. Истаган одам румликлар билан чиқиб кетавериши мумкин. Иляда қариндоши борлар шаҳардан ташқарида қолиб кетган бўлсалар, ичкарига киришга ҳақлари бор. Ҳосил йиғиб олинмагунча жия талаб қилинмайди. Иля аҳли жияни тўлаганларидан кейин Аллоҳ Пайғамбар, халифалар ва мўминлар билан ўзаро келишган ҳисобланади.

Имзо: Умар ибн Ҳаттоб

Гувоҳлар:

1. Холид ибн Валид.

2. Амр ибн Ос.

3. Абдурахмон ибн Авф.

4. Муовия ибн Абу Суфён».

Қуддусликларга берилган шартнома матни шулардан иборат эди. Одамлар Ҳазрати Умар билан ўтириб, шартнома бандлари устида тортишиб, баҳслашмадилар ҳам. Лекин шартнома жуда яхши имкониятлар тақдим қилган эди. Масиҳийлар давлати — Қуддус аҳлига мана шундай эркинлик берилади, деб ҳеч ким ўйламаган эди. Сўнгра Ҳазрати Умар улар олдида ўз талабларини ҳам қўйди: мусофир мусулмонларни уч кун меҳмон қилиш, шу ердан ўтиб

кетаётганларга йўл кўрсатиш, мусулмонлар душманига ёрдам бермаслик, жиноятчи ё айбдорни ким бўлишидан қатъий назар, ҳимоя остига олмаслик. Ушбу талаблар шартномани тан олган барча ғайридинларга тегишли эди. (*Абу Юсуф, «Китобул ҳараж»*)

Ҳазрати Умар Қуддус ҳокимига юзланиб: «Манави кийимни ювиб, тикиб беринглар», деди. Ҳоким халифанинг қўлидан ямоқ солиш керак бўлган кўйлакни олиб, кийиб туриш учун бошқа кийим берди. Ҳазрати Умар кўйлаги келтирилгач, эғнидаги вақтинча кийиб турган либосини эғасига қайтарди.

Энди Қуддусга кириш керак эди.

— Яхшироқ отга минсангиз бўларди, румликларга салобатлироқ кўринардингиз.

Ҳазрати Умар бунга унамади:

— Аллоҳ бизни Ислоом билан азиз қилди. У берган шарафдан ортиғини истамаймиз, бу ҳақда ўйламаймиз ҳам.

Байтул Мақдисга киришга бошқа ҳалақит берадиган нарса қолмаган эди. Ҳазрати Умар отига миниб, аста шаҳар томон одимлади. Бир пайт отнинг тўсатдан хуркиши у кишини хушёр торттирди ва пастга тушишга мажбур қилди. Отнинг туёғи кўчиб кетган, энди унга миниб бўлмас эди.

Ҳазрати Умарга бошқа эгарли от келтиришди.

Илк маратоба эгарли уловга минаётган амирул мўмининга отнинг солланиб қадам олиши ёқмади. Яна бошқа от келтиришди. Ҳазрати Умар ўзининг оти устидаги наमतни шу отга солиб, кейин минди.

Иля халқи узокдан башанг кийинган, зотдор отлар миниб олган қўмондонлар орасида баланд бўйли, салобатли одамни ҳам кўрди. Бошқалардан фарқли ўларок, бу инсон одми кийимда эди. Ваҳолангки, Иля халқи орасида ҳам бунақа кийим киядиган инсонлар бор эди. Ёндаги қўмондонларнинг у кишига эҳтиром билан муомала қилишлари ва одоб сақлаб туришларини айтмаса, бу одам ҳақида ўшаларнинг хизматчиси бўлса керак, деган фикр уйғониши табиий эди.

У киши ростдан ҳам хизматчи эди. Бошқа хизматчилардан фарқли ўларок, хизмат қилишни ўзига шараф деб биларди. Фақат қандайдир одам ё оила ёхуд шаҳарнинг эмас, Ислоом дунёсининг хизматчиси эди. У Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи ва салламнинг: «Бир миллатнинг раҳбари унга хизмат қилган инсондир» (*«Кашфул хафо»*), деган сўзларига амал қиларди. Кутиб олишга чиққанларнинг нигоҳларида «Наҳот шу одам амирул мўминин бўлса? Кўзларимга ишонмайман», деган маънони ўқиб турган бўлса-да, заррача кибр-ҳавога берилмади. Кўринишидан ғолиб давлат раҳбарига ҳам ўхшамасди.

Ҳазрати Умар шаҳарга кириб, масжидга етганида кечаси эди. Бу ажойиб воқеа бўлди. Сабаби Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳам ўн олти ярим йил аввал бу муборак масжидга ярим тунда ташриф буюрган эдилар. Энди Ҳазрати Умар — Расулуллоҳнинг суйган издоши бу юртда Ислоом аҳкомларини қарор топтириш арафасида. У зот дарров намоз ўқиб олди. Бомдод вақти киргач, азон айтилди ва одил халифа имомлигида намоз ўқилди. Биринчи рақъатда Сод сурасини қироат қилди. Бу сурада Довуд алайҳиссалом ҳақларида оятлар бор эди. Кейинги рақъатда Исро сурасининг илк оятларини ўқиди. Бу оятлар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг шу масжидга келишлари ҳақида эди. (*«Тарихи Табарий»*)

Намоздан кейин Ҳазрати Умар отининг оёғидаги ярани даволашга киришди. Узоклардан эшитилган «Отбоқар халифа» деган гапларга парво ҳам қилмади.

Одил раҳбар насронийларнинг эътиқодига ҳурмат юзасидан бирор марта ҳам черковга кирмади, насроний аёл берган сув билан таҳорат олиб, рўмол устида намоз ўқиди. Кейин ахлатхона ҳолига келиб қолган Қуббатгус-сахрони тозалаб чиқди. Иброҳим ва Исмоил алайҳиссаломларнинг шу масжидга хизматчи бўлишга ва уни озода тутишга буюрилганларини Қуръон орқали биларди. Шу кундан этиборан бу жой «Масжиди Умар» деб аталиб, кейинчалик

Абдулмалик ибн Марвон даврида муҳташам масжид ҳолига келтирилди.

Фаластинда икки волий келдирилди: Алқама ибн Ҳаким Рамлада, Алқама ибн Мужаззас Қуддусда. Уларга халқни шартномага амал қилган ҳолда бошқариш буюрилди.

* * *

Барча ишларни битиргач, Ҳазрати Умар отига миниб, дўстларн ҳамроҳлигида Мадинага равона бўлди. Халифа келаётганда ҳам, қайтаётганда ҳам буюк Парвардигор мададини ҳис қилиб турди. Йўлда тўхталган шаҳар ва қишлоқларда кутиб олиш маросимларича, зиёфат ва дастурхон ёзишларга рухсат бермади. Фақатгана халталаридаги хурмодан ер, мешдан сув ичиб, шукр қилиб борар эди. Иссиқда дам олинди, вақтида намоз ўқилди, кўп Қуръон тиловат кнлинди. Шундай қилиб, Ҳазрати Умарнинг Шомга сафари икки ойдан ошиқроқ давом этди.

* * *

Сурия деярли бутунлай фатҳ этилди. Энди бу ерларни ғозийлар ўртасида тақсимлаш қолган эди, холос. Кўпчилик ҳар кимга маълум миқдорда ер ажратилиши тарафдори эди. Абу Убайданинг фикри бошқачароқ бўлди. Бундан ташқари, у аввал бу борада Ҳазрати Умардан маслаҳат сўраб, унинг амрига кўра иш юритишни афзар билди.

Ҳазрати Умар саҳобаларни тўплаб, уларнинг фикрларини сўради. Баъзилар Суриядагилар каби йўл тутишни маъқул эканини билдирди. Аммо Умар рози бўлмади.

— Агар у ерларки ерлик халқ билан мусулмонларга бўлиб берсак, биздан кейингиларга ҳеч нарса қолмайди. Бугун у ерларга эгалик қилганлар аҳолини ҳам қул қилиб олади. Кейин уларнинг авлодлари ҳам қулга айланади. Бунга эса, мен йўл қўймайман. Абу Убайда уларга жизя, мол-мулкига хирож солсин. Мусулмонлар адолатсизлик қилиб зарар етказмасинлар. Зиммийларга шартномага мувофиқ муомала қилинсин.

Шундан кейин Ислонни қабул қилмаганларга йилда бир маротаба шаҳар ташқарисида «хоч чиқариш ойини» нишонлашга изн берилди. Лекин бу байрам-маросимларни шаҳар ичида ва масжидларда ўтказиш тақиқланди.

Химс шаҳри

Ҳазрати Умар Мадинага қайтганлардан кейин Абу Убайда билан Холиб ибн Валид Химс шаҳрини қамал қилдилар. Химсликлар жанг қилишни истамай, қоя ичига бекинди. Сал аввал Химсга Ҳирақлнинг элчиси келган эди. Рум амири уларга таслим бўлмасликни маслаҳат берди: «Араблар туя этини еб, сутини ичиб юрган ялангоёк, одамлар тўдасидир. Улар билан совуқ тушганда урушинглар, бунга чидолмайдилар».

Химсликлар унинг маслаҳатига қулоқ солиб, кишгача кутишди. Ҳаво қаттиқ совиганда, қалъадан чиқиб жанг ҳам қилишди.

Мусулмонлар шу пайтгача бунақанги совуқни кўрмаган эдилар. Аллоҳ уларга сабр бериб, охиригача чидадилар.

Аҳволни кўрган химслик бир мўйсафид шаҳар катталарининг олдига чиқди.

— Мана, киш ҳам ўтди, умидларимиз сўнди. Сулҳ тузишингиз учун яна қандай воқеалар содир бўлиши керак?

Улар чол билан роса тортишишди.

— Менга қаранглар. Булар илоҳий ёрдам оладиган қавмга ўхшайди. Ҳар ҳолда ҳамма нарсани йўқотиб, сўнг асир тушгандан кўра, ўлпон тўлаб тинч яшаган маъқул. Караб туринглар, менинг айтганларим бўлади. Хор бўлиб, ҳурматингизни йўқотмасдан олдин сулҳга рози

бўлинглар.

Дарҳол чолнинг оғзига уришди:

— Яхшиликча бу ердан кет. Бир чеккада турсанг, шу сенга яхшироқ.

— Ўзи бирон нарсани билмасанг. Ҳарб ишини биладиганларга қўйиб бер.

Мўйсафид индамади. Лекин охирги кунлардаги воқеалар унинг айтганлари тўғри чиқишидан дарак берарди. Жанг қилишни «яхши биладиган» инсонларнинг ичига ғулғула тушиб қолди ва мўйсафиднинг айтганлари тўғри эканини англашди. Энг мақбул йўл сулҳ тузиш эди. Ҳоким элчи орқали сулҳга рози эканини билдирди, мол-мулклар ва уйларга тегмасликларини илтимос қилди.

Қуддусликлар билан имзолаган айна шартнома химсликлар билан ҳам имзоланди. Унга кўра бой ҳам, камбағал ҳам имкониятидан келиб чиқиб, ўлпон тўлайдиган, бундан ташқари, ердан олинадиган ҳосилга қараб солиқ олинадиган бўлди. Мусулмонлар эса шаҳарни ташқи ҳужумлардан ҳимоя қилишни, ичкарасида тинчлик-хотиржамлик ва хавфсизлик ишларини таъминлашни бўйинларига олдилар.

Йиғилган ўлпон бешга бўлинди. Ибн Масъуд бу хушxabарни маълум қилиш ва ўлжанинг тегишли қисмини етказиш мақсадида Мадинага йўл олди. Кейин Иордания ва бошқа жойлар ҳам шу таҳлит забт этилди.

Сурияга лашкар бош қўмондони сифатида жўнатилган Абу Убайда ибн Жарроҳни кўрганлар уни шу лавозим эгаси, деб ҳаёлларига ҳам келтирмасди. Яшайдиган уйи, киядиган кийими, кўлидаги қуроли ва миниб олган улови оддий одамникидан фарқ қилмасди.

У кишига:

— Сиз амирул мўминин тарафидан тайинланган волий ва лашкарбошисиз. Шунинг учун дурустроқ кийинсангиз бўларди, — дейишди.

Шу пайтгача халқ волийларнинг қимматбаҳо, ипақдан тикилган жиякли кийимлар кийиб юришига кўникиб қолган эди. Ҳатто баъзилари миниб олган уловларининг ёпинчиқларини ҳам махсус буюртма асосида тиктирарди. Ана ўша ёпинчиқлар ҳам Абу Убайданинг кийимидан бир неча баробар қиммат турарди. Агар у киши оддий халқ билан ёнма-ён турса, ким волий эканини ажратиш олиш мушкул эди. Шунга қарамай, Абу Убайда уларнинг гапларига унамади:

— Мен Расулulloҳ ҳаётлик чоғларида кийган кийимимни ўзгартирмоқчи эмасман.

У киши ҳақида: «Бу одам уммати муҳаммадиянинг аминидир», дейишарди. Абу Убайда Парвардигорнинг «Энг яхши либос тақво либосидир», деган каломида айтилган маънавий либос соҳиби эдики, уни бутун дунё матоҳига алишмасди. У кишининг фикрлаш тарзи, муомаласи, инсонларга бўлган мухаббати, ҳақ ва адолатга содиқлиги, Аллоҳга ишончи, эътиқоди ва севгиси ўзгача қиёфада эди. Тушунганлар учун у кишининг эғнидаги жуббадан афзал кийим йўқ эди.

* * *

Ҳолид ибн Валид Киннасага йўл олди. Йўлда Минас бошчилигидаги лашкарга дуч келди. У Ҳирақдан кейин румликларнинг энг қудратли лашкарбошиси эди. Ходирда юз берган олишув Ҳолид ибн Валиднинг Минасни ўлдириши билан тугади. Рум лашкари эса қочди. Одатдагидек, кўлга киритилган ўлжанинг бешдан бири Мадинага жўнатилди...

Одамлар Ҳазрати Умарнинг шундай деганига гувоҳ бўлдилар:

— Ҳолид ўз куч-қуввати билан амирлик ва қўмондонлик даражасига эришди. Аллоҳ Абу Бакрни раҳмат қилсин, у инсонларни мендан яхши биларди. Мен Ҳолидга бўлган ишончсизлик туфайли уни вазифасидан озод қилганим йўқ эди. Одамлар уни улуғлаб юборадилар, ғалабага етаклаган Аллоҳ бўлатуриб, Ҳолид зафар қозонди, деб ўйлаб қоладилар, деб кўрқдим...

Ҳолид ибн Валид йўлда давом этиб, Киннасага етиб келди ва шаҳарга элчи жўнатди. Элчи қалъа қўмондонига:

— Осмонда бўлсанг ҳам, Аллоҳ бизни сизларга етказди ёки сизларни пастга тушириб ёнимизга келтириб кўяди. Биздан қочиб кутуламиз, деб ҳаёлингизга ҳам келтирманг. Яхшилаб ўйлаб, жавоб беринг.

Бу гаплар шунчаки кўрқитиш учун айтилмаётганини кўмондонлар яхши англаб турарди, зеро, атрофда содир бўлаётган воқеалардан улар ҳам бохабар эдилар. Катта куч ва қудратга эга бўлган бу лашкарга манаман деган давлат қўшинлари бас келолмади-ку, киннасраликларга йўл бўлсин. Одамлар ўлиб, хотинлари тул қолиб, болалар етим бўлиб, кейин рақибга таслим бўлгандан кўра, Қуддус ва Химс аҳли каби сулҳ шартномасини тузиш мақбулроқ эди. Элчига қарор етказилди ва ўртада шартнома тузилди.

Муовия ибн Абу Суфён эса, марказдан келган амрга биноан Қайсария тарафга юриб, Ғазза шаҳрини ҳам забт этди. Қайсарияда Муовиянинг ўзи волий бўлиб қолди.

Химс атрофларида

Ҳижрий 17 йили Жазира (Шимолий Ироқ) халқи мусулмонларга қарши чиқмоқчи бўлдилар. Улар бу қарорларини, аввало, Рум императори Ҳирақлга етказдилар. Вакил жўнатиб: «Бирлашиб ҳаракат қилсак, мусулмонларни бу ердан ҳайдаб чиқаришимиз мумкин», дедилар.

Кетма-кет мағлубият гирдобида қолган Ҳирақл қасос ўтида ёнарди. Ироқликлар таклифини бажону дил қабул қилди. Бундан хабардор бўлган Абу Убайда Ҳазрати Умарга одам жўнатиб, барча лашкарбошиларни тўплади ва уларга маслаҳат солди. Холид ибн Валид рақиб билан юзма-юз олишувни таклиф қилган бўлса, қолганлар Химс қалъасига кириб, Ҳазрати Умардан хабар келгунига қадар химояланиб туришни маъқулладилар. Абу Убайда кўпчиликнинг фикрини қабул қилди.

Ҳазрати Умар мактубни олгани захоти Куфага нома жўнатди. Унда Қаъка ибн Амр дарҳол йўлга чиқиб, Абу Убайда ихтиёрига етиб бориши буюрилган эди. Буйруқ бажарилиб, Қаъка тўрт минг кишилик қўшин билан йўлга чиқди. Ўша мактубда яна Сухайл ибн Адийнинг Раққога, Абдуллоҳ ибн Утбанинг Насибий, Харрон ва Раҳо тарафларга, Валид ибн Уқбанинг эса Жазирадаги Рабия қабиласи яшайдиган жойга қараб юриши амр қилинган эди. Иёз ибн Ғанам ҳам ўша тарафга ҳаракат қилиш ҳақида буйруқ олди. Юқорида номлари зикр қилинганлар тўпланиб, жангга киришишса, Иёз ибн Ғанам қўшинга бош бўлиши керак эди.

Кейинроқ Ҳазрати Умарнинг ўзи уч минг кишилик қўшинни олиб, Сурия тарафга йўлга чиқди. Жазираликлардан қўлига қурол ушлай оладиганлари мақсадларини амалга ошириш ва асли ўзларига тегишли бўлган Химсни қайтариб олиш учун ҳаракатга тушдилар. Улар Химс атрофида турган румликларнинг ёнидан жой олдилар.

Лекин бу юриш уларга хурсандчилик олиб келмади. Чунки олинган хабарларга кўра, Куфа тарафдан келиб, тўрт йўналиш бўйича ҳаракатланаётган мусулмонлар турли шаҳарларга етиб олган эди. Химсни қайта қўлга киритмоқчи бўлган жазираликлар режалари хом ҳаёл бўлиб чиққанини тушиниб етди. Энди улар олдида Жазирадан ҳам айрилиб қолиш хавфи турарди.

Мусулмонларнинг Куфа тарафдан ҳужум қилишлари кутилмаганда содир бўлиб, ундан ғофил қолдилар. Нима қилишини билмай қолган жазираликларга бу ерларда тургандан кўра, ўз юртларини мудофаа қилиш афзалроқ эди.

Жазираликлар юртларига қайтиб кетишгач, Абу Убайда яна бир бор Холид ибн Валиддан фикрини сўради. Холид ўша жавобини такрорларди. Бош кўмондон бу сафар Холиднинг фикрини инобатга олди.

Абу Убайда ҳазинабонни чақириб, Химс аҳолисидан йиғиб олинган жияни борича келтиришни буюрди. Шаҳар катталари ва дин пешворларини ҳузурларига чорлади ва жазираликларнинг рум аскарлари билан иттифоқчилик қилаётганларини айтиб берди, сўнг:

— Уруш давом этаркан, сизни химоя қила олмаймиз. Бундай шароитда сизлардан олган

солиқларимиз ҳалол бўлмайди. Биз шаҳарни тарк этипмиз. Сизлар эса, берган солиқларингизни санаб олинглар, тўлиқ эканига ишончингиз комил бўлсин.

Қўмондоннинг сўзлари одамларни ҳайратга солди. Кечагина «оч араблар» дейилаётган инсонларни бундай адолатли ишга ундаган янги динлари бўлса керак. Бугунгача ҳеч ерда тўланган солиқ қайтариб берилмаган. Бу одамлар ҳатто шаҳарни ёқиб, вайрон қилиб чиқиб кетсалар ҳам бўларди-ку!

Ҳақиқатан ҳам, мусулмонларнинг шаҳарликларга қилаётган муомаласи олқишга сазовор эди.

Улардан бири:

— Биз Химс аҳли сизлардан розимиз, амир. Жангда ғолиб чиқишингизни ва яна биз билан бирга бўлишингизни истаимиз. Сизлар учун дуо қилиб тураимиз. Ўрнингизда улар бўлганида бу ерни ҳароб қилмасдан кетмасдилар, — деди.

Кейин пуллар қайтариб берилди. Мусулмонлар вақтни бой бермай, шаҳарни тарк этдилар.

Жангда яққаланиб қолган румликлар, ортиқча қаршилиқ кўрсатолмай, мағлуб бўлдилар. Ғалабанинг тўртинчи куни Қаъқа ҳам етиб келди. Ҳазрати Умар эса, Химсдан келаётган хабарчини учратганида Жабияга етган эди. Хабарчи халифага румликлар устидан ғалаба қозонилганини ва Қаъқанинг етиб келганини айтди. Буни эшитган Ҳазрати Умар у ерларга бориш шарт эмаслигини тушуниб, ортга — Мадинага қайтди. Қайтаётганида хабарчидан мактуб жўнатиб юборди. Унда ўлжага Қаъқа ва у билан келган тўрт минг кишининг шерик бўлиши буюрилган эди. Ҳазрати Умар: «Аллоҳ Куфа халқини яхшилик билан мукофотласин. Ҳам ўзларининг ҳам бошқа шаҳарларнинг ҳимоясига шошиладилар», деди.

Қаъқа яна Куфага қайтди. Асосий кўшин эса Химсга йўл олди. Химсликлар мусулмонларни қандай қарши олишлари қизиқ эди. Лашкар шаҳарга яқинлашганда, химсликлар уларни кутиб олиш учун тайёргарлик кўриб қўйишган экан. Юзларида табассум балқиб турар, кўзларида эса, хурсандлик ва мамнунлик аломатлари зоҳир эди.

Ускўп (епископ) лашкарбоши ҳузурига келди.

— Хуш келибсиз! Биз эски шартномага кўра, яна сизнинг ҳимоянгиз остида яшашга розимиз, шунинг учун бу ерга йиғилдик. Мана бу кетаётганингизда қайтариб берган пуллар. Қандок бўлса, шундай турибди.

Ҳар икки тараф хурсанд эди. Айни дамда Ислом адолати ва бу адолатнинг мусулмон бўлмаган юртдаги меваларини кўриш мумкин эди.

Ўз ерларида ўзлари истагандек яшолмаётган Жазира халқи кутилмаганда Ислом лашкарларига дуч келиб қолгандан кейин иш осон кўчмаслигини англаб етди ва сулҳга рози бўлди. Шартномага кўра, сулҳга қўшилганларга уруш очилмасди. Шу тариқа Раққо ва Насибин ўлкалари бир томчи қон тўкмасдан фатҳ этилиб, чегара Ҳарронгача етиб борди. Фақат Иёз ибн Низоро ўғиллари сулҳга кўнмай, Рум тарафларга кўчиб кетди. Бундан хабар топган Ҳазрати Умар Рум императорига мактуб йўллаб, шундай деди: «Араб қабиларидан бири Румга кўчиб ўтибди, деб эшитдим. Уларни ортга қайтар, йўқса, юртимиздаги насронийларни ҳайдаб, сенинг мамлакатингга кўчиб боришларига мажбур қиламан».

Иёз қабиласидан тўрт минг киши ватанига қайтиб кетди. Қолганлари қочди. Валид ибн Уқба уларнинг Исломга киришидан бошқасини истамади. Ҳазрати Умар болаларни насроний қилиб ўстирмаслик ва Исломни қабул қилганларга дахл этмаслик шарти билангина сулҳ тузишга рухсат берди. Лекин Валиднинг каттикқўллиги туфайли Тағлиб қабиласининг исён кўтариши мумкинлигани ўйлаб, унинг ўрнига Фурот ибн Ҳайён билан Ҳинд ибн Амрни тайинлади. (*Ибн Асир*, «Ал-комил».)

* * *

Ҳазрати Умар Саъд ибн Абу Ваққосга хат жўнатиб, Холид ибн Урфут ё Ҳошим ибн Утба ёки Утба ибн Ғазвондан бирини бош қилиб, Жазира ва бошқа ерларга юборишни буюрди.

Ҳошим Саъднинг жияни эди, лекин қўмондон Иёз ибн Ғанам бўлди. Қўшин йўлга чиқди. Сафда Басра волийи Абу Мусо ва Саъд ибн Абу Ваққоснинг ўғли Умар ҳам бор эди. Умар бош қўмондоннинг ўғли эканига қарамай, оддий аскар эди.

Саъд Ҳазрати Умарга ёзган жавоб хатида: «Амирул мўминин, Иёзни қўмондонликка интилангани учун энг охири тилга олган экансиз. Лекин мен уни бошлиқ қилиб тайинладим», деб ёзди.

Иёз аввал Раҳога, кейин Ҳарронга етиб олди. Абу Мусони Насибинга жўнатди. Ўзи Дорсонни забт этди. Кейинчалик Ислоом давлати Иёзнинг саъй-ҳаракатлари билан Мардин, Битлис, Арзинжон ва уларнинг атрофлари эвазига кенгайди. Сўнгра Усмон ибн Абул Ос бошлиқ бир гуруҳ аскарларни Арманистонга йўллади. Икки ўртадаги тўқнашувдан кейин арманлар сулҳ тузишни таклиф қилишди. Усмон рози бўлди. Келишувга кўра ҳар оиладан йилига бир динор ўлпон олинадиган бўлди. (*Ибн Касир, «Ал-бидоя»*)

Арманлар билан бўлган жангда Сафвон ибн Муаттал шаҳид кетди. (*Ибн Асир, «Ал-комил»*)

Сафвоннинг мусулмонлар орасида ўзига яраша обрў-эътибори бор эди. Мурайси ғазотидан қайтишаётганда Оиша онамизни ухлаган ҳолда учратиб, одамларга етказган, натижада мунофиқларнинг гап-сўзига кишан бўлган эди. Нур сурасидаги 10-оят шу воқеага бағишланиб, Оиша онамизнинг ҳам, Сафвоннинг ҳам покизаликлари исботланди. Ачинарлиси, мунофиқлар уюштирган бу фитнага баъзи мусулмонлар ҳам кўшилиб қолди. Сафвон ўша куни жуда хунук тухматга дучор бўлган. Лекин унинг ифбат ва номусига Аллоҳнинг ўзи гувоҳлик берди. Шундай инсоннинг арман тупроғида шаҳид кетишини ким ҳам ўйлабди дейсиз?

* * *

Бир куни Холид ибн Валид ҳаммомга кирмоқчи бўлди. Озгина шароб олиб, унга туз кўшди. Кейин унга сув кўшиб, баданини ишқалаб ювди.

Одамлар хабар топганидан кейин бу иш овоза бўлиб кетди, ҳатто Мадинага ҳам етиб борди. Ҳазрати Умар дарҳол мактуб ёзди: «Менга маълум бўлишича, баданингни шароб билан ювибсан. Аллоҳ шаробдан умуман фойдаланишни тақиқлаган. Сен ҳам бунга риоя қил!»

Холид ҳам халифага жавоб хати ёзиб, шундай деди: «Шаробни туз кўшиб ўлдирдим. Ундан фойдаланганимда шароб бўлмай қолган эди. Бор-йўғи ювиниш учун сув эди, холос».

Ҳазрати Умарга унинг жавоби ёкмади: «Ўзи Муғиранинг ўғиллари кўрс ва кўпол табиатли одамлардир. Аллоҳ бу табиатингизни ўзгартирмасдан ўлдирмасин», деб ёзиб юборди. (*Ибн Асир, «Ал-комил»*)

Ҳазрати Умарнинг ўзи ҳам кўпол эди. Мусулмонлар олдида қилган илк маърузаларида ҳам, мен кўпол одамман, деб бошлаб, мўминларга юмшоқроқ бўлишни сўраб дуо қилган эди.

Холидга билдирилган тилаклари ҳам яхши эди. Лекин Холиднинг шароб ичмаслигини ҳам биларди. Зотан, айнан шу Сайфуллоҳ бир пайтлар одамлар шароб ичишига майллари кучайгани, унга берилаётган жазо енгиллиги, шунинг учун жазонинг кучайтирилишини тавсия қилган эди.

Холид ибн Валид бир урушда Иёз ибн Ғанам билан қатнашиб, катта ўлжани кўлга киритди. Ўз ҳиссаси ҳам анчагина эди. Шундан бир қисмини одамларга ҳадя қилди. Улар орасида Ҳазрати Абу Бакрнинг куёви Ашъас ибн Қайс ҳам бор эди. Холид унга тўрт минг дирҳам берди.

Орадан бир неча ой ўтди. Бир куни Абу Убайда пойтахтдан келган хатни ўқиётиб, бирдан ранги ўзгарди. Ўрнидан сакраб турди. Мактубда Ҳазрати Умар шундай ёзган эди: «Холиднинг салласини ечиб ол. Ашъасга берган пулни қаердан олганини айтмагунча берма. Пулни ўз молидан берганми ё ғаниматданми? Агар ғаниматдан берган бўлса, қилган хиёнатини ўз тили билан тан олган бўлади. Агар молидан берган бўлса, исрофгарчиликка йўл кўйган бўлади. Ҳар

икки ҳолда ҳам уни вазифасидан бўшат».

Абу Убайда буни Холиддек одамга нисбатан қандай қилиб амалга оширади?! У икки ўт орасида қолди. Холиднинг бошидан саллани ечиб олиш уни пастга уриш, очикчасига ҳақорат қилиш билан баробар эди. Ҳаётини Ислом равнақи учун бахш этган ва бу йўлда мисли кўрилмаган ғалабаларга эришган, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг «Сайфуллоҳ» деган эътирофларига сазовор бўлган инсонга бундай қилиб бўлмас эди. Шу билан бирга бошқа йўл ҳам йўқ. Бу ишни ёпди-ёпди қилишнинг-да иложи йўқ. Чунки Ҳазрати Умар ўзи буюрган ишни шундоқ ташлаб қўймай, албатта, ҳисоботини талаб қилади. Шу сабаб, аввал, Холидга хат юборди. Холид келгандан Кейин мактубни олиб келган одам ўрнидан туриб, баланд овозда ўқиб берди ва Холидга ўгирилди:

— Ашъасга берган пулларни қаердан олган эдинг?

Холид жавоб бермади. Абу Убайда эса, мум тишлагандек, тек турарди. Энди Ҳазрати Билол ўрнидан турди:

— Мўминлар амири шундай қилишни буюради, — деб саллани ечиб олди. Холид эса қаршилиқ қилмади. Кейин Ҳазрати Билол саллани чуваб, у кишининг қўлларини боғлаб, ўша саволни қайта сўради. Холид бу сафар жавоб берди.

— Уни ўз маошимдан берган эдим.

Ҳазрати Билол:

— Биз волийларимизга қулоқ соламиз, бошлиқларимиз хизматини қиламиз, — деб саллани яна Холиднинг бошига ўраб қўйди.

Бу ҳолатлар жараёнида Холид сассиз, қимирламай турди. Агар истаса, Билолни бир уриб ағдариши ёки бир зарда билан қимирламайдиган қилиб қўйиши мумкин эди. Лекин у зот буйруқ беришни билиш билан бирга, буйруққа бўйсуннишни биларди.

Абу Убайда эса, сени вазифангдан олдим, деёлмади, деёлмасди ҳам.

Бу ишлардан хабар топган Ҳазрати Умар мактуб ёзиб, Холидни Мадинага чақириб олди.

Сайфуллоҳ мактубни олгач, Киннасага қайтди ва у ерда куролдош дўстлари билан хайрлашди. Кейин Мадинага йўл олди. Шу тариқа Холид ибн Валиднинг қўмондонлик фаолияти ниҳоясига етди. Даставвал, Ҳазрати Абу Бакр вафотидан кейин бош қўмондонликдан олинган эди, кейинчалик Абу Убайданинг қўл остида оддий қўмондонликдан ҳам озод этилди.

Холид йўл-йўлакай Химсга кириб, дўстлари билан кўришди. Мадинага етиб келгач, Ҳазрати Умарни топди:

— Сиздан мусулмонларга шикоят қилдим. Худо ҳаққи, менга яхши муомала қилмадингиз, — деди.

— Ўша бойликни қаердан олдинг?

— Ғаниматдан. Олтмиш мингдан ошса, ошгани сизники.

Ҳазрати Умар унинг мол-мулкни ҳисоблатди: саксон минг дирҳамга тенг бўлди. Йигирма мингини Байтуллоҳга олди. Кейин:

— Холид, Худо ҳаққи, сен мен учун қадрли инсонсан. Сени яхши кўраман, — деди.

Олтмиш минг ёки саксон минг дирҳам Холиддек қўмондон учун кўп эмас эди. Тасарруфидаги мол-мулк қозонилган ғалабаларда қўлга киритилган ўлжалар олдида ҳеч вақо эмасди. Оддий аскар ҳам шунча бойлик тўплай оларди.

Ҳазрати Умар волийларга мактуб жўнатди. Унда: «Мен Холидни ундан жаҳлим чиққани ёки хиёнат қилгани учун вазифасидан олганим йўқ. Фақат инсонлар уни жуда улуғлаб, ғалабаларини унинг номи билан боғлайдиган бўлиб келдилар. Мен ғалабани аслида Аллоҳ азза ва жалла беришини одамлар билишсин ва фитна чиқмасин учун бу ишни қилдим», дейилган эди. Кейин Холиддан олган йигирма минг дирҳам эвазига мол берди. Шу билан холасининг ўғли кўнглини овлаган бўлди.

Иёз ибн Ғанам Абу Убайданинг яқин қариндоши эди. Эришган муваффақиятлари ҳисобига олиниб, Химс волиийи этиб тайинланди.

Адолатнинг ажойиб намунаси

Мақсадга етишиш йўлида шошилиш ҳаракат қилган кўшин хатоликларга йўл қўйиши мумкин. Исломи кўшини ҳам юришини давом эттираркан, экинзор узра ўтиб кетганини билмай қолди.

Бир мўмин билиб туриб бошқасининг молини олмайди, зарар етказмайди. Кўли билан, тили билан бировга озор бериш мўминнинг иши эмас. Лекин мусулмонлар ўзлари истамаган ҳолда бировга зарар келтириб қўйган эдилар,

Экинзор эгаси ҳам, ҳа, майли, билмасдан содир бўлди, дея олмас эди. Зотан, тирикчилиги шу далага боғлиқ одам бу воқеани шундай келдириши учун ўзига тўқ бўлиши керак эди. Аксинча, ҳаққини талаб қилишга ҳаққи бор эди.

Дала эгаси Мадинага йўл олди. Шаҳарга етиб келгач, халифа ҳузурига кириб бўлган воқеани айтиб берди. Уни диққат билан тинглаган Ҳазрати Умар, кўшин далангни атайин пайҳон қилдими ёки жангга ўз вақтида етиб олмоқчимиди? деб сўраб ўтирмади. Сўраса ҳам бўларди. Ахир, лашкар дала эгасининг ҳам тинчлигини таъминлади-ку.

— Даладан қанча ҳосил олмоқчи эдинг?

— Ўн минг дирҳамлик.

— Унда биз ўша ўн минг дирҳамни тўлаб берамиз. Ҳазрати Умар шу заҳоти сўзининг устидан чиқди. Дехқоннинг кўзларида акс этган хайрат туйғусидан ичидан нималар кечаётганини фаҳмлаш мумкин эди. Бу билан ҳосилни йиғиб-териш олиш машаққатидан қутилди, уни бозорга олиб боришга ҳам ҳожат қолмади. Йўлида олдини тўсиб, меҳнат қилмай олган пулларни чиқар, дейдиган одам учрамаслигига ишониб, уйига отланди.

Бир пайтлар Румга қочиб, Ҳазрати Умарнинг аралашуви сабаб юртларига қайтган Тағлиб қабиласи вакиллари халифа зиёратига келишди. Уларнинг мақсади ўзаро шартнома тузиш эди. Дарвоқе, бу қабила ортга қайтгач, бош кўтармасинлар, деб, Валид ибн Утба уларнинг волийлари алмаштирган ва қаттиқ туришни тайинлаган эди.

— Бошқа мусулмонларга берилган ҳақ-ҳуқуқлар сизлардан мусулмон бўлганларга ҳам берилади. Мусулмон бўлмаганлар жизя тўлашади. Уларни ҳимоямизга оламиз. Бошқа нарса таклиф қилолмайман, — деди Ҳазрати Умар.

— Сиз бизга яхши шароит яратиш бермас экансиз, шуни ёдда тутингки, чегарада яшайдиганларимиз Рум ва бошқа давлатлар тарафга ўтиб кетиши мумкин. Биз эса, бундай бўлишини истамаймиз, — деб олиб келган совға-саломларини ўртага қўйдилар. Лекин ҳадялар рад этилди. Бир оз ўйлаб турган Ҳазрати Умар:

— Мусулмон бера оладиган закот миқдорида ҳам жизя бера олмайсизларми? — деди. Бу яхши таклиф эди.

— Бунга қодирмиз.

— Ҳа, яна бир шарт: янги туғилган болаларингизни насроний қилиб тарбияламайсизлар.

Тағлиб вакиллари бу таклифни қабул қилиб, изларига қайтишди.

Абу Марям Ҳанафий

Ҳазрати Умар Абу Марям Ҳанафийни ҳаяжон ичра, қўлларини кўксига қўйиб кутиб олди. Унинг келишини, кўзига кўз уриштиришни жуда хоҳлаган эди. Бу инсон алпкелбат Умарнинг

хўнг-хўнг йиғлашига кўп сабабчи бўлган.

Пайғамбарликни даъво қилиб чиққан Мусайлама билан бўлган жангда бу одам Ислом туғини кўтарган Зайд ибн Хаттобни шаҳид қилган эди. Ҳазрати Умар бундан қаттиқ қайғуга тушган, ҳатто ўғли Абдуллоҳни «Амакинг шаҳид кетди, сен қайси юз билан кўзимга кўриняпсан?» деб қойиб ҳам берган эди.

Одамлар тез-тез Ҳазрати Умарнинг йиғлаганини кўриб қолишарди. Сабабини сўраганларида, Яман тарафга ишора қилиб: «Шу ёқдан шамол эсса, Зайднинг ҳиди келади», дерди. (*Ибн Абду Раббих*, «*Ал-икдул фарид*»)

Бир куни шоир Мутаммим ибн Нувайр билан суҳбат асносида: «Агар оддийроқ бўлса ҳам, шеър ёза олганимда, Зайдга атаб кўп шеърлар битардим», деб юборди. (*Ибн Асир*, «*Ал-комил*»)

Энди эса, қаршисида севимли ва бир умр унутолмайдиган акасининг қотили турар эди. Ҳазрати Умарнинг энг кучга кирган пайти, аканинг қасосини олиш мумкин. Истаса, бурда-бурда қилиб, суякларини итларнинг олдига ташлаш ҳам кўлидан келади. Бироқ Ҳазрати Умар бундай қилолмайди. Чунки Абу Марям шаҳодат калимасини айтиб, мусулмон бўлган. Мусулмон бўлганидан кейин олдинги ишлари муҳокама қилинмайди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳам амакилари Ҳазрати Ҳамзанинг қотили Вахшийни жазоламаган, қизлари Зайнабнинг ҳомиласини туширган ва кўп йиллар мобайнида дард чекиб яшаши, ҳатто ўлимига сабаб бўлган Хаббор ибн Асвадни иймон келтирганидан кейин ўлдирмаган эдилар. Ваҳоланки, сал олдин уни қатл қилишга буюрган эдилар. Ҳазрати Умар ҳам шундай шароитда Абу Марямни ўлдиролмасди. Бу шариат қонунларини ўрнатгандан кейин, яна жоҳилиятта қайтиш бўларди. Шунинг учун:

— Сени кўришни истамайман, — деди, холос.

Бунга нима ҳам деб жавоб бериш мумкин? Абу Марям ҳеч нарса дея олмади. Ҳазрати Умардан кучоқ очиб кутиб олишини ва: «Кел, ўтир, сен акамни шаҳидлик мартабасига етказгансан. Акамга қилган яхшилигингни қандай қайтарай?» деб пешонасидан ўпиб кўйишини кутмаган, табиий.

— Амирул мўминин, сизга ёқмасам, мўминлар ҳуқуқидан фойдалана олмайманми?

— Ҳа, мўминларга берилган ҳуқуқ сенга ҳам берилади. Уларга юкланган вазифа сенга ҳам вазифа бўлади.

— Унда, менга шунинг ўзи етади.

Бу иш ҳам Ҳазрати Умарнинг адолатидан нишона эди. Бўлмаса, Абу Марямнинг бошини олишга кўп вақт кетмасди.

Вақт ўтиши билан у Басра қозилигига тайинланди. Бу эса, Ҳазрати Умарнинг икки карра адолатига, ишни устасига топширишига ёрқин мисолдир.

Зайд ибн Хаттоб Ҳазрати Умарнинг ота бир акаси эди. У киши баланд бўйли, бақувват одам бўлиб, Ҳазрати Умардан олдин иймон келтирган. Зайд Бадрдан бошлаб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан барча ғазотларда қатнашган.

Зайд ибн Хаттобдан фақат Вадо хутбаси ривоят қилинган, холос. Ҳолбуки, у киши Ҳазрати Умардан аввалроқ Исломни қабул қилган эди. Балки бошқалар билмайдиган нарсалардан хабардор эди. Аммо, афсуслар бўлсинки, Зайд ва бошқа у каби қанчадан-қанча саҳобалар ўзлари билган нарсани крғозга туширмай, бу фоний дунёни тарк этишган.

Ҳазрати Умар то вафотига қадар Зайднинг қайғусида юрди.

Зайнаб бинти Жаҳш

Кунлар ўтар, муқаррар ўлим эса, бирин-кетин Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга суюкли бўлган инсонларни ёруғ дунёдан олиб кетарди. Улар борган жойларида бахтлилар сафига кўшилиши аниқ. Лекин уларнинг бахти ортда қолганларнинг кўзёшлари, кўнгил

титроқларига малҳам бўлмасди. Бир йил муқаддам «Раббим, энди менга Умардан маош олишни насиб этма», деб дуо қилган Зайнаб бинти Жаҳш ҳам юқорида зикр қилинган бахт соҳибларидан бири эди.

Бу мухтарама волидамиз қўл меҳнати ва пешона тери билан яшашга энг кўп эътибор берарди. (*Ибн Касир, «Ал-бидоя»*)

Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам аёлларига: «Қўли узунингиз менга энг аввал қовушади» (*Муслим, «Фалоилус-саҳоба» боби*), деб марҳамат қилганларида, оналаримиз бир чўп олиб, бирма-бир қўлларини ўлчаб чиққан эдилар. Ажал Зайнаб ибн Жаҳшга етгач, бу муборак сўз «қўли мискинларга энг кўп чўзилган», деган маънода айтилгани маълум бўлди.

Ҳазрати Зайнаб бошқаларга яхшилик қилишни севарди. У зот кўнгли чўкканларни хурсанд қилганида, қорни очларни тўйғазганида ўзини бахтли ҳис этарди. Шу билан бирга, энг ҳайратланарлиси, қўшнилари оч ўтираркан, томоғидан бир лукма таом утмасди. Шунинг учун бўлса керакки, Ҳазрати Оиша онамиз Ҳазрати Зайнаб ҳақларида: «Аллоҳга бўлган муҳаббат, ростгўйлик, яхшиларга бўлган ҳурмат, омонатга риоят ва кўп садақа қилиш борасида ундан яхшироқ аёлни учратмадим», деган эди. (*Муслим, «Фалоилус-саҳоба» боби*)

Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламга завжа бўлганида ўттиз бир ёшда бўлса, вафот этган куни элликни қоралаган эди. Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам билан Вадо ҳажига бориб, шундан кейин Мадинадан чиқмади. Қуръонда Зайнаб онамизнинг Расулulloҳга никоҳлангани ҳақида оят ҳам бор. У кишининг асл исми «Барро» эди, кейинчалик Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам «Зайнаб» деб ўзгартирдилар. Бундан ташқари, Зайнаб онамиз насаб жиҳатидан Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламга яқин қариндош эди: онаси Умайя Омина онамизнинг сингиллари эди.

Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам Зайнаб деган исмни жуда яхши кўрардилар. Тўнғич қизларининг исми Зайнаб, Фотиманинг икки қизидан бирининг исми ҳам Зайнаб, ҳаёт чоғларида вафот этган аёлларининг исми-да Зайнаб эди.

Зайнаб онамизнинг онаси Умайя Исломга кирган-кирмагани номаълум. Акаларидан бири Убайдуллоҳ эса, бир пайтлар ҳақ динни излаб Мадинадан Шом тарафларга кетган, сўнг у ердан насронийликни қабул қилиб қайтган. Кейинчалик Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам ҳузурларида мусулмон бўлиб, бу динни маҳкам тутган. Ҳабашистонга ҳижрат қилганида, яна насронийликка қайтиб, шу аҳволича ўлиб кетган.

Яна бир акаси Абдуллоҳ эса, Ухуд жангида шаҳид бўлган.

* * *

Зайнаб онамизнинг вафот этганини эшитган Ҳазрати Умар оналаримиз олдида келди:

— Уммул мўмининни ким ювади?

— Ўзимиз ювамиз.

Онамиз ювилиб қафанлангач, Ҳазрати Умар жаноза намозини ўқиди. Кейин қабр бошига келгач, у кишининг амри билан қабр устига чойшаб тортилди.

Ҳазрати Умар Усомага қаради:

— Қабрга туш!

Кейин Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Жаҳш билан Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Талҳани ҳам қабрга туширди.

Ҳазрати Умар бекорга уч ўспиринни қабрга туширмаганди. Зайнаб онамиз Усомага ўғай она, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Жаҳшга хола, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Талҳага яқин қариндош эди. Лекин Зайнаб бинти Жаҳш қабр бошида турганларга, умуман, қиёматгача бўлган мўминларга она эди. Йигитдар муборак жасадни оҳиста олиб, «Биз сизларни (ердан) яратдик. яна унга қайтарурмиз ва (Қиёмат кунда) сизларни яна бир бор ундан чиқарурмиз» (*Тоҳа*

сураси, 55-оят) оятини ўқиб қабрга қўйдилар.

Ҳазрати Умарнинг ўзи қабрни тузатди, устига сув қуйди. Чунки Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ўғиллари Иброҳимни қабрга қўйгач, сув қуйганларини кўрган эди.

Онамизни сўнги манзилга кўз ёшлари билан кузатиб қолдилар. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам аёлларидан бири боқий дунёга йўл олди.

Зайнаб онамиз Бақий қабристонини эшигининг рўпарасига дафн қилиниб, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг уч қизи билан қўшни бўлди. Улар Зайнаб бинти Муҳаммад, Умму Гулсум бинти Муҳаммад ва Руқийя бинти Муҳаммад эдилар. Яна бир қўшнисини Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳаётликларида вафот этган аёллари Зайнаб бинти Ҳузайма эди. Энди мўминлар онаси Зайнаб бинти Жаҳш ҳам шу ерда ётиб, қолганларни кутадиغان бўлди.

Сийрин

Сийрин Анас ибн Моликнинг қули бўлиб, ўзини жуда покиза тутарди. Бир куни хожасининг олдига келди.

— Қулликдан қутилишни истаيمان. Келишиб олайлик, мен ҳаққимни тўлай, — деди.

Анас бунга унамади. Сийрин ҳам ишни шундай қолдиришни истамади. У ҳам озод инсон сифатида яшашга ҳақли эди.

Хожаси илтимосини рад этгач, халифанинг ҳузурига бориб, мақсадини айтди.

Ҳазрати Умар Сийриннинг фикрига қўшилиб, ҳуррият инсоннинг Аллоҳ берган ҳуқуқи эканини айтди ва:

— Анас билан ўзим гаплашаман, — деб уни жўнатди.

Сўнгра Анасни чақиртириб, Сийринни ҳаққини тўлаш шартини билан озод қилишини сўради. Анас розийаллоҳу анҳу «йўқ» демаслиги керак эди. Лекин қутилмаганда:

— Бундай қилолмайман, — деди.

Ҳолбуки, Анас Аллоҳнинг каломини яхши биларди. Ундан ташқари қулининг ахлоқли, ишбилармон одамлигини ҳам бошқалардан яхшироқ биларди. Унинг жавобини эшитиб, Ҳазрати Умар Анасга бир-икки енгил қамчи туширди ва:

— Сен Аллоҳнинг, агар уларда яхши ҳол ва ахлоқий фазилат кўрсангиз, уларни китобатга боғланг, маълум мол ёки пул эвазига эркларини қўлга киритишлари учун ёзма келишув қилинг, деган маънодаги каломини эшитмаганмисан? — деди.

Бу оят қул соҳибига келишув қилиш мажбуриятини юклмас, балки адолатли муносабатда бўлишга чақирар эди. Эҳтимол, ўша кунларда бу оят Анаснинг ёдига тушмагандир. Ҳазрати Умар ҳам Сийриндек инсоннинг ортиқ қул бўлиб юришини истамасди. Узоқ давом этмаган сукунатдан сўнг Ҳазрати Умар амрни такрорлади.

— Сийрин билан шартнома туз!

Навбатдаги эътироз қимматга тушарди. Шунинг учун Анас розийаллоҳу анҳу яна «йўқ» дейишга ботина олмади. Ниҳоят, ўртада шартнома тузилди. Қизил қоғозга муҳр урилди.

Шартнома тузилгач, Сийрин қўшинга ёзилди ва Тустар фатҳида қатнашди. У ердан олган ғаниматга Мадинада сотиш учун уй анжомларини харид қилди ва бозорга йўл олди. Бозорда Ҳазрати Умарни учратди.

— Аҳволлар қалай, Сийрин?

— Манавиларни сотиб, озодликка чиқмоқчиман.

— Аллоҳ баракасини берсин!

— Омин.

Сийрин сотган нарсаларидан ўйлаганидан ҳам кўпроқ фойда олди. Ишлаб топган пулини олиб келиб, Анаснинг олдига қўйди. Лекин Ҳазрати Анас:

— Мен бу пулни турли йилларда бўлиб-бўлиб олмоқчи эдим. Ҳаммасини бирданига ололмайман, — деди.

Сийрин пулларни олиб, Умарнинг хузурига кетди. Бориб бўлган воқеани айтиб берди. Ҳазрати Умар индамай, бир бўлак қоғоз парчасига «қабул қил», деб ёзиб, Сийринга тутқазди:

— Анасга олиб бориб бер, — деди.

Ҳазрати Анас бошқа эътироз билдира олмади. Сийрин қувончи ичига сиғмай ташқарига отилди. Озодликка чиққан қулга ҳамма нарса, ҳатто нафас олаётгани ҳаво ҳам ўзгача хузур бахш этарди. (*Ибн Саъд, «Табақот»*)

Бир оз муддатдан сўнг Сийрин уйланди. Ўғилларидан бири Муҳаммад ибн Сийрин ҳали тобеъинларнинг илм, амал ва ахлоқда пешқадамларидан бўлади. Хусусан, тушни таъбир қилишда у бутун Ислом дунёсида шуҳрат қозонади.

* * *

Абу Умайя Ҳазрати Умарнинг қули эди. Бир кун келиб:

— Амирул мўминин, мен билан битим тузмайсизми? Озодликка чиқишни истайман, — деди.

Ҳазрати Умар бу таклифдан хурсанд бўлди. Ахир қул ишлашни, меҳнат қилиб пул топишни ва, ниҳоят, қуллик деб аталмиш занжирдан халос бўлишини истаётган эди.

— Қанча тўлай оласан, Абу Умайя?

— Юз уқия.

— Бўпти, мен розиман.

Ҳазрати Умар қулини яхши инсон, деб биларди. Қўлига қалам-қоғоз олиб, шартномани оққа туширди. Кейин тўланиши керак бўлган пулни таъкидлади. Лекин бир йўла ҳаммасини тўлаш шартлигини ҳам уқдириб ўтди ва:

— Қани, ўтир-чи, — деди.

Сўнг қизи — мўминлар онаси Ҳафсага хабарчи жўнатиб:; «Қулим билан битим боғладим. Унга ёрдам бермоқчи эдим лекин пулим йўқ. Пул топгунимча менга икки юз дирҳам бериб тур», деди.

Пул келгач, Ҳазрати Умар уни қўлига олиб, «(Эй мўминлар) қўл остингиздаги қуллардан битим тузишни истайдиган кишилар бўлса, у ҳолда агар сизлар уларда яхшилиқни (яъни, диёнат, иймонни) билсангизлар, улар билан битим тузинглар ва уларга Аллоҳнинг сизларга ато этган молидан ато этинглар» (*Нур сураси, 33-оятдан*), деган оятни ўқиди ва икки юз дирҳамни Абу Умайянинг қўлига тутқазди:

— Ол, Аллоҳ бу молдан сенга барака ато қилсин.

Абу Умайя ақл билан иш юритмоқчи бўлди:

— Бунинг олинг-да, мўминлар амири, тўлашим керак бўлган пулга ҳисобланг.

Ҳазрати Умар унамади, бориб бу пулга тижорат билан шуғулланишни буюрди.

— Ироққа кетсам майлими, мўминлар амири!

— Албатта, шартнома тузилгач, истаган ерингга боришинг мумкин.

Халифа хузуридан чиққач, Абу Умайя бир нечта дўстлари билан учрашди. Улар ҳам битим тузган эдилар.

— Умар билан гаплашсанг, Ироқдаги волийга мактуб ёзса, у ерда бизга яхшироқ муомала қилишарди.

Абу Умайя хожасини яхши билгани учун дўстларининг таклифига кўнмади. Ҳазрати Умарнинг бундай қилмаслигига ишончи комил эди. Аммо дўстлари қистайвергач, кирди. Абу Умайянинг гапларини эшитган Ҳазрати Умар ғазабланди:

— Бу гап қаёқдан чиқди? Сен у ердаги одамлардан устун бўлиб, уларга зулм қилишини

хоҳлайсанми?

Абу Умайя шундоқ бўлишини яхши биларди, устига-устак дакки ҳам эшитиб олди.

— Йўқ амирул мўминин.

— Унда боргин-да, меҳнат қил. Сен эсам бошқаларга ўхшаган мусулмонсан. Уларга юкланган мажбурият сенга ҳам тегишли. Улар фойдаланадиган ҳуқуққа сен ҳам эгасан. Сенинг улардан ортиқ-кам жойинг йўқ.

Абу Умайя шунча йиллар ўтиб, Ҳазрати Умардан энди танбеҳ эшитиши эди. Унга лойиқлигини ҳам тушуниб турарди. Аслида, Ҳазрати Умар хатто ўз фарзандларини юзхотир қилмас ва бунга йўл ҳам қўймас эди.

Сўнг у Ироққа жўнади. Қўлида буюк саҳоба «Аллоҳим, барака ато эт», дея дуо қилиб берган икки юз дирҳами. Ҳақиқатда ҳам бу пул унга кўп даромад келтирди. Мадинага қайтганида бир қанча қимматбаҳо буюмлари бор эди. Уларни халифа ҳузурига олиб кирди.

— Яхши нарсалар экан, Абу Умайя.

— Уларни сизга ҳадя сифатида олиб келдим.

— Ҳадя қилиб олмайман. Ўзингга керак бўлмаса, сотгин-да, қарзингни тўла.

Абу Умайя хожасининг бундай муносабатини, қолаверса, дуо қилиб берган икки юз дирҳам келтирган фойдани ҳеч қачон унутмади. Кейинчалик хотиралар экан: «Ўша пул билан озодликка чиқдим. Яна анча маблағ ҳам ишлаб олдим», деган эди.

Шу ўринда Ҳазрати Умардек Ислом оламида айтгани икки бўлмайдиган инсоннинг қулига бериш учун икки юз дирҳам топа олмай, кизидан қарз олиб турганига эътибор қилиш жоиз.

Ҳазрати Умар қул озод қилиш нималигини яхши тушунарди. Қийин аҳволга тушиб қолган одамга ёрдам бериб, унинг кўнглини овлаган одамга, охиратда Аллоҳ томонидан катта ажр мукофотлар берилишини, ўша кун ташвишларининг бартараф этилишини биларди. Буни Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан эшитган эди. Агар қўлида бўлганида, Абу Умайяга кўпроқ пул беришига шубҳа йўқ эди. Қарз олиб, пулга барака сўраб, дуо қилганида, ихлос билан, кўнгилдан чиқариб дуо қилган эди. Дуосининг қабул бўлишига ишониб, бу билан каттароқ моддий ёрдам беролмаса-да, лоақал маънавий ёрдам беришни кўзлаган эди.

* * *

Ҳазрати Умар дўстлари билан айланиб юраркан, бир қабр бошида тўхтади. Бошини эгиб узоқ туриб келди. Ёнидагилар Ҳазрати Умарнинг муборак кўзлари ёшланганини кўришди. Сукунатни бузишга журъат этолмай, у кишини ўз ҳолига кўйишди.

Бу қабр кимники эди? Ҳазрати Умарга тегишли жойи бормиди? Буюк зот бу ерда ётган азиз инсон билан боғлиқ хотираларни эслаб йиғладими ёхуд яхши-ёмон ўтган умрнинг шу бир уюм тупроқ кўринишига келишини ўйлабми? Балки бу ерда ётган инсоннинг савол-жавобга тортилишини эслаб йиғлагандир?

Ҳазрати Умар, ниҳоят, аста сўз бошлади:

— Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг шундай деганларини эшитган эдим: «Қабр охиратнинг илк бекатидир. Унда савол-жавобдан ўтиб, азобдан қутулган инсонга кейинги бекатларда осон бўлади. Агар қабрда ўзини қутқара олмаса, кейинги бекатларда унинг аҳволи қийин кечади».

Энди Ҳазрати Умар нима сабабдан йиғлагани маълум бўлди — кўзлари тушган қабр у кишини йиғлатган эди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳам: «Қабрларни зиёрат қилинг. Чунки улар охиратни эслатиб туради», деганлар. Бу туйғу Ҳазрати Умарда ўта нозик, айни дамда жуда кучли эди. «Қиёмат куни жаннатга кирадиганлар орасида бўлармиканман ёки дўзахга тушадиган орасида?» деган умид ва кўрқув Умарни Ҳазрати Умар даражасига олиб чиққан эди.

Одамни билиш

Ҳазрати Умар ҳузурига гувоҳлик бериш учун келган одамнинг шу ишга лойиқ ёки лойиқ эмаслигини билмоқчи бўлди ва:

— Сени яхши биладиган инсонни чақириб кел! — деди унга. Ҳалиги одам бориб, бир кишини бошлаб келди.

— Бу одамни танийсанми? — деди Ҳазрати Умар.

— Ҳа, мўминлар амири, уни биламан, яхши одам.

Ҳазрати Умар бундан қониқмади.

— Бу одам билан ўртангизда қандай алоқа бор? Уйга кириб чиқаётганини кўрганмисан? Олдига кимлар келади? Булардан хабаринг борми?

— Йўқ, мен унинг қўшнисини эмасман.

— Балки сафарда бирга бўлгандирсан? Ўшанда уни яхши хулқ эгаси эканини кўргандирсан?

— Йўқ, сафарда ҳам бирга бўлмаганман.

— Пул билан муомала қилинган жойда инсоннинг Аллоҳга бўлган муҳаббати қай даражадалигини билиб олиш мумкин. Сен у билан каттароқ савдога қўл урганмисан? Ё шерикчилик асосида тижорат қилганмисан?

— У билан тижорат ҳам қилмаганман.

— Унда, тахминимча, унинг масжидда намоз ўқиётганини кўргандирсан. Ёки бошини гоҳ кўтариб, гоҳ тушириб, Қуръон тиловат қилаётганини кўриб, у ҳақида гувоҳлик беряпсан. Шундайми?

— Ҳа, мўминлар амири, шундай.

— Демак, сен бу одамни аслида қандайлигини билмас экансан. Майли, ишингга боравер.

Кейин бояги одамга юзланди:

— Сен эса ўзингни ростдан ҳам яхши биладиган одамни топиб кел. (*Ғаззолий, «Иҳйоу улумид-дин»*)

* * *

Бир куни Ҳазрати Умарнинг ҳузурига қандайдир бир одам ҳақида гапириб қолишди:

— Мўминлар амири, шу одам ёмонлик нималигини билмайди.

— Унда у осонликча ёмонликка учрайди. Зеро, ёмонликдан сақланиш учун, унинг нималигини билиб олиш лозим. (*«Тарихи Табарий»*)

* * *

Ҳазрати Умарнинг олдига бир одам келиб, туяси кучдан қолганидан шикоят қилди. Ҳазрати Умар унинг туясини олиб, ўрнига қизил туя бериб жўнатди.

Ўша йили ҳажни ният қилиб йўлга чиқди. Пиёда кетиб бораркан, кулоқларига бир овоз эшитилди. Қараса, ўша одам туяга минган ҳолида уч мисра шеърни такрор-такрор ўқиб кетарди: «Эй Ҳаттоб ўғли, Ҳазрати Пайғамбардан бошқа ҳеч ким сенчалик хоҳ яқинда, хоҳ олисда бўлганларга бунчалар яхши муомала қилмади».

Ҳазрати Умар қўлларига таёқ билан уни туртди:

— Қани бу ерда Абу Бакр? (Яъни, шеърингда.)

Тунги тафтиш

Ҳазрати Умар бир кеча Мадина кўчаларини ёлғиз айланиб юрарди. У киши бундай айланишлар фойдасини биларди. Қанчадан-қанча дардини айтолмайдиган одамларни учратиб, хаёлга келмайдиган воқеаларга кўплаб гувоҳ бўлган эди.

Ҳамма уйда дам олаётган бир пайтда, ухламай шаҳар айланиш осон иш эмас. Лекин бу йўл билан одамларнинг баъзи муаммоларини билиб олиш мумкин. Бундан ташқари, қандайдир ёмон ишни режалаштирганлар ҳам «тунда халифа шаҳар айланади», деган ўйда ниятларидан қайтарди.

Кулоққа чалинган аёл овози Ҳазрати Умарни ўзига тортди: «Тун ҳам келди. Осмонда юлдузлар сузар...» Аёл ёлғизликдан, эрининг жангга кетгани ва қайтмагани ҳақида шеър ўқирди: «Қанийди, менда кўз тақвосини берган Раббимдан кўркув бўлмасайди, қанийди, инсонлар олдида суюқоёқ, беҳаё бўлиш андишаси бўлмасайди, қанийди, эримни севмасайдим...» Бу шеърни эшитиб, Ҳазрати Умар ўзини йўқотиб кўяй деди. Олдин одамнинг еб-ичиш, кийинишдан бошқа эҳтиёжлари ҳам борлигини Ҳазрати Умар бу тун шеър орқали янада яхшироқ англади.

Одамлар ўз-ўзидан зинога қўл урмайдилар. Ҳамма ҳам бу хотинчалик эмас. Ким билади бу аёл яна қанча чидайд.

Шуларни ўйлаб у киши эшик қоқди. Эшикни ёш аёл очди.

— Мен амирул мўминин Умарман. Айтган шеърингни эшитдим. Нима муаммоинг бор?

— Нимаям бўларди. Эрим урушга кетган, бир неча ой бўлдики, хануз қайтмади. Аёлнинг ўз эрини соғиниши айб эмас-ку.

— Қандайдир ёмон ишга қўл урмоқчимисан?

— Аллоҳ сақласин, бунақа ниятим йўқ.

— Озгина сабр қил. Ҳозироқ хабарчи жўнатаман, эринг тезда қайтади.

Ҳазрати Умар аёлдан эрининг исми, қайси тарафга кетганини билиб олиб, изига қайтди. Тонг сахарда бомдод намозини ўқиб бўлгач, қизи — мўминлар онаси Ҳафсанинг уйига йўл олди.

— Одамни ўйлантирадиган бир масала чиқиб келди. Буни ҳал қилишда сен менга ёрдам берсанг, мени хурсанд қиласан.

— Нима экан у, отажон?

Ҳазрати Умар тундаги воқеани айтиб берди, кейин:

— Турмушли аёл эридан узоқлашса, қанча чидаши мумкин.

Ҳазрати Ҳафса жавоб бермай, бошини эгди. Лекин Ҳазрати Умар бу ердан жавоб олиб чиқиши керак эди.

— Аллоҳ ҳақ ва рост гапни айтишдан ҳаё қилмайди. Жавоб бер!

Ҳафса онамиз бошини кўтармай, кўллари билан кўрсатди: «Тўрт ой».

Керакли жавобни олгач, Ҳазрати Умар ўрнидан турди. Ўша куниёқ хабарчилардан кўмондонларга: «Ҳеч кимни тўрт ойдан ортиқ ушлаб турманглар, уйига рухсат бериб юборинглар», деган мазмунда хат жўнатди. Бояги аёлнинг эри ҳам рухсат олиб, уйига қайтди. (Суютий, «Тарихул халифа»)

Саъд ибн Убода

Саъд ибн Убода Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам вафотларидан кейин халифаликка интилиб, мақсадига эриша олмаган эди. Мадина аҳли Абу Бакрга байъат қилгач, у бош тортди. Кейинчалик жамоадан айрилиб, ўзича юрди. Ҳазрати Абу Бакр вафот этиб, Ҳазрати Умарга байъат қилишга тўғри келганда мол-мулкани болалари ўртада тақсимлади ва ўғли Қайсни оилага бошлиқ этиб тайинлаб, ўзи Мадинадан чиқиб кетди.

Расули Акрамнинг нафаслари уфуриб турган бу муборак масжидни, бу қадрдон шаҳарни

қайсарлик туфайли тарк этиш тўғримида? Барча дўстлари, қариндош-уруғлари шу шаҳарда қолди. Саъднинг ўзи отаси каби сахий инсон эди. Кўпинча оқшомда дастурхон ёзиб кўяр, истаган одам келиб, еб-ичиб кетар эди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга ҳам кўп моддий ёрдамлар берган. Пайғамбар алайҳиссалом Мадинага етиб келганларида, энг кўп таомни Саъд юборган эди. Бундан ташқари, Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам қайси аёллариникида қолса, ўша уйга Саъднинг хонадонидан таом чиқарди.

Баъзан Расулуллоҳнинг ўзлари унинг уйига ташриф буюрар ва меҳмон бўлар эдилар. Бир сафар: «Дастурхонингиз атрофида рўзадорлар ўтирсин, таомингизни яхшилар есин, малоикалар сизга мағфират сўрасин», деб дуо қилганлар.

У Ақаба байъатида қатнашиб, қабиласига нақиб этиб сайланган эди. Саъд ансорлар орасида сузишни биладиган санокли кишилардан бири эди. У яхши сузгани ва моҳир мерган бўлгани учун «комил» лақабини олган. Шу билан бирга, жуда рашкчи бўлиб, уйланса, доим киз болага уйланарди. Биров унинг бевага майли бўлганини кўрмаган.

Саъднинг Ҳазрати Абу Бакрга ҳам, Ҳазрати Умарга ҳам шахсий адовати йўқ эди. Зеро, улар бир неча йиллар мобайнида дўстона муносабатда яшашган.

Мадинани тарк этгач, Сурия тарафларга кетди. У ерда Ҳаврон минтақасидаги Маниха кишлоғига жойлашди. Бир куни уни ҳаммомда жонсиз ҳолда топдилар, ўшанда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам вафотларидан тўрт йил ўтган эди.

Бадрдан ташқари барча ғазотларда қатнашган Саъд Ислом ва мусулмонларга кўп хизмат қилди. У ҳам бошқалар каби қамчиликлардан холи эмасди. «Ким зарра мисқолича яхшилик қилса, (Киёмат куни) ўшани кўрур. Ким зарра мисқолича ёмонлик қилса, уни ҳам кўрур!» (*Залзала сураси, 7—8-оятлар*) деган ҳақ гап унга ҳам тегишли эди. Лекин Парвардигорнинг раҳмати ғазабидан устун экани ҳам ҳақиқатдир. (*Ибн Касир, «Ал-бидоя»*)

Чодир аҳли

Бир тунда Ҳазрати Умар кули Аслам билан биргаликда Мадинани айлангани чиқди. Айланиб юриб, Ҳаррату Воқим деган жойга келди. Кейин Сирорга етди. У ерда оловни кўриб, Ҳазрати Умар:

— Аслам, менимча бу оловни совуқ ва қоронғуликдан қийналган одамлар ёққан бўлсалар керак. Юр, уларнинг олдига борамиз,— деди.

Араблар қоронғу, совуқ кунларда олов ёқиб, итларини чодир атрофига боғлаб кўярди. Бундан мақсад, ёниб турган гулханни ва вовуллаётган итларни кўрган одам у ерни осон топади.

Икковлон бориб қарасалар, гулхан атрофида кекса аёл ва бир неча бола ўтиришган экан. Болалар тинмай йиғлар, кампир эса олов устига қўйилган қозонни ковлар эди.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом!

— Ўтирсам майлими?

— Яхши ниятда бўлсанг, кел, ниятинг ёмон бўлса, кетавер.

— Биз яхшиликни ўйлайдиган ва уни яхши кўрадиган одамлармиз.

Ҳазрати Умар олдинга яна бир-икки қадам ташлади.

— Аҳволлар қалай, хола?

— Қоронғулик ва совуқдан қийналяпмиз.

— Болалар нега йиғлашяпти?

— Қорни оч уларнинг. Очликдан қийналишяпти. Аёл ҳақ эди. Қорни очган бола йиғлайди.

Ҳазрати Умар қизиқиб:

— Нима пиширяпсиз? Қозондаги нима?

— Сув қайнатяпман. Фақат сувнинг ўзи. Ичида қитирлаётган нарса эса, тош. Болаларни,

овқат пиширяпман, деб алдаяпман. Бир оздан кейин йиғидан чарчаб ухлаб қолишади.

Аёл бу гапларни алам ва маҳзунлик ичра айтди, кўзларидан оққан ёшни кўрмаган, ҳатто гапларига яхши тушунмаган одам ҳам бу аёл товушидаги дардни пайқамасдан қолмасди. Бир оз тин олган аёл гапини давом эттирди:

— Бир кун Аллоҳ биз билан Умар ўртасида ҳакам бўлади.

Охирги гапни аёл юрак тубидан чиқариб айтди. Ҳазрати Умар бир қалқиб тушди. Лекин «Нималар деётганингни биласанми, аҳмоқ кампир?» демади.

Шундай деса бўларди, ҳатто кўлларидаги таёқ билан бир-икки туширса ҳам, бўларди. Лекин бу билан нималарнидир ҳал қилиб бўлмасди. Ҳазрати Умар бундай қилолмасди, балки бошқа Умар қилиши мумкин эди. У адолат, сабр, яхшилик ва эҳсон тимсоли эди. Нафс амрига бўйсуниб, бир-икки дўппосласа, бир оз муддатдан кейин унутулиб кетарди. Аммо бу билан асрлар оша тантиликлари ила инсониятга ўрناق сиймо бўлиб қололмасди.

— Худо хайрингизни берсин, Умар аҳволингизни қайдан билсин?

— Амир бўлишни, ишимизни гарданига олишни билса-ю, аҳволимиз билан қизиқмаса, нима қилиб халифа бўлиб юрибди? Бир кун келиб, Аллоҳ ундан бизнинг ҳисобимизни сўрамайдими?

— Сиз ҳақсиз, холажон, ҳақсиз...

Ҳазрати Умарнинг пешоналаридан тер окиб, оёқ-қўллари ҳолсизланди. Виждони эса, икки тегирмон тоши орасига тушиб қолгандек эди. Аёлга қолса, яна нималар демасди. Ундаги дард юки шу даражада оғир эди. Зеро, болаларига тош пишираётган, уларнинг йиғлаб-сиқтаб ухлаб қолишларини кутаётган аёлнинг бутун ғам-алами икки жумлага жо бўлолмасди. Аёлнинг дардини дастурхон қилиши ва Ҳазрати Умарнинг уни сабр-матонат билан эшитиши ҳам мавжуд муаммони ҳал қилиб беролмасди ёки болаларнинг қорнини тўйдириб қўймасди. Шунинг учун:

— Кетдик, Аслам, — деди Ҳазрати Умар. Икковлон у жойдан шоша-пиша кетаркан, ортларидан бир жуфт кўз ҳайрон қараб келди. Аёл кўлидаги капгир билан қозонни кавлаб: «Ҳозир пишади, болажонларим», дейишда давом этарди.

* * *

Тез-тез юриб Байтулмолга етиб келган Ҳазрати Умар у ердан бир қоп ун ва кўзада ёғ олди.

— Унни устимга орт, Аслам, — деди.

— Буни мен олақоламан.

— Айтганимни қил!

— Лекин уни мен ташишим керак.

— Онанг сени йўқотсин, Аслам! Қиёмат куни ҳам менинг гуноҳларимни гарданингга олиб, менга энгил нафас олдирасанми? Вақтни ўтказмай, қопни орт.

Ёнида халифа елкасига қоп ортиб кетаркан, ўзининг бундай эркин кетиши Асламга эриш туюлди. Лекин бошқа иложи ҳам йўқ эди. Аслам ёғни олгандан кейин қадамлар тезлашди.

Ниҳоят, гулхан кўзга ташланди. Аслам энгил нафас олди. Чунки оддий одам кўтаролмайдиган қопни ерга қўймай, деярли югуриб келиши Ҳазрати Умарни анча ҳолдан тойдиргани аниқ эди.

Бу сафар изн ҳам сўрамай чодирга киришди. Аёл ҳануз машғул эди, болалари эса тинмай йиғларди.

Ҳазрати Умар елкасидаги унни ерга қўйиб, қозондаги сув ва тошларни тўкиб ташлади. Унга озгина ёғ солди. Кейин ҳайрат тўла миннатдор кўзлари билан қараб турган аёлга:

— Унни сол, мен қораман! — деди.

Бу сафар ростакамига ҳам овқат пишириляётганини болалар ҳам сездилар. Ҳазрати Умар хамир қора бошлади. Орада олов ўчиб қолай деганда, эгилиб, пуфлай кетди.

Воқеани айтиб бераркан, Аслам: «Ҳазрати Умарнинг қуюқ соқоллари орасидан чиққан

тутунни ҳозир ҳам кўриб тургандекман», деган эди.

Ниҳоят, таом тайёр бўлди. Ҳазрати Умар аёлдан лаган сўради. Овқатни лаганга сузиб бир оз совушини кутди, кейин уни болалар олдига қўйди. Ўзи бир чеккага ўтиб, уларни кузата бошлади. Тутун ва ис босган юзида табассум пайдо бўлди. Аёл ҳам бундан мамнун ҳолда:

— Худо ҳаққи, халифаликка Умардан кўра сен лойиқроқсан. Аллоҳ рози бўлсин, сенга яхшилик ва эҳсонлар ато этсин, — дер эди.

— Аллоҳ сизларга ҳам яхшиликлар берсин. Эртага мўминлар амирининг олдига бор. Мени ўша ерда учратасан. Сенга ёрдам бериб юбораман.

— Ундай қилолмайман, — деди аёл. — Бориб унинг олдида кўз ёши қилолмайман.

Болалар ҳам қорни тўйгач, табассум қила бошлади. Улар бир-бири билан ҳазил-хузул қилиб ўйнардди. Охири уйқулари келиб, бир чеккага чўзилишди. Ҳазрати Умар ҳам ўрнидан турди.

— Аллоҳ роҳат берсин, — деб чиқиб кетди. Аёл у кишининг ортидан дуо қилганча қолди. Кўнглида кечаётганлари кўз ёшларидан ҳам кўпроқ эди.

Бир оз юргач, Ҳазрати Умар Асламга ўгирилди:

— Очлик уларнинг уйқуларига моненьлик қилган эди. Мен уларнинг тўйгани ва кулишларини кўрмай кетишни истамадим. (*«Тарихи Табарий»*)

Бу ажойиб фазилат эди. Расулуллоҳ: «Ким бир мўминни дунё ғамидан халос қилса, Аллоҳ ҳам қиёмат куни унинг ғамларидан бирини кетказди», деганлар. Ҳазрати Умар шунинг учун ҳам хурсанд эди. Шу билан бирга, бу каби оилалар қанча. Халифа ҳузурига келиб: «Биз болаларимиз қорнини тўйдиролмаяпмиз», дея олмайдиган қанчадан-қанча одам ҳаётнинг аччиқ лаҳзаларидан эзилиб, тушкунликда яшамокда.

Ҳазрати Умар тунни бедор ўтказди. Лекин шу биргина тун мириқиб ухлайдиган кечалардан афзал эди. Бу кеча тарихда қоладиган кеча эди. Унинг қаҳрамонлари — буюк халифа, унинг сабрли қули ва Умарнинг олдига бориб кўз ёши тўкмай, қаноат ичра яшаган аёл. Уларнинг ҳаққига ўн тўрт асрдан кейин ҳам дуолар қилинажак, саломлар йўллаш учун Аллоҳ азза ва жалла томон қўллар кўтарилажак.

Куёви шаҳид кетган, қизи вафот этган бу аёл набираларини қачонгача боқа олади? Бир кун келиб, сабри тугайди ё ўша сабр уларни ўлимгача олиб боради.

Эртасига Ҳазрати Умар ҳузурига келган аёл кеча ким билан учрашганини фаҳмлади:

— Сиз кеча ҳолимиздан хабар олган ўша кишимисиз? Нега кимлигингизни айтмадингиз?

— Муҳими Умарни танишингиз эмас, эҳтиёжингиз қондирилишидир. Аллоҳ мадақкорингиз бўлсин!

Ҳадиснинг китобат қилиниши

Ҳазрати Умар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг суннатларини қоғозга кўчиришни ният қилди, бу йўлда мадақкор бўлиши ва тўғри йўлдан адаштирмаслигини сўраб Аллоҳга ёлворди. Бир ой Аллоҳга дуо қилди. Чунки бу иш жиддий бўлиб, суннат ёздирилмаган тақдирда одамлар ёдидан кўтарилиши хавфи бор эди. Охири бир қарорга келиб, жиддий ҳозирлик кўра бошлади.

Лекин бир куни одамларга фикри ўзгарганини айтди. Сабаби суннат ёзиб қўйилгандан кейин, инсонлар тайёр китобга берилиб, Аллоҳ каломига эътибор сусайиб кетиши мумкин эди. (*Ибн Саъд, «Табақот»*)

Ҳазрати Умар бутун ҳаёт саҳобалар билан давом этади деб ўйлаганмикан? Кундан-кунга сафдагилар камайиб, ҳар бир саҳоба Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан эшитган, билган нарсаларини ўзлари билан қабрга олиб кетаётган эди. Ахир улар ҳаммага ҳам ўзлари билганларини айтиб беролмасди! Суннат ёзиб қўйилмаса, бу ҳазина кейинги авлодларгача етиб борадими?

Қуръон Аллоҳга итоат қилишга, Унинг Расулига эргашишга буюради. Аллоҳга итоат Унинг каломида келган буйруқ ва қайтариқларни амалда жорий қилиш билан бўлади. Расулуллоҳга эргашиш эса, у зотнинг суннатларини ушлаш биландир. Борган сари кўлдан чиқиб бораётган бўлса, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам суннатларига қандай эргашиш мумкин? Пайғамбар алайҳиссалом юз йилдан кейин дунёга яна бир бор келиб, суннатлари қай аҳволдалигини кўрсалар, бошларига тупроқ сочиб, соқолларини юлмайдиларми?

Фурот дарёси қирғоғида бир ҳайвоннинг йўқолишидан Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳадисларидан бирининг унутилиши мусибатлироқ эди. Ҳазрати Умар бир кун келиб Расулуллоҳни умуман кўрмаган одамларнинг суннати муҳаммадияга эҳтиёж сезишларини ҳам ҳисобга олиши керак эди.

Мадинадаги кўрик

Ҳазрати Умар Рабаза деган жойда кўрик ташкил қилишни буюрди. Бундан мақсад сафарга мўлжалланган отларни йиғиш эди. Тўрт мингта от йиғилди. Бу отлар қўшинга янги ёзилган ёки жангда отини йўқотган аскарларга берилди. Ҳар бир отни топширар экан, Ҳазрати Умар эгасига шундай дерди:

— Бу отга қарамасдан, ўз ҳолига ташлаб қўйсанг, ҳақини ундириб оламан. Жангда ўлса, унда майли. Қани, борақол! («*Китобул хараж*»)

Амирул мўминин бу кўрикка бир пайтлар ўзи озод қилган Хунай деган одамни бош қилиб, унга бир қанча тавсиялар берди:

— Марҳаматли бўл! Одамларга зулм, ҳақларига тажовуз қилишдан сақлан. Мазлумнинг дуоибадидан кўрқ. Чунки унинг дуоси қайтарилмайди. Бу кўрикка бир-икки қўй ё туя келса, зарар қилмайди. Лекин Усмоҳ ибн Аффон ва Абдурахмон ибн Авф каби ўзига тўқларнинг подаларини кўшма. Чунки уларнинг подаларининг қоринлари ўзларининг ерларида ҳам тўяди. Уч-тўрт ҳайвони борлар келса, менга учрасинлар. Ҳайвонларга ўт-ем бериш уларни зое қилиб, ўрнига олтин-кумуш беришдан енгилроқ. Бу ер мадиналикларнинг асл юртидир. Улар Исломдан аввал ҳам бу замин учун курашганлар. Улар туфайли динимиз шу тупроқда яшаб келди. Аллоҳ розилиги йўлида шу ҳайвонларни боқишга тўғри келмаганида, ҳеч қачон бу шаҳарни кўрик жойига айлантормасдим ва бу тупроқнинг ўт-сувидан бировни маҳрум қилмасдим.

Ҳазрати Умар кейинчалик халифалик таркибидаги саккиз вилоятнинг ҳар бирида қурбига яраша от сақлашни буюрди. Масалан, ўша пайтда Куфада тўрт минг от боқилган, бу иш тепасида Салмон ибн Робия ал-Бохилий турган эди.

Хурмузон

Қодисияда мағлуб бўлган форслар атрофга сочилиб кетган эди. Хузистонга чекинган Хурмузон чиндан ҳам йирик мағлубиятга учраганини ҳис қилиб турарди. Форслар арабларни йиллаб боқа оладиган даражада бадавлат эди. Лекин бу сафар «уруш пул билан ютилади» қоидаси ишламай, иймон билан ғалабага эришилган эди. Ваҳоланки, қўшинлар сони нисбати бирга уч бўлиб, форслар олдинги сафга филларни ҳам қўйишган эди. Модомики, моддий тарафдан мутлақ устун қўшин шундай имкониятлари билан ҳам ғалаба қозонолмаса, демак, урушга таъсир қилган ва қутилмаган натижага сабаб бўлган бошқа омил бўлиши керак.

Хурмузон Хузистонга жойлашиб олиб, мағлубият аламини олиш учун Майсон, Дамистон каби ерларга хужум уюштиришни режалаштирди. Бу ерлар мусулмонлар қўлида эди. Унга қарши Басра волийи Утба ибн Ғазвон чиқди. Шу билан бирга, Саъд ибн Абу Ваққорсга хат жўнатиб, ёрдам сўради.

Саъд эса, икки тарафдан Хурмузонга ёрдам келиши мумкин бўлган йўлларни тўсди. Шу тариқа форс қўмондони Утба билан бирга-бир жанг қилишга мажбур бўлди.

Қўшинлар Дужайл (кичик Дажла) бўйида тўкнашди. Уруш авж олган паллада, Хурмузоннинг юрагига ғулғула тушди. У катта куч ва қудратга эга бўлган Рустамнинг мағлубиятга учраганини эслаб келди.

Дунёда яхши яшаш учун жангдан бошқа йўллар ҳам бор эди, зотан, жанг ҳаётнинг боши эмас, охиридир. У хабар бериб, сулҳ тузмоқчилигини билдирди. Унинг қарори Утбага етказилгач, мусулмон амири шу пайтгача олинган ерлар мусулмонлар қўлида қолиши шартли билан сулҳга рози бўлди.

Сал муддат ўтгач, Утба Басра ва унинг атрофидаги қабила бошлиқларидан иборат бир гуруҳ одамни Ҳазрати Умарнинг хузурига жўнатди.

Улар Мадинага етиб боришгач, халифа қабулига киришди. Ҳамма қабила бошлиқлари ўз одамлари учун нимадир сўради. Кейин бир йигит ўрнидан туриб:

— Эй мўминлар амири, волий кўрмаган жойларини хабарчилар орқали кўради, улар орқали эшитади. Куфадаги танишларимиз яхши ҳимояланган, суви чучук, серҳосил ерларга жойлашдилар. Экинни экар-экмас, униб чиқаверади. Бизлар эса унумсиз тупроқларда келиб қолдик. Бунинг устига бир тарафимиз чўл, бир тарафимиз денгиз. Даромадимиз кам, харажатимиз кўп. Бойларимиз оз, фақирларимиз бисёрдир. Пул сарфлаган нарсамиз ўзини оқламайди. Эй мўминлар амири, Аллоҳ бизга кенг ўлкаларни насиб этган. Маошимизга қўшиб беринг, илтимос. Қорнимизни тўйдир оладиган ерлардан ажратинг.

Йигитнинг эҳтиром ила сўзлашини завқ билан тинглаган Ҳазрати Умар:

— Сен кимсан, исминг нима? — деб сўради.

— Ахнаф ибн Қайс. Халифа йиғилганларга қараб:

— Бу бола басраликларнинг бошлиғи бўлади, — деди. Ҳазрати Умар бу йигитни илк бор кўриб турган бўлса-да, у ҳақда айтганлари тўғри эди. Ахнаф ақл, билим ва тажрибаси билан бугунгача ва бундан кейин ҳам ҳурматга сазовор инсон эди. Одамлар у ҳақда: «Ҳурмат-эътиборига путур етказишини билса, сувни ҳам ичмайди», дейишлари ҳам унинг қай даражада эҳтиёткор ва мулоҳазали одамлигини билдиради.

Ахнафнинг ягона айби кўсалиги эди. Соқол пулга сотиб олинганидами, йигирма минг дирҳамнинг ҳам бахридан ўтарди. У қиличини кўтарганда, юз минг қилич кўтариларди. Бу фикрлар Ахнафнинг қавми орасида қандай обрўга эга эканини кўрсатади.

У ҳаётда бошига қилич келса-да, фақат ҳақиқатни гапиришни одат қилган эди. Масалан, бир куни Муовия ибн Абу Суфён ўғли Язид ҳақида сўраганида, барча одамлар унинг яхши томонларини айтиб, тайинланаётган лавозимига лойиқ эканини билдирар, Ахнаф эса жим турар эди. Шунда Муовия унга:

— Абу Баҳр, сўз навбати сенга, — деди.

— Ёлғон гапирай десам, Аллоҳдан кўрқаман, рост гапирсам, сиздан, — деб юксак жасоратини маданий йўл билан билдирган эди...

Ҳазрати Умар Утбага бир мактуб ёзди. Мактубни олган Утба Ахнафнинг қабиласига улар сўраган жойдан ер ажратди.

Бундан ташқари, мактубда Ҳазрати Умар Утбага Ахнафнинг маслаҳатларидан фойдаланишни ҳам тавсия қилган эди. (*Ибн Асир, «Ал-комил»*)

* * *

Сулҳ туфайли бир оз тинчиган Хурмузон баъзи воқеаларни унутди. У Ироқ жанубида яшайдиган араб бўлмаган қабилалар билан тил топишди. Бундан Ғолиб ва Қулайб қабилалари мусулмон қўмондонларига шикоят қилишди. Вазиятдан аввал Утба, кейин Ҳазрати Умар

хабардор бўлди. Мадинадан Хуркус ибн Зуҳайр бошчилигида мадад кучлари жўнатилди. Улар Дажла бўйида бошқа мусулмон аскарлари билан бирлашиб, кўприкдан ўтдилар.

Хурмузон билан бўлган жангда мусулмонлар душманни тор-мор келтирдилар. Хурмузоннинг ўзи эса Тустар шахрига қочди, мусулмонлар унга етолмадилар. Хурмузон, дунё нафас олиб бўлмайдиган даражада тор, дея ўйлай бошлади. Ҳаммаёқда ўзини кидириб юрганларини билган форс қўмондони иккинчи бор сулҳ тузишга мажбур бўлди.

Хуркус Хурмузондан тортиб олинган ерларга эгалик қилиб, Ахваз ўлкасидаги тепаликларга жойлашди. Аҳоли эса, у ерга чиқиб тушишга қийналар эди. Вазиятдан хабар топган Ҳазрати Умар дарҳол Хуркусга хат ёзди. Хатда текис ерларга жойлашиш, мусулмон ё зиммий бўлишидан қатъий назар, зўравонлик қилмасликни буюриб, одамларга юмшоқ муомалада бўлишни, акс ҳолда дунёга берилиб, охиратни унутиб қўйиш мумкинлиги эслатди. (*Ибн Асир, «Ал-комил»*)

* * *

Яздажирд Марв шахрига келиб қолди. Йирик давлат ҳукмдори таназзулга юз тутган мамлакатда оддий ҳокимлик лавозимига тушиб қолган эди. Қанча ерлар, беҳисоб бойлик, енгилмас лашкари бой берилди. Унинг ягона мақсади мусулмонларни ўз ерларидан ҳайдаб чиқариб, олдинги дабдабали ҳаётга қайтиш эди. Аста яширинча режалар туза бошлади. У Ахвазга, кейин Тустарга мактуб жўнатди. Худди шу дард билан яшаётган Хурмузон унга розилигини билдирди. Яздажирднинг хуфёна ҳаракатларидан огоҳ бўлган Хуркус дарҳол Утбага хабар берди. Утба эса, пойтахтни вазиятдан хабардор қилди. Тустарда турган Хурмузон қамалга олинди. Бир неча ой давом этган қамал давомида саксондан ортиқ тўқнашувлар юз берди. Ушбу тўқнашувларнинг баъзиларида форслар устун келган бўлса, баъзиларида мусулмонларнинг қўллари баланд келди. Бу жангда Анас ибн Моликнинг укаси Баро жонбозлик кўрсатди. Бир куни жанг энг қизиган пайтда Баронинг олдига келиб:

— Дуо қил, Баро, Аллоҳ буларни тор-мор қилсин! — деди.

Баро ҳам қўлларини кўтариб:

— Аллоҳим, бизга мадад бер, уларни мағлуб қил, менга эса шаҳидликни насиб эт, — деб дуо қилди.

Ўша куни мусулмонлар ўзгача ғайрат билан олишдилар. Охири душман тараф чекиниб, қалъаларига қамалиб олди. Энди улар ғалабадан умидларини узган эдилар. Ўша кун қоронғу тушай деб қолганда, Абу Мусо Ашъарийнинг ёнига бир ўқ учиб тушди. Унда қандайдир мактуб бор эди. Мактубда: «Ҳаётимни асраб қолишга қафолат берсангиз, қалъага олиб кирадиган йўлни кўрсатаман», деб ёзилган эди.

Ишора қилинган, иккинчи ўқ тушди. Ундаги мактубда: «Сув оқадиган тарафга келинг», дейилган эди.

Амир ибн Абдуқайс бошлиқ бир гуруҳ жангчилар кечаси ўша тарафга юрдилар. Уларга бир киши пешвоз чиқиб, бир одам сиғадиган йўлак оғзига бошлаб борди.

Орадан бир оз вақт ўтгач, йигитлар қалъага кириб олиб, дарвозани очиб юбордилар ва баланд овозда такбир айтдилар. Мусулмонлар такбир айтганча шаҳар кўчаларига кирган пайт уйқусираган форслар ҳеч нарса қилолмадилар. Бу кеча мусулмонлар ҳам, форслар ҳам жуда кўп одам йўқотди. Баро ибн Молик ҳам шаҳидлар орасида эди.

Хурмузон чорасиз келди: ё таслим бўлиш керак ёки ўлиш! Узоғи билан икки соат ичида мусулмонлар қаср эшигигача етиб келиб, ҳаётига нуқта қўйишлари мумкин...

* * *

— Мени Умар ибн Ҳаттоб билан учраштиришга сўз берингиз. У менинг устимдан чиқарган ҳукмга розиман.

Хурмузоннинг таклифи қабул этилди. Қўлларини боғлаб, Анас ибн Молик билан Ахнаф ибн Қайс иштирокидаги аскарлар гуруҳи билан Мадинага жўнатилди. Мадинага яқинлашганларида Хурмузонга ёқут билан безалган тож ва ҳукмдорлик пайтидагидек шоҳона либослар кийдирилди. Кўпчилик мусулмонлар Хурмузонни умрларида кўрмаган кийимда кўриб, ҳайрат билан кузатарди.

* * *

Хурмузон ҳаяжонланарди. Ҳозир Форсни яқсон қилган мамлакат раҳбари билан учрашади. Шаҳар четидаги маҳаллалардан марказга қараб илгариларкан, ҳамма ёқ бир хил эди.

Одамлар Ҳазрати Умарнинг масжидда эканини айтишди. Юра-юра ғиштли, усти хурмо шохлари билан епилган пастак бино олдида тўхташди. Бу бино ҳам бошқаларидан фарқ, қилмасди. Ичкарига киришди. Ерга шағал ётқизилган, зич қилиб ўрнатилган тирговуч-устунлар томни тутиб турарди. Бу ерда биргина одам ухлаб ётар, бошқа ҳеч ким йўқ эди. Қаерга келиб қолганини ҳалигача англамаган Хурмузон чидолмади.

— Халифа шу ерда деб айтмабмидингиз?!

— Мана бу одам халифамиздир.

«Мен билан ҳазиллашяпсиз, шекилли?» Бу Хурмузон кўзларида зухур этган савол эди. Лекин одамларнинг ўзларини тутишларида ҳазил аломати йўқ. Ҳамма кийиб юрадиган ридонинг биттасини белдан пастга, биттасини елкага ташлаб олиб ухларди. Қисқа қилиб айтганда, ташқаридан қараган одам бу кишини мўминлар амири, демасди.

— Хизматкорлар, кўрикчилар қани?

— У кишининг хизматкорлари, эшикбонлари, кўрикчилари йўқ.

— Халифанинг ҳузурида эканимизга ишончингиз комилми?

— Ҳа, халифамиз шу киши.

Хурмузон беихтиёр деди:

— Худди бир пайғамбарга ўхшайди.

— Йўқ, у пайғамбар эмас. Унинг йўлини тутган халифа. Бу гап-сўзлардан Ҳазрати Умар уйғониб кетди. Қаршисидаги султон либосини кийиб олган одамга қараб туриб:

— Хурмузонми? — деб сўради.

— Ҳа.

— Бу ва унга ўхшаганларни тиз чўктирган Аллоҳга ҳамд бўлсин, — деди.

Кейин Ҳазрати Умарнинг амри билан Хурмузон эғнидаги кийимлар ечиб олиниб, ҳамма кийиб юрган либослар берилди.

— Хурмузон, келишувларни бузиш қандай оқибатга олиб келишини кўрдингми?

Муғийра ибн Шўъба Ҳазрати Умарнинг гапларини қўлидан келганича Хурмузонга таржима қилди. Хурмузон совуққонлик билан:

— Умар, жоҳилият пайтида Аллоҳ сиз билан бизнинг ўртамизда эди. У бирор тарафга ён босмасди. Ушанда бизни сиз билан якка қолдирган ва биз ғолиб чиққан эдик. Ҳозир У сиз билан бирга. Шунинг натижасида сизлар бизни мағлубиятга учратдинглар.

— Хўп, икки марта келишувни бузишингта нима сабаб бўлди? Узрли баҳонанг борми?

— Сув ичсам майлими?

Ҳазрати Умарнинг ишораси билан пиёлада сув келтиришди. Хурмузон умрида бунақа пиёла кўрмаган эди.

— Сувсизликдан чанқаб ўлсам ҳам, бунақа пиёладан сув ичмайман.

Бошқа пиёлада сув олиб келдилар.

— Шу сувни ичмасимдан олдин мени ўлдирмаслигингизга ишонсам бўладими?

— Албатта, бемалол ичавер.

Хурмузон пиёладаги сувни ерга тўкиб ташлади.

— Энди мени ўлдиролмайсиз, мўминлар амири.

Ҳазрати Умар бундан ғазабланди:

— Сен сичқон-мушук ўйнаяпсан. Худо ҳаққи Исломни қабул қилмасанг, сен учун ўлимдан бошқа йўл йўқ. Бу хийлангни қабул қилмайман.

Уйин ва найранг билан иш битмаслигига кўзи етгач, у шаҳодат калималарини айтди.

Ҳазрати Умар энди одамларга қараб:

— Эҳтимол, мусулмонлар зиммийларга азият бераётгандирлар. Шунинг учун улар келишувни бузаётгандир?

— Ундай эмас, мўминлар амири, биз адолатли иш юритяпмиз. Бу одамларга зарар етказилмайди

Кейин Ахнаф ибн Қайс сўз олди:

— Мўминлар амири, сиз бизга қўл остимиздаги ерларда айланиб юришимизни таъқиқладингиз. Ҳолбуки, Форс ҳукмдори ва бошлиқлари халқи билан биргаликда бизга қарши бош кўтармоқдалар ёки манови одамларга ўхшаб келишувни бузаяптилар. Модомики, бир ерда икки ҳукмдор бор экан, бири иккинчисини суриб чиқармагунча урушаверади. Бизга уларнинг ерида юришга рухсат берилмагунча аҳвол шундайлигича қолаверади. Агар биз шундай йўл тутиб, уларнинг бошлиқларини йўқотсак, улар умидларини узадилар.

—Худо ҳаққи, тўғри гапирдинг.

Ҳазрати Умар аввалги учрашувдагидек Ахнафни олқишлаб қўйди.

Лашкар қўмондонларига юборилган номада Форс ерларида юришга рухсат берилди. (*Ибн Асир, «Ал-комил»*).

Хайбар

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Хайбар фатҳ қилинганида у ердаги яҳудийларни чиқариб юбормоқчи бўлган эдилар, аммо улар: «Сизлар бу ерларнинг кадрига етмайсизлар. Биз экин экайлик-да, ҳосилини сизларга берайлик», дейишган эди. Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам уларнинг таклифини қабул қилганлар, лекин: «Истаган пайтимизда сизларни бу ердан чиқариб юборишимиз мумкин», деб айтганлар. Бу билан «Агар ўзингизни тутиб яшамасангиз, жазоингизни оласиз», демоқчи бўлганлар.

Уша воқеадан икки йил ўтиб, Абдуллоҳ ибн Равоҳа келди ва ҳосилни иккига бўлди.

— Бу сизга, мана буниси бизга.

— Тўғри тақсимламадинг, Абдуллоҳ— дедилар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам.

— Унда ажратган қисмимизни биз олайлик, бизникини сиз олинг.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бошларини эгиб, ўйланиб қолдилар. Бирон нарса демадилар. «Тўғри тақсимламадинг», деганлари ноўрин эди. Абдуллоҳ бошқа бир таклиф киритди:

— Истасангиз, ҳосилни аралаштириб бошқатдан тақсим қилинг. Танлаш эса, менга қолсин.

— Сен адолат билан тақсимладинг. Таклифларинг ҳам адолатли. Еру кўк ҳам шу адолат билан туради, аслида, — дедилар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам.

Аммо одамлар Абдуллоҳнинг адолат билан тақсим қилмаганини айтишди. Кейин Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ишнинг осон тарафини кўрсатдилар:

— Унда, бизникини сиз олинг, ўзингизникини бизга беринг.

Яҳудийлар шошиб қолишди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бу билан Абдуллоҳга бўлган ишончларини билдириб қўйдилар.

Абдуллоҳ ибн Равоҳа бу вазифани яна бир йил бажарди, кейинги йили Мутъа жангида шаҳид бўлди. Унинг ўрнига Жаббор ибн Саҳр тайинланди. Жаббор машҳур шоира Хансонинг ўғли эди. Хансо шеърятда бўлгани каби, иймон ва сабр йўлида ҳам яловбардорлардан эди. У бир жангда тўрт нафар ўғлининг шаҳид бўлганини эшитиб ҳам ўзини йўқотмаган, иймонига заррача путур етказмаган эди.

Жаббор вазифасини Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳаётлик чоғларида қоилмақом қилиб уддалади.

Бир куни уч-тўрт мусулмон яҳудийлардан хурмо олмақчи бўлишди. Ишга киришганларида ораларидаги Абдуллоҳ ибн Саҳл қандайдир иши борлигини айтиб, уларнинг олдидан кетди. Лекин орадан бир неча соат ўтса-да, ортга кайтмади. Ҳамроҳлари ҳавотирланиб, уни қидира бошладилар. У ер-бу ерни қараб, уни сув бўйидан топдилар. Абдуллоҳни кўриб пешоналаридан совуқ тер чиқиб кетди: у ерда чўзилиб ётар, калласи кесилган, танаси жонсиз эди. Атрофда ҳеч зот йўқ. Қидириб кўрдилар, лекин на билган ва на кўрган киши чиқди. Чорасиз қолиб, Абдуллоҳни дафн этдилар.

Абдуллоҳнинг укаси Абдурахмон ибн Саҳл ёнига акасининг икки ўғли Мухаййиса ва Ҳуваййисани олиб, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳузурларига йўл олди. Кичик ўғил жуда ғайратли эди, шунинг учун гапни биринчи бўлиб, у бошлади. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам гапни катталар бошлаши кераклигини айтганларидан кейин жим бўлди. Улар бўлган воқеани айтиб бердилар. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам улардан қотилни топган-топмаганларини сўрадилар. «Билмаймиз», дейишди улар. Энди ўша пайт марҳум турган жой атрофида бўлган эллик кишига қасам ичирибгина қотилни топиш мумкин эди, холос.

— Биз Бани Исроилнинг қасамларига ишонмаймиз, эй Расулуллоҳ. Улар сизнинг ҳақ пайғамбар эканингизни билатуриб, инкор қилмоқдалар, виждонлари қийналмайди. Энди ёлғон қасам ичишдан ҳам қайтмайдилар.

Бу гапда жон бор эди. Агар қотилни билсалар, лекин гувоҳ, бўлмаса, ҳар бир кишига эллик марта қасам ичирилади. қасамнинг элликта бўлишига сабаб, инсофли одам Аллоҳни гувоҳ қилиб, кетма-кет бунча ёлғон қасам ичолмасди. Шунингдек, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Хайбар халқига хат ёзиб қотил ҳақида сўрадилар. Улар қотилни билмасликларини айтиб, турли қасамлар ичиб ёзилган мактубни жўнатишди.

Абдуллоҳнинг яқинлари билдирган эътироз ҳақ бўлиб чиқди. Аллоҳнинг китоби Тавротни таниб бўлмас даражада ўзлари истаган тарзда ўзгартирган ва Расулуллоҳга кўз кўриб қулоқ эшитмаган бўхтон тошларини отган бу орсиз кимсалар бир жиноятчини яширишдан ҳам тоймас эдилар.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам юқоридагидек жавоб олгач, Абдуллоҳнинг хун баҳоси учун юзта туя бериб юбордилар. (*Муслим, «Қасамлар» боби*)

* * *

Хайбарликларга Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам вафотларидан кейин ҳам бир неча бор юқоридаги каби адолатли муомалалар қилинди. Лекин улар ҳеч қоникмасдилар. Тинч ва хотиржам кун кечиришдан кўра, фитна-фасод чиқариб яшашни афзал кўрардилар.

Ҳазрати Умар даврларида уч киши Хайбарга келди. Улар Зубайр ибн Аввом, Миқдод ибн Асвад ва Абдуллоҳ ибн Умар эдилар. Келишларидан мақсад ўзларига тегишли ердан хабар олиш эди. Шунинг учун ҳар бири ўзининг боғига қараб йўл олди.

Ўша тун Абдуллоҳ ибн Умар қаттиқ чарчоқдан ширин уйкуга кетди. Қаттиқ уйкуда кимдир ётган ўрни билан кўтарганини ҳам сезмади. Фақат бир неча қадамдан кейин ерга қулагандан сўнг қаттиқ оғриқдан уйғониб кетди. Лекин энди кеч эди. Икки кўлида ҳам қаттиқ оғриқ сезди. Бутун вужуди зирқираб оғрир эди. Атрофда ҳеч ким кўринмасди. Ҳар ҳолда уни ерга улоқтириб

кетганлар ёрдамга келмайди. Уч-тўрт дақиқа ўтиб, синган қўлларидаги оғриқ кучая бошлади. Бора-бора оғриқ чидаб бўлмас даражага етди. Абдуллоҳ шояд атрофдагилар ёрдамга келса, деган умидда бакира бошлади. Аммо унга ҳеч ким ёрдамга келмади.

Отаси амирул мўминин бўлган йигит ҳаётидаги энг узун, энг ёқимсиз тунни ўтказди.

Қуёш заррин нурларини Хайбарга соча бошлаган бир пайтда, Зубайр билан Микдод ёш ҳамроқларини кутишар эди. Аммо келавермагач, унинг ёнига йўл олишди. Абдуллоҳнинг аҳволини кўриб, ақллари шошди: у хушсиз ётарди. Унинг икки қўли ҳам тирсакдан синган эди. Икковлон синган қўлни боғлаб қўйишди. *(Ибн Ҳишом)*

* * *

Бир пайтлар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг устларидан тегирмон тошини ташлаб юбормоқчи бўлган яҳудийлар Ибн Умарга ҳам ачинмадилар. Бу улар кўрсатаётган илк ҳунар эмасди.

Тундаги воқеани ким амалга оширганини аниқламоқчи бўлган Зубайр билан Микдоднинг ҳаракатлари зое кетди. Ҳеч ким ҳеч нарса билмасди. Одамлар, ё Абдуллоҳ ўзидан ўзи йиқилиб тушган, ё бу иш жинларнинг иши, дейишдан нарига ўтмади. Бунақа масалада ёлғон гапириш ёки сувни лойқалатиш Бани Исроил учун уятли эмасди. Улардан яхшилик кутишнинг ўзи нотўғри эди. Чорасиз қолган мусулмонлар Мадинага қайтишди.

Ҳазрати Умар ўғлига қилинган суиқасдни эшитиб, бу ишни бир ёқлик қилиш кераклигини англади. Бир куни минбарда туриб, қарорларини маълум қилди. Даставвал мусулмонларга Хайбар аҳлидан оладиган пуллари бўлса, олишни буюрди. Кейин Хайбарга хабар жўнатиб, Тайма ва Арихага сургун қилинишларини билдирди. Яҳудий оқсоқолларидан бирининг: «Муҳаммад бизга бу ерда қолишга рухсат берган эди», деган илтимоси ҳам ўтмади. Мадинадан қувилиб, Хайбарга кўчиб келган яҳудийлар бу сафар хайбарликларнинг бошига бало бўлди. *(Бухорий, «Шартлар» боби)*

Мадоин

Қодисиядаги ғалаба хушхабарини Мадинага етказган Саъд ибн Абу Ваққос пойтахтдан навбатдаги буйрукни кутиб, орада икки ой дам олди.

Ниҳоят, Мадинадан келган мактубда Ҳазрати Умар энди форсийларга охирги зарба беришни ва пойтахт Мадоин шаҳрини қўлга киритишни буюрган эди. Бу сафар жангда аёллар иштирок этмади. Улар Отиқ деган жойда қўриқчилар назоратида қолишди.

Саъд ибн Абу Ваққос атрофда тарқоқ ҳолда юрган гуруҳларга хабар юбориб, уларни асосий қўшинга жалб этди. Тайёргарлик ниҳоясига етгач, хижратнинг 15 йили шаввол ойининг охирларида юришга амр берди. *(Ибн Асир, «Ал-қомил»)*

Илк тўхташ жойи Дажла дарёсининг бериги кирғоғидаги бир шаҳарча эди. Мадоин ва бошқа шаҳарлар дарёнинг нариги тарафида эди.

Қўшиннинг олдинги сафларида ҳаракат қилаётган Ҳошим ибн Утбага тўсатдан бир шер ҳужум қилиб келди. Ҳошим ҳам дарҳол қиличини суғурди. Шер бор кучи билан сакраб, унга ташланди. Ҳошим эса, қиличини сермади. Қисқа муддат давом этган олишувдан сўнг шерлардан бири зўрға оёққа турди, иккинчиси қимир этмай қолди.

— Худо қувват берсин, Ҳошим, шер шерни енгди.

— Ишни қойиллатдинг Утбанинг ўғли. Атрофдагилар Ҳошимни самимий олқишлашарди. Улар бу жангни юзлари оқарганча ҳаяжон ичра кузатган эдилар.

Кейинроқ келиб қолган Саъд ибн Абу Ваққос жияни ҳақида эшитиб, севиниб кетди ва унинг пешонасидан ўпиб, дуо қилди. Бир оз дам олинганидан кейин қўшин яна йўлга тушди.

Мусулмонлар араблар Бахурасир деб атайдиган Ардашер шахрини қамал қилдилар. Қалъа атрофига манжаниқлар ўрнатилиб, деворлар қулатилди. Шаҳар аҳолиси қалъадан ташқарида жанг қилишга кўрқди ва ичкаридан туриб ўқ, тош ота бошлади. Шу ҳолатда қамал икки ой давом этди. Бироқ кунлардан бир кун вазият бирдан ўзгариб, мусулмонлар қалъа бўм-бўш эканини сезиб қолдилар. Кейинроқ, одамлар бир-икки кун ичида қалъани тарк этиб, Дажлани кечиб ўтганлари маълум бўлди. Қалъага кирилган заҳоти баланд овоз эшитилди:

— Аллоҳу акбар! Мана Кисронинг оқ саройи! Эй мўминлар, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бизга буни ваъда қилган эди.

Ҳайқираётган Дирор ибн Ҳаттоб эди.

Кўпчилик ўн бир йил бурунги воқеаларни эслади. Қурайш ҳужумларидан ҳимояланиш учун хандақ қазилар экан, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бир тошни парчалаб: «Аллоҳу акбар! Шу онда Кисронинг оппоқ саройларини кўряпман», деган эдилар. Ўша дам Расулуллоҳга Мадина атрофига хандақ қазилгани маслаҳат берган Салмон Форсий ҳам шу ерда эди.

Дирор бу гапларни Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан эшитмагани, Чунки ўша пайт у қарши тараф одами эди. Ҳатто хандақдан ошиб ўтиб, мусулмонлар билан жанг ҳам қилган эди. У пайтлар Дирор Исломни илдизи билан кўпориб, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг муборак вужудларини йўқ қилишга тайёр, ҳатто буни ўзига шараф деб биларди. У Ухуд жангини хотирлар экан «ўн бир нафар мусулмонни ҳурларга эш қилдим», деган, бу билан ўн бир нафар мўминни ўлдирганини айтиб мақтанган эди.

Макка фатҳига қадар Дирор Ислом ва мусулмонларга қарши аёвсиз кураш олиб борди. Шаҳар фатҳ этилганда барча йўллар кесилганини кўриб, Расулуллоҳнинг ҳузурларига келди ва муборак қўлларини тутиб, шаҳодат калималарини келтирди.

Дирор бир кун Ҳазрати Абу Бақр билан суҳбатлашиб ўтираркан:

— Биз Қурайшга нисбатан сизлардан яхшироқ муносабатда бўлдик, — деди.

— Қандай қилиб?

— Биз ўлдирган қурайшийлар жаннатга тушдилар, сизлар ўлдирганингиз эса жаҳаннамга. (Ибн Ҳажар, «Ал-исоба»)

Дирор жоҳилият даврида ашаддий мушрик бўлган бўлса, Исломни қабул қилгач, шу қадар яхши мусулмон бўлди. Оппоқ кўшқларга кўзи тушиб, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан боғлиқ хотираларни ёдга солувчи сўзларни айтиб юборди. Унинг гаплари қолганларнинг ғайратига ғайрат кўшиди ва такбир садолари шаҳарни зир титратди. Мусулмонларнинг бир қисми шаҳарда қолдириб кетилган нарсаларни тўпларкан, яна бир қисми дарёнинг нариги қирғоғига ўтиш чорасини кидирар эди. Чунки одамлар ҳамма қайиқларни нариги қирғоққа олиб кетишганди.

Бир неча кундан кейин бош кўмондон ҳузурига келган одам Дажлани кечиб ўтиш учун энг яхши жойини кўрсата олишини билдирди. У ўша жойда сув белдан юқори чиқмаслигини айтди. Лекин Саъд кўшиннинг сувни кечиб ўтишига рози бўлмади. Чунки сувга тушган одам яхши суза олиши ҳам керак эди. Ҳолбуки, кўшинда яхши суза оладиганлар жуда кам эди. Мусулмонлар Дажлани кесиб ўтишни истарди, лекин бунинг иложи йўқ эди. Бу нарса ҳатто тушларга ҳам кира бошлади. Бир кун лашкарбошининг зиёратига келган одам: «Тушимда кўшин дарёни кечиб ўтганмиш», деди. Бошқа одамлар ҳам шунга ўхшаш туш кўрган эди. Ниҳоят, кўмондонлар йиғилиб, машварат қилишди. Машваратга тўпланганлар бу ерда ўтираверишдан фойда йўқлигини айтиб, Дажлани кечиб ўтиш керак, деган қарорга келдилар. Ҳалиги одам кўрсатган жойга бордилар. Бу ер ростдан ҳам кечув учун қулайлигини исботлаш керак эди. Одамлар сўзга эмас, кўзга ишонардилар.

Яна бир масала — нариги қирғоққа ўтилган тақдирда, у ерда кутиб турган душман билан дуч келиб қолиш мумкин эди.

— Биринчи бўлиб ким ўтади?

Осим ибн Амр жавоб берди:

— Мен!

— Аллоҳ мадакоринг бўлсин.

Осим ёнига олти юз кишини олиб, оти билан сувга тушди. Кўпчилик ҳаётида биринчи бор дарёдан кечиб ўтаётган эди. Бундан ташқари, бу одамлар отлари қанчалик яхши сузишини билмасди. Арабистон шароитида ўсган, денгиз, кўл, дарё нималигини билмаган одамлар қанақанги тажрибага суяниб отларининг сузишини била оларди? Аллоҳнинг қудрати билан биринчи марта сувга тушган отлар худди ҳар куни сувда юргандек суза бошладилар. Ярим дақиқадан кейин отлиқлардаги ҳаяжон босилиб, таҳликага ўрин йўқлиги уларни қувонтирди. Энди улар душман ҳақида ўйлашлари керак эди. Чунки нариги қирғоқда рақиб аскарлари уларни кутиб турарди.

Осим шерикларининг руҳини кўтарадиган гапларни айтиб борди. Рақибга яқинлашганда ёй ва найза билан уларнинг кўзини нишонга олиш кераклигини таъкидлади.

Сувдан қирғоққа чиқиб олиш, тахмин қилинганидек, осон кечмади. Чунки форслар дарё қирғоғида мусулмонларни қўлларидан тортиб сувдан чиқариб олиш учун турмаган эдилар. Улар ҳам қуролланган, улар ҳам ёй-найзага эга эдилар.

Кутилганидек қаттиқ олишув бўлди. Осим берган кўрсатмалар қўл келиб, мусулмонларнинг илк гуруҳи қийинчилик билан бўлса-да, қуруқликка чиқиб олди.

Саъд ибн Абу Ваққос сал хотиржам бўлди. Бош кўмондон уларни кўз узмай кузатиб турар, шу билан бирга дуолар қилиб, Парвардигордан мадад сўрар эди. Эндиги вазифа тезда нариги тарафга ўтиш ва Осим бошлиқ мусулмон аскарларини ёлғиз қолдирмаслик эди. Кўшин ҳаракатга келди. Бу иш унчалик хавfli эмаслигини кўрган мусулмонлар отлари устида бемалол дарёни кечиб ўта бошладилар. Саъд дуо қилишдан тўхтамас, жангчиларга «ҳасбуналлоҳи ва неъмал вакил» («Аллоҳ бизга кифоя ва У энг яхши вакилдир»), деб дуо қилишни таъкидлар эди. Бир пайт Қаъқанинг одамларидан бири отдан йиқилиб, сув оқизаётган аскарни кўриб келди. Отини ўша тарафга бурди ва ҳалиги аскарни сувдан чиқариб олди. (*Ибн Асир*, «Ал-комил»)

Кечув давом этди. Бир оз муддатдан сўнг дарёнинг икки қирғоғи орасида инсонлардан иборат кўприк қурилгандек манзара ҳосил бўлди. Жангчиларнинг қўлларида тик тутилган найзалар чўлдаги қамишларни ёдга соларди.

Қирғоқдаги жанг эса, ҳамон давом этарди. Осим бошлиқ олти юз кишини қайтиб дарёга суриш ниятидаги форслар жиддий қаршилиқка дуч келдилар. Жангнинг ортиқ бундай давом этиши мумкин эмасди. Чунки асосий кўшин ҳам қуруқлик сари тобора яқинлашиб келарди. Энди аста-аста чекинишидан ўзга чора йўқ эди. Форслар қарор қабул қилиб, қоча бошладилар.

Яздажирд эса, сал аввалроқ ҳаракат қилиб, оила аъзоларини олиб Ҳулвонга етиб олган эди. Унинг ҳеч нарса демай кетиб қолиши қолганларнинг ҳам қочишини англатарди. Бу билан у яхши бошлиқ эмаслигини кўрсатиб қўйди. Кемани энг охири тарк этиш керак бўлган вазиятда энг биринчи қочиб, номига ярашмайдиган иш қилди. Бу ҳаракатлари билан у халқининг ишончига сазовор эмасди.

Мусулмонлар шаҳарга кирдилар. Шаҳар бўм-бўш бўлиб, фақатгина Яздажирднинг оппоқ саройига яширинган бир ҳовуч одам қолган эди. Салмон розийаллоҳу анҳу уларга форс тилида ўзи ҳам форсий эканини, Исломни қабул қилсалар, барча ҳуқуқ ва мажбуриятларда мусулмонлар билан баравар бўлишларини гапирди. Исломни қабул қилмасалар, жизя тўлашларини айтди. У ҳам бўлмаса, тўртинчи кун хужумга ўтишларини айтиб огоҳлантирди. Уч кун мобайнида саройдан овоз чиқмади. Тўртинчи кун халқ эшикларини очиб, таслим бўлди. («*Тарихи Табарий*»)

Саъд шаҳарнинг, айниқса, саройнинг аҳволини кўриб, ушбу оятларни ўқиди: «Улар қанчадан-қанча боғларни, чашмаларни, экинзорларни ва улуғ гўзал жойларни қолдириб

кетдилар. Ва (қанчадан-қанча) ўзлари вақтичоғлик қилган неъматларни (қолдириб кетдилар). Шундай қилиб, Биз у (неъматларни) бошқа қавмга мерос қилиб бердик!» (*Духон сураси, 25-28-оятлар*)

Кейин фатҳни насиб этгани учун Аллоҳга шукрона қилиб, саккиз ракъат намоз ўқиди. (*«Тарихи Табарий»*)

Шундай қилиб, Форс пойтахти Мадоин бўм-бўш кўчалари билан мусулмонларни қарши олди, фатҳ ниҳоясига етди. Саройда оҳакдан ясалган бир нечта инсон ва ҳайвон ҳайкаллари бор эди. Саъд уларга тегмади. Улар намозларини қаср қилмасдан ўқидилар. Яна бу ҳафта анчадан бери ўқилмаган жума намозини ҳам ўқидилар. 16 ҳижрий йилнинг сафар ойи эди. Сарой айвони масжид қилинди. Бўш қолган уйларга мусулмонлар жойлашдилар. Жалула, Мусул, Такрит шаҳарлари фатҳ этилгунига қадар Саъд Мадоинда туриб, кейин ортга қайтмоқчи эди. (*«Тарихи Табарий»*)

Яздажирд ва Мадоин аҳли фақат енгил нарсаларнигина олиб кетган бўлиб, ортларида кўзни қамаштирувчи кўпгина мол-мулк қолган эди. Қочганларни таъқиб этган аскарлар етиб олиб, қўлларидаги молларини тортиб олдилар ва ғанимат молига қўшдилар.

Қаъқа олиб келган ғанимат моллари орасида бир нечта ҳукмдор ва қўмондонларнинг қиличлари бор эди. Саъд унга Баҳромнинг совутини берди ва ўзи истаган қилични танлаб олишни таклиф қилди. Қаъқа Ҳирақлнинг қиличини олди.

Абу Убайда ўша кунги хотираларини ёдга олар экан, ушбу воқеани айтиб берган эди: «Мен танимайдиган одам бир туяга юк бўладиган мол билан келди ва уни ғаниматга жавобгар одам кўлига топширди. Ўша ерда ҳозир бўлганлар ёқаларини ушлаб:

— Ҳали бунақасини кўрмаган эдик, — дедилар. Кимдир:

— Ўзингга ҳам нимадир олганмисан? — деб сўради.

Бу гапдан бояги одамнинг жаҳли чиқди-да:

— Агар Худодан кўркмаганимда, уни сизга олиб келмаган бўлардим, — деди.

— Кимсан? Исминг нима?

— Айтмайман. Мақсадим сиздан мақтов ва олқиш эшитиш эмас. Менга Раббим берадигани етади. Шунинг учун Унга ҳамд айтаман.

У шу гапларни айтиб чиқиб кетди. Биз бундан қаттиқ таъсирландик. Билдирмай изидан эргашдик. Шериклари ёнига боргач, унинг кимлигини сўрадик.

— У Омир ибн Абду Қайс, — дейишди. (*«Тарихи Табарий»*)

Омир ибн Абду Қайс иймон, амал ва ихлос йўлини маҳкам тутган инсон эди.

Ҳали кунлардан бир куни Ҳазрати Усмоннинг ҳузурига келиб, халқ номидан халққа ёқмаётган нарсаларни айтиб беради. Бундан Ҳазрати Усмоннинг жаҳли чиққб:

— Вакил қилинган шу одам Аллоҳ ҳақида билимга эга деб ўйламайман. Қани айт-чи, Раббинг қаерда? — деб сўрайди.

Омир Вал-Фажр сурасининг: «Шак-шубҳасиз, Парвардигорингиз (барча нарсани) кузатиб тургувчидир», оятини ўқиб:

— Шу он Аллоҳ сизни ҳам, мени ҳам кузатиб, назорат қилиб турибди, — дейди. Ҳазрати Усмон ташқи кўринишга қараб, бу одамга нотўғри баҳо берганига хижолат бўлиб қолади.

* * *

Саъд ибн Абу Ваққос лашкарнинг одоб-ахлоқ ва тарбиясидан кўнгли тўқ эди. Зеро, бу кўшин мақтовга лойиқ эди. «Агар Бадр аҳли учун аввал кечган ҳукм бўлмасайди, бу кўшин унисидан устунроқ деган бўлардим. Бадр қатнашчиларидан баъзилари нолайиқ иш қилганларини кўрдим, лекин бу кўшинда ундайлар йўқ», деган эди Саъд.

Ровийлар Жобир ибн Абдуллоҳнинг шундай деганини ривоят қиладилар: «Ягона Аллоҳ

номи билан қасам ичиб айтаманки, Қодисиядаги қўшиннинг охират қайғусига манфаат қайғусини аралаштирганини билмадим. Муртадлик воқеаларга ўралашиб қолиб, яна сафга қайтган Тулайҳа ибн Ҳувайлид, Амр ибн Маъдий Қариб ва Қайс ибн Макшухдангина шубҳаланардик. Лекин улар ҳам диёнатли ва мол-дунёга кўнгил қўймаган одамлар чикди». (*«Тарихи Табарий»*)

Ўлжанинг бешдан бири Мадинага жўнатилди. Қолган қисми лашкар орасида тақсимланди. Киши бошига ўн икки минг дирҳамдан тўғри келди.

* * *

Мадинага Кисронинг шахсий буюмлари ҳам келган эди. Унинг эни ҳам, бўйи ҳам олтмиш аршин келадиган «Баҳор» деган гиламини кўриб, одамларнинг оғизлари очилиб келди. Шу даражада эдики, нарх қўйишга ҳам қийналарди одам. Гиламда кенг ва гўзал боғ тасвирланган эди. Боғдаги дов-дарахтлар, гул ва мевалар олтин, кумуш, олмос ва зумрад билан тасвирланган эди. Айтишларича, Форс подшоҳлари бу гиламни айвонга осдириб, баҳор нафасини ҳосил қилгандек бўларкан.

Ҳазрати Умар гиламни кўриб, «Уйимга худди шундай гилам керак эди. Уни бир четга қўя туринглар», демади. Чунки уни иладиган саройнинг ўзи йўқ эди. Уйи эса, Мадинадаги бошқа уйлардан фарқ қилмасди. Бошқалар ҳам «Мўминлар амири, шу гиламни сиз олақолинг. У сизга ярашади», деб айтмади. Бундай бўлиши мумкин ҳам эмасди. Ҳазрати Умарнинг жиддийликлари бу каби бекорчи гапларни гапиришларига йўл қўймасди. Зотан, у зот ҳаётларида бировга қарам бўлмасдан, бировга аҳволидан шикоят этмасдан, эҳтиёжи учун етарлисидан ортигини истамасдан яшади. Гал Форс шоҳининг билакузукларига келганда, Ҳазрати Умарнинг кўзлари чақнади. Бир нарса дейишларини кутиб ўтирмай:

— Уларни менга беринглар, — деди.

Сўнг билакузукларни кўлга олиб, кўзлари билан йиғилганлар орасидан кимнидир қидира бошлади. Ниҳоят, керакли одамни топди:

— Бу ёққа кел, Суроқа!

Суроқа Ҳазрати Умарнинг ёнига келди. У зот билакузукларни узатиб:

— Мана буларни тақ — деди.

Суроқа билакузукларни таққандан сўнг кўпчиликнинг ёдига ширин бир хотира тушди. Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам бир пайтлар унга:

— Суроқа, сенинг Кисро билакузукларини таққанингни кўряпман, — деган эдилар. (*Ибн Касир, «Ал-бидоя»*)

Кейин Ҳазрати Умарнинг амри билан Кисронинг кийимлари ҳам унга кийдирилди. Энди у Форс шоҳининг ўзи бўлди-қолди.

— Қани, юриб кўр-чи!

Суроқа йиғилганлар орасида у ёқ-бу ёққа юриди. Эғнидаги либослар ва жавоҳирлар унга бутун умрга етар эди.

Бир замонлар Расулulloҳни тутиб, Қурайш катталари кўлига топшириб, юзта туяга эришмоқчи бўлган шу одам эди. Лекин ёмон ниятда от суриб чиққан Суроқа тақдир тақозоси билан қалб кўзи очилиб, эси кирган ва Расулulloҳ, соллalloҳу алайҳи ва саллам маънавий оламда уни шу ҳолда кўрган эдилар.

Воқеа шоҳиди бўлган одамларнинг кўзига ёш келди. Ўша дам улар Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламнинг сўзларига ишонган эдилар, бугун эса воқеда кўриб турибдилар. Ҳазрати Умар кўнгил тубидан чиқариб: «Аллоҳу акбар», деди. Ҳамма халифага қаради:

— Форс Кисросининг кийимларини бир бадавийга кийдирган Аллоҳга ҳамдлар бўлсин!

Кейин эғнидаги кийим ва билакузукларнинг ўзига ҳадя қилинишидан умидвор бўлиб турган

Суроқага юзланди:

— Бошқаларга ҳам шунча мол бермагунча, сенга буларни беролмайман. Қани, энди еч!

Суроқа эғнидаги кийимларни ечди. Ҳазрати Умар кўкка қараб:

— Раббим, Сен дунё зийнати суюкли Пайғамбарингга бермадинг. Ҳолбуки, у Сенга мендан севимлироқ эди. Уни Абу Бакрдан ҳам узоқ тутдинг, у ҳам Сенга мендан кўра азизроқ эди. Энди буларни менга бердинг. Менга бериб, имтиҳон қилаётирсан, менга тузоқ ташлаётирсан, деб ўйламайман, бундай ҳаёлга боришдан Ўзингдан паноҳ тилайман, — деди.

Ҳазрати Умарнинг овозидаги салобат ва ихлосдан атрофдагиларнинг қалблари титраб, кўзларига ёш келди. Кейин у киши Абдурахмон ибн Авфга ўтирилди:

— Оқшомгача ҳаммасини тарқатиб юбор. (*Ибн Касир, «Ал-бидоя»*)

Ҳазрати Умар йиғилганларнинг юзларидаги мамнунлик ифодасини кўриб давом этди:

— Ҳаётларини хавф остига қўйиб, буларни қўлга киритганлар ишончли ва мақтовга лойик инсонлардир. (*«Тарихи Табарий»*)

Ўлжа тарқатилди. Ўртада фақат каттакон гилам қолди. У пайтлар «тарихий аҳамиятга эга буюм сифатида сақлаш» деган тушунча йўқ эди. Ўша даврда, айниқса, арабларда бундай тушунчанинг бўлиши ҳам мумкин эмасди. Гилам Ҳазрати Алининг таклифига биноан, бўлакларга бўлиниб, тарқатилди. (*«Тарихи Табарий»*)

* * *

Араблар шу кунгача маълум бир йил ҳисобини ишлатмасди. Фақат баъзи муҳим воқеалар билан сана белгиланарди.

Масалан, фил йилидан уч йил аввал, тўрт ой кейин, деган каби. Лекин бу етарли эмасди. Чунки Ҳабашистонга ҳижрат, Бадр жанги, Мурайсеъ жанги каби воқеаларнинг қай бири аввал, қай бири кейин содир бўлганини айтиш анча қийин эди.

Бир кун Ҳазрати Умарнинг қўлига дия тўлангани ҳақида қоғоз келиб, унда: «Шаввол ойида», деб ёзилган эди. Лекин қайси йилнинг шаввол ойи экани маълум эмасди. Ҳазрати Умар:

— Биз шу кунларда қайси йилнинг шавволи эканини билолмасак, кейинги йилларда аҳвол янада чигаллашади, — деди.

Сўнг одамларни тўплаб, фикрларини баён қилди. Йиғилганлар халифанинг таклифини маъқулладилар. Шу тариқа бутун Ислом оламида жорий этилажак йил ҳисобини белгилашга қарор қилинди. Йиғилганлардан ҳар ким ўзича таклиф айтди. Охирида Ҳазрати Али: «Расулulloҳ ширк ва куфр ерини ташлаб, иймон шаҳрига кўчиб ўтганларидан бошлаб йил ҳисоблаш керак», деди. Бу таклиф барчага маъқул бўлди. Ҳеч ким менинг таклифим яхшироқ демади. Бу қарор ҳижратнинг 16 йили рабиул аввал ойида қабул қилинди. Йил боши қилиб арабларнинг истеъмолидаги муҳаррам ойи белгиланди. (*«Тарихи Табарий»*)

Аммо халқ бир мунча вақт, Ярмук воқеасидан икки йил кейин, Қодисиядан уч ой бурун, деб аввалгидек санани ўзи истагича ишлатаверди. Белгиланган йил ҳисоби эса, расмий ҳужжатлардагина қўлланилар эди.

Ҳазрати Умар йил ва ой-кунлар борасидаги ноаниқликларга чек қўйиб, Ислом оламида янги таквимни жорий қилди.

* * *

Ҳижрий 16 йилда Ҳазрати Умар ўғли Абдуллоҳни Абу Убайднинг кизи Сафияга уйлантирди. (*«Тарихи Табарий»*)

Абу Убайд Форсга юборилган илк қўшиннинг қўмондони эди. Ўзи Тоифда яшайдиган Сакиф қабиласидан. Моҳир қўмондон бир жангда филнинг хартумини кесиб ташлаган, аммо

ўша филнинг оёқлари остида қолиб кетган эди. Сафиядан ташқари, Абу Убайднинг Мухтор деган ўғли ҳам бор эди. Мухтор кейинчалик Қарбалодаги воқеалар учун қасос олишни эълон қилган ва ҳақиқатдан ҳам, Ҳазрати Ҳусайнни шаҳид қилган, уни тутиб берган одамларнинг биронтаси унинг қиличидан омон қолмаган эди. Бундан ташқари, Мухтор кейинроқ мусулмонга ярашмайдиган даъволар билан чиқиб, охиратини барбод қилди. Бу ҳақда бир оздан кейин тўхталамиз.

* * *

Мадоиндан қочган бир қанча форс аскарлари Михрон қўл остига тўпланиб, Жалула деган жойга келишди. Улар: «Арабларга қарши охирги марта омадимизни синаб кўрайлик. Ғолиб чиқсак, мақсадимизга етамиз, йўқса, биз вазиғамизни бажарган бўламиз», дедилар.

Улар Жалуланинг атрофига хандақ ковладилар ва уни сим тўрлар билан ўраб чиқдилар. Бу билан турган жойларининг хавфсизлигини таъминлаган бўлдилар. Форсларнинг Жалулага тўпланганидан хабар топган Саъд ибн Абу Ваққос вазиятдан дарҳол Ҳазрати Умарни бохабар этди. Ҳазрати Умар уларга қарши Ҳошим ибн Утба бошчилигида ўн икки минг кишилик қўшин жўнатишни ва лашкарнинг олдинги сафларига Қаъқа ибн Амр билан унинг йигитларини жойлаштиришни буюрди.

Буйруққа биноан қўшин йўлга чиқди. Мусулмонлар Жалулага етиб келгач, шаҳарни қамал қилишди. Саксон кун давом этган қамал давомида ичкаридагилар истаган пайтда ташқарига чиқиб, жанг қилиб, қайта кириб кетарди. Жангларнинг барчасида мусулмонларнинг қўли баланд келди. Лекин бу жанглар қаттиқ бўлганини айтиш жоиз. Бир куни жанг мобайнида кучли шамол турди. Одамлар қалъа томон от сурдилар, уларнинг баъзилари хандаққа қулади. Энди уларни кутқариш учун сим-тўрларни узиб ташлаш керак эди. Шундай қилинди ҳам. Шу пайт Қаъқа бир суворийга етиб олди ва унга: «Эй мусулмонлар! Лашкарбошингиз хандаққа тушиб кетди, уни кутқаринг», деб бақаришни амр этди.

У бақираётганда Қаъқа хандаққа тушди. Унинг овозини эшитганлар қўмондонларини кутқариш учун хандаққа ёпирилдилар. Хандақда эса, чинданам Қаъқани тутиб олишган эди. Мусулмонлар ёпирилиб келди. Унг-сўлдан қилинаётган хужумларга дош беролмаган форслар қўмондонни ташлаб қочишди. Мусулмонлар учун ҳозирланган тўрларга ўзлари тушишди.

Ҳижратнинг 16 йили зулқаъда ойида Жалуладаги жанг ғалаба билан якунланди. Бу хабарни алам билан кутиб олган Яздажирд Хулвонни тарк этиб, Рай шаҳрига қараб қочди. Қаъқа бир неча аскар билан Хулвонга келиб, у ерни ҳам қўлга киритди. Бу воқеа ҳам зулқаъда ойида содир бўлди. Мадоин жанги билан Жалула фатҳи орасида тўққиз ойлик фарқ бор эди. («*Тарихи Табарий*»)

* * *

Жалуладан олинган ўлжа Мадинага келтирилди. Ўлжани олиб келган ўспирин Ҳазрати Умарнинг ҳузурига кирди. Йигитча баланд бўйли, қирмизи юзли, бир кўзига оқ тушган 16—17 ёшлар атрофида эди. Ҳазрати Умар унга ўтиришга жой кўрсатди.

— Қандай хабарлар бор?

Йигитча жанг тафсилотларини айта кетди. Ҳазрати Умарнинг нигоҳларида ўзгариш сезилди. Гўё қандайдир ўспирин эмас, ҳаётини адабиётга бахш этган адиб сўйлаётгандек эди. Халифа унинг сўзларини маст бўлган кўйи тинглай бошладн.

Йигит гапини тугатгач, Ҳазрати Умар:

— Исминг нима? — деб сўради.

— Зиёд ибн Убайд.

— Қаерликсан?

— Тоифликман. Сақиф қабиласининг табиби Ҳорис ибн Қалада оиласиданман.

— Ия, Ҳорис ибн Қаладанинг Убайд деган ўғли бормиди?

— Отам ҳам, онам ҳам Ҳориснинг хизматкорлари эди.

Зиёд бу гапларни сўзларкан, қалбидаги алам ва оғриқлардан кўзларида ёш милтиллади.

— Ҳозир гапирганларингни жамоат олдига чиқиб, минбарда ҳам айтиб бера оласанми?

— Эй мўминлар амири, Аллоҳнинг бандалари орасида кўрсам қалтирайдиганим ягона сиздирсиз. Бошқанинг олдида ҳайикмайман, бунақа ҳурмат қилмайман ҳам. Сизнинг олдингизда гапириб бера олдими, демак, уларга ҳам айтиб бера оламан.

Шундан кейин Ҳазрати Умарнинг амри билан халқ масжидга тўпланди. Одамлар йиғилгач, халифа ўрнидан турди ва қисқа мавъиза қилиб, Зиёдни таклиф этди. Барчанинг нигоҳи унга қадалди. Ҳеч ким танимайдиган йигитча минбарга чиқиб, кўрганларини айта бошлади. У бир оз аввал халифа ҳузурида гапирганидан ҳам мазмунлироқ гапирар, одамлар бутун диққат-эътиборларини унга жалб қилиб, завқ билан тинглар эдилар. У сўзини: «Бизни гапиртирган нарса жангчиларимизнинг қахрамонликларидир», дея тугатди. Ҳазрати Умар:

— Бу йигит яхши нотик, экан, — деб хитоб қилди. (*«Тарихи Табарий»*)

Зиёд ғалаба муждасини етказгани учун минг дирҳамлик мукофот олди ва Мадинани тарк этиб, бир неча ой бурун илк пойдевори қўйилган Басра томон йўл олди. Поччаси Утба ибн Ғазвон ҳам Басрага келиши керак эди. Зиёд Басранинг илк волиий бўлган поччасининг котиби сифатида расмий вазифага киришди.

Ҳазрати Абу Бакрнинг халифалик чоғида Баҳрайнга ибн Хазрабий волий эди. Ҳазрати Умар уни вазифасидан озод қилиб, ўрнига Қудома ибн Мазъунни тайинлади. Кейинчалик, Қудомани ҳам бўшатиб, яна Алони Баҳрайнга жўнатди.

Ало билан Саъд ибн Абу Ваққос ўртасида бир воқеа бўлиб, ўзаро муносабатларига салбий таъсир қилган эди. Саъднинг Қодисиядага зафарли одими Ало ичида ҳасад ўтларини ёқди. Энди у ҳам ана шундай ғалабага эришмоғи лозим эди. Ало денгиздан сузиб ўтиб, форслар билан урушмоқчи бўлди. Унинг тахминича, Қодисияда яксон қилинган форсларнинг куч-қуввати тугаган бўлиши керак эди. Ало осонлик билан ғалаба қозонаман, деб ўйлаб, кемаларни ҳозирлашни буюрди. Лашкарини бир неча қисмга бўлиб, уларга Жоруд ибн Муалло, Саввор ибн Ҳаммом ва Хулайд ибн Мунзирийларни бошлиқ қилиб тайинлади. Қўшин кемада йўлга тушди. Ваҳоланки, Ҳазрати Умар Алони Баҳрайнга юбораркан, денгизга чиқишни ман қилган эди. Кемалар узоқ йўл босиб соҳилга яқинлашди. Истаҳ деган жойга чиқиб, ажалларни кўришди. Форслар кутмаган бўлишларига қарамай, Ҳирбиз исмли кўмондон қўл остига йиғилдилар. Мусулмонларнинг бир қисмигина қуруқликка чиқиб олган, қолганлари пешма-пеш кемаларда етиб келаётган эди. Форслар денгиз тарафга юриб, мусулмонларнинг орасини бўлиб ташладилар. Ўртада шиддатли жанг бўлди. Саввор билан Жоруд ўлдирилди. Форслар мағлубият аламини тотдилар.

Ало сўнгра Басра тарафга юрмоқчи бўлди. Бироқ қирғоққа келганларида кемаларнинг кўпи чўктириб кетилганини кўрдилар. Шу сабаб, қуруқликдан йўлга чиқилди.

* * *

Ало ибн Хазрабийнинг денгизга чиққанини эшитиб, Ҳазрати Умар қаттиқ ғазабланди. Шахсан ўзи таъқиқлаган, бунинг устига хавfli ишга қўл уришдан мақсад нима эди? Шунча мусулмонни ўлим билан юзма-юз бўлишга мажбур қилиш учун жиддий сабаб керак эди. Халифа дарҳол Алога хат ёзиб: «Кўшининг билан Саъд ибн Абу Ваққоснинг ихтиёрига қўшил», деб фармон берди. Ҳолбуки, Алога ёқмаётган нарса ҳам шу эди. Аммо Ҳазрати Умарнинг гапини икки қилолмасди. Ҳазрати Умар Утба ибн Ғазвонга ҳам мактуб жўнатиб, Алонинг

қилмишини маълум қилди ва ундан хафа бўлганини айтди. Кейин уларга бирор кор-ҳол рўй бермасдан етиб олишни буюрди. Утба буйруқни олган заҳоти ўн икки минг кишилик қўшин ҳозирлаб, унга Абу Саброни қўмондон қилиб тайинлади. Кейин унга Форс кўрфазининг орқа тарафидан юриб, Ало бошлиқ мусулмонлар қўшинига қўшилишни айтди.

* * *

Ало ибн Хазрабийнинг қўшини Хулайд бошчилигида Басра томон ҳаракатланаркан, форслар Шаҳрок исмли одам атрофига бирлашиб, катта қувват билан уларнинг йўлини тўсди. Ниҳоят, Ҳазрати Умар хавфсираган воқеа рўй берди. Форслар яна жангни бошлаб, мусулмонларни бирин-кетин қира бошлади. Шу он узоқдан кўтарилган чанг-тўзон икки тарафдан бирига мадад кучлари етиб келаётганидан дарак берарди. Қарши тараф учун эса, бу ҳалокат дегани эди. Мусулмонлар ёрдамдан умид қилолмасди. Чунки у ёқда ҳеч ким уларнинг йўлга чиққанидан хабардор эмасди. «Душманга ёрдам келди», «мағлубиятга учрадик», деб тахмин қилиб турган мўминларга ўша тарафдан келаётган такбир садолари гўё қайта жон бағишлагандек бўлди. Улар ўзгача куч ва ғайрат билан жанг қилишга киришдилар. Утбанинг аскарлари жанг қилаётган мусулмонлар ортидан урушга кирдилар. Энди мусулмонларнинг ғалабаларига шубҳа қолмади. Ана-мана зафар қозондик, деб турган форслар яна мағлубиятга мубтало бўлдилар.

* * *

Утба ибн Ғазвон Ҳазрати Умарнинг олқишига сазовор иш қилди. Чунки у деярли аниқ мағлубият бўлган жангни ғалаба билан яқунлади. Кейин пойтахтга хат йўллаб, ҳаж қилишга изн сўради. Мадинадан рухсат берилгач, ҳарб ишларини Абу Саброга, имоматни Муғийра ибн Шўъбага қолдириб, йўлга отланди. Утба Маккаи мукаррамага етиб келиб, Ҳазрати Умар иккови ҳаж қилди. Ҳазрати Умар билан бир суҳбатда давлат ишларидан чарчаганини ва дам олмоқчи эканини айтиб, вазифасидан озод этишини сўради. Ҳазрати Умар унинг бу истагини қабул қилмади, бундан буён ҳам кўп фойдаси тегишини айтиб, вазифасини давом эттиришини айтди. Утба чорасиз йўлга чиқди. Лекин негадир оёқлари олдинга тортмасди. Кўпчилик учун орзу бўлган Басра ва унинг атрофидаги ерларга волийлик қилиш у учун аҳамиятсиз эди. Утба Макка билан Тоиф орасидаги Нахла деган жойга етди. Бу жой у учун охириги манзил эди. Бир пайтлар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Тоифдан қайтарканлар, шу ерда бомдод намозини ўқиган эдилар Қуръонни Пайғамбаримиздан тинглаган жинлар шу ерда Исломга кирган эди. Утба шуларни эслаб, Нахлада тўхтади. У ёғига негадир юргиси келмади. Унинг наздида «Нахлада тўхта!» деган амр Ҳазрати Умардек зотнинг: «Басрага қайт!» деган амридан юқорироқ мақомдан келган эди. Зеро, бу мақом амрини тўхтатадиган ёхуд кечиктира оладиган бошқа мақомнинг ўзи йўқ эди. Утба йигирма саккиз йилдан бери шу мақом соҳибига яхши қул бўлиш, Унинг Пайғамбари йўлини маҳкам тутиш учун курашиб келди. Бу йўлда унинг чекмаган заҳмати, кўрмаган қийинчилиги, қилмаган фидокорлиги қолмади. Ҳозир эса, ундан жони сўралаётган эди. У бу талабга қарши боролмасди. Моҳир қўмондон Нахлада жон таслим қилди.

* * *

Ҳазрати Умар Утбанинг ўлими хабарини эшитиб, қаттиқ қайғурди. Мадинага қайтаркан, унинг қабрини зиёрат қилди. Қабр бошида: «Агар умр белгилаб қўйилмаганида, инсон ажали билан ўлмаганида, сени мен ўлдирдим, деган бўлардим, Утба. Қанийди, илтимосингни қилсайдим ва сени мажбур этмасдан, ўз ҳолингга қўйган бўлсайдим», деб йиғлади. (*«Тарихи*

Табарий»)

Энди Басрага волий тайинлаш керак эди. Ҳазрати Умар Муғийра ибн Шўъбани Утбанинг ўрнига тайинлаш ҳақида мактуб ёзди. Утбанинг вазифасини вақтинча бажариб турган Муғийра бу сафар расмий равишда волийликка киришди. Зиёд эса, котиблигича қолди.

* * *

Ҳазрати Умар Саъднинг олдидан келган хабарчига бошдан оёқ қараб чиқди:

— Сенга нима бўлди? Рангинг ўзгариб кетибди.

— Форс ҳавоси рангимизни ўзгартирди. Соғлиғимиз ҳам жойида эмас.

Жавоб Ҳазрати Умарни ўйлантириб қўйди. Ҳузайфа ибн Ямон ҳам мактубида шу ҳақда ёзган эди. Ҳазрати Умар мактуб ёзиб, арабларнинг сихатига таъсир қилмайдиган, дарё бўлмаган ерга кўчишни буюрди. Кўчадиган жойни танлаш Салмон Форсий билан Ҳузайфа ибн Ямонга юклатилди.

Араблар туя ва қўйлар эмин-эркин юролмайдиган жойларда туролмасди. Чунки улар чорвасиз яшолмасди.

Салмон Форсий билан Ҳузайфа икки тарафга йўлга чиқди. Ҳузайфа Фуротнинг ғарбий соҳилидан кетди. У ҳозирги Куфа шаҳри жойлашган ерга келгунича ўзига ёқадиган ер кўрмади.

Фуротнинг шарқига йўл олган Салмон ҳам кўнглига ўтирадиган жой топмади.

Нихоят, у ҳам Ҳузайфа турган жойга етиб келди. Улар тўхтаган ер чивинсиз, кум-тупроғи қизғиш, серсув жой эди. Бу жой икковларига ҳам хуш келди. Шукронасига намоз ўқиб олдилар. Танлаган жойлари хайрли бўлишини тилаб дуо қилдилар. Кейин Мадоинга келиб, Саъдга қарорларини маълум қилдилар. Саъд эса, Мадоинни Қаъқа билан Абдуллоҳ ибн Мўътамга қолдириб, қурилажак шаҳарга танланган жойни кўздан кечириш учун ўша ерга кетди. Ҳижратнинг 17 йили муҳаррам ойи эди. Қодисия жангидан эндигина бир йилу икки ой ўтганди. Ҳазрати Умар халифалиklarига уч йилу саккиз ой тўлганда янги шаҳарнинг пойдевори қурилди. Ер тупроғининг рангидан келиб чиқиб, шаҳарга «Куфа» деган ном берилди. (*«Тарихи Табарий»*)

* * *

Ҳазрати Умар Басра ҳам, Куфа ҳам қурилаётган пайтида қамиш ва шунга ўхшаш хом ашёлардан фойдаланишга рухсат берди. Чунки бу кўз-кўз этмай, дунёга меҳр қўймай яшаш учун шундай қилиш керак эди. Бошқа бир ривоятга кўра, улар халифадан қамишдан фойдаланишга рухсат сўраганлар, Ҳазрати Умар эса унинг нималигини сўраб билиб, майли деган. (*«Тарихи Табарий»*)

Хуллас, уйлар қамишдан қурилди. Бироқ орадан тўққиз ойлар чамаси ўтар-ўтмас, шаҳарда ёнғин чиқди. Олов шамол ёрдамида тезда тарқалди. Қамишдан қурилган биноларга ёнғин бир зумда урилди. Кўз очиб юмгунча, кулга айланган Куфани шаҳар аҳолиси фақатгина узоқдан кузатиб турди. Одамлар кўзидан оққан ёшлар шамолни тўхтатолмас, ёнғинни ўчиролмас эди.

Вазиятдан огоҳ бўлган Ҳазрати Умар ғишт ишлатишни тавсия қилди. Лекин уч хонадан кўп ва жуда баланд қилиб уй қуриш тақиқланди. (*«Тарихи Табарий»*)

Шаҳарни таъмирлаш Абу Ҳайёж ибн Моликка топширилди. У аввал масжид қурдирди. Кейин билагги кучли бир камончи чақарилиб, масжид жойлашган ердан туриб, тўрт тарафга ўқ отишга буюрилди. Камончи ўқларни отгач, улар тушган ерлар белгилаб олинди. Ўқ учган жойгача очиқ қолдирилиб, барча бинолар шу чизик бўйлаб барпо этилди. Катта кўчалар қирк, оддий кўчалар йигирма, оралик кўчалар етти аршин қилиб белгиланди. Маҳаллалар ўртасидаги кўчалар эса, олтмиш аршин кенгликда бўлиши белгиланди.

Масжид ёнида Саъд ибн Абу Ваққос учун уй қурилди.

* * *

Куфада Саъд учун уй қуриларкан, Мадинадаги Бақиъ қабристонига ҳам бир қабр қазилди. Унга Расулуллоҳнинг Иброҳим деган ўғилларининг онаси Марям дафн қилинди.

Мисрда туғилиб, улғайган, лекин тақдири илоҳий билан Мадинага келиб қолган Марям онамиз Сарвари коинот соллаллоҳу алайҳи ва салламга завжа бўлиш бахтига етишган эди. Миср подшоси уни Расулуллоҳга ҳадя қилиб юборган эди. Тўрт йил давомида Расули акрамнинг жориялари бўлган Марям онамиз, аввал, Мадинанинг Аволий даҳасидаги Ҳориса ибн Нўмонга тегишли уйда, кейинроқ бошқа жойда истиқомат қилди. Ҳазрати Марям тўладан келган, гул юзли, чиройли аёл эди. Иброҳим дунёга келгач, у кишининг мавқеи ҳам ўзгарди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам фурсат бўлди дегунча фарзандлари ва аёллари зиёратига келардилар. Иброҳим касал бўлиб қолгач, янада кўпроқ келадиган бўлдилар. Табиийки, бошқа оналаримиз Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламни Марямдан қизғанишар, чунки ҳеч бирлари фарзанд кўришмаган эди. Ҳазрати Оиша бир кун хотираларини ёдга оларкан: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳеч бир аёлларини Марямчалик рашк қилмаганман», деган эди. (*Ибн Ҳажар, «Исоба»*)

Бу ҳам Марям онамизнинг Расулуллоҳ наздларидаги қадри ва эътибори қанчалик бўлганини билдиради.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг вафотларидан кейин Ҳазрати Абу Бақр Марям онамизнинг ҳурматини жойига қўйиб, ҳолларидан хабар олиб турарди. Ҳазрати Умар ҳам бу ишни давом эттирди. Бир пайтлар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг вакиллари билан Мисрдан Мадинага сафар қилган Ҳазрати Марям бу гал Буюк Парвардигорнинг вакили билан фоний дунёдан боқий оламга йўл олди.

Илк сафар оламларга раҳмат бўлган Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳузурларида ниҳоя топган бўлса, энди яна у зот томонга йўналди. Ҳазрати Марям Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга ширингина суюкли фарзанд ҳадя қилди. Зотан, Оламлар сарварини хурсанд қилган инсоннинг кўнглини Аллоҳнинг ўзи кўтаради.

Марям онамиз ювилиб, қафанланди, Ҳазрати Умар жаноза намозини ўқиди. Кейин елкалар оша тобут Бақиъ қабристонига йўналди. Маййит эшикнинг шундоқ рўпарасидаги қабрга дафн этилди. Марям онамизнинг вафоти ҳижрий 16 йилнинг муҳаррам ойига тўғри келди. (*«Тарихи Табарий»*)

Бу ерда Марям онамиз ўз оилаларидан яна неча кишига «қўшни» бўлди. Улардан бири Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан бор-йўғи уч ойгина умр кечирган Зайнаб ибн Хузайма эди. У мусулмон бўлмасидан олдиноқ «уммул масокин» (мискинлар онаси) деган номга сазовор бўлган эди. Бир неча қадам нарида эса уч нафар гул юзли аёллар ётарди. Улар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам кўзларининг нури, қалбларининг сурури бўлган қизлари Зайнаб, Руқийя ва Умму Гулсум эдилар.

Асҳоби киром Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан қолган яна бир хотиранинг ўчганидан қайғурди. Бу қайғу баъзиларининг кўз ёшига сабаб бўлди. Ўлим қарвони Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга суюкли бўлган яна бир инсонни олиб кетиб, қалбларга титроқ солди.

Бу қарвон ўзи истаган пайтда Мадинага келиб, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам учун қадрли бўлган инсонларни бирма-бир олиб кетади ва бир кун келиб: «Бу шаҳарда Расулуллоҳни кўрган ҳеч ким қолмади», деган сўзлар айтилади.

* * *

Бир кеча Ҳазрати Умар севимли дўсти Абдурахмон ибн Авфни олиб, шаҳар айлангани чиқди.

Бир уйнинг ёнидан ўтишаётганида, ичкаридан чиқаётган овозни эшитиб, жойларида тўхташди. Овозлар жуда ёқимсизлигидан ичкилик базми уюштирилаётганини англаш қийин эмасди.

— Абдурахмон, бу уй кимникилигини биласанми?

— Билмадим.

— Умайя ибн Халаф бор-ку, биз Бадрда ҳақидан кечган, ана ўшанинг ўғли Рабианинг уйи. Нима қиламиз энди?

— Валлоҳи, биз Аллоҳ чизган ҳудуддан чиқиб, хато қиляпмиз. Зеро, «У жосуслик қилманглар!» демаганми?

Абдурахмоннинг жавоби Ҳазрати Умарни Рабианинг уйи олдидан кетишга мажбур қилди ва биргаликда у ерни тарк этдилар. Лекин Ҳазрати Умарнинг мақсади жосуслик қилиш бўлмаганини таъкидлаш керак. У киши ўша тун айнан Рабианинг уйини кузатиш учун сайрга чиқмаган эди. Шунинг учун ҳам давлат раиси, ҳам мусулмон сифатида уларга мажбуриятларини эслатиб, яхши тарбияга чақириб қўйиши нотўғри иш эмасди.

Бундан кейин ҳам Ҳазрати Умар Рабиани яна маст ҳолда учратди. Унга белгиланган ҳад урилгач, Ҳазрати Умар:

— Сени жазо сифатида сургун қиламиз. Бир йил давомида Хайбарда яшайсан, — деди.

Рабаи товушини чиқармади. У тадоригини кўриб, Мадинани тарк этди. Орадан бир оз муддат ўтгач, Ҳазрати Умар у ёқдан келган хабардан қаттиқ хафа бўлди. Рабаи Хайбарда қолмасдан, Румга кетиб, ўша ерда насронийликни қабул қилибди. Ҳазрати Умар уни сургун қилганидан афсусланди. Бу воқеа жазо беришда чегарадан чиқилганини, ислоҳ қилиш мақсадида бўлса-да, жазо тайинлашда меъёрдан чиқилса, у фойда эмас, фақат зарар келтиришини кўрсатиб берди. Зотан, Ҳазрати Умарнинг мақсади ҳам уни уриш ё сургун қилиш эмас, тартибга чақириб қўйиш эди.

* * *

Яна бир тунда ёлғиз айланиб юрганида, бир уй олдида тўхтади. Уйдагилар қаҳқаҳаларга берилиб, қўшиқлар айтар, бир-бирларига бақир-чақир қиларди. Ичкаридагилар ғирт маст эканини англаш қийин эмасди. Ҳазрати Умар девор ошиб, боғдан ўтди ва ичкарига кирди. Уйда бир эркак ва аёл бор эди. Улар ичкиликбозлик қилишаётган эди.

Ҳазрати Умар деразадан ичкари қараганида эркак шошиб қолди. Аёл эса, қўлида таёқ ушлаган, баланд бўйли одамни кўриб қалтирай бошлади.

— Аллоҳнинг душманлари, бу нима қилганингиз? Бу қилганингизни ҳеч ким билмайди деб ўйладингизми? Аллоҳ сизни юзи қора ва хор қилмайдими?

Эркак дарҳол ҳушини бошига тўплади:

— Секинроқ, мўминлар амири. Тўғри, биз айб иш қилдик. Аллоҳ ҳаром қилган ичкиликни ичдик. Бу бизнинг гуноҳимиз. Лекин сиз ҳам бошқа гуноҳга қўл урдингиз.

Аёл келган киши амирул мўминин эканлигини билгач, баттар кўрқа бошлади.

Ҳазрати Умар:

— Гапир, нима демоқчисан? — деди.

— Аллоҳ бошқалардан айб излашни ман этган. Биз эса, ўз уйимизда ичяпмиз. Сиз бу таъқиққа амал қилмадингиз. Иккинчидан, Аллоҳ Нур сурасида таъкидлаган рухсат сўраб кириш қондасига амал қилмадингиз, рухсат сўрамай остона хатладингиз. Учинчидан, Аллоҳ таоло: «Уйлариңизга орқа томонидан киришингиз яхшилик эмас» (*Бақара сураси, 189-оятдан*), деган

ва уйга эшиқдан киришни буюрган. Сиз эса, дераза ошиб кирдингиз. Биз бир гуноҳга қўл урдик, сиз бирданига учта гуноҳ қилдингиз.

Ҳазрати Умар эркакнинг эътирозларига жавоб бермади. Лекин у киши дуч келган уйга кириб, ичкаридагиларнинг хатти-ҳаракатларини яширинча кузатиш учун айланиб юрганлари йўқ эди. Халифани бу ишга уларнинг ўзи мажбур қилишди. Зеро, улар сархуш бўлиб олиб, кўчани бошларига кўтармаганларида, Ҳазрати Умар бундан хабар топмасдилар. Ҳазрати Умар шуларни айтиб, ўз хатти-ҳаракатларини тушунтириб берса бўларди. Аммо гапни чўзмай:

— Ҳозир сизни кечирсам, қандай яхши иш қила оласизлар? — деди.

— Бизни афв этсангиз, бошқа ичкилик ичмасликка ваъда берамиз. (*Ғаззолий, "Иҳйо"*)

Ҳазрати Умар чиқиб кетаётганида, уй эгалари ичкиликни тўкиб ташлаб, узр сўраб қолишди.

* * *

— Амирул мўминин, бу одамдан шикоятимиз бор.

— Қандай шикоят?

— У қариндошларимиздан бир аёлга оғиз солди. Биз уни уйлантириб қўйдик. Гап шундаки, тўй бўлаётган пайтда унинг соч-соқоли қора эди. Тўй ўтгач, ювингандан кейин оқариб кетди. У бизнинг кўзимизни шамғалат қилиш учун соч-соқолини бўяб олган экан.

Ҳазрати Умар ҳалиги одамга юзланди:

— Буларнинг гапига нима дейсан?

— Нимаям дердим, мўминлар амири, воқеалар улар айтиб бергандек бўлган. Бу аҳволим билан у аёлнинг кўлини сўрасам, беришмасди. Мен у аёлни севардим. Менга шу фикр келди ва уни амалга оширдим.

Ҳазрати Умар ҳалиги одамга тарсаки тортиб юборди:

— Ҳеч кимнинг мусулмонни алдашга ҳаққи йўқ. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Бизни алдаган биздан эмас», деганлар.

Кунларнинг бирида Расули акрам ёмғир ёққандан сўнг бозорга борган, растада буғдой (ёки арпа) сотилаётганини кўриб, унга қўл сукқан эдилар. Ўшанда буғдой усти куруқ, бўлса-да, ости нам чиққан эди. Сотувчидан бунинг сабабини сўраганларида у: «Нам буғдойга харидор келмайди, шунинг учун устини куруқ буғдой билан тузаб қўйдим», дея жавоб берган. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бунга жавобан юқоридаги гапни айтганлар. У одам бошқаларни буғдой билан алдаган бўлса, Ҳазрати Умарнинг қаршисида турган одам соч-соқолини бўяб, бир аёлни алдаган эди. Ҳазрати Умар у одамни олиб келганларга юзланди:

— Шу ҳоли билан бу одамга розимисизлар?

— Йўқ — дейишди.

— Унда никоҳни бекор қиламиз. (*Ғаззолий, "Иҳйо"*)

Ўша одам талоқ қилган аёли бошқа эркакка турмушга чиққунга қадар маълум миқдорда нафақа тўлаб турадиган бўлди. Маҳр эса, аёлнинг ўзида қолди.

* * *

Яна бир кеча Ҳазрати Умар ёлғиз кўча айланаркан, ғалати товушни эшитди. Ўша томонга бориб қараса, бир эркак билан аёл «ўйнашиб» турган эди. Уларнинг турмуш қурмаганлари аниқ эди. Воқеа гувоҳи бўлган Ҳазрати Умар қаттиқ ғазабланди. У кишини кўрган ошиқ-маъшуқларнинг ҳам хушлари бошидан учди. Улар нима қилишни билмай, шошиб қолишди. Кейин ҳам бериладиган жазодан, ҳам одамлар кўз ўнгида шарманда бўлишдан қўрқиб, Ҳазрати Умарга ялина бошлашди. Ҳазрати Умар уларни олдига солиб олиб кетиши ва эрталаб жазосини бериши мумкин эди. Лекин воқеага ўзидан бошқа гувоҳ йўқ эди. Аслида зино содир бўлганига

шубҳа йўқ. Аммо бошқа тарафдан тўрт гувоҳ бўлиш шарт ҳам бор.

Ҳазрати Умарга кечирини сўраб ёлвораётган ошиқ-маъшуклар осонликча кутулиб кетмасликларини билсалар-да, чиқмаган жондан умид дея, ялинавердилар.

— Менга бошқа бунақа ғайри шаръий иш қилмасликка сўз бера оласизларми?

— Берамиз, мўминлар амири!

Улар ёлғон гапираётган эдилар. Зеро, уларни бу ишга ундаган сабаб бартараф бўлмагунча, бу ерда бўлмаса, Ҳазрати Умар билмайдиган бошқа жойда истаганларини қилишлари мумкин эди. Севишганларни бу ишдан қайтара оладиган нарса Аллоҳдан кўрқув эди. Ўша кўрқувгина уларни гуноҳдан қайтара оларди.

— Яна бир марта ушлаб олсам, ўзингиздан кўринг!

— Аллоҳ рози бўлсин, мўминлар амири!

Ошиқ-маъшуклар дуо қила-қила кетдилар.

* * *

Ҳазрати Умар туни билан шу ҳақда ўйлаб чиқди. Қайси тарафдан қаралса ҳам, зино ифлос иш эди. Балки ўшалар оилали одамлардир. Агар шундай бўлса, иккови ҳам оилалари пойдеворига дарз кетказадиган ишга қўл уришган. Оилали бўлмаган тақдирда ҳам эртага ҳароми бола дунёга келади. Шунда бир ҳақиқат юзага чиқди. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам шаҳрида бўлса ҳам, истак шаръий йўл билан қондирилмайдиган бўлса, ношаръий йўл ила амалга оширилади.

Воқеадан қаттиқ таъсирланган Ҳазрати Умар эртасига бомдод намоздан кейин жамоатга тунги таассуротларини айтиб берди:

— Мен ўша ифлос иш содир бўлганига шубҳам йўқ. Ҳукм чиқарувчи сифатида уларга жазо беришга ҳаққим борми?

— Сиз амирул мўмининсиз. Дин аҳкомларини жорий қилиш сизнинг ваколатингиз. Юз берган ношаръий ишга жазо бериш ҳам сизнинг измингизда. Уларга жазо беришингиз мумкин, — дейишди саҳобалар. Шунда Ҳазрати Али гап бошлади:

— Гувоҳлар тўртта бўлмаса, уларни жазолашга ҳаққингиз йўқ. Бундай шароитда уларга жазо тайинласангиз, Қуръон ҳукмларига бўйсунмаганингиз учун сизга ҳам жазо бериш керак бўлади.

Ҳазрати Умар бир оз кутиб, яна ўша саволни ўртага ташлади. Бу сафар ҳам юқоридаги гаплар такрорланди. Ҳазрати Умар Ҳазрати Алининг фикрини афзал топди. Аслида Ҳазрати Умарнинг ўша аёл ва эркакни жазолашга ҳаққи бор эди. Лекин бу ҳолатда ҳукм чиқарувчи шахсий фикри билан чегараланишига замин яратиб берган бўларди. Бу ҳол эса, келажакда олдини олиб бўлмайдиган адолатсиз ишларга йўл очиши, қанчадан-қанча бемаъни қарорларни юзага келтириши, қанчадан-қанча инсонларни азобга қўйиши мумкин эди. Чунки ҳукм чиқариш ваколати берилган кимса пора олиши ва ўзи истаган эркак-аёлнигина жазолаши мумкин эди. Ўша дам ҳаромдан қочиш учун озгина ҳалолдан воз кечадиган ҳукм чиқарувчиларнинг бўлмаслиги ким кафолат бера олади?

* * *

Талха ибн Убайдуллоҳ кечкурун уйига қайтаётган эди. Маҳаллалардан бирида эшик очилиб, ичкаридан новча одам чиқиб келди. Уй Ҳазрати Умарники эмаслиги кундек равшан эди. Ундай бўлса, халифа тунда бу уйда нима қилиб юрибди? Талха кўрмаганга олиб, тез-тез юриб кетди.

Унинг фикру зикри ўша уйда бўлди. Ҳатто эрталаб ўрнидан турганда ҳам ўша манзара кўз ўнгидан кетмасди. «Бунинг тагига етмасам бўлмайти».

Шундай қилинса, номаъкул хаёлдан қутулган бўларди. Кейин кўчага чиқиб, тўғри ўша уй томон йўл олди. Етиб келиб, эшик қоқди. Лекин ҳеч кимса очмади. Талҳа яна эшикни тақиллатди. Ичкаридан аёл кишининг: «Киравер», деган овози эшитилди.

Овоз ниҳоятда титроқ бўлиб, кампир экани маълум эди.

Талҳа ичкарига кириб, бир бурчакда ўтирган кўзи ожиз кампирга кўзи тушди ва шу заҳоти бўшашди:

— Ассалому алайкум, холажон!

— Ваалайкум ассалом, ўғлим!

— Ҳеч кимингиз йўқми?

— Аллоҳдан бошқа ҳеч кимим йўқ.

Оёқлари шол кампирнинг юришга ҳам имкони йўқ эди. Талҳа ичидан зил кетди. Бу зил кетиш бемаъни хаёлларга берилганидан эди.

— Кеча бир киши шу ердан чиқиб кетаётган экан...

— У Умар ибн Ҳаттоб эди. Аллоҳ рози бўлсин, анчадан бери кечалари келиб, уйимни супуриб-сидиради, ётоғимни тозалайди, яна бошқа ишларимни ҳам қилиб кетади.

Жавобдан Талҳанинг қалби ларзага келиб, йиғлаб юборди. Аёл билан хўшлашиб уйдан чиқди.

«Онанинг сендан айрилиб қолсин, Талҳа! Умарнинг айбларини қидириб нимага эришдинг? Сен уйингда маза қилиб дам олаётганингда, Умар кўлидаги асо билан кўча кезади. Мухтожларга ёрдам қўлини чўзиб, тўшакка михланган касалларнинг тагини тозалайди. Сен бўлсанг, Қуръон ҳукмларини сариқ чақага олмай, бировлар нима қилаётганини кузатиб юравер. Бошқалар тақво зинапоясидан кўтарилаверсин», дерди Талҳа ўзига ўзи. Бировнинг айбини қидириш осон. Лекин бировда бир фазилатни кўриб, уни касб қилиш учун анча ҳаракат қилиш керак.

Рамода йили

Бир йили Мадинада кучли қурғоқчилик бўлди. Осмондан бир томчи ёмғир ёғмас, шунинг учун ҳосил ҳам кам эди. Очарчилик оғир тош каби ҳар ёқни эза бошлади.

Ҳатто ёввойи ҳайвонлар ҳам озиқ излаб, одамларнинг ёнигача келди.

Эсаётган шамол кулранг тупроқни ҳавога тўзғитарди. Одамлар ўша йилни «Омур-рамода» (кул йили) деб атадилар. Ҳаёт беҳаловат бўлиб қолди. Бу ҳаловатсизликни кўрган Ҳазрати Умар ёмғир ёғиб, одамлар қайта жонлангунга қадар гўшт, сут, ёғ кабиларни емасликка қасам ичди.

Қасамида собит турган Ҳазрати Умар анча заифлашиб қолди. Юзидаги қизиллик йўқолиб, сарғайиб кетди. Кўрган одам танимас даражада ўзгарди. Бир оз муддат ўтиб, атрофдагилар Ҳазрати Умарнинг ҳаётидан хавфсирай бошлашди. (*Ибн Касир, "Ал-бидоя"*)

Жойлардаги волийларга мактуб жўнатилиб, Мадинадаги аҳвол маълум қилинди ва зудлик билан ёрдам юборишлари сўралди. Рамода йилининг чидаб бўлмас очарчилиги бошланган замон, чор-атрофдаги кўчманчиларга ҳам ўлим хавфи туғилиб, Мадинага келдилар. Ваҳоланки, пойтахтдаги аҳвол ҳам дуруст эмасди. Ҳазрати Умар уларнинг қийналаётганини кўриб, эзилар ва кўпинча кетма-кет рўза тутиб, оқшом озгина зайтун мойи ва қотган нон ейиш билан чекланарди.

Бир кун туя сўйишиб, гўштини одамларга тарқатишди. Ўша туянинг пишган этидан озгина Умарга ҳам келтиришди.

— Нима бу?

— Бугун сўйилган туя гўшtidан сизга ҳам олиб келдик.

— Бу қанақаси? Одамлар очликдан ўлсин-у, мен туянинг энг ширин жойларини паққос тушириб ўтирайми? Унда ростдан ҳам ёмон ҳоким бўлиб қоламан-ку. Олиб кет лаганни. Йарфа!

Ейишга бошқа нарса олиб кел.

Ҳазрати Умарга яна суви қочган нон ва зайтун мойи келтирилди. Нонни олиб, уни эзгилади ва устига озгина зайтундан қўшди.

Ҳазрати Умар емишни кўлида ушлаб бир неча сония ўйланиб қолди, сўнг яна:

— Йарфа, — деди.

— Лаббай, мўминлар амири!

— Манави емишни Самғ оиласига олиб бор. Уч кундан бери уларнинг олдиларига киролмадим, хойнаҳой, ейишга нарсалари қолмаган.

Йарфа ликобни олиб чиқиб кетди.

Ҳазрати Умар эртанги рўзани ҳам сахарликсиз тутадиган бўлди, ҳолбуки, бу таом бугунги рўзаларини очиш учун келтирилган эди. (*Ибн Саъд, "Табақот"*)

Ҳазрати Умар хуфтонни ўқиб бўлиб, хонасига кириб кетар, соатлаб намоз ўқир эди. Йиғлаб туриб гоҳ-гоҳ «Аллоҳим, уммати Муҳаммадни менинг қўл остимда ҳалок қилма», деб дуо қиларди. (*Ибн Саъд, "Табақот"*)

Ўша кунлари айланишга миниб чиққан оти йўлда бўшанди. Ҳазрати Умар ҳайвон ахлатида арпа доналарини кўриб қолиб, ғалати бўлиб кетди.

«Кизик, одамлар очликдан ўляпти, бу ҳайвон эеа, арпа ейди. Йўқ, одамлар ҳаётга қайтиб, ўзларига келмагунича сени минмайман». Шундай деб йўлида давом этди. (*Ибн Саъд, "Табақот"*)

Бир кун олдига қўйилган таомни бадавий билан бирга едн. Таом ҳар доимгидек зайтун мойи ва қотган нон эди. Бадавий мойга нонни кўпроқ ботириб олишга ҳаракат қиларди.

— Мой ўзи озроқ, — деди халифа.

— Мўминлар амири, анчадан бери мой нималигини билмайман.

Бадавийнинг жавоби Ҳазрати Умарга қаттиқ таъсир қилди.

Шу кундан эътиборан, нонга қўшиб ейиладиган озгина мой ҳам дастурхонга қўйилмайдиган бўлди. Ҳазрати Умар баъзан қоринлари ғулдураб қолганда, уни уриб:

— Одамлар яна ҳаётга қайтгунларига қадар сенга бошқа овқат йўқ. Бекорга шовқин солаверма,— деб кўярди. (*Ибн Саъд, "Табақот"*)

* * *

Бир куни Ҳазрати Умарни икки елкасига иккита халта ортиб олган ҳолда кўришди. Халталарга ун солинган эди. Кўлидаги кўзада ёғ. Кўли эса, ёнида борарди. Уларни танимаган одам Ҳазрати Умарни Асламнинг нарсаларини олиб кетаётган хизматкор деб ўйларди.

— Қаерлардан келяпсан, Абу Ҳурайра?

— Бир жойдан.

— Мен билан юр!

Абу Ҳурайра ҳам уларга кўшилди ва юкни бўлишиб олди. Сирор деган жойга етиб келганида, йигирматача тикланган чодирга кўзлари тушди. Чодирдагиларга яқинлашиб, салом беришди.

— Нега буёққа келдинглар?

— Очлик олиб келди бизни.

Кейин одамлар ўлган ҳайвон терисини пишириб, суякларни қайнатиб, ивитиб ейишаётганини айтиб беришди.

Ҳазрати Умар ридоларини ечиб, уларга овқат пиширишга киришди ва аёлларга:

— Сув илимасидан унни солманглар. Кейин оз-оздан қўшинглар ва капгир билан аралаштиринглар. Шунақа қилмасангиз, ун тўппа бўлиб қолади, — деди.

Ҳазрати Умар уларни тўйдириб бўлгач, Асламга етарлича туя келтиришни буюрди.

Туяларга ҳаммаларини миндириб, Жаббона деган жойга олиб келди.

Очарчилик тугагунча, уларнинг ёнига келиб, ахволларидан хабар олиб турди. (*Ибн Саъд, "Табақот"*)

Ҳазрати Умар бир кун уйдан чиқаётиб, фарзандларидан бирининг қўлида қовун кўриб, жаҳли чиқди:

— Бу нимаси? Муҳаммаднинг уммати очликдан ўляпти. Сен бўлсанг қовун еяпсан?

Отасидан гап эшитган бола уйга отилди. Ортидан уйга кирган Ҳазрати Умар:

— Қовунни қаердан олди? — деб сўради.

— Хурмога алишган эдим.

Буни эшитиб, Ҳазрати Умар ҳовуридан тушди. (*Ибн Саъд, "Табақот"*)

* * *

Очарчилик кунларининг бирида Ҳазрати Умар Мадина кўчаларини айланаркан, чанқаб келди ва сув сўраб бир эшикни тақиллатди. Халифани танимаган уй эгаси бир пиёла шарбат кўтариб чиқди.

— Бу нима?

— Асал шарбати.

Ҳазрати Умар қўлларини пиёлага узатолмади ҳам. Зеро, одамлар очликдан ўлаётган бир пайтда асал шарбати ичишга виждони йўл қўймади.

— Худо ҳаққи, киёмат куни ҳисобини берадиган ҳеч нарса ичмайман, — деди.

Кейин хонадон соҳиби сув олиб чиқди. Ҳазрати Умар сувни ичиб, «Аллоҳим, бизни очарчиликдан маҳв этиб, ичимиздаги бу балони даф қил», дея дуо қилди.

Ҳазрати Умар асалнинг мубоҳлиги, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам асал шарбатини севиб истеъмол қилишларини биларди.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Кўшниси оч бўлатуриб, тўқ қорни билан тонг оттирган одам биздан эмас», деганлари у кишининг ёдида. Шу кунларда у зот Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ушбу муборак сўзларини бот-бот эсларди.

Ҳазрати Умар уйкуга ётаркан, мўминлар очлигини ўйлар, уйғонганларида ҳам хаёлларини биринчи бўлиб, яна ўша очарчилик банд этар эди. Ҳазрати Умар Рамода йилида қаттиқ имтиҳондан ўтаётган эди. Ҳеч ким у киши чидаётган нарсага чидолмасди.

Бир куни Мадина кўчаларида айланиб юрганида, қули Аслам кўпчилик айтаётган бир гапни Ҳазрати Умарга айтиб юборди: «Бу бало мўминлар амирининг бошига етади». Бу бор гап эди. Қўл остидагиларга бўлган мурувват ва шафқат туфайли у зот кеча билан кундузнинг фарқига бормай қолди. Ранглари синиқиб, қарашлари ўзгарди. Баъзан тунда масжидга келганлар халифанинг ҳазин овоз билан дуо қилиб ўтирганларига гувоҳ бўлардилар: «Аллоҳим, бизни очарчиликда халок қилма, бу балони устимиздан даф эт!» Қоронғулик буюк ва одил зотнинг кўз ёшларини яширса-да, товушидаи унинг йиғиси қалбдан чиқаётгани сезилиб турарди. Мусулмонларнинг дардларига шерик бўлмаган инсон ҳақиқий мусулмон бўлолмаслиги яна бир бор намоён бўлди.

* * *

Мадинага биринчи бўлиб, Абу Убайда ибн Жарроҳ ёрдам келтирди. Келтирилган озиқ-овқат тўрт минг туяга юкланган эди.

Ҳазрати Умар ўзида йўқ хурсанд. У киши ҳаётдан мамнун ҳолда енгил нафас оларкан, кўзларида ўт чакнарди.

— Ташаккур, Абу Убайда. Буларни ўзинг тарқатишингни иштайман.

Абу Убайда Мадина аҳли ва унинг атрофидагиларга олиб келган нарсаларини тарқатди. Ишни битиргач, хайрлашиш учун Ҳазрати Умарнинг ҳузурига келди.

— Аллоҳ рози бўлсин, Абу Убайда, сенга оқ йўл тилайман, — деб олдиндан тайёрлаб кўйилган пул халтасини узатди.

— Бу нима, Умар?

— Тўрт минг дирҳамлик мукофот.

— Йўқ, буни ололмайман. Мен бу ишни фақат Аллоҳ ризосини кўзлаб қилдим. Дунё молини бериб, ниятимни бузма.

— Олавер, ахир сен тамаъ қилмагансан-ку. Шунинг учун узринг қабул эмас.

— Узримни қабул қил.

Ҳазрати Умар унамади:

— Оласан. Чунки худди шундай воқеа Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан ўртамизда бўлган. Мен олиш ниятим йўқ эди. Лекин у зот тамаъ қилмай ва кўз тикмаган ҳолда олиш мумкинлигини айтган эдилар.

Абу Убайда пулни олди, лекин бундан қувончи ортмади. Кейин тўрт минг дирҳамлик бўлгани учун эмас, самимий туйғулар соҳиби бўлгани учун Аллоҳга ҳамд айтиб, йўлга чиқди Абу Убайда келаётганда Раббул олабийн ризосини истаб йўлга чиққан эди. Ҳозир ҳам кўнглида Аллоҳ ризосидан ўзга талаб йўқ эди. (*"Тарихи Табарий"*)

Абу Убайдадан кейин кетма-кет Мадинага ёрдам карвонлари етиб келди. Ниҳоят, одамлар эркин нафас олиб, юзларига табассум югурди. Бироқ ҳануз кўкда бир парча булут кўринмас, ёмғир ёғай демасди.

* * *

Бошқа шаҳарлардан келган ёрдам Мадинага кирмай туриб, давлат кўриғига олинди, чунки оч қолган одамлар карвонни талаб кетишлари мумкин эди. Ҳазрати Умар қўлларидан келганча бемор ва хасталарни зиёрат қиларди, баъзида ўнлаб жанозаларга дуч келиб, титраб кетарди. (*Ибн Саъд, "Табақот"*)

* * *

Бир кун Ҳазрати Умар шом намозидан кейин минбарга кўтарилиб, жамоатга юзланди:

— Эй одамлар! Раббингизга истиғфор айтиб, гуноҳларингизга тавба қилинг. Унинг карамидан умид узманг. Ундан раҳмат ёмғири сўраб, азоб ёмғиридан сақлашини илтижо қилинг.

Жамоат бу тавсияларни бир неча бор эшитди. (*"Тарихи Табарий"*)

Охири бир кун Ҳазрати Умар ёмғир сўраш учун Мадина аҳлини шаҳар ташқарисидаги намозгоҳда йиғилишни буюрди. Ўзи Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг амакилари Аббос билан етиб келди. Келиб, икки ракъат намоз ўқиди ва:

— Аллоҳим, ёмғир ёғдир,— дея ёлвора бошлади. Бир қўллари билан Аббоснинг қўлини ушлаб олган, кўзларидан эса шашқатор ёш оқар эди. Эғнида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳирқалари бор эди. Бир оз ўтиб уни ечди, теридан тикилган кийимни кийиб, қўлларини дуога кўтарди:

— Аллоҳим, Пайғамбарнинг амакиси ҳурмати ёмғир ёғдиришингни сўраймиз. Бу балони бошимиздан даф қил!

Ҳазрати Умарнинг ёнида Аббос ҳам йиғлаб дуо қиларди.

Узундан-узок қилинган дуодан кейин халқ Мадинага қайтди. Умид ва тушкунликка тўла бир неча кун ўтди. Ниҳоят, узокдан кўринган булутлар одамлардаги тушкунликни бир зумда

тарқатиб юборди. Булутлар тобора яқинлашиб, Мадина тепасига келганда, тиллар шуқр ва ҳамду сано айта бошлади. Зеро, орзиқиб кутилган ёмғир ёғаётган эди.

Ёмғир кутилган натижани бериб, ер сувга қонди. Кўнгли хотиржам бўлган Ҳазрати Умар бадавийларга: «Қани, энди юртингизга қайтинг», деди.

* * *

Ҳазрати Умар очарчилик йилида закот йиғмади, чунки ортиқча молнинг ўзи йўқ эди. Ўғриларга ҳам жазо берилмади, сабаби, ўғирлик очликдан ўлмаслик учун қилинган эди.

Жизя – хирож

Савод вилояти (Куфа ва Басра ўртасида ерлар) фатҳ этилгач, бу ерлар қай тариқа тақсим этилиши баҳсга айланди. Кўпчиликнинг фикрича, Савод ерлари фатҳда қатнашган ғозийларга бўлиб берилиши керак эди. Ҳазрати Умар эса, «Ер халқ қўлида қолдирилиб, жизя ва хирож ундирилсин», деган фикрни билдирди. Чунки шундай қилинсагина, келажак авлодга ҳам фойдали бўларди, аксинча, ғозийлар ва уларнинг фарзандлари бу ерларга эга бўлиб, бошқа мўминларга ҳеч нарса қолмас эди.

Қолганлар: «Модомики, ғозийлар бу тупрокни қон тўкиб, жон бериб қўлга киритган эканлар, демак, у ерларга ўзлари эгалик қилишлари керак. Бир жойда ўтириб, фақат уларнинг ҳаққига дуо қилиш билан чекланган одамларнинг у ерларда қандай ҳақлари бўлиши мумкин? Сиз уларга ўзлари фатҳ этган ерларни бермай зулм қиляпсиз», деган фикрни айтдилар. (*"Қитобул хараж"*)

Қолбуки, Ҳазрати Умар учун зулм бутунлай бегона нарса эди. Тўғри Ҳазрати Умар хато қилиши мумкин, лекин билатуриб бир инсоннинг ҳаққини бермаслик у кишининг хаёлига ҳам келмасди. Зотан, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Аллоҳ таоло ҳақиқат ва рост гапни Умарнинг тилига ёпиштириб қўйган» (*Ибн Можа, "Муқаддима"*), деганлар.

Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам яна Ҳазрати Умар ҳақида: «Умар бир йўлдан юрса, шайтон бошқа йўлдан юради», деган эдилар. (*Бухорий, "Фазоилу асҳабун-набий"*)

Ҳазрати Умар бу гапларнинг нақадар тўғрилигини бир неча бор исботлаб берган. Бундан буён ҳам шу тамойилга амал қилиб: «Инсоният тарихининг тирик адолат биноси», деган эътирофга сазовор бўлди,

Умар эътироз билдирганларга:

— Бу ерларни олиб, бошқаларни ҳайдаб юборсам, чиндан ҳам зулм қилган бўламан. Кўриб турганингиздек, Аллоҳнинг амри билан ғаниматнинг бешдан бирини олдим. Қолган қисмини улар ўртасида тақсимладим. Ушбу ерлар фатҳ қилингандан кейин шаҳар мудофаа ва муҳофазаси учун қўшин бириктирилиши ва уларга маош тўланиши керак. Шунинг учун маҳаллий аҳолидан жизя ва хирож ундирамиз, ўша маблағни мудофаа ва муҳофаза учун сарфлаймиз. Агар сизнинг айтганингизни қилсам, унда қайси қўшин билан у ерни мудофаа қиламиз, уларга қаердан маош топиб берамиз, — деди. Лекин улар қулоқ солишмади.

Охири Ҳазрати Умар юраклари сиқилиб, дуога қўл кўтарди:

— Аллоҳим, Билол ва унинг шерикларининг ҳаққини билдир. (*"Қитобул хараж"*)

Кейин Хашр сурасидаги фатҳ этилган ерлар кимларга тегишли эканини билдирувчи оятларни ўқиди.

Оятларни ўқиб бўлиб, Ҳазрати Умар гапларида давом этди:

— Ўша ерларни бугун уларга тақсимлаб берсак, Аллоҳнинг оятидаги «Улардан кейин келган...» дейилган одамларга нима қолади? Уларнинг ҳаққини ким беради?

Сўнгги савол жавобсиз келди, шу билан бирга эътироз ҳам тинди. Кейин Ҳазрати Умар ерни

ўлчаб, адолат билан солиқ тайинладн ва тадбирли одам борми деб, сўради.

— Бу ишни Усмон ибн Ҳунайф эплайди, — дейишди.

Умар уни чақиришни буюрди.

Шундай қилиб, солиқ йиғиш вазифаси Усмон ибн Ҳунайф билан Ҳузайфа ибн Ямонга топширилди. Ҳазрати Умар уларга адолат билан иш юритишни уқдирди. Шу тариқа икки-ўртоқ йўлга тушди. Усмон Дажла дарёсининг бу тарафига, Ҳузайфа нариги тарафнга йўл олди. Солиқлар миқдори ўша пайтда ер ўлчов бирлиги бўлган жарибга нисбатан белгиланди. Усмон бир жариб узумзорга йилига ўн дирҳам, хурмозорга саккиз дирҳам, шакарқамиш даласига олти дирҳам миқдорида солиқ белгилади. Шунингдек, ҳар бир жариб буғдой даласидан тўрт дирҳам, арпа даласидан икки дирҳам солиқ олинисини тасдиқлади.

Бу солиқнинг номи хирож эди. Киши бошига тўланадиган солиқлар белгиланаётганда, аёллар ва ёш болалар ҳисобга олинмадилар. Эркалар эса, даромадларига қараб уч тоифага бўлинди. Юқори табақадаги эркалар қирқ саккиз дирҳам, ўртақоллар йигирма тўрт, куйи табақадагилар эса ўн икки дирҳам бериши белгилаб қўйилди. Бу солиқнинг номи жизя эди.

Ҳазрати Умар берилган вазифани бажариб ортга қайтган икки дўстни ҳузурига чорлади:

— Умид қиламанки, сиз маҳаллий аҳолига имкониятлари даражасидаги миқдорни белгилагансиз.

Бу гапни айтишдан мақсад эртага ҳисобини бериб бўлмайдиган адолатсизликнинг олдини олиш эди. Зеро, у кишининг мақсадлари давлат ҳазинасини тошириб-тўлдириш эмасди.

Усмон:

— Мен одамлар ҳамма вақт тўлай оладиган даражада солиқ белгиладим. Белгиланган миқдордан ҳам кўпроқ тайинласам бўларди, лекин адолат бўлмасди. Баъзи шароити ёмон фуқароларни солиқдан озод қилдим, — деди.

Ҳузайфа ҳам шеригининг гапларини қайтариб, қўшиб қўйди:

— Уларнинг кўпчилигига ҳиммат қилиб, солиқ, тўлашдан озод қилдим.

Ҳазрати Умар ортиқ савол бермади. Кейинчалик гоҳ-гоҳида Ҳузайфа билан ҳам, Усмон билан ҳам шу мавзуда суҳбатлашиб, имконият даражасидан ташқари миқдорда солиқ олмасликни бот-бот уқтириб турди. Ҳазрати Умар шаҳид қилинишидан тўрт кун аввал улар билан шу мавзуда гаплашиб: «Халифа бўлиб турсам, ироқлик беваларни мендан кейин келадиган халифага муҳтож бўлмайдиган даражада таъминлаб қўйишни ўйлаяпман», деган эди.

Шом, Басра ва Куфа ҳокимлари Ҳазрати Умардан энг ишончли, энг яхши деб билган бир вакилни Мадинага юбориш ҳақида буйруқ олдилар. Ҳокимлар одамларни масжидга тўплаб, халифанинг амрини етказишди. Шомликлар Маън ибн Язидни, Куфа халқи Усмон ибн Фарқодни, басраликлар эса Ҳажжож ибн Аллатни танладилар. Учовлон нега чақирилганларидан беҳабар ҳолатда Мадинага йўл олди. Дикқатга сазовор жойи учови ҳам Бани Салама қабиласидан эди. Мадинага етиб келишгач, Ҳазрати Умар уларни қаршисига ўтқазиб:

— Сизларни солиқ йиғувчи этиб тайинламоқчиман. Зулмдан, одамларнинг энг яхши молларини олишдан йироқ бўлинглар, уйда сути ёки гўшти учун боқилаётган ва бўғоз қўй-эчкиларни олманглар. Насл олишга боқилаётган кўчқорларга ҳам тегманглар. Қари, кичик жуссали ҳайвонлардан олинглар. Семиз, наслдор ҳайвонларни олманглар, — деди.

Бу тавсиялар Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламнинг асҳоби киромга қолдирган билим ва тавсияларига асосланган эди. У зот закот йиғувчиларга бу йўлда баъзи нарсаларни тайинлаган эди. Хусусан, Яманга волий бўлиб жўнаётган Муоз ибн Жабалга «Одамларнинг энг яхши молларини олишдан йироқ бўл», деганлари ханузгача Умарнинг қулоқлари остида жаранглаб турарди. (*"Китобул хараж"*)

Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам бир куни закот йиғувчилардан бири семиз ва етилиб турган туяларни олиб келганини кўриб:

— Ўзингни ҳам, закот берганни ҳам маҳв этдинг, — дега лекин ҳалиги одам:

— Расулуллоҳ мен буларнинг ҳар бирини иккита озғин эвазига олдим, — деганидан сўнг, у зот:

— У ҳолда зарари йўқ — деб хурсанд бўлган эдилар.

Расулуллоҳнинг закот йиғаетганда мол эгаларининг манфаатларига бу қадар эътиборли бўлишлари саҳобийларда қуйидаги фикрнинг туғилишига сабаб бўлди: «Закот олаётганда ҳаддидан ошган ва мол эгасининг энг қимматли молини олган инсон закотга тўсиқ бўлган билан баробардир». (*"Китобул хараж"*)

* * *

Шом, Куфа ва Басрадан энг ишончли одамлар сифатида чақирилган вакиллар халифанинг ўғитларини қулоқларига қуйиб олиб, Мадинадан чиқдилар. Шаҳарларига етиб келгач, волийлар уларга ёрдамчи берди ва Усмон ибн Ҳунайф билан Ҳузайфа ибн Ямон белгилаб кетган солиқларни йиғиб олишди. Тўпланган пуллар дарҳол Мадинага жўнатилди. Ҳазрати Умар яна Куфа ва Басрадан ўн киши чақиртирди. Ҳар икки шаҳардан иккитадан тўрт киши халифа ҳузурига кириб чиқди.

Ҳазрати Умар:

— Закот ва зиммийлардан олинаётган бошқа солиқларда адолатсизликка йўл қўйилмаяптими? Бу ҳақда нима дейсиз? — деб сўради.

Бу саволни беришдан мақсад олдиндан белгиланган миқдордан ортиқ олинмаяптими, солиқ тўлаётганлар молларининг энг яхшисини беришга мажбур қилинмаяптими, шуларни билиш эди. Савол ортида «Билмасдан ҳам хато қилиб қўйманг. Давлатни ўйланг. Амирул мўминин ҳақида нотўғри фикр уйғотадиган гапларни гапирманг», деган ният йўқ эди.

У зотнинг нияти зулм ёки ноҳақликка йўл қўйилган бўлса, адолат қилиб, ҳақни эгасига қайтариш эди. Ҳазрати Умар уларнинг ростгўй бўлишлари ва бўлаётган воқеаларни аслидагидек етказишларини талаб қилди.

— Йўқ мўминлар амири, адолатсизлик бўляпти, дея олмаймиз.

Ҳазрати Умар аввал илк тўрт киши билан суҳбатлашиб, кейин бошқаларни чақирди. Уларга ҳам юқоридаги саволларни берди. Қолганлар ҳам шерикларининг гапини такрорлади. Шу тариқа халифа келганларнинг барчаси билан шу мавзуда суҳбатлашиб чиқди. Бу мисли кўрилмаган воқеа эди. Давлат раҳбари воқеалар ривожини шахсан кузатиб, ўз халқи олдида ҳисобот берар эди. Ўз навбатида, бу ҳол халқнинг ҳам давлатга бўлган ишончини орттирарди.

Ҳазрати Умар бир куни семиз, катта елинли қўйни кўриб қолди.

— Бу ҳам закотга олиними?

— Қўй эгаси уни ўзи рози бўлиб бермаган бўлса керак. Одатардан молларини тортиб олманг, — деди.

* * *

Кунларнинг бирида Мадинага Тағлиб қабиласидан бўлган одам келди. Уст-бошидан унинг мусулмон эмаслиги кўриниб турарди. У халифани қаердан топишни сўради ва одамлар айтган жойга йўл олди. Ҳазрати Умар бадавийни кўриб:

— Гапир дардингни, — деди.

— Мен Тағлиб қабиласиданман. Отимга солиқ тўлаш учун Зиёд ибн Ҳузайрга учрадим. Отимни йигирма минг дирҳамга баҳолади. Кейин: «Истасанг, минг дирҳамни тўла, истасанг, сенга ўн тўққиз минг берайлик-да, отни бизга қолдир», деди. Мен отимни адолат билан йигирма мингга нархлаганлари учун минг дирҳам солиқни тўлаб, у ердан кетдим. Лекин ишларимни битириб, ўша шаҳарга қайтиб борсам, яна солиқ тўлашни талаб қилишди. Уларга отимнинг

солиғини тўлаб бўлганимни айтсам ҳам, унашмади. Вазиятни ўзингизга тушунтириб бериш учун бу ёкка келдим.

Ҳазрати Умар бадавийнинг гапларини эшитиб хафа бўлиб: — Битта отдан икки марта солиқ олинмайди-ку! — деди. Ҳалиги одам у зотнинг: «Дарҳол буйруқ ёз. Бу одамнинг ҳаққига хиёнат қилинмасин», дейишини кутди. Лекин Ҳазрати Умар индамай, яна ўз ишлари билан машғул бўлди. Тағлиблик киши халифа ҳузуридан чиқаркан, келганига афсусланди. Буёғи борадиган жойи, шикоят қиладиган одами йўқ эди. У энди шунча йўл босиб келганига куйсинми ёки ноҳақлик туфайли тўлайдиган минг дирҳамигами? Йўлда кетаркан, ўзига ўзи «Одил халифа деганлари шу бўлса, золими қандай бўларкан?» деди. Иккинчи марта отига солиқ тўлаш учун Зиёднинг олдига борди. Зиёд эса жавобан шундай деди:

— Ол пулингни. Сен аввалроқ солиқ тўлаган эдинг. Бадавий севиниб кетди.

— Ўзингиз икки марта олмоқчи эдингиз-ку!

— Тўғри, лекин халифадан келган буйруққа кўра, бир йил ўтмай туриб, иккинчи марта солиқ олиш мумкин эмас. Ундан кейин, сендан узр сўраймиз.

Тағлиблик ҳаммасини тушунди. «Халифа кўп гапиргандан кўра, амалда қилишни афзал биладиган одам экан.

Ҳазрати Умар вақтни бой бермасдан юқоридаги амрни юбориб, бу одам етиб келмасдан Зиёдни огоҳлантирган эди. Ҳолбуки, ўша пайт Ҳазрати Умар: «Сен насрониймисан? Тўлайвер», дейиши мумкин эди. Ҳозир бир кўнгил забт этилди. Ким билади, бу адолат яна қанча кўнгилларни ўзига ром этган? Бадавий қисқа фурсатда бир қарорга келди:

— Мен халифанинг динига кириш учун нима қилишим керак?

У айтилганидек аввал ғусл қилди, кейин шаҳодат калималарини айтиб, икки ракъат намоз ўқиди.

* * *

Ҳазрати Умар одатига кўра Мадинани айланаркан, бир тиланчини учратди. Бечора қариб, кўзлари кўр бўлиб қолган эди. Ҳазрати Умар чаққон бориб, унинг билагидан олди:

— Тўхта-чи, биродар, қайси диндасан?

— Яхудийман. Ўзинг кимсан, нега сўраяпсан?

— Мен Умар ибн Хаттобман. Қани айт-чи, не сабабдан тиланчилик қилиб юрибсан?

— Шунга мажбурман. Акс ҳолда, гарданнимдаги жизяни тўлашга қурбим етмайди.

— Мен билан юр!

Ҳазрати Умар тиланчини олдига солиб, уйига олиб келди. Унинг қорнини тўйғазди ва қўлига садақа қилиб, озгина пул ҳам тутқазди. Тиланчини кузатиб кўяркан, Ҳазрати Умар унинг ёнига бир одамни қўшиб, Байтулмолга юборди ва:

— Бу одам ва шу қабилардан хабар олиб турунглари. Уларни ўз ҳолларига ташлаб қўйсан, инсофдан бўлмайди, — деб тайинлади. Бундан буён қария фақирлардан солиқ олмасликни буюрди.

Бир куни Тоифдан мактуб келтирдилар: «Асаларичилар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга тўлаган солиқларини бизга тўлашмаяпти, устига устак қутиларини қўриқлашимизни ҳам талаб қилишяпти».

Ҳазрати Умар уларга қуйидагича жавоб ёзди: «Улар Расулуллоҳга ўн меш асалдан бир мешини солиқ сифатида тўлар эдилар. Агар улар шуни тўлашда давом этмасалар, сиз уларнинг қутиларини қўриқлашингиз шарт эмас».

* * *

Ҳазрати Умар Басрага сув келтиришга Маъқул ибн Ясорни масъул қилиб тайинлади. Режага кўра, дарёдан анҳор қазилиб, ҳам ичишга, ҳам суғоришга сув келтирилиши лозим эди. Анҳор қазилди. Бу ҳашарда, айниқса, волий Абу Мусонинг вакили Зиёд бин Убайд жонбозлик кўрсатди, кўп меҳнат қилди. Анҳорнинг дарёга уланадиган жойини қазиб, сувни очиб юбориш Маъқул ибн Ясорга топширилди.

Ҳазрати Абу Бакрнинг ўғли сувнинг оқиш тезлигини ўлчаш учун отга миниб кутиб турди. Анҳор очилиши билан у ҳам отини ниқтади. Шамолдек елаётган от шиддат билан оқаётган сув билан ёнма-ён кетаётгандек эди. Одамлар бу ҳолатни завқу шавқ билан кузатиб турарди.

Анҳорга «Маъқул ариғи» деб ном берилди. (*Ибн Саъд, "Табакот"*)

Кейинчалик одамлар Зиёднинг анҳор қазилдаги жонбозликларини унутдилар. Ўшандан кейин Зиёд бир одамнинг кўлига минг дирҳам пул бериб, анҳор бўйлаб одамлардан унинг номини сўраб чиқишни буюрди. Ким: «Бу Зиёднинг ариғи», дейдиган бўлса, унга ўша пуллар бериларди. Афсуски, халқ орасида ҳеч ким Зиёд кутган жавобни бермади.

Ислом оламида янги қози

Ҳазрати Умар бир от сотиб олди. Уни синаб кўриш учун бир одамга берди. Синалаётган от югурган маҳалда қоқилиб, шикастланди. Ҳазрати Умар отни эгасига қайтармоқчи бўлди, чунки савдолашилаётганда «ёқмаса олмайсиз» деган келишув бор эди. Лекин отнинг эгаси унамади: «Мен отни берганимда, у соппа-соғ эди», деди. Икковлари ўртасида тортишув юзага келгани боис, кимдир масалани ҳал қилиб бериши керак эди.

— Майли, ўртадаги масалани ҳал қилишга одам тайинлай қол. От эгаси бу таклифни бажону дил қабул қилди.

— Мен ироқлик Шурайхнинг ҳукм чиқаришини истайман.

Ҳазрати Умар, бу ерда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг бир неча саҳобалари бор, нега улардан бирини танламадинг, демади.

Умрида биринчи маротаба кўриб турган бу кўса киши олдига даъвогар сифатида ўтирди. Исми Шурайх бўлган бу одам икки тарафни ҳам диққат билан тинглади. Сўнг:

— Агар сотган одам синашга рози бўлиб, воқеалар ривожини шундай тус олган бўлса, унда унинг даъво қилишга ҳаққи йўқ. От унинг рухсатисиз синаб кўрилган бўлса, унда зарарни қоплаш харидорнинг бўйнига тушади, яъни, отни қайтаролмайди, — деб ҳукм чиқарди.

Ҳазрати Умар отни синаш шарти билан олмаган эди. Ҳукм у зотнинг зиддига чиқди.

Бошқа бир ривоятда Шурайх Ҳазрати Умарга: «Сиз отни соғ ҳолда олган эдингиз, соғ ҳолда қайтаришингиз керак», деган.

Ҳазрати Умар Шурайхнинг адолат мезонларига риоя қилиб, ҳар икки тарафни ҳам тинглаб, ҳаққоний ҳукм чиқаришига эътибор берди ва унинг бу хатти-ҳаракатини олқишлади. Шурайх ҳукм чиқариб бўлгандан кейин, халифа ўзини танитди ва:

— Сен мен излаган одам экансан. Сени Куфага қози қилиб тайинлайман. Дарҳол вазифанга кириш, — деди. (*Мавлоно Шиблий, "Асри саодат"*)

Шурайх вақтни ўтказмасдан ишга киришди. У бу вазифани эллик уч йил бажарди. Шу давр мобайнида тўлиқ ишончга сазовор бўлди, чунки адолат чизигидан бир қадам ҳам нари хатламади. Қариб қолгани туфайли ишдан бўшамоқчилигини айтганда ёши юздан ошиб қолган эди. Ҳажжож унинг истеъфосини қабул қилди. Шурайх сўнгги кунларини дам олиб ўтказди. У жуда ақлли, ўта ростгўй ва одобли инсон эди. Ҳазрати Али унга: «Сен арабларнинг энг яхши қозисан», деганида муболаға қилмаган эди. (*Мавлоно Шиблий, "Асри саодат"*)

Ислом адолатини ўрнатишда унинг ҳам ўзига ярашг ўрни бор эди.

* * *

Бир куни Ҳазрати Умар Шурайхга мактуб ёзди: «Ҳал қилаётган бирон масаланг борасида, аввало, Аллоҳнинг китобига мурожаат қил, ҳукми ундан ол. Мабодо, ундан алоқадор ҳукми топмасанг, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам чиқарган ҳукмларга қара. Ундан ҳам топа олмасанг, солиҳ инсонлар ва одил имомларнинг фатволари орасидан қидир. Улардан ҳам фойдалана олмасанг, ихтиёр ўзингда. Истасанг, мен билан кенгаш. Менинг фикримча, бундай ишларни мен билан бамаслаҳат қилганинг маъқул. Саломлар бўлсин сенга, Шурайх». (*Ибн Ҳажар, "Ал-исоба"*)

* * *

Кунларнинг бирида Убай ибн Каъб билан Ҳазрати Умар ораларида тушунмовчилик келиб чиқди. Улар қозига боришга қарор қилишди. Ҳоким (ҳукм чиқарувчи) Зайд ибн Собит Ҳазрати Умарга нисбатан ҳурмат кўрсатиб:

— Келинг, мўминлар амири, — деб юборди.

Ҳазрати Умар муомаладан ранжиди.

— Бундай муомала ён босишга ва кейинчалик адолатдан четланишга олиб боради. Мен бу ерда Умар ибн Хаттобман, — деди.

Ҳеч ким бу маҳкамага бой бериш учун келмайди. Даъвони ютиб чиқиш одамга қувонч бағишлайди. Ҳатто қозини ўз тарафига оғдириб олиш учун жаҳонда қанчадан-қанча чўнтаклар кўриб, қанчадан-қанча поралар берилган. Ҳозир эса, даъвогар ўзига қилинаётган муомаладан истиҳола қилиб, икки тарафга ҳам тенг муносабатда бўлишни талаб этяпти.

Масала баён қилинди. Даъвогар Убай ибн Каъб Ҳазрати Умарни айблаб, ўзининг ҳақлигини исботлашга тиришди.

Зайд унга:

— Ўзингнинг ҳақлигингга далил келтир, — деди. Лекин Убай етарли далил келтиролмасда, бўш келмай:

— Унда Умар менинг ноҳақлигимга қасам ичсин, — деди.

Аслида бу гапни қози айтиши керак эди, чунки Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Даъвогар далил келтириши керак. Даъвогар далил келтиролмасда, инкор қилувчи қасам ичиб ўзини оқлайди», деган эдилар.

Убайнинг бу таклифи Зайдга ёқмади. Халифага — Ҳазрати Умардек инсонга қарши бундай гапни қабул қилишга виждони йўл қўймади. Динда одоб деган нарса ҳам бор. Ҳазрати Умардек одам қандай шароитда бўлмасин, бировнинг ҳаққига тажовуз қилишлари мумкин эмасди. Анчадан бери танийдигани у зот ҳақни эгасига қайтариш учун бутун умрини сарфлаб, адолатни маҳкам ушлаш учун ҳар қандай жонфидалиқларга тайёр эди. Энди Ҳазрати Умарга бундай муомала қилиш тўғри эмасди. Зайд Убайга юзланди:

— Амирул мўмининга қарши бунақа таклиф киритма.

Ҳазрати Умар:

— Сенинг олдинда халифа билан оддий одам бир хил ҳуқуққа эга бўлмагунича ва тенг кўрилмагунича тўғри ҳукм чиқаролмайсан, — деди (*Ибн Қайюм Жавзийя, "Иъламул Муваққиний"*).

Бундан кейин маҳкамада нималар содир бўлгани бизга номаълум. Фақат Ҳазрати Умарнинг ўзини бундай тутишини шундай изоҳлаш мумкин: буюк ва одил халифа даъво билан чиқишдан кўра, муҳокама (ҳукм чиқиш жараёни) адолат билан бўлишини кўпроқ истарди.

* * *

Ҳазрати Умар Зайд ибн Собитдан ҳам, Шурайҳдан ҳам илмлироқ эди, уларга устоз бўлишига, ибрат кўрсата олишига шубҳа йўқ эди. Убай билан тортишиб қолган масалани ҳам Зайд чиқарадиган ҳукм ёки Шурайҳнинг қозилигисиз ҳал қилишга илми етарди. Аммо даъвони маҳкамада кўриб, у ердаги иш юритиш тарзини назорат қилиш ва қозиларни синаб кўриш ниятида эди. Шу ўринда Ҳазрати Умарнинг шаҳар волийлари ва қозиларига порага муҳтож бўлмайдиган даражада маош тайинлаганларини эслатиш жоиздир. (*Мавлоно Шиблий, "Асри саодат"*)

* * *

Сўнгра Ҳазрати Умар бозор ва савдо расталарини ҳам қаттиқ назорат остига олди. Катта нарх кўйиб сотиш, тарозидан уриб қолиш ва бошқа нохушликларнинг олдини олиш мақсадида Абдуллоҳ ибн Утбани муҳтасиб (назоратчи) қилиб тайинлади. Абдуллоҳ бу вазифадан ташқари, шахс ва жамият ҳуқуқларини назорат қилиш мақсадида шаҳарни тез-тез тафтиш ҳам қиларди. Масалан, давлат ва жамиятга оид ернинг бир одам томонидан эгалланишига қарши турар, ҳайвонига кўтаролмайдиган юкни ортган ёки бешафқат калтаклаганларга танбех берар, мабодо гапи ўтмаса, Ҳазрати Умарга мурожаат қилиб, ҳақиқатни қарор топтирар эди. Бу мансабда Самра бинти Наҳик исмли аёл ишлагани ҳам маълум. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам эса ёшлик чоғларида бозор ва савдо расталарини айланиб, шароитни кузатган, керак пайтда кўлидаги асоси билан одамларни жазолаган бу аёл Ҳазрати Умар даврида ҳам ўз ишини давом эттирган.

Ҳазрати Умар инсоний меъёр билан рисоладагидек яшамайдиганлар учун Ислом тарихида илк бор қамоқхона ташкил қилди. У киши яхши иморатга эга бўлган Сафвон ибн Умайянинг уйини тўрт минг дирҳамга сотиб олиб, уни «Ҳазо ва тавфиқ уйи»га айлантирди. Кейин бошқа шаҳарларга ҳам мактуб ёзиб, худди шундай қилишни буюрди. Мақсад бировни қийнаб, озодликдан маҳкум қилиш эмас, балки бировларнинг хотиржамлигини бузаётган, ҳурриятларига дахл қилаётганларни тарбиялаш эди. Ундайлар жамиятдан четлатилмаса, зиёнлари кўпайиб кетарди. Бутун шаҳар тинчлигини таъминлаш учун хотиржамликка таҳдид солаётганларни қамоққа тиқишдан ўзга чора йўқ эди.

Авваллари қамоқхоналар фақат жиноятчилар учун эди. Қози Шурайҳ, кейинчалик қарзни тўлашни чўзиб юборганларни ҳам қамади. Бу орада неча марталаб шароб ичган Абу Миҳжан саксон дарра ейишдан ташқари, ҳибсда ҳам ўтириб чиқди. (*Мавлоно Шиблий, "Асри саодат"*)

Ҳаётда фақат кўсалигидан нолиган Шурайҳ адолатни соқолдан устун кўярди. У кундан-кунга обрўси ортиб, ташаккурларга сазовор бўлди ва буюк инсонлар сафидан жой олди. Вафот этганида эса адолат тимсоли, кучли олим йўқотилганидан одамлар аччиқ кўз ёши тўкдилар.

Биринчи китоб тугади.

Номаълум маҳбуб

Ҳазрати Умар кечалари Мадинани айланиб завқ олардилар. Чунки бу шаҳарнинг ҳар бир кўчасида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан боғлиқ хотиралари бор эди. Ҳар замонда сеvimли Пайғамбар билан ўтказган кунларини эслаб, у зотни худди ёнларидагидек ҳис қилардилар. Зеро, севган севилган билан ёнма-ёнди.

Баъзан ой нури ҳам бўлмаган тунларда Умарни ёлғизлатмаган, ўзини унуттирмаган Зот борки, эртага Унинг олдида ҳисоб беради. У Умарнинг шу дамда қандай фикр ва ҳиссиётлар билан айланиб юрганини унинг ўзидан яхши билади. Қудрати чексиз, илми ва раҳмати барчани қамрайдиган Зот сеvimли Расулига юборган китобида шундай деган: "Қаерда бўлсангизлар ҳам, У сизлар билан биргадир". (*Ҳадид сураси, 4-оятдан*)

Қаерда бўлмасин, Аллоҳ билан биргаллигини ҳис қилиб турган одамлар орасида Ҳазрати Умарнинг ўзига хос ўринлари бор. Чексиз қудрат соҳиби бўлган буюк Парвардигорга нисбатан бўлган бу тақво ҳеч ким йўқ жойларда Ҳазрати Умарни кўп йиғлатган...

* * *

Шундай ҳислар билан тунда шаҳар айланар эканлар, Ҳазрати Умар бир аёлнинг овозини эшитиб қолдилар:

— Сутга озгина сув қўшайлик, қизим.

— Онажон, амирул мўминин: "Сутга сув қўшманглар", деган.

— Амирул мўминин бу ерда йўқ. У сенинг нима қилаётганингни ҳам билмайди.

— Сиз ҳақсиз, онажон. Амирул мўминин нима қилаётганимни кўрмаяпти. Лекин Аллоҳ кўриб турибди-ку!

Ҳазрати Умарнинг этлари жимирлаб, кўзларига ёш келди.

Қиз Қуръон тарбиясини олган, Аллоҳдан кўркув ва Унга муҳаббатни қалбига жо қилган эди. Бунақа қизни кундузи чироқ ёкиб кидириб топиш душвор. Бинобарин, бунақа қизлар учун бор-йўғингни сарфласанг, бу йўлда бир умр тер тўксанг ҳам, кам эди. Инсоният ҳақиқий масъулиятини шундай фикрларга эга бўлибгина билиши мумкин.

Фарзанд онасидан одоб ўрганиши керак, лекин онасига одоб берган бу қиз Ҳазрати Умарнинг тамойилларига роса мос келарди. Чунки одамлар Ҳазрати Умарнинг: "Мен учун энг маҳбуб инсон адолатга зид иш тақлиф қилинганида, манфаатли бўлишига қарамасдан, рад эта олган инсондир", деганларини эшитишган эди. Мана, ўша мафтун бўлган маҳбубни топиб турибдилар. У киши ўзларида йўқ севиниб кетдилар. Дунёда шундай инсонлар борлигидан кўнгиллари кўтарилди.

Онасига танбеҳ берган қиз ташқарида воқеани кузатиб, ҳаққига дуолар қилиб турган халифани сезмадиям.

Ҳазрати Умар шу кеча Қуръоннинг "Қаерда бўлсангизлар ҳам, У сизлар билан биргадир", оятининг ҳаётдаги тафсирини кўриб, буюк Парвардигорга ҳамду сано айтдилар. Ана шу биргалик ни билиш қоронғу, амир кўрмайдиган жойлардагина билинади.

Ҳазрати Умар овоз соҳибаси кўрмадилар, унинг кимлигини ҳам билолмадилар. Аммо у қиз: "Мўминлар, шак-шубҳасиз, оға-инидирлар" (*Ҳужурот сураси, 10-оятдан*), оятига кўра, Ҳазрати Умарнинг қариндошидир.

Ўша тун Ҳазрати Умар одмигина ётоқларига ётарканлар, тинимсиз шу оятни такрорлаб, Аллоҳ билан бирга эканини ҳис қилиш қувончини ҳис этдилар ва кўнгилларини кўтарган ўша овозни эшитгандек бўлдилар.

* * *

Эртасига бомдодни ўқиб бўлиб, биринчи қилган ишлари кечаги уйни топиш бўлди. Уй соҳиби у кишини эҳтиром билан қарши олиб, иззат-икром кўрсатди. Ҳазрати Умар даставвал кечаги овоз соҳибаси турмуш қурганми, йўқми шуни сўрадилар.

— У ҳали турмушга чиқмаган, мўминлар амири.

Жавобдан Ҳазрати Умарнинг бошлари кўкка етди. Ҳеч бир тужжор савдо-сотифидан қанча фойда олса ҳам, бу даражада хурсанд бўлмаса керак.

— Унда кизингни ўғлим Осимга сўрамоқчиман.

— Бош устига. Бу нарса оиламиз учун шарафдир, мўминлар амири. (*Абдуллоҳ ибн Абдулҳаким "Сийрати Умар ибн Абдулазиз".*)

* * *

Биз Ҳазрати Умарнинг энг севимли ва жонларидан ортиқ кўрган келинларининг, ҳатто, исмини ҳам билмаймиз. У ҳақда Ҳазрати Умарнинг бошқа хотиралари ҳам бўлиши керак эди. Таассуфки, тарихчилар бу ҳақда етарлича гап айтмаганлар.

Маълум нарса шуки, бу келиннинг Умму Осим Лайло исмли қизи бўлган. Лайло эса, келажакда оламини ўз адолати билан безайдиган яна бир амир Умар билан Абдулазизнинг онасидир. Бошқача қилиб айтганда, Умар ибн Абдулазиз Ҳазрати Умарнинг ўғиллари Осимнинг набирасидир. Ота тарафдан бобоси эса, машҳур Марвон ибн Ҳакимдир. Аллоҳ ҳар нарсага қодир. У бир кун келиб, Марвон билан Ҳакам Умарнинг наслини бирлаштириб, дунёга адолат тимсоли бўлган Умар ибн Абдулазизни берди.

* * *

Абу Бакра Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан ҳаётларининг охиригича икки йилида танишган эди. У Тоиф камали пайтида Пайғамбаримизнинг: "Биз тарафга ўтган қуллар озод бўлади", деган эълонларини эшитиб, кечаси қалъадан арқонга осилиб тушган ва мусулмонлар тарафга ўтиб кетган эди. Яна ундан ташқари, Ислон лашқарига сафига саксон нафар қул ҳам қўшилган.

Мўминлар асл исми Нуфай бўлган бу одамни "Абу Бакра" деб чақира бошладилар. Шу тариқа унинг асл исми унутилди, унинг ўзи ҳам "Абу Бакра" деб чақирганларга: "Нега исмим билан чақирмаяпсиз? Ҳар ким ўз номи билан чақирилиши керак", деб танбех бериб ўтирмади ва бунга қўниқиб кетди.

Шу дамгача отаси уни тан олмаган, Мусайянинг ўғли сифатида отасининг уйида қул бўлиб вояга етган эди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг эълонларидан хабар топгач, фурсатни кўлдан бермай, тезда бир қарорга келди. У қалъа деворидан арқонга осилиб, пастга тушаркан, кетидан отаси Ҳорис етиб келди:

— Кетма. Сени ўз номимга оламан. Ўғлим бўласан!

— Энди кеч! — деди у.

Унинг ортидан эргашиб келаётган иниси Нофиъ эса отасининг таклифини қабул қилиб, қалъада қолди. Тунгача Ҳориснинг қули бўлган Нофиъ тонгни унинг ўғли бўлиб оттирди.

Абу Бакра шундан кейин чин мусулмон бўлишга интилди. Отаси ҳам бир йилдан кейин Ислонни қабул қилган эса-да, у Расули акрамнинг ёнларида қолишни афзал билди, Тоифга қайтмади. Кейинчалик содир бўлган нохуш воқеалар ҳам Абу Бакранинг иродасини бука олмади.

У Ҳазрати Умар даврларида ота бир синглиси Сафийа ва куёви Утба ибн Ғазвон билан биргаликда Басра шаҳрини қурувчилар гуруҳига қўшилди ва ўша ерда қолиб кетди. Куёви

вафот этгач, унинг ўрнига Муғийра ибн Шўъба Басра волийси этиб тайинланди. Лекин Абу Бакра Муғийранинг охирги қилган ишидан қаттиқ хафа бўлди. Чунки...

Бир куни Абу Бакра Нофиъ, Шибл ва Зиёдлар (булар унинг ё она тарафидан, ё ота тарафидан укалари эди) билан суҳбатлашиб ўтираркан, шамол эсиб, дарпардани кўтариб юборди. Абу Бакра уни ёпиш учун ўрнидан турганида, кўзлари катта-катта очилиб кетди. Чунки қарама-қарши уйнинг ҳам дарпардаси кўтарилиб, ичкаридаги бор-йўқ нарса кўзга ташланиб қолган эди.

— Буёққа каранглар! Мен кўраётган нарсани сизлар ҳам кўряпсизларми?

У ерда Муғийра бир аёл билан қовушиб ётарди.

— Ким у аёл?

— Уми? Умму Жамил.

Умму Жамилнинг эри Ҳажжож ибн Убайд Сақафий ўлган эди.

...Муғийра пешинни ўқиб бериш учун меҳробга йўл олаётганида, Абу Бакра уни тўхтатди:

— Сен бу аҳволинг билан имомликка ўта олмайсан!

— Аҳволимга нима қилибди? Нега ўта олмас эканман?

— Сенинг бир оз олдин нима қилганингни кўрдик, Муғийра! Абу Бакра ишни шундоқ қолдирмади. У Ҳазрати Умарга мактуб ёзиб, Муғийра ибн Шўъбани зино қилаётганини кўргани ва гувоҳлар ҳам борлигини билдирди.

Мактубни олган Ҳазрати Умар, ўз навбатида Абу Мусо Ашъарийга хат жўнатдилар: "Сени шайтон измига солиб болалаган жойга юбормоқдаман. Ўзинг билган шарият аҳкомларига қатъий амал кил, ҳеч нарсани ўзгартирма. Йўқса, Аллоҳ сени ўзгартиради". Абу Мусо ҳам жавоб хатини ёзиб: "Менга Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам саҳобаларидан бириккитасини қўшиб юборинг. Чунки улар менинг кўз очиб кўрганларим. Улар худди таомнинг тузи кабидирлар. Зеро, тузсиз таомда маза бўлмайди", деди.

Ҳазрати Умар унинг ўзи истаган саҳобийни олиб кетишига рози бўлдилар.

Абу Мусо Анас ибн Молик, Имрон ибн Ҳусайн, Ҳишом ибн Амр ва бошқалардан иборат 29 кишилик гуруҳ билан Басрага йўл олдилар. Уларнинг қўлларида Муғийра ва Басра халқига ёзилган мактублар бор эди.

* * *

Кутилмаганда Муғийра пойтахтга чақирилиб, Басрага янги волийлар тайинланди. Муғийра Мадинага етиб келиб, Ҳазрати Умар билан кўришди. У устидан шикоят тушганини англади. Изидан Абу Мусо жўнатган гувоҳлар ҳам шаҳарга кириб келишди.

Даставвал, Абу Бакра ўрнидан туриб, Муғийранинг Умму Жамил билан зино қилаётганини кўрганини айтди ва қасам ичди. Ундан кейин Нофиъ, Шибл ҳам қасам ичди. Навбат Зиёдга келди. Агар у ҳам тўғри гувоҳлик берса, Муғийрага муҳаққаж жазо тайинланар эди. Муғийра юраги бўғзига келар даражада, ҳаяжон ичида эди. Бошқалар ҳам қаттиқ ҳаяжонланарди.

Ҳазрати Умар нима дейишга ҳайрон бўлиб турган йигитчага қараб, уни эшитишга тайёр эканликларини билдирдилар.

Зиёд:

— Бир одамни кўрдим, — деб гап бошлаб, унинг зино қилаётгандаги ҳолатини айтиб берди.

Ҳазрати Умар бошқалардан сўраганлари каби ундан ҳам:

— Сурмадоннинг ичига қалам киргани каби аниқ кўрдингми? — деб сўрадилар.

Зиёд акалари қасам ичиб, "Ҳа", жавобини берган бу саволга у "Йўқ", деб жавоб берди.

Муғийра терга ботиб, ҳатто бўшаниб юборай деб ўтирарди. Ичига тўлиб кетган ҳавони беихтиёр ташқари чиқарди.

Абу Бакра ва бошқа гувоҳлар юзида норозилик аломатлари пайдо бўлди. Зиёд аравани қуруқ

олиб қочиб, охирида гапириб юборган эди.

Балки у Муғйиранинг котиб бўлгани сабаб шундай йўл тутгандир? Балки ростдан ҳам акаларидек воқеани аниқ кўрмагандир?

Ҳазрати Умар:

— Аёлни танийсанми? — деб сўрадилар.

— Йўқ. Лекин кўрсам, танийман.

Ҳазрати Умар Зиёднинг "Йўқ" деганини Муғйиранинг оқланишига етарли деб баҳоладилар ва Зиёдга:

— Сен бир чеккага чиқиб тур, энди, — дедилар.

Зиёд четга чиқди. Абу Бакра билан укалари номусли одамга тухмат тошини отганлари учун саксон дарралик жазога тортилдилар. («*Тарихи Табарий*»)

Абу Бакра бундан хафа бўлмади, аксинча, хурсанд бўлди. Чунки виждони тоза эди. Бу ҳақсиз жазога, шубҳасиз, ажр бор. Зотан, у ёлғон гапирмади, тухмат қилмади. У фақат иниси Зиёднинг ғалати гаплари туфайли калтак еди.

Қизиқ, Зиёд кўрганини тўлиқ айтиб бермагани сабаб оғалари айбсиз дарра егани учун виждони қийналганмикан? У эса, бир чеккада ўтириб, оғалари қай тариха жазога тортилганларини томоша қилишдан бошқасига ярамади. Ҳолбуки, виждони қийналганида:

— Тўхтатинг калтаклашни. Воқеа, ҳақиқатдан, улар айтгандек бўлган, — дер эди.

Энг ёмони, ҳаммаси дарра уриш билангина тугаб қолмасди. Энди улар одамлар орасидаги ҳурматини йўқотиб, "тухматчи" деган ном олади, ҳеч бир ишда уларнинг гувоҳлиги қабул қилинмайди. Бошқача қилиб айтганда, улар бир неча ижтимоий ҳуқуқлардан маҳрум бўлишади.

Бир тарафдан, шундай қилиш керак ҳам эди. Бировни зинода айблаган одам тўрт гувоҳ билан воқеа тафсилотларини аниқ сўзлаб бера олмаса, қози ҳам исбот учун қаттиққўллик қилмаса, кўп оилалар номуси топталиб, ҳар қандай одам бир-иккита ёлғончи гувоҳ топиб келиб, тухмат қилишлари мумкин.

Абу Бакра саксон даррани еб бўлиб ўрнидан турди.

— Гувоҳлик бераманки, бу одам зино қилган, — деб қўли билан Муғйирага ишора қилди.

Ҳазрати Умар хизматчиларга:

— Ушланглар буни, ётқизинглар, — деб буюрдилар.

Шунда Ҳазрати Али ўртага тушдилар:

— Унга яна жазо беролмайсиз, амирул мўминин.

— Нега?

— Чунки унинг гапини яна бир бор гувоҳлик деб қабул қилсангиз, гувоҳлар сони тўрттага етади. Унда Муғйиранинг зонийлигини тасдиқлашиб, уни жазолашга тўғри келади. Агар буни аввалги гувоҳликнинг такрори десангиз, унинг жазосини олиб бўлди.

— Сен ҳақсан, Али. Мен хато қилдим.

Ҳазрати Умар хизматчиларга Абу Бакрани қўйиб юборишни буюрдилар. Муғйира ўзини тутолмай, Абу Бақрага ташланмоқчи бўлди.

— Рухсат этинг, амирул мўминин, шу қулваччаларнинг таъзирини бериб қўй.

Ҳазрати Умар шиддат билан унинг йўлини тўсдилар:

— Аллоҳ унингни ўчирсин, эй сўқир кўз! Сен тек тур! Валлоҳи, гувоҳлик тўлиқ бўлганида ўзинг таъзирингни ердинг, — дедилар ва Абу Бақрага юзландилар:

— Тавба қил, бундан кейин гувоҳлигингни қабул қилай. ("*Тарихи Табарий*"; *Ибн Асир*, "*Ал-комил*"; "*Ёқубий тарихи*")

— Йўқ — деди Абу Бакра, — тавба қилолмайман. Чунки мен ёлғон гапирганим йўқ. Бировга тухмат ҳам қилмадим. Шунинг учун ўзимни ёлғончи деб ҳисобламайман. Унда ўз номусимни топтаган бўламан. Гувоҳлигим қабул қилинмаслиги мен учун муҳим эмас.

Энди Абу Бакра умрининг охиригача инсоний ҳуқуқлари чекланган одам сифатида яшаб,

баъзида гувоҳлик учун чақирилганида ҳам "Мен гувоҳлиги қабул қилинмайдиган одамман", деб рад қилди.

Нофиъ ва Шибл Ҳазрати Умарнинг таклифларини қабул этиб, тавба қилишганини билдиришди.

Тўрт оға-ини яна Басра томон йўл олдилар. Зиёд бундан буён ҳам Басранинг янги волийига котиб қилишда давом этди. Бироқ, оғаси Абу Бакра билан ўрталарига совуқчилик тушиб, бир умр ярашмадилар.

Зиёд бу воқеани яхши эслаб қолди. Чунки кейинроқ унинг бошқа отадан экани айтилганида, у виждон товушини бостиришга уринди.

Муҳим мактуб

Ҳазрати Умар Басра волийлигига янга тайинланган Абу Мусо Ашъарийга мактуб ёздилар. Фақиҳлар катта аҳамият берган ва Исломда ҳукм чиқариш усулларининг асли ва асоси кўрсатилган ушбу мактубда одил раҳбар шундай деганлар:

"Абу Мусо, ҳукм қилиш Аллоҳ китобидаги фарз ва Расулуллоҳнинг суннатлари эканини биласан. Сенга даъво билан келганларида, уни чуқур англаб, кейин ҳукм чиқар ва уни ижро эт. Зеро, ижроси таъминланмаган ҳукмнинг баён қилиш билан чекланишидан наф йўқ.

Даъвогарларни ҳузурингда баробар кўр. Ҳар икки тарафга бир хил муомала қил. Юз ифоданг иккала тарафга бир хил бўлсин. Токи, обрў-эътиборлиси сенинг ноҳақликка йўл қўйишинга умид қилмасин ва, айни чоғда, заифроқ тараф адолатингдан ноумид бўлмасин.

Даъвогар даъвосини далиллар билан исботлаши лозим. У исботлолмаган тақдирда даъвони инкор қилган тараф қасам ичиб ўзини оқлаши керак.

Мусулмонларни ҳақ-ҳуқуқлари таъминлаган ҳолда ўзаро яраштириб қўй. Аммо Аллоҳ ҳаром қилганни ҳалол деган ва ҳалолни ҳаром деганлар билан муроса қилиш асло мумкин эмас.

Бирор одам ҳали йўқ, нарсани даъво қилса ёхуд далили узоқдалигини айтадиган бўлса, унга мухлат бер. Даъвосини исботлай олса, ҳаққини ато эт. Исботлай олмаса, унга ҳукм чиқариш ўзингга ҳавола.

Узоқдаги далил учун мухлат берилса, кейин эътироз пайдо бўлмайди.

Мабодо чиқарган ҳукмингга шубҳа қилган ёки ҳақиқат бошқа ёқда эканини англаган тақдирингда ҳақ ҳукмни танлашдан сени ҳеч нарса қайтармасин. Чунки ҳақиқат азалийдир. Вақтинча яширин қолса-да, бир куни ошкор бўлади ва ҳеч бир нарса уни инкор қилолмайди. Ҳақиқатга қайтиш эса, ботилда қолиб кетишдан яхшироқдир.

Барча мусулмонларнинг гувоҳликларини қабул қил. Фақат ёлғончилиги исботланган ёки шаръий жазо сифатида гувоҳлик бериш ҳуқуқидан маҳрум бўлган кишилар бундан мустасно. Шунингдек, қариндошлик ва қул-хожалик муносабатлари туфайли гувоҳликлари қабул қилинмайдиганлар бор. (Яъни, фарзанд отаси, қул хожаси фойдасига гувоҳлик бериши мумкинлиги эҳтимоли бор.) Булардан бошқа барча мўминларнинг гувоҳлиги қабул қилинади.

Бандаларнинг ниятлари ва ички дунёларини буюк Аллоҳнинг ўзи баҳолаб, ўзи ҳукм чиқаради. Далил билан исботланмаган ва қасам билан тасдиқланмаган ишга жазо берилмайди (яъни, буларнинг ҳукми Аллоҳга ҳавола).

Агар сенга Қуръон ва суннатда ҳукми айтилмаган даъво билан келсалар, аввал, уни яхшилаб тушуниб ол. Кейин у масаланинг Қуръондаги ўхшашлари билан таққосла ва ўшанга қараб ҳукм чиқар. Аллоҳ ҳузуринда макбул, ҳақиқатга яқин эканига кўнглинг чопса, ҳукм чиқар.

Ғанимларни муҳокама этаётганингда қаҳр-ғазаб, бепарволик қилма. Даъвогарга ҳам, айбланувчигаям азият етказма. Бировга паст ва бегона назар билан боқма. Чунки ҳақиқатни юзага чиқариш учун муҳокама қилиш муҳим вазифадир. У Аллоҳнинг мукофотига васила бўлади ва ҳукм чиқарувчи учун шарафдир.

Нияти холис ва самимий инсон, зарарига бўлса-да, ҳақиқатга интилса, Аллоҳ у орқали одамлар орасидаги ишларни ислоҳ этади ва тартибга солади. Ким ўзида йўқ, фазилатни бордек кўрсатишга уриниб, риёкорлик қилса, Аллоҳ унинг айбини очиб, хор этади. Чунки Аллоҳ бандаларидан холис ва самимий ният билан, суннатга мос қилинган амалларнигина қабул этади. Сен Аллоҳнинг бу дунёда берадиган ва охират учун ҳозирлаб қўйган неъмат ва мукофотлари ҳақида нима деб ўйлайсан? (Яъни, улар буюк ва қийматлидир.)

Вассалому алайкум ва раҳматуллоҳ". (Ибн Қаййум Жавзий, "Иъламул муваққийн")

* * *

Абу Мусо Хайбар фатҳидан кейин Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан бирга бўлган эди. У Ҳабашистондан қайтган мўминлар билан Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам хузурларига борганида, Хайбар қалъаси кўлга киритилиб, ғалаба нашидаси сурилган эди.

Қайтаётганида бир тепаликни ошиб ўтган баъзи саҳобалар поёнсиз уфқ ва юксак чўққиларни кўрган ва Оламлар Яратувчисини эсга олиб, баланд овозда такбир айтиб юборган эдилар. Шунда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам уларга:

— Ўзингизни тутинг. Сизлар узоқдагиларга ёки қарга эшиттира олмайсизлар, — деганлар. Кейин ёнларида кетаётган Абу Мусонинг "Ла ҳавла ва ла қуввата илла биллаҳ", деб кетаётганини кўриб:

— Абдуллоҳ — дея чақирдилар.

— Лаббай, Аллоҳнинг Пайғамбари!

— Сенга жаннат ҳазиналаридан бирини айтайми?

— Албатта, Аллоҳнинг Расули.

— У "Ла ҳавла ва ла қуввата илла биллаҳ" калимасидир.

Абу Мусонинг Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан боғлиқ илк хотираси шу эди. Шундан сўнг Набийи ақрам билан яна тўрт йил бирга бўлди.

Энди Абу Мусо пойтахтдан анча узоқ бўлган Басра халқини Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам келтирган диннинг асосларига таяниб бошқариш вазифасига тайинланди.

* * *

Ҳазрати Умар Абу Мусога яна бир мактуб ёздилар: "Қайси кун бўлишидан қатъий назар, ҳақиқ еб кетилганларни қабул қил ва уларни тингла. Адолатни қарор топтир, токи фосиқлар сендан кўрқсинлар. Сен ҳам уларни кўздан қочирма ва истаган вақтингда уларнинг таъзирини бериб қўйишга тайёр тур.

Жоҳилият давридагидек, қабилалар ўртасида адоват бўлиши мумкин. Кимдир бўлар-бўлмасга қабиласини ёрдамга чақираверса, билгинки, бу чақирув шайтондандир. Уларни Аллоҳнинг амрига бўйсунушга даъват қил. Уларга: "Сиз қабилангизга эмас, Аллоҳ ҳукмига чақиринг", де. Кўнгуларича уларга қилич ялонгочлаб тур.

Берилган неъматга шукр ва ҳамд айтиб яша. Одамлар орасида хушмуомалалик ва дўстона алоқани мустаҳкамлашга ҳаракат эт. Кечиринч билан кучни ҳамоҳанг қил! Соддадил бўл ва одамларни севиб, улардан ёрдамнинг аяма.

Менга келган хабарларга кўра, Дабба қабиласидан бўлганлар: "Яшасин, Дабба халқи", деб жоҳилият даврининг қичқириқларини айтиб юришганмиш. Уларга бу бақир-чақирлари яхшилик олиб келмайди, менимча. Мактубим сенга етиб борганида, уларга тушунтир. Агар қайтишмаса, уларнинг жазоларини бер ва бир-бирларига етолмайдиган жойларга кўчириб юбор.

Мўминларнинг жанозасида қатнаш, беморларни зиёрат қил. Уларнинг ишлари билан қизиқ.

Эшигинг уларга доим очиқ турсин. Чунки сен ҳам уларнинг бирисан. Аллоҳ уларга юкламаган оғир масъулиятни сенга юклади.

Яна менга келган хабарларга кўра, сенда ва оилангда мусулмонларда йўқ озиқ-овқат, кийим-кечак ва уловлар бор эмиш. Эҳтиёт бўл, Абдуллоҳ ибн Қайс, бутун дарди еб-ичиб семириш бўлган, лекин семириши фақат ажалини тезлаштирадиган хайвон каби бўлма. Шунини яхши билки, волий йўлдан озса, фукаро ҳам адашади. Инсонларнинг энг бадбахти эса, инсонларни бадбахтликка бошлаган, уларга ёмонликда ибрат бўлган одамдир.

Вассалом". (Ибн Абду Раббих.)

* * *

Шу ўринда Табарийнинг куйидаги ривоятини келтириб ўтиш жоиз.

Четдан келганлардан Ҳазрати Умар:

— Волий беморингизни бориб кўрадимиз? Қулларингиздан ҳол-аҳвол сўраб, дардини эшитадимиз? Иш билан келганлар унинг эшиги олдида сарғайиб турмайдими? — деб сўрарди.

Агар салбий жавоб берилса, дарҳол ўша волийни ишдан олиб ташларди.

Дабба ибн Миҳсон

Абу Мусо Ашъарий Басрага волий бўлганидан кейин хутбаларда Аллоҳ таолога ҳамду сано айтар, Расулulloҳ соллалoҳу алайҳи ва салламга саловоту саломлар йўллар, кейин Ҳазрати Умар шаънини мадҳ қилар эди.

Бир куни Дабба ибн Миҳсон Абу Мусонинг ёнига келди.

— Нега хутбаларингда Абу Бакрни зикр қилмайсан, — деб у зот билан боғлиқ бир қанча хотираларини айтиб берди.

Ҳазрати Абу Бакр ҳақларидаги унинг бу эътирози Абу Мусога ёқмади. Балки Дабба, кўполдағал муомала қилгандир. Абу Мусо Ҳазрати Умарга хат ёзиб, Даббанинг устидан шикоят қилди. Мактуб унинг хутбадан норозилиги ҳақида эди. Ҳазрати Умар жавоб хати йўллаб, ўша одамни Мадинага юборишини сўради.

Бир куни Ҳазрати Умар усти-боши чанг, хорғин одамни учратиб қолдилар. Салом-алиқдан кейин, йўловчи халифага сўз қотди:

— Мен Дабба ибн Миҳсонман. Басрадан келяпман.

Ҳазрати Умарнинг юзлари буришиб, энсалари қотди:

— Сенга мархабо, демайман. Хуш келибсан, ҳам деёлмайман. Ўз оилангдагидек ҳурмат кўрасан, деб ҳам айтмайман.

Йўловчига бунақа кутиб олиш ёқмади. Бошқа бировга ҳам ёқмаслиги аниқ эди. Ҳазрати Умардек адолати билан шуҳрат қозонган зотдан бу сўзларни эшитиш, айниқса, оғир эди.

Абу Мусога даъвогар сифатида қаралди. Лекин Дабба айбдор сифатида тингланиши керакмасмиди? Фақат шикоятчининг гапи билан чегараланиб, шикоят қилинувчининг жазоланиши адолатни синдириш бўлади. Шикоят қилувчи қандай жиддийлик, диққат ва сабр билан эшитилса, устидан шикоят тушганга ҳам шундай муомала қилинсин, дея йўриқнома жўнатган шахсан Ҳазрати Умарнинг ўзлари эмасмиди?

Дабба астойдил хафа бўлди. Нима бўлса бўлар, дея ичидагиларни тўкиб солди.

— Сиз хуш келибсан, демасангиз ҳам роҳат ва хузурни берадиган Аллоҳдир. Оила масаласига келсак, у ҳам муҳим эмас, чунки менинг оилам йўқ. Ҳеч кимим йўқ. Ҳеч кимим, ҳеч вақоим йўқ, Лекин сиздан бир нарсани сўрамоқчиман: айбим бўлмай туриб, нимага асосланиб, мени ўз юртимдан чақириб олдингизу нима сабабдан бундай кутиб оляпсиз? Аллоҳ олдида бунинг ҳисоби берилмайдими?

Ҳазрати Умардек одамга бундай муомала қилиш, бундай савол бера олиш учун инсонда катта жасорат бўлиши ёки йўтадиган ҳеч нарсаси бўлмаслиги керак эди.

— Нега менинг волийимни хафа қилипсан? У билан нимани келишолмаяпсан?

Дабба енгил тин олди.

— Келинг, айтиб берай. Сизнинг волийингиз Аллоҳга ҳамду сано айтади, Расулуллох соллаллоху алайҳи ва саллам саловоту салом йўллайди, кейин сизни мақтай бошлайди. Унга Ҳазрати Абу Бакрни эслатиб: "Нега жуда кўп фазилатлари бўлган одамни зикр қилмаяпсан?" дедим. Гуноҳим шу. Ўртамизда бошқа англашилмовчилик бўлгани йўқ.

Шу гапнинг ўзи Ҳазрати Умарга етарли эди. У киши хато қилганларини тушуниб етдилар. Аввал бу одамни эшитиб, кейин гапирадиганини гапириш кераклигини ўйлаб, қилган ишидан пушаймон бўлдилар.

— Валлоҳи, сен ҳақсан. Аллоҳ сени кечирсин, мени афв этасанми?

Ҳазрати Умар буларни чин дилдан айтаётганларини кўзларидан оқаётган ёшдан ҳам билса бўларди. Ҳамма ҳам хато қилиши мумкин, у киши ҳам инсон бўлиб янглишган эдилар, лекин хатосини дарҳол тан олдилар. Зотан, Аллоҳ муттақий бандаларини "улар хатоларида туриб олмайдилар", деган маънода мадҳ этган.

Дабба ҳеч иккиланмасдан: "Аллоҳ мўминлар амирини кечирсин", деди.

Ҳазрати Умар сўзларида давом этдилар:

— Валлоҳи, Абу Бакрнинг бир куни ва бир кечаси, Умарданам, Умарнинг оиласиданам хайрлидир. Сенга унинг бир куни ва бир кечасини гапириб берайми?

— Ҳа, мўминлар амири, гапириб беринг.

У зот Ҳазрати Абу Бакрнинг Набийи Акрам соллаллоху алайҳи ва саллам билан ҳижрат йўлидаги ғорда ўтказган бир кечалари ва Расулуллох вафот этган кундаги ҳолатларини гапириб бердилар, Ҳазрати Абу Бакрнинг ўшанда эришган даражаларини сўйладилар.

Сўнгра Абу Мусога қилган иши ёқмаганини айтиб мактуб ёздилар.

Дабба бир оз дам олгач, хотиржам юртига кайтди. У қайтаркан, оловдек тез аланга оладиган, лекин ҳақни севган, адолатни тиклаш учун ҳар қандай фидокорликка тайёр инсон ҳақида ўйлаб кетди.

Бу воқеа Ҳазрати Умарнинг ҳам хотираларида муҳрланиб қолди. Бу ерда жасорат аҳамиятли эди. Дабба Ҳазрати Умарга ҳақиқатни айтмай, жим туриб, ҳақини нариги дунёга олиб кетса ҳам бўларди. Аммо бу иши одамларга ибрат бўлди. Ҳақиқат порлаганда унга чексиз эҳтиром кўрсатадиган Ҳазрати Умарнинг содиқликлари бу воқеа билан янада мустаҳкамланди. Зеро, Ҳазрати Абу Бакрнинг вафот этишлари у зотнинг ҳақлари топталишига сабаб бўлмаслиги лозим эди. Ўзидан билимдиларга Ҳазрати Умардек катта эҳтиром кўрсатадиган инсон бошқа йўқ бўлса керак.

Бир маст одам

Ҳазрати Умар соқолини силаб ўйга толдилар. Қаттиқ жаҳли чиқиб, ўзларини зўрға босиб турардилар. Чунки ҳозир рамазон ойи эди. Лекин у кишини асабларини ўйнаётган, лол қолдирган ва ўйлашга мажбур қилган нарса бу эмасди. Қаршисида турган сурбет одам куппа-кундузи ичиб олган эди. Ичганига гувоҳ қидириб юришнинг кераги йўқ, чунки оғзидан шароб ҳиди анқигандан анқирди. У гапираётганида бемалол гапиролмас, устига-устак оёқда туролмайдиган аҳволда эди.

— Жазосини берайликми?

— Йўқ, ҳозирча қўя туриг. Уни уришдан фойда йўқ. Нега таёқ еганини англайдиган ҳолга келиб олсин.

Мақсад уни ёмон ишидан пушаймон қилиш эди. Чунки бир гуруҳ одамлар олдида

шармандали иши учун жазо олса, кейинги сафар қадахни ўйлаб кўтаради. Аксинча, маст одам фақат калтак еган бўлиб чиқади, нега калтакланганини ҳам билмаслиги мумкин.

Орадан бир неча соат ўтиб, ҳалиги одамнинг хуши бошига келиб, сўзга кириб қолди бинойидек. Ҳазрати Умарнинг амрлари билан қамчи келтирилди. Лекин қамчи у зотга ёқмади:

— Жудаям енгил ва юмшоқ экан.

Иккинчисини қаттиқ деб рад этди. Ўртача қаттиқликдаги қамчи келтиришди ва ўшаниси унга маъқул бўлди.

— Ураётганда қўлтиқ ости кўринадиган даражада қўлингни кўтарма, юзи, боши ва таносил (жинсий) аъзоларига урма, — деб огоҳлантирдилар Ҳазрати Умар.

Чунки мақсад душмандан қасос олаётгандек уриш эмасди. У шароб ичгани туфайли мана шундай қаттиқ жазо олаётганини билса кифоя эди. Лекин юмшоққина қилиб уриш ҳам мумкин эмасди.

Саксон дарра уриб бўлинди. Ҳазрати Умар қамчилаган одамга юзланди:

— Яна йигирма дарра урасан. Бу рамазонда ичганининг жазоси. (*"Китобул хараж"*)

Калтакдан кейин бояги одам кўйиб юборилди. Энди биров унга "ичма" дейишига ҳожат йўқ эди. Зеро, еган дарралари унга етарли насихат бўлди.

Исми номаълум бу инсон кейин яна ичган-ичмаганлигини билмаймиз. Билганимиз кейинроқ Ҳазрати Али ҳам рамазон ойида ичган одамга худди шундай жазони берган эди. (*"Китобул хараж"*)

Масжидул Ҳарамнинг кенгайтирилиши

Ҳижратнинг 17 йили ражаб ойида Ҳазрати Умар Зайд ибн Собитни ҳузурларига чақирдилар ва:

— Мен умра қилмоқчиман. Сени ўрнимга қолдираман, — дедилар. Сўнг Маккага отландилар.

Маккага яқинлашганларида бир чўпонни учратдилар ва салом бериб:

— Менга битта қўй керак, сотасанми? — деб сўрадилар.

— Сота олмайман.

— Нега?

— Чунки мен фақат чўпонман, сурувнинг эгаси эмасман.

— Яхшиси, қўйни сотиб, пулини ол. Хўжайинингга бўри еб кетди, дейсан, тамом—
вассалом.

— Йўқ, бундай қилолмайман.

— Хўп, фойдали таклиф олдинг, нега қабул қилмаяпсан?

— Раббим мени кўриб, суҳбатимизни эшитиб турибди. Унга нима деб жавоб бераман?

Жавоб Ҳазрати Умарни йиғлатди. Излаганлари айни шу инсон эди. У мард, ҳалол ва дунё учун охиратини сотмаган инсон. Мана Аллоҳга бўлган муҳаббатнинг инсонни олиб чиқадиган даража ва мартаба намунаси.

— Сен кимнинг чўпонисан? Поданинг эгаси ким?

Ҳазрати Умар пода эгасини билиб олиб, чўпон билан хайрлашдилар. Чўпон эса, икки дақиқа аввал хиёнат қилишни таклиф этган, лекин унинг жавобидан йиғлаб юборган баланд бўйли сийрак сочли бу одам ортидан хайрат билан тикилиб қолди (Ҳазрати Умар эҳромда бўлганлари учун бошлари очиқ эди).

Чўпон у зотни танимади ҳам. Унинг азиз кишилигини фақат нуроний юзи ва самимиятга тўла кўзларидан билган бўлса, бордир. Чўпон ёнида хизматчию кўриқчилари бўлмаган Ҳазрати Умарни таниши ва Амирул мўминин дея мурожаат қилиши ақл олмайдиган ҳолдир.

Ҳазрати Умар Маккага етиб боргач, пода эгасини чақиртирдилар:

— Ўша чўпонни сотиб олишни истайман.

— Уни сизга ҳадя қиламан, мўминлар амири. Лекин нега уни сотиб олмақчисиз, шуни билмоқчиман.

Ҳазрати Умар бўлган воқеани айтиб берди. Кейин ҳалиги қулни чақиртиришди. Чўпон қаршисида бир кун аввал учратган одам билан хўжайинини кўриб шошиб қолди.

— Энди амирул мўмининга тегишлисан, менга боғлиқлигинг қолмади.

"Менга йўлда сохтакорликни таклиф қилган шу одам амирул мўмининми?!" деб юборишдан ўзини зўрға тийиб қолди. Зотан, унинг гапиришига ҳожат йўқ, эди. Ҳазрати Умар:

— Сени Аллоҳ ризоси учун озод қиламан, энди эркинсан, — дедилар.

У қулоқларига ишонмай қолди. Кеча ўзи Аллоҳ ризоси учун ҳалоллик қилган эди. Бугун эса, уни Аллоҳ ризоси учун озод қилишяпти.

Юзларидан мамнуният ёғилиб:

— Аллоҳ сиздан рози бўлсин, мўминлар амири! — деди. ("*Ихйюу улумиддин*")

Ҳазрати Умар умрани адо этиб, Махрама ибн Навфал, Азҳар ибн Абду Авф, Хувайлид ибн Абдул Уззо ва Саид ибн Йарбуларни чақириб:

— Сизларга Масжидул Ҳарам чегарасини билдирувчи тошларни янгилаш вазифасини топшираман, — дедилар.

Маккада Ҳаром ҳудуди бор. Бу ҳудудда уришиш, ов қилиш ва дарахт кесиш ман қилинган. Бу ерда жанг ҳам олиб борилмайди. Бу жойлар пайғамбар Иброҳим алайҳиссалом тарафидан Жаноби Мавлонинг ваҳий ва илҳоми билан белгиланган, кейинрок, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам уни янгилаганлар. Шамол Ҳаром ҳудудини белгилаб турувчи тошларни кум билан қоплаб, вақт ўтиши билан кўринмай қоларди. Тошлар вақти-вақти билан янгиланмаса, бу ҳудудни билиш қийинлашиб, ҳатто билинмай кетарди. Шунинг учун бу ишни ҳудудни яхши билган тажрибали одамлар амалга ошириши керак эди.

Тўрт биродар буйруқни бажариш учун ишга киришдилар.

Ҳазрати Умар шу йили Каъба атрофини ўраб турувчи Масжидул Ҳаромни ҳам кенгайтиришга қарор қилдилар. Чунки йилдан-йилга ортиб бораётган ҳожиларга масжид кичиклик қилаётган эди.

Шу мақсадда Масжидул Ҳарамга кўшни яшовчилар билан учрашиб, уйларини сотиб олиш истагини билдирдилар. Лекин одамлар бунга унашмади. Улар Каъбадан узоқлашишни ишташмаётган эди. Жоҳилиятдаки, катта аҳамият беришган Каъбадан энди Ислом даврида айрилсинларми?

Лекин бошқа йўл йўқ эди. Ҳазрати Умар ҳам уларнинг дилларига озор бериб, уйларини тортиб олиш учун бу қарорга келмаганлар. Зеро, беш-ўн кишини хафа қилиб ҳам бу ишни қилишлари мумкин эди. Мабодо, бу ишни қилмасалар, ҳар йили кўплаб мусулмонлар қийналади, ҳатто ҳаж арконларини бажаролмай қолишлари ҳам мумкин.

Ҳазрати Умарнинг амрлари билан, уйлар бузилиб, эгаларига белгиланган нархдан юқорирок пул берилди. Лекин улар олишмади.

— Бу пулни истаган вақтингизда олиш шарти билан Байтулмолга қўяман, — дедилар Ҳазрати Умар.

Шундай қилиб, Масжидул Ҳаром қисқа муддатга бўлса-да, ҳожиларга кифоя қиладиган ҳолга келтирилди.

Яна бир масала "Мақоми Иброҳим" номли тошнинг ҳолати ҳақида эди. Бу тош Иброҳим алайҳиссалом Каъбани қураётганларида ҳавоза учун ишлатилган, Аллоҳнинг қудрати билан у зотнинг муборак оёқлари шу тошга ботган эди. У ўша замонлардан хотира бўлиб, ҳатто Қуръонда ҳам алоҳида зикр қилинган.

Ҳозирча эса, Каъбада турар, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳам унга тегмаган эдилар. Энди ҳожилар сони ортиб бориши билан, бу тош атрофида тирбандлик вужудга келиб,

тавоф қилишда қийинчилик туғдирарди. Ундан ташқари, тавофдан кейин одамлар бу тошга яқин жойда намоз ўқиб, "Иброҳимнинг турган ўрнини намозгоҳ қилиб олинг", (*Бақара сураси, 125-оятдан*) деган амрни бажармоқчи бўларди.

Ҳазрати Умар улуғ саҳобийлар билан кенгашиб, тошни Каъбага нисбатан жойлашган чизиғи бўйича узоқроққа кўчиртирдилар. Бугунги кунда Мақоми Иброҳим Каъбадан ўн беш қадамлар нарида турибди.

Бошқа ривоятга кўра, Ҳазрати Умар Мақоми Иброҳим ўрнини зулҳижжа ойида ҳажга келганларида ўзгартирганлар. (*Ибн Касир, "Ал-бидоя"*)

* * *

Бир неча киши Ҳазрати Умарнинг ҳузурларига келиб:

— Амирул мўминин, биз Макка ва Мадина орасида сув бўйида яшаймиз. Сув бор жойга уй қуришга рухсат берсангиз, — дейишди.

— Йўловчилар сояда дам олишлари ва сувдан фойдаланишларига имконият яратиб, уларга ҳалақит қилмайсизлар.

— Хўп, бу шартни қабул қилдик, — деб чиқиб кетишди. (*Ибн Асир, "Ал-комил"*)

* * *

Мадинадаги Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг масжидлари ҳам кичиклик қилиб қолди. Чунки жамоат кундан-кунга ортиб борарди. Бу ерда ҳам муаммонинг ечими масжид атрофидаги уйларни сотиб олиб, масжидга қўшиб юбориш эди. Ўша уйлардан бири Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг амакилари Аббосники эди. У кишига белгиланганидан кўпроқ пул таклиф қилинса-да, сотишни ҳеч истамадилар.

Охири иш қозига ҳавола қилинди. Ҳазрати Умар одатларидан чекинмаган ҳолда ҳакам танлашни қаршиларидаги одамга қолдирдилар. Аббос розийаллоҳу анҳу Убай ибн Каъбни танладилар. Икковлон бориб, Убайга воқеани айтиб беришди. Убай ҳар икки тарафни ҳам тинглаб бўлгач, ҳукм чиқардилар:

— Аббосни рози қилишингиз керак. Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам масжидларига бўлса ҳам, эгасининг розилигисиз ҳрч бир уйни қўшиб ололмайсиз.

Икковлари ҳам ташқарига чиқишди. Аббос Ҳазрати Умарга ўгирилдилар:

— Ўша уйни мен Аллоҳ ризоси учун баҳш этдим, эвазига ҳеч нарса керакмас. (*Шиблий, "Асри саодат"*)

Аббоснинг бу хатти-ҳаракати тушунарсиз эди. Уйни Аллоҳ ризоси учун баҳш этадиган бўлса, Ҳазрати Умарни овора қилишдан мақсади нима эди? Ёки у киши баҳш этмоқчи бўлди-ю Ҳазрати Умар унамадиларми? Ёхуд Ҳазрати Умар уйни арзон-гаровга сотиб олмоқчимидилар?

...Масжид етарли даражада кенгайтирилди. Фақат уммул мўмининлар — оналаримиз уйлари масжидга туташ қолдирди.

Тамим Дорий Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам даврларида бажарган масжид қандилларини ёқиш ишини Ҳазрати Умар замонларида ҳам давом эттирди.

Бу орада Мадинага бир оз миқдорда ёғоч келтирилди. Уни одамларга бўлиб берилса, жуда оз улушдан тушар, бирор ишга яратиш маҳол эди. Шунинг учун Ҳазрати Умар ёғочни масжидда ўтин қилиб ёқиб, ундан барча фойдаланишини истадилар ва масжидга олдирилди.

Масжид ичига аввал Ақиқ ўлкасидан келтирилган бўйралар, кейин намаат тўшалди. Шундай қилиб, масжид анча кенгайиб, ибодат қилишга бир мунча қулай шароит яратилди.

* * *

Жума кунларининг бирида Ҳазрати Умар минбарда хутба ўқиётган эдилар, кўзлари эшикдан кирган одамга тушди. У киши Ҳазрати Усмон эди. Хутбаларини бўлиб, Ҳазрати Усмонга юзландилар:

— Одам шу пайтдаям келадими, Усмон?

Ҳазрати Усмон далада ишлаётганларини, азонни эшитишлари ҳамано таҳорат олиб келганларини айтганларида, Ҳазрати Умар хайрат ва жаҳл ичра қолдилар. У киши Ҳазрати Усмондек дўстлари шундай кунда диққатлироқ ва зийракроқ бўлиши керак, дея ўйлаган эдилар. Зеро, у оддий Усмон эмас, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам севган, хурмат қилган, икки қизларини берган Ҳазрати Усмон эди.

— Демак, шунчаки таҳоратми? Ваҳоланки, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам жума кунлари ғусл қилиб келишни ва бадандаги ҳид билан бошқаларга озор бермасликка қандай аҳамият қилганларини билмайсанми? — дедилар, сўнг яна хутбаларида давом этдилар.

* * *

Шу ўринда Ҳазрати Умар намозни жамоат билан ўқишга катта аҳамият берганлари ҳақида ҳикмат бор:

— Дўстларингизни намозда кўрмасангиз, уйларига бориб зиёрат қилинглар. Бемор бўлса, шифо тиланглар. Касал бўлмай, масжидга чиқмаётган бўлсалар, жамоатга қўшилишга унданглар. Келаётганларни олқишланглар.

У киши намозни вақтида ўқишга эътибор берардилар. Чунки Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан: "Амалларнинг қайси бири энг яхшиси?" дея сўраган саволларига: "Вақтида ўқилган намоз", деган жавобни олган эдилар.

Бир оқшом ишлар кўпайиб кетгани туфайли намоз вақтидан бир оз кечикди. Намоз адо этиб бўлинганида шафақ қизиллиги йўқолиб, қоронғу тушиб қолган эди.

Бу нарса Ҳазрати Умар кутмаган ҳол эди, шунда у киши қулларидан бирини чақириб:

— Сени Аллоҳ ризоси учун озод қиламан. Шу ондан эътиборан эркинг қўлингда, — дедилар. ("*Ихйоу улумиддин*")

Амирнинг қўли от узангиси бўладими?

Абдуллоҳ ибн Аббос ҳали ёш йигитча бўлса-да, Ҳазрати Умар унга катта ёшдагилар қатори илтифот ва хурмат кўрсатар эдилар. Буюк раҳбарнинг Ибн Аббосга бундай муносабатда бўлишларига сабаб унинг илми ва иқтидори эди.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам у зотни ҳали болалигида кучоқларига олиб, Аллоҳдан уни Қуръон билимдони қилишини сўраб илтижо этган эдилар.

Ўзлари ҳам каттагина олим бўлган Ҳазрати Умар илмга бўлган эҳтиромлари туфайли набиралари тенги Ибн Аббосни мажлисларнинг тўрини кўрсатадиган даражада хурмат қилардилар. Нафақат уни, балки бошқа илмли ёшларни ҳам эъзозлар эдилар. Масалан, отга минаётган Зайд ибн Собитга қўлларини узанги қилган ҳолда оёғидан тутиб, ёрдамлашиб юборардилар. Буни ихлос билан Аллоҳ ризоси учун қилардилар. Ваҳоланки, Зайд Ҳазрати Умарнинг набиралари тенги ўспирин эди.

Бир куни Ҳазрати Умар яна Зайдга отни минишга кўмаклашдилар, кейин хайрат билан қараб турган атрофдагиларга ўғирилдилар:

— Зайд ва унинг шогирдларига шундай мулозамат қилинган.

Аслида Абдуллоҳ ибн Аббос ҳам, Зайд ибн Собит ҳам илм савияси бўйича Ҳазрати Умарга тенг эмасди. Бу билан Ҳазрати Умар ҳар соҳада бўлгани каби, тавозуъда ҳам бошқаларга ибрат

кўрсатар эдилар.

Ҳазрати Умарнинг фикрларича, кундузлари рўзадор, кечалари бедор мингта жоҳил обиднинг ўлими бир олимнинг ўлими билан бир хил эмас. Чунки олим адашса, олам адашади.

Одамлар гоҳ-гоҳида у кишининг шундай деганларини эшитиб қолардилар:

— Илм олинглар! Илм билан биргаликда вазминлик ва ҳалимликни ҳам ўрганинглар. Бошлиқларингизни ҳурмат қилинглар, уларга нисбатан тавозуъли бўлинглар. Такаббур олим бўлишдан сақланинглар. Агар кибрли ва манман бўлсангиз, илмнинг эмас, жаҳлнинг йўлига юрган бўласиз...

Бир суҳбат асносида Ҳазрати Умар шундай деганлари нақл қилинади:

— Бу уммат учун энг таҳликали ҳисоблаганим мунофиқ олимлардир.

Мажлисадагилардан бири:

— Билимдон мунофиқ деганда нимани назарда тутяпсиз, мўминлар амири? — деб сўради.

— Илм фақат тилларида бўлиб, қалбларида Аллоҳдан кўркмаган, қиладиган ишлари фосиқлик бўлганларни назарда тутяпман.

Фитна

— Бугун жаноза борлигини биласанми, Ҳузайфа?

— Ҳа, биламан.

— Унда юр, ўқиб олайлик.

— Ўқишни истамайман.

Ҳазрати Умар Ҳузайфа ибн Йамонни зўрламадилар. Лекин ўзлари ҳам йўлларини ўзгартирдилар, жанозага бормадилар. Вафот этган киши мунофиқлардан эканини англадилар.

— Мунофиқлардан яна борми, Ҳузайфа?

— Ҳа, бир нечта бор.

Ҳазрати Умар: "Уларни менга айтсанг, хурсанд бўлардим", деёлмадилар. Чунки илтимос барибир қондирилмасди. Бу мавзуда Ҳузайфа оғиз очмаслиги, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам унинг қулоқларига пичирлаб айтган бу сўзларни у ўзи билан қабрга олиб кетиши маълум эди.

— Майли, Ҳузайфа, лекин айт-чи, ўша бир нечтанинг ичида мен ҳам борманми?

Ҳазрати Умардек инсон бу саволни бермасликлари кераклигини биз биламиз. Агар бу дунёда Ҳазрати Умар ҳам мунофиқ бўлсалар, қолганлар орасидан чин мусулмонни кундузи чироқ ёқиб топиш даргумон. Ҳазрати Умар ҳам бу саволни майнавозчилик қилиб эмас, жиддий сўраётган эдилар.

Зеро, Ҳазрати Умарнинг фикрларича, унинг даражасидаги инсоннинг хатоси оддий одамнинг хатоси билан баробар эмас. Яна у зот бир тарафдан Аллоҳнинг раҳматидан умидини узмаган, бошқа тарафдан Унинг азобидан асло хотиржам бўлмаган тақво соҳиби эдилар. "Муҳаммад уммати орасида энг юксак мартаба соҳиби бор", дейилганда, "Ўша мен эмасмиканман?" деб умид қилган ҳам, "Шу уммат орасида энг мунофиқ одам бор, ўша одам азобга маҳкум", дейилганда ҳам, "Ўша мунофиқ мен эмасмиканман?" дея кўрққан одам Ҳазрати Умар эдилар.

— Йўқ, амирул мўминин, сиз мунофиқ эмассиз!

Ҳазрати Умар энгил тин олдилар.

* * *

Кунларнинг бирида Ҳазрати Умар Ҳузайфа ҳам қатнашаётган йиғилишда:

— Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг фитна хусусида айтган гапларини ким

хотирлайди? — деб сўрадилар.

— Мен! — деди Ҳузайфа ибн Йамон.

— Ҳа, Ҳузайфа, сен жудаям жасур инсонсан. Қани гапир-чи, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам нима деган эдилар?

— Инсон хотин туфайли тушадиган фитналар юз беради. Яна моли, бола-чақаси, қўшниси ва, ниҳоят, ўзи туфайли фитналарга дучор бўлади. Уни буларнинг гуноҳи ва залворидан рўзаси, намози, садақаси, ёмонликдан қайтариб, яхшиликка даъват қилишлари кутқариб қолади.

Ҳазрати Умар яна сўз олдилар:

— Буни сўраётганим йўқ, Расулуллоҳнинг денгиз тўлқинлари каби жўшадиган фитна ҳақида гапирганларини айтмоқчийдим.

— У фитналарнинг сизга нима даҳли бор, мўминлар амири? Сиз билан ўша фитналар орасида кулфланган эшик мавжуд.

— Унда айт-чи, бу эшик очиладимми ё бузиладими?

— Бузилади.

— Кейин ҳеч қачон ёпилмайди...

Сухбат шу ерга келганда узилди. Кейинроқ Ҳузайфа билан бўлган сухбатда бир киши:

— Умар бу эшик кимлигини билармидилар? — деб сўради.

— Ҳа, У буни тундан кейин кундуз келишини билгандек, аниқ биларди. Мен у билан бу мавзуда очиқ-ойдин гаплашиб олганмиз.

Улар ҳам: "Ўша эшик ким экан, Ҳузайфа?" дейишолмади, лекин бу билан кўнгиллари жойига тушмай, Масруқдан илтимос қилишди. Масруқ Ҳузайфани топди.

— Эй Расулуллоҳнинг дўсти. Дўстларингиз сиздан ўша бузиладиган эшик кимлигини сўролмабди. Аммо мендан шу одам кимлигини сўраб беришимни илтимос қилишди. Эшик бўлган ўша инсон ким?

— У Умар ибн Ҳаттобдир! (*Муслим, "Фитналар"*)

* * *

— Буям бир фитна...

Ҳазрати Умар шундай дейишга, шундай деб ўйлашга мажбур эдилар. Чунки келтирилган хабар кишини хурсанд қилмасди. Гап Сабиғ исмли шахс ҳақида эди. У илм мажлисларида Қуръондаги муташобих оятлар ҳақида саволлар бериб, одамларни чалғитаётган экан.

Маълумки, Қуръондаги баъзи тушунилиши кийин ёки умуман тагига етиб бўлмайдиган оятлар муташобих дейилади.

Аллоҳ таоло қалблари ботилга мойил бўлган одамларгина муташобих оятларга бурун суқишларини ва буни фақатгина фитна-фасод кўзғатиш мақсадида қилишларини айтган. (*Оли Имрон сураси, 7-оят*)

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам даврларида "Алиф Лом Мим" каби фақат ҳарфлардан иборат оятлар ҳақида савол сўралмаганидек, Аллоҳнинг қўли, юзи, қулиши, истивоси борасида ҳам биров сўраб ўтирмаган.

Бундан ташқари, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: "Қуръоннинг муташобих оятлари билан машғул бўлган ва бу йўлда жидду жаҳд қилган кишиларни кўргангизда, билингизки, Аллоҳ "фитнага солувчилар" деган кишилар улардир. Уларга яқинлашманглар!" дея огоҳ этганлар. (*"Тафсири Табарий"*)

Шу кунгача бутун ҳаётини Ислом ва Қуръонга хизмат билан ўтказган Ҳазрати Умар, табиийки, бу хабардан ларзага тушдилар, ғазабландилар. Яна бир фитна чиққани учун Аллоҳга ҳамд ва шукр қилинмасди. Демак, гапни бунақа мавзуларга бурганлар секин-секин ғимирлаб қолишибди.

Зотан, Ислом давлати кенг сарҳадларга ёйилар экан, шундай муаммолар чиқиши табиий ҳол эди. Фикрлаш тарзи, урф-одати, анъаналари, маданияти бир-биридан фарқ қилувчи элатлар ўзларига етказилган Исломни Ҳазрати Умар, Ҳазрати Али каби чуқур англамас эдилар, уларнинг тушунчасига ўзлари яшаётган муҳит ҳам таъсирини ўтказарди. Ҳар кимни Ҳазрати Умардек диндор ва такводор деб қабул қилиш, саҳобалардан кутилган ишларни эндигина мусулмон бўлганлардан кутиш тўғри. Арабларнинг ўзидаёқ динга турлича ёндошадиганлар бўлганидек, ажамлар орасидан ҳам шундайлар чиқиши аниқ эди...

Ҳозир қилиниши зарур бўлган иш ўша Сабиғ исмли одамни топиш, уни сўроқ қилиб таъсирини бериб қўйиш эди.

Ҳазрати Умар даставвал хурмо шохидан калтак ясаб олдилар ва ёнларига суяб қўйдилар. Кейин эшик очилиб, бир киши ичкари кирди. Салом бергач:

— Мен Аллоҳнинг кули Сабиғман, — деди.

— Мен Аллоҳнинг бандаси Умар ибн Ҳаттобман.

— Сиздан бир саволимга жавоб олиш учун келдим, мўминлар амири!

— Сўра, билганимиз қадар жавоб берамиз.

— Аллоҳ Қуръонда "Раҳмон Арш устига истиво қилди", деган. Шу оятда нима назарда тутилган?

— Одамни топиб сўрадинг-ку! — дедилар Ҳазрати Умар ва қўл узатиб бояги калтакни олдилар. Сабиғ кутилмаганда кетма-кет бир неча зарба еди. Ҳазрати Умар уни урарканлар: "Сен мўминлар орасида фитна-фасод чиқариб, уларнинг пок эътиқодларига шубҳа аралаштирмоқчимисан?!" дердилар.

Сабиғ бу сафар найранги ўтмаслигини англади. У берган саволига жавоб ҳам кутмай, калтакдан кутулиш пайига тушди.

— Худо ҳаққи, мўминлар амири, етади. Ишонсангиз, ҳамма нарсани унутдим. Нимани сўраганим ҳам эсимдан чиқиб кетди.

Ҳазрати Умар унга етарли сабоқ берганларига ишонч ҳосил қилгач, тўхтадилар.

— Ўша саволни яна бир бер-чи!

— Йўқ, валлоҳи, йўқ. Энди бунақа нарса сўрамайман.

— Яхши, боравер! Лекин яна шу ҳақда оғиз очганингни эшитиб қолсам...

— Хотиржам бўлинг, мўминлар амири, эшитмайсиз! ("*Қуртубий тафсири*")

Ҳақиқатдан ҳам, Сабиғ олган илк сабоғидан тўғри хулоса чиқариб, ҳаётининг охирига қадар бировни бу каби саволлар билан безовта қилмади. У "амирул мўмиин Умар" деганда ичини титроқ босиб, хурмо шохидан калтаги эсига тушиб, етарли дарс олганини хотирлар эди.

Сабиғнинг бундан кейинги ҳаёти ибратли кечди, десак хато қилмаган бўламиз. Лекин иш шу ерда Сабиғнинг ўзи билан битмаслиги аниқ эди. Келажакда беҳисоб сабиғлар чиқиб, одамлар орасига қанчадан-қанча фитна-фасодлар ёяди, ҳаммаёқни вайрон қилади, аммо улар қаршида хурмо шохини тутиб адабини берадиган умарлар бўлмади.

Оз ейишга одатланган амир

Ҳазрати Умар бир хутбаларида шундай дедилар: — Менинг Аллоҳ берган мол-дунё олдидаги ҳолатим етимнинг молига қараб қолган одамнинг аҳволига ўхшайди. Шу сабаб, агар тасарруфимда ўзим ва оиламга етадиган маблағим бўлса, етимнинг молидан олиш ҳақида ўйламайман. Мабодо, муҳтож бўлиб қолсам, эҳтиёжим қадар оламан. Кейинчалик қўлим узайиб, бойлик орттирсам, еганим ҳаққини тўлаб қўйишни истайман. ("*Табарот*")

Бошқа бир хутбаларида эса қуйидагиларни сўзлаган эдилар: — Байтулмолдан менга ҳалол бўлгани, халифа бўлишдан аввал ўзимнинг молимдан қанча сарф қилган бўлсам, шунчадир.

Ўшанда Ҳазрати Умар хутба қилар эканлар, Анас ибн Молик, Абу Усмон Нақдий ва

бошқаларнинг кўзлари халифанинг эғнидаги кийимда эди. Ридонинг белдан тепа қисмининг ўзида ўн иккита ямоқ бор эди. Бу ямоқларнинг бир қисми тери парчалари эди. (*"Табақот"*, *Ибн Асир*, *"Ал-комил"*)

Ҳеч ким юрак ютиб: "Умар, биз сизнинг шундай деб ўйлашингизни қаердан билайлик?" деёлмас эди. Лекин у зот эғниларидаги кийимни бир-икки соатдан кейин ечиб ташлаб, сўнг яхшисини кийиш, фақат одамларда бошқача фикр уйғотиш учун киймаган эдилар. Ҳазрати Умарда бундай тубан ва бетавфиқ ният йўқ эди. Зеро, уйда ҳам, элчилар гуруҳини қабул қилганларида ҳам, масжидга чиққанларида ҳам киядиган кийимлари шу эди. Шундай кийинишни ўзлари учун расман қабул қилган эдилар.

Бир куни Ҳазрати Умар йўқлаб келган одамларга шундай дедилар:

— Эшитинглар, Аллоҳ берган молдан менга ҳалол бўлгани ҳақида айтаман: битта кишлик, битта ёзлик кийим, иккита энгил-бош. Ҳаж, умра ва бошқа сафарларга чиқиш учун бир бош улов. Ўзим ва оилам учун озуқа. Бу озиқ-овқатнинг миқдори Қурайшнинг ўртаҳол оиласи қанча еса, шунчадир. Бир нарсани унутманглар: мен ҳам бир мусулмонман. Уларнинг аҳволи қандай бўлса, меники ҳам шундай бўлади, улар қандай яшаса, мен ҳам шундай яшайман... (*«Табақот»*)

Ҳазрати Умарнинг бу сўзлари самимий янграр эди. Ўн йилу олти ойу тўрт кун давом этган халифаликлари мобайнида биров келиб: "Ҳей Умар, ўзингни бос. Нима, сен давлат молини уммондек чексиз деб ўйлаяпсанми?" демади, деёлмади.

Баъзида адолат шамшири бўлмиш Ҳазрати Умар Байтулмолга келиб, ҳазинабондан илтимос қилиб, бир оз миқдорда қарзга пул олар, сўнг вақтида қайтарар, баъзан вақтида тўлай олмас ҳам эдилар.

Қарз муддатидан ўта бошлаганда, ҳазинабон келиб, оёқ тираб тўлашни талаб қилганида, Ҳазрати Умар: "Йўқол кўзимдан! Менинг кимлигимни билмайсанми?!" демасдилар ёки ҳазинабоннинг ўрнига бошқасини кўйишни ҳам ўйламасдилар, аксинча, қарзларини тўлаш йўллари ахтардилар.

Гоҳида тўлолмаган қарзлари йиллик маошларидан олиб қолинарди. (*«Табақот»*)

Лекин ўша маош ҳам ҳеч вақт Аббос ибн Абдулмутталибникичалик бўлмас эди.

Бир куни Ҳазрати Умар тижорат мақсадида Шомга мол юбормоқчи бўлиб, Абдурахмон ибн Авфга одам жўнатдилар ва тўрт минг дирҳам қарз бериб туришини сўрадилар. Бироқ жўнатилган одам куруқ қўл билан қайтиб келди.

— Байтулмолдан олиб, кўлига пул тушиши билан тўлаб қўйсин — дебди Абдурахмон.

Жавобдан кўнгиллари оғриган Ҳазрати Умар Абдурахмонни ўзлари қидириб бордилар.

— "Байтулмолдан олсин, кейин кўлига пул тушса, тўлаб қўйсин", деган сенми? Хўп, ўша пулни топа олмай, ўлиб қолсам, нима бўлади, Абдурахмон? Сизлар ўшанда "Амирул мўминин олган эди, кўяверинглар" дейсизлар. Лекин мен охиратда унинг ҳисобини бераман-ку! Йўқ, Абдурахмон, бундай қилолмайман. Мен сенга ўхшаган қаттиққўл, берган нарсасини қайтариб олишни ҳам биладиган одамдан қарз олмоқчиман. Токи қарзни тўлолмай жоним узилса, келиб меросхўрларим билан талашиб-тортишиб, ҳаққини олиб кетсин. (*"Табақот"*, *"Тарихи табарий"*)

* * *

Ҳазрати Умар касал бўлиб қолдилар. Ошқозонларида чидаб бўлмас оғриқ хуруж қилар эди. Зиёратга келганлар бол шарбати ичишни тавсия қилишди.

Лекин Ҳазрати Умар ари боқмас эдилар, бинобарин, уйларида асал ҳам йўқ, эди. Шу сабаб минбарга чиқиб, бир кўллари билан ошқозонларини силаб, оғриқни босишга ҳаракат қилиб, жамоатга зиёратга келганларнинг тавсияларини айтдилар. Кейин:

— Байтулмолда озгина асал бор. Рухсат берсанглар, ўша асалдан шарбат қилиб ичардим, — дедилар.

— Албатта, ичинг, мўминлар амири, Аллоҳ учун олиб ичаверинг, — дейишди саҳобалар.

Сўнги асрда демократия ва тенг ҳуқуқлилиқ тушунчалари соҳиби бўлган кўпчилиқ бу воқеани эшитиб, "бўлиши мумкин эмас", демоққа шай. Чунки уларнинг тафаккур қозонларида адолат ва мурувватнинг бу даражасини амалда кўриш у ёқда турсин, англаб етишга жой қолмаган.

Минглаб километрларга чўзилган ҳудудда гапи икки бўлмайдиган инсон бўлиш билан касаллигини тузатиш мақсадида Байтулмолдан икки кило асал олишга халқдан изн сўраш ўртасида боғлиқлиқ кўришга ожиздирлар улар.

Яна бир ҳақиқат. Ҳазрати Умар минбарда букчайиб, асал олишга рухсат сўрарканлар, жамоатдан ҳеч ким ўрнидан туриб: "Эй мўминлар амири, сиз биз ҳақимизда қайғуряпсизми?" демади.

Зотан, ўша давр одамлари шундай эди. Давлат раҳбари сифатида буюк Умар уларни шундай савияга кўтара олган эдилар.

Ниҳоятда оғир бўлган ҳаёт кўпчилиқ саҳобанинг мадорини қуришиб, ҳеч бўлмаса, оддий турмуш тарзига етарли даражада маош олишга мажбур қилган эди. Улар ҳам: "Амирул мўминин икки кило асал учун жамоатдан рухсат сўрамаслиги, ўзларида эҳтиёжларини қондира оладиган миқдорда ҳамёнлари бўлиш керак эди", дейишди. Уларнинг фикрича, амирул мўминининг маоши икки баробар оширилса, Байтулмол касодга учрамайди. Ҳолбуки, Ҳазрати Умар хизматининг ярмини ҳам қилмаган жуда кўп одам у кишидан кўпроқ маош оларди.

Бирок, ўша маош оширилиши учун Ҳазрати Умарнинг ўзлари рози бўлишлари керак. Зеро, у киши рози бўлмасалар, бу ёқдагиларнинг гапи бекор.

Мақсадларини Ҳазрати Умарнинг ўзига баён қилишга журъат қилолмаган Ҳазрати Али, Ҳазрати Усмон, Абдраҳмон ибн Авф ва бошқалар аввало, мўминлар онаси Ҳафсага учраб, ўртадаги гапни етказдилар. Уларнинг яна бир илтимоси — Ҳазрати Умар таклифни қабул этмаган тақдирда, номлари ошкор этилмаслиги шарт қилинди. Ҳатто қабул қилган тақдирларида ҳам таклиф кимдан чиққанини билишларидан фойда йўқ.

Ҳафса онамиз уларнинг кўнгилларини хотиржам қилиб, оталари ҳузурига йўл олдилар.

Отажон, Аллоҳ ризқимизни кенг қилиб қўйди. Қанчадан-қанча мамлакатлар фатҳ этилди. Аллоҳ ҳамма нарсани мўл ва баракали қилиб қўйди. Энди яхшироқ тановул қилиб, яхшироқ кийинсангиз ҳам бўлаверади.

Ҳазрати Умар қизларининг гапини эшитишни ҳам истамадилар:

— Сенга бу гапларни кимдир ўргатган, Ҳафса. Қани айт-чи, ким улар?

— Сиз "ҳа" демагунизча мен уларнинг номларини айтолмайман. Лекин бир нарсани яхши билингки, бу ўй кўпчиликда бор.

— Майли, сен Расулуллоҳни эслайсанми? — деб, Ҳазрати Умар Ҳафса онамизга бир қанча хотираларни эслатдилар ва: — Сен одамларга эш бўляпсан, аммо отангни тузоққа туширмоқчимисан? Инсонларнинг молим ва баданимда ҳақлари бордир. Лекин динимда эмас, дея таъкидладилар. ("*Табакот*")

* * *

Ҳазрати Умар ҳаж ва умрага соябон ва чодирсиз чиқардилар. Ўн икки кун давом этадиган сафарда хоҳ кеча, хоҳ кундузи кун тиғида дам оларканлар чодир қурдирмасдилар.

Уларнинг ўрнига бирон дарахт соясида чўзилиб ухлаб олардилар. Баъзан дарахтга илинган рўмол сояси ҳам Ҳазрати Умарга кифоя қиларди.

Ҳазрати Умар амирул мўминин сифатида йўлда, айниқса, сув бор жойларда йўловчилар эҳтиёжини қондирадиган, дам оладиган работлар қурдирган эдилар. Бу эса, у кишининг инсонларга бўлган мурувват ва хизматлар қилиш истаклари қай даражада бўлганини кўрсатади.

Бир сафар Ҳазрати Умар ҳисларини тилларига кўчирдилар: "Қалбимни мўминларга нисбатан марҳамат ва шафқат туйғулари билан, мўминларнинг қалбини ҳам менга нисбатан ҳурмат ва севгилар билан тўлдирган Аллоҳга ҳамдлар бўлсин.

* * *

Ҳазрати Умар кўчаларда айланиб, ерга тўкилган хурмоларни тўплар, қайси дарахтдан тушган бўлса, уларни ўша дарахт жой-лашган бокка ирғитар эди.

Одамлар бир куни халифанинг елкаларига кўзада сув ортиб олганларини кўришди. Кўришди-ю ҳеч нарсага тушунишмади:

— Бу не ҳол, Амирул мўминин?

— Нафсим ғурур ва кибр билан бир нарсалар деб пичирляпти. Мен эса, унга яхши сабоқ, бўлсин деб кўзани елкамга ордим, — дедилар Ҳазрати Умар ва йўлларида давом этдилар.

Зеро, Ҳазрати Умарнинг фикрларича, нафас ростлашга ҳам йўл берилмаслиги лозим бўлган рақиб — ўзини Ҳаққа қарши исёнга ундаган, ноҳақликка кўз тиктирган, ғурур ва кибрни чиройли қилиб кўрсатган нафсдир. Баъзида Ҳазрати Умар гапни бошлаб, охирига етказмасдилар. Гапларини қоқ ўртасида бўлиб, жим бўлиб қолардилар. У кишини тинглаб турганлар аввал хайратда қолардилар. Кейинроқ ичларида нафслари ғимирлаб қолгани туфайли шундай йўл тутганларини англадилар.

Бир кун Ҳазрати Умар Анас ибн Молик билан кетиб борар эканлар, хожат чиқариш учун девор ортига ўтдилар. Девор ортидан у кишининг нафсларига қилган панд-насихатлари эшитилиб турарди.

— Қандай яхши... Қандай яхши... Умар ибн Хаттоб амирул мўминин бўлди. Валлоҳи, Умар, сен буларга алданма. Ё Аллоҳни севишни ўрганиб нажот топасан, ё Аллоҳнинг ғазаби келади ва сен ўзингга бир балони сотиб олган бўлиб, нажот йўлинг кесилади.

Минбар хотиралари

Ҳазрати Умар минбарда мавъиза қилардилар:

— Мен Аллоҳ ва Унинг Расулига итоат этсам, сизнинг ҳам менга эргашишингиз вожиб бўлади. Мабодо, мен Аллоҳ ва Расулига итоатда бўлмасам...

Шу пайт бир йигит ўрнидан турди:

— Унда биз сизни қиличларимиз билан тўғри йўлга бошлашни ҳам биламиз.

Ҳазрати Умар йигитнинг гапларидан хурсанд бўлиб, қўлларини юқори кўтардилар:

— Аллоҳим, Сенга ҳамду сано айтаман, шукр киламан. Сенга қарши борсам, мени қилич билан бўлса-да, тўғри йўлга бошлайдиган бандаларинг бор, — дея Аллоҳга илтижо қилдилар.

Бу ерда ўша йигитнинг жасорати кимдан, қаердан илҳомланиб вужудга келганини изласак, бунда фойда бор. Қизиқ, шу минбарнинг ўзида Ҳазрати Умар эмас, масалан, Марвон, Язид, Абдулмалик ибн Марвон бўлганида йигитча жасоратини намоён қилиб, Ҳазрати Умарга айтган гапларини сўзлай олармиди? Ё сўзлаган тақдирда ҳам Ҳазрати Умар айтган ҳамд ва шукрни эшитармиди? Ёхуд шу ва бошқа гапларни гапириб бўлгандан кейин унга керакли муомала қилинармиди?

Бизнингча, унинг жасорати Ҳазрати Умарнинг ҳақ ва адолатга бўлган эҳтиромларидан келиб чиққан. Агар Ҳазрати Умар халифаликка ўтиришлари билан яхши ва дуруст раҳбарлик қилмаганларида, юқоридаги сўзлар ўша йигит ва бошқаларнинг ҳам кўнгилларини орзиқтирган, лекин тилларига чиқаролмаган орзулигича қолиб кетган бўларди.

Орадан кўп ўтмай, яна ўша минбарда ҳаётини Исломга ва уни тарқатган Пайғамбар алайҳиссаломга хизмат қилиб ўтказган одамларга тазйиқлар ўтказилганда ҳам ҳеч кимнинг оғзи

очилмайди. Чунки очилган оғизлар ёпиладиган кунлар келади. Ҳазрати Умарга қарши исён қилганлар Ҳазрати Али ва унинг авлодлари шаънига оғизга олиб бўлмайдиган ҳақоратларни жума хутбаларида тез-тез эшитишга мажбур бўладилар.

"Бундан буён менга Аллоҳдан кўрқувни эслатганинг калласини оламан", деган таҳдид мана шу Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Ҳазрати Абу Бакр, Ҳазрати Умар хутба қилган минбардан янгради. Шу гапни гапирган Абдулмалик ибн Марвон мана шу минбарда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг халифаси ўлароқ сўзлайди. Аллоҳдан кўрқувни эса, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳар бир ҳикматнинг боши деб ўргатилган, Буюк Раҳмон ҳам бандаликнинг энг муҳим сифати деб эътироф этган. Абдулмаликнинг гапларини эшитганлар орасида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан ҳамнафас бўлган, Ҳазрати Абу Бакр, Ҳазрати Умарларнинг риёсатларини кўрган шахслар ҳам бўлади. Лекин энди ўшандай жасорат соҳибининг калласи кетиши ҳам ақлларга ўрнашиб улгуради.

Модомики, Ҳазрати Умарга ўша сўзларни гапирган одам мактовга сазовор экан, унга шундайин имкониятни берган Ҳазрати Умар ҳам қиёматга қадар олқишга сазовордирлар.

* * *

Бошқа сафар Ҳазрати Умар хутбаларида бир қарорларини баён қилдилар:

— Бундан буён Расулуллоҳ ўз аёлларига берган тўрт юз дирҳамдан ошиқ маҳрни бекор қиламан.

Орқа сафда ўтирган бир аёл ўрнидан турди:

— Бундай қилолмайсан, Умар!

Бу Фотима бинти Қайс эди.

Ҳазрати Умар сўзларини бўлиб, Фотимага юзландилар. Шу дам: "Ташқарига олиб чиқинг буни. Ақлини киритиб қўйинглар!" десалар бўларди.

Ҳамма ўша аёлга ўгирилди.

Лекин биров унга: "Жойингга ўтир! Бу ишни эрингга қўйиб бер", демади. Ҳазрати Умарнинг юзларига қарай олишнинг ўзи ботирлик бўлатуриб, бир аёлнинг шунча одам орасида, яна жума хутбасида эътироз билдира олиши барчани ҳайратга солди.

— Қайснинг қизи, нега қилолмайман? Қани, гапир-чи.

— Чунки, Аллоҳ "...сон-саноксиз молу дунёни (маҳр қилиб) берган бўлсангиз-да, ундан бирор нарсани қайтариб олмангизлар" (*Нисо сураси, 20-оятдан*), деган. Аллоҳ бизга ҳуқуқ беряпти, сен эса унга ғов бўляпсан.

Барча эътиборини Ҳазрати Умар қандай жавоб беришларига қаратди. У киши эса кўп гапириб ўтирмадилар:

— Бу ерда ҳар ким Умардан билимдонроқ. Аёл тўғри гапирди, Умар хато қилди, — дея чиқарган ҳукмларини бекор қилдилар. (*Ибн Касир тафсири*)

Бизнингча, Фотимани оёққа турғизган ва гапиртирган жасорат Буюк Умарнинг ўша шонли ва одил шахсияти эди.

* * *

Яна бир хутбада Ҳазрати Умар жамоатга:

— Эшитинг, эй одамлар, — дея маърузани бошламоқчи бўлдилар.

— Эшитмаймиз, — деди кимдир. Эътироз билдирган Салмон Форсий эди.

— Нега эшитмайсиз?

— Эгнингиздаги кийим бизникидан бошқачароқ экан. Бизга берганингиздан икки баробар ортиқ экан. Сабабини айтмагунинг-ча, сизни эшитмасликка ҳаққимиз бор.

Буни эшитганлар орасида биров: "Жим, Салмон, давлат раҳбари бўлиб, биздан бошқачароқ кийинса ҳеч нарса қилмайди", деёлмади.

Ҳазрати Умар атрофга қараб:

— "Ўғлим Абдуллоҳ қани?" дедилар.

— Шу ердаман, отажон!

— Ўрнингдан туриб, жавоб бер.

Абдуллоҳ ўрнидан турди.

— Отам бошқалардан ортиқча ҳеч нарса олмаганлар. Шунчаки баланд бўйли бўлганлари сабаб, улушларига тушган кийимлари калта келса керак деб ўйладим ва ўзимнинг ҳиссамни отамга тортиқ қилдим. Кўриб турганингиздек эгнимда бу кийим йўқ.

Ҳазрати Умар Салмонга юзланиб:

— Шу тушунтириш етарлими, Салмон? — дедилар. Тасдиқ жавобини олгач, сўзларида давом этдилар.

Салмонга бундай жасоратни берган Умардир. Аксинча, ранг-баранг кийимларни кийиб олиб расмий салтанат об-ҳавосини ҳосил қилиб гапираётган бошқа бир халифа худди шундай эътирозни эшитган замон асло хурсанд бўлмайди.

* * *

Ҳазрати Умар келган ғанимат молини тақсимлар, одамлар эса у кишининг атрофларига тўпланишган эди. Саъд ибн Абу Ваққос сал кейинроқ келгани учун оломон орасини ёриб, Ҳазрати Умарнинг ёнларига етди. Бироқ бу нарса Ҳазрати Умарга хуш келмади ва ёнларида доим олиб юрадиган таёқлари билан беҳосдан Саъднинг бошига тушириб қолдилар.

— Аллоҳ белгилаган ҳукмга бўйсунмай, бошқалар навбатини олдинг. Аллоҳ белгилаган қонун сендан кўрқмаслигини тушунтирмоқчи эдим, — дедилар. («*Табақот*») Одил халифа ҳар ким ўз навбатига риоя қилиши кераклиги, акс ҳолда, бошбошдоқлик юзага келишини тушунтирмоқчи эдилар.

* * *

Баъзан Ҳазрати Умарнинг ҳузурларига икки даъвогар келиб, бир-биридан шикоят қиларди. Ўша пайт Форуқ тиз чўкканча Аллоҳга илтижо этардилар: "Раббим, буларга тўғри ва одил ҳукмни етказишимда мадад бер! Чунки уларнинг иккиси ҳам ўзларини ҳақ деб топишим учун динимдан ниманидир юлиб олмоқчилар". («*Табақот*»)

Яна бошқа пайт шундай деган эдилар: "Ҳузуримга бир-бирининг устидан арз қилиб келганларнинг қай бири ҳақ экани мени қизиктирмайди". («*Табақот*»)

Ҳазрати Умар бундай дейишларидан мақсад: "Даъвогарларнинг мен таниган, яхши кўрган, қариндошим ёки душманим бўлиши чиқариладиган ҳукмга таъсир этмайди. Мен фақатгина ким ҳақ, ким ноҳақлигини аниқлашга ва уни очиб беришга ҳаракат қиламан", деб айтиш эди.

Шунинг учун ҳам Ҳазрати Умарнинг қариндошларидан бирига ён босганлари ёхуд ҳукм чиқараётганларида ўзлари таниган кишини ҳақ деб топганлари ҳақида биров бир нарса эслаёлмайди.

Бизга маълуми шуки, Ҳазрати Умар бирор нарсани таъқиқласалар, аввало, ўз қариндошларига ўша таъқиқни эслатар, "ҳеч бирингизнинг мана шу таъқиққа амал қилмаганлигингизни эшитмай. Шундай бўлган тақдирда, бошқаларга бериладиган жазони икки баробар оласизлар", дейишини қанда қилмас эдилар. («*Табақот*»)

* * *

Ҳазрати Умар раият ишларини тартибли олиб боришга жаҳд қилсалар-да, бу хатти-ҳаракатлари ибодатларига ҳалақит қилмас эди.

Дўстларидан бири у киши ҳақида шундай дейди: "Инсонларнинг энг кўп рўза тутадигани ва энг кўп мисвок ишлатадигани Умардир".

Ҳазрати Умарнинг ўзлари: "Агар халифаликнинг оғир юки бўлмаганида, муаззинлик ҳам қилган бўлардим", деган эдилар.

Ҳазрати Умар хуфтон намозини ўқиб бўлиб, кўнгиллари тўлгунча Мадина кўчаларини айланардилар. Ёрдамга муҳтож одамлар бор-йўқлигини билиб, кейин уйларига қайтар ва узоқ вақт Холиқ ҳузурда У билан ёлғиз қолар эдилар. («*Табақот*»)

Бир куни дўстларига шундай дедилар:

— Аллоҳ йўлида юрмасам, Унинг ҳузурда пешонамни тупроққа қўймасам ёки меванинг энг яхшиси танлаб олингандек, сўзларнинг ҳам энг яхшиси танлаб гапириладиган мажлисларда ўтириб ўзимни бахтиёр сезмасам, бундан ўлим афзалроқ".

Бир куни Шифо исмли аёл бир гуруҳ ёшларни кўрди. Улар чумолиларни босиб олмаслик учун аста-секин қадам босишар, паст овозда сўзлашишар эди. Аёл уларнинг бу қилиғини тушунмади.

— Нима қияпсизлар? Бу нимаси?

— Бизлар зоҳидлармиз (дунёдан кўнгил узган одамлар).

Шифо ҳайрон бўлди. У шу кунга қадар бунақанги зуҳд ва тақвони кўрмаган эди.

— Валлоҳи, Умар гапирганда эшиттириб гапирар, юрганда шахдам қадам ташлаб виқор билан юрар, урганда оғритар эди.

Лекин ҳақиқий зоҳид у эди.

* * *

Ҳазрати Умар доим ўзини сарҳисоб қилар, айбни, аввало, ўзларидан излардилар. У зот "Давлат раҳбари ҳақгўй ва тўғри бўлгандагина, унинг раияти ҳам ҳалол ва дуруст инсонлар бўлади. Давлат раҳбари Аллоҳ олдидаги бурчларини адо этиб қўйсалар, раият ҳам бурчларини адо этади", дердилар.

У киши одамлар орасида хато ва қамчиликларини эслатиб турадиганларни севардилар.

Бир куни минбарда эканлар:

— Одамлар, нон билан ейишга қатик тополмаган пайтларим бўлди. Холаларимга булоқдан зилол сув олиб келиб берардим, улар менга майиз ва шунга ўхшаш нарсалар беришарди, — дедилар ва давом этмасдан, минбардан тушдилар.

Ҳазрати Умар шуни айтиш учунгина минбарга чиққан бўлишлари мумкин эмасди.

— Давом этмадингиз, амирул мўминин, нимадир демокчи эдингиз шекилли, — дейишди ўтирганлар.

— Ҳа. Лекин нафсим ғалаён қила бошлади. Унинг ғурур ва кибрини синдириш, қилаётган мавъизамдан унга ҳисса бермаслик учун тўхтатишни афзал билиб, минбардан тушдим, — дедилар.

...Ҳазрати Умар хуфтондан кейин шаҳар айланар, кейин масжидга қайтар эдилар, Масжидда намоз ўқиётганларга тегинмай, қолганларни ташқарига чиқарардилар. Бир куни одатларига кўра, масжидга келдилар. Ичкарида бир гуруҳ, саҳобийлар суҳбатлашиб ўтирар эди. Ҳазрати Умар кронғуда уларнинг юзларини кўролмади:

— Кимсизлар? — дедилар. Убай ибн Каъб жавоб берди:

— Сенинг дўстларингмиз, амирул мўминин.

— Сизларни намоздан кейин бу ерда нима ушлаб қолди?

— Ўтириб, Аллоҳни зикр қиляпмиз.

Бу гапни эшитиб у киши ҳам даврага қўшилдилар. Кейин ўзларига энг яқин ўтирган саҳобага: "Қани, бошла!" дедилар.

У Қуръондан озгина ўқиди. Ҳазрати Умар кейин унинг ёнидагини ва бошқаларни ўқитдилар. Давра айланиб, навбат бу ёнларида ўтирган Абу Саид номли одамга келди. У эса титраб, бирорта ҳам сўз айтолмади.

Ҳазрати Умар:

— Кошки "Аллоҳим, бнзни афв эт, марҳамат қил", десайди, — деб, ўзлари ўқий бошладилар. Тиловат қиларканлар кўз ёшлари шашқатор оқарди. Бир оздан кейин ўқишни тўхтатдилар ва:

— Етар, энди тарқалинглар, — дедилар. («*Табакот*»)

* * *

Кунларнинг бирида Ҳазрати Умар қуллари Асламнинг эғнида янги либос кўриб, қаердан олганини сўрадилар.

— Ўғлингиз Убайдуллоҳ ҳадя қилди.

— Майли, ўғлимдан бўлса ол. Бошқа бировдан ҳадя қабул қила кўрма. Убайдуллоҳни чақир, бошқа ҳеч кимни ичкарига қўйма.

Ҳазрати Умарнинг бошқадан ҳадя олмасликка буюришларидан мақсад порага йўл қўймаслик эди. Зеро, тўғридан-тўғри ўзларига бўлмаса-да, қуллари орқали берилиши эҳтимоли бор. Бу эса, одамларнинг шу йўлдан юришларга сабаб бўлиши мумкин эди.

Убайдуллоҳга хабар жўнатилди. Лекин у келмасдан аввал Зубайр ибн Аввом келиб: "Мўминлар амири уйдадилар?" деб сўради.

— Ҳа. Ичкаридалар. Бандлар, бир муддат олдларига ҳеч кимни қўймаслигимни буюрдилар.

Кулнинг жавобидан Зубайрнинг жаҳли чиқиб, унинг қулоқ чаккасига бир тарсаки тортди. Аслам оғриқдан инграб юборди. Унинг овозини эшитган Ҳазрати Умар: "Нималар бўляпти?" дедилар. Аслам ичкарига кириб, бўлган воқеани сўзлаб берди. Ҳазрати Умар Зубайрнинг хатти-ҳаракатидан хафа бўлдилар. Ҳақиқатдан ҳам, хафа бўлса арзирди. Гапирилган гап учун шапалоқ тортиш... Қизиқ, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга ҳам шундай дейилганда Зубайр каби шапалоқ тортармидилар ёхуд сабр қилиб кутиб турармидилар? Ҳазрат Умарнинг амрини етказиб қўйгани учун беайб қулни уриш ҳеч бир қолипга сиғмас эди.

— Зубайрни чақир.

Зубайр ичкарига кирди.

— Қулни нега урдинг?

— Ёнингизга кирмай туришимизни айтди.

— Шу пайтгача сени бирон маротаба кутдириб ёки ортингга қайтариб юбордими?

— Йўқ.

— Унда сенга: "Бир оз сабр қилинг. Мўминлар амири банд", деса нега маъзур тутмадинг? Валлоҳи, йиртқичгина йиртқичнинг қонини тўкиб, уни ейди... («*Табакот*»)

Ҳазрати Умар бу билан Зубайрга сабрли бўлганинг яхшироқ демокчи эдилар.

* * *

Кунларнинг бирида Қурайш катталари Ҳазрати Умарнинг зиёратларига келишди. Ичкарида у киши Билол, Суҳайб, Аммор каби аввал қул бўлганлар билан ўтирган эдилар. Абу Суфён уларга хануз қул деб қарар, озод этилганларини ва юз йиллар мобайнида мўминларнинг бошига тож бўлишларини англамас ёки англашни истамас эди.

Ҳазрати Умар ичкарида улар билан ўтирганларида ташқарида Абу Суфён ва унинг ҳамроҳлари борлигини билардилар.

Абу Суфён чидай олмай:

— Қандай кунларга қолдик?! Қуллар биздан кўпроқ икромга сазовор бўлишяпти, — деб юборди.

Унинг фикрича, Ҳазрати Умар уларнинг келганларини эшитиб, ўша заҳоти хузурларидагиларни чиқариб юборишлари ва келганларни кутиб олишлари керак эди.

Лекин у билан келган Сухайл ибн Амр инсофли одам эди.

— Расулulloҳ ҳаммамизни Исломга даъват қилдилар. Бу одамлар Исломни қабул қилишди, биз эса уларга қарши чиқдик. Энди биз ҳаққимизга рози бўлишимиз керак. Ўша пайт бизни "Исломни қабул қилмайсанлар", дея ушлаб турган нарса йўқ эди...

Бир пайтлар Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламга ҳам "Ёнингдаги фақирларни мажлисингдан чиқариб юборсанг, сен билан кўришишимиз мумкин", дейишган эди. Ўшаларнинг баъзилари ҳамон эски фикрлари билан яшаб келаётган эди.

Бинобарин, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам вафотларидан кейин Маккада бошланган муртадлиқ (диндан қайтиш) Сухайл ибн Амрнинг саъй-ҳаракатлари билан босилган эди. У: "Эй инсонлар, Исломни охирги бўлиб қабул қилганлар сиз эдингиз, энди биринчи бўлиб ундан чиққанлар ҳам сиз бўлмангиз!" деган ва бу сўзлари одамларнинг хушини жойига келтирган эди.

Абу Мусонинг саломи

Кунларнинг бирида Ҳазрати Умар Басрадан келган бир гуруҳ кишиларни қабул қилдилар. Улар Абу Мусодан шикоят қилиб: "У эшиқда одамларни кутдиради, сафарга кетаётиб, тажрибали ва ёши катта одамлар бўлатуриб, Зиёд деган котибини ўрнига қолдиради", дейишди. Яна бошқа бир одам Муғийра ибн Шўъба Басрани тарк этаркан, Абу Мусога Оқила исмли чўрини қолдириб кетганини етказди.

Ҳазрати Умар уларга бу иш билан шуғулланишларини айтдилар ва дарҳол мактуб ёзиб Абу Мусони Мадинага чақирдилар.

Бир куни Ҳазрати Умарнинг эшиклари олдида турган мусофир ичкаридагиларга эшиттириб салом берди ва: Абдуллоҳ ибн Қайсман", деди.

Ҳазрати Умар унинг овозини эшитдилар, лекин бандликлари сабаб, жавоб беролмадилар. Мусофир яна бир оз муддат кутгач: "Ассалому алайкум! Мен Абу Мусоман", деди.

Жавоб бўлмагач, учинчи марта салом берди ва бу сафар "Ашъарийман", деди.

Ичкаридан Ҳазрати Умарнинг овозлари келар, лекин эшикни очмас эдилар. Энди унинг қайтиб кетишдан ўзга чораси йўқ эди. Эхтимол, Ҳазрати Умар атай жавоб бермай, Абу Мусони кутдирган ва бу билан бировни куттириш қандай бўлишини кўрсатиб қўймоқчи бўлгандирлар.

Ҳазрати Умар Абу Мусонинг овози келмай қўйгач, аёлларига:

— Абу Мусонинг овозини эшитилдими? — дедилар.

— Ҳа. Лекин жавоб бермадингиз. Ўзингиз уни чақиртирган эдингиз. Қайтиб кетди.

— Уни менга топиб келинглар!

Бир оздан кейин Абу Мусо кириб келди.

— Нега қайтиб кетдинг, Абу Мусо? Ишим борлиги туфайли жавоб беролмаган эдим.

— Мен уч дафъа салом бериб, ўзимни танитдим. Жавоб бўлмагач, изимга қайтдим. Чунки бизга Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам шундай ўргатганлар. У кишининг: "Изн сўраш уч марта. Рухсат берилса кир, бўлмаса ортингта қайт", деганларини эшитганман.

Абу Мусо буларни оддий гапдек гапирарди. Лекин у Ҳазрати Умарнинг юзларида қаҳр аломатларини кўргач, довдираб қолди ва: "Хато гапириб қўйдимми?" дегандек халифага қаради.

— Сен буни Расулуллоҳдан эшитганмидинг?

— Ҳа.

— Мен Расулуллоҳдан ҳадисни эшитмаганман. Ҳозир сен менга у зот шундай деганларига гувоҳ топиб келасан. Тополмасанг, гарданингга тушадиган қамчиларни ўйла! Бу Расулуллоҳ номларидан билиб-билмай гапирадиганларга ҳам ибрат бўлади. Абу Мусонинг юзида "янглишдимми?" деган ифода пайдо бўлди. Лекин амирнинг чехрасида ҳазил аломатлари кўринмасди. У ўрnidан турди ва хайр-маъзурни ҳам насия қилиб, қалтираганча чиқиб кетди.

* * *

Ҳазрати Умар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан бўлган бир воқеани унутмаган эдилар. Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам аёлларидан бир ой узоқ бўлиш мақсадида масжид ёнидаги чордоққа чиқиб кетган пайтлари Ҳазрати Умар зиёратга келган ва ичкарига кириш учун изн сўраган эдилар. Жаноби Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам қабул қилмаганлари учун у киши қайта-қайта келган ва бу учтадан ортиб кетган эди. Лекин Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: "Уч маротаба изн сўраш керак, Умар", демаган эдилар. Бинобарин, Абу Мусо ҳам тўртинчи бор эшик қоқиши лозим эди.

* * *

Убай ибн Каъб, Абу Саид Худрий ва яна бир қанча киши суҳбатлашиб ўтиришган эди. Барчалари ансорийлар эди. Шошилганча кириб келган Абу Мусони кўриб: "Бу инсон нимадандир кўрқиб кетган бўлса керак", дедилар.

— Сенга нима бўлди, Абу Мусо?

— Орангизда Расулуллоҳнинг: "Изн уч бора сўралади", деганларини эшитганлар борми? Унинг саволига ўтирганлар кулиб юборишди. Абу Мусо бундан норози бўлди.

— Олдингизга ташвиш билан одам келсаю, сизлар эрмак қиласизлар, — деди.

— Қани, ўтир! Дардингни айт.

Абу Мусо ўтириб, бўлган воқеани гапириб берди ва саволини яна бир бор такрорлади:

— Ичингизда кимдир менга ёрдам бера оладими?

— Ҳа, Абу Мусо, биз бунга гувоҳмиз.

Абу Мусонинг қуруқшаган лабларига кизиллик югурди ва юзидаги кўрқув бир зумда йўқолди. Хурсанд бўлиб:

— Аллоҳ сизлардан рози бўлсин, — деди.

Энди Ҳазрати Умарни топиб, вазиятни айтиш керак эди.

— Бу ишни орамиздаги энг ёшимиз қилиши керак, — деди у.

Абу Саид Худрий ўрnidан турди, Абу Мусонинг кўлидан тутиб:

— Қани, кетдик, — деди.

Ҳазрати Умар Абу Саиднинг гапларини диққат билан тингладилар. Абу Саид деди:

— Мўминлар амири, Абу Мусо тўғри айтибди, мен ҳам Расулуллоҳнинг шундай деганларини эшитганман. У ёқда яна гувоҳлар бор. Улар орасида Убай ибн Каъб ҳам бор.

Сўнгра Абу Саид бошқа воқеани айтиб берди:

— Бир куни Расули Акрам бир неча дўстлари билан Саъд ибн Убоданинг уйига бордилар ва алоҳида-алоҳида уч бор салом бердилар. Лекин эшик очилмади. Биров жавоб бермагач:

— Биз ўз гарданимиздагини қилдик, — дедилар ва энди кетмоқчи эдик, ичкаридан:

— Марҳабо, Расулуллоҳ — деган овоз эшитилди.

— Биринчи марта салом берганимни эшитдингизми?

— Эшитдик. Лекин кўпроқ салом беришингизни ва унинг баракотини олишни ният қилган

эдик.

Ҳазрати Умар бу воқеани эсладилар. Ўшанда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳатто таомдан сўнг: "Дастурхонингизда рўзадорлар ифтор қилсин, таомингизни яхши инсонлар есин ва фаришталар кечирилишингиз учун Парвардигорга дуо қилсинлар", дея дуои хайр ўқиган эдилар.

Ҳазрати Умар бошқа эътироз билдирмадилар.

— Якшанба кунлари бозорда савдо қилиш мени бу гаплардан чалғитган, шекилли.

Абу Мусо кисқа фурсатга бўлса-да, елкасидан юк ағдарилганидан хурсанд чиқиб кетди.

* * *

Шом намозидан кейин Ҳазрати Умар минбар ёнида ўтирган икки кишига яқинлашиб салом бердилар. Улар Убай ибн Каъб билан Абу Мусо эди. Ҳазрати Умар Абу Убайга юзландилар:

— Бу биродаринг нималар деяпти? Сен ҳам Расулуллоҳдан шу гапларни эшитганмисан?

— Ҳа, Ҳаттобнинг ўғли, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам шуларни гапирганларида эшитганлар орасида мен ҳам бор эдим. Сиз ҳам Пайғамбаримиз саҳобаларига озор берманг.

Унинг гапларидан Ҳазрати Умар титраб кетдилар. Чунки Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам саҳобаларни бошлиқларга ишониб топширганларини билардилар.

— Субҳаналлоҳ... Мен фақат эшитган нарсамни яхшилаб тасдиқлатиб олмоқчийдим, холос.

Бироқ ҳануз Абу Мусони нега чақиртирганларини айтмаган эдилар. Волий Басрадан шунчаки йўл юриш учун чақирилмагани аниқ эди. Ҳазрати Умар уни бир чеккага тортдилар:

— Демак, эшик тагида кутиш оғир келди, дегин. Шуни яхши билки, Басрада одамлар сени кутишса, уларга ҳам шунақа оғир келади, дедилар ва унинг устидан қилинган шикоятларни айтиб бердилар (*Муслим, "Одоб китоби"*). Тажрибали ва улуғ саҳобалар туриб, ёш йигитни ўрнига қолдириб кетгани сабабини сўрадилар.

Абу Мусо усталик қилди.

— Мўминлар амири, сизга маълумки Зиёд ёш бўлишига қарамай, бундай ишларга қобилиятлидир. Мен ёши катталарни менсимаганим учун эмас, аклли, тадбиркор бўлгани учун Зиёдни улардан афзал биламан.

— Унда Зиёдни менга юбор. Уни шахсан ўзим кўришим керак. Дарвоқе, Муғйра ибн Шўъба қолдириб кетган жорияни йўқот. Энди ишингга қайтавер.

Ҳазрати Умар, аслида Абу Мусони жуда яхши кўрар, қаттиқ ҳурмат қилар эдилар. Гоҳ-гоҳида унга: "Қани, Абу Мусо, бизга Раббимизни ёдга сол", дер, Абу Мусо ҳам Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам севган овозлари билан Қуръон ўқир, Ҳазрати Умар уни берилиб тинглар эдилар.

Ҳазрати Умар бир куни яна:

— Қани, қалбимизни Раббимизга юзлантирадиган нимадир ўқиб бер, — дедилар. Абу Мусо Қуръон ўқишни бошлади. Бир оз муддат ўқигач, одамлар:

— Намоз вақти бўлди, мўминлар амири, — дейишди.

Худди ўзга оламга чўмгандек Ҳазрати Умар илкис бош кўтардилар:

— Намозда эмасмидик?.. («*Табакот*»)

* * *

Абу Мусонинг ёш йигитни ўзига ўринбосар қилиб олиши айб эмасди. Чунки Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Абу Саид Худрийни кўшиннинг бир қисмига бош қилиб ғазотга жўнатганларида, у ҳали ўспирин эди. Бундан ташқари, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам вафотларига яқин катта кўшинга Усомани кўмондон қилиб тайинлаган эдилар. Усомо эса, ўша

пайт жуда ёш эди. Ҳолбуки, Абу Саидга ҳам, Усомага ҳам ёш эканликлари туфайли Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам Ухуд жангида қатнашишига рухсат бермаган эдилар.

Бу борада Вадо ҳажидаги воқеалар ҳам диққатга сазовордир. Ўшанда Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва саллам Арафотдан қайтаётганларида Муздалифага Усоманинг, кейин амакиваччалари Фазлнинг отига мингашиб келганлар. Улардан каттароқ одамлар туриб, ёш йигитчаларнинг уловига минганлари у кишининг ёшларга берган аҳамиятлари ва уларни жамиятга тиргак қилиб тарбиялаш кераклигини билдиради.

Зиёд ҳам жуда ёш эди. Шунга қарамай, у ақл-заковати ва қобилияти билан кўпчиликни ортда қолдиради. Тадбиркорлиги ва ишбилармонлиги туфайли Абу Мусо уни ўрнига қолдириб, беҳавотир кетар, қайтиб келиб, бунга заррача афсусланмас эди.

* * *

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам номларидан айтилган гапнинг ҳақиқатдан ҳам, у кишидан эканини аниқлашда Ҳазрати Умарнинг ўта диққат билан иш юритишлари таҳсинга сазовор. Чунки бир гапни Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга нисбат бериш бошқа бировга нисбат беришдан фарқланади. Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламга Аллоҳ ўзгача бир мақом берган. Масалан, у кишини бошқаларни чақиргандек чақириши ман қилинган. Ҳузурларида гапирётганда ҳам овозни у кишиникидан баландроқ кўтариш мумкин эмас. Буларга риоя қилмаганларнинг амаллари бекор бўлиши ҳам аниқ.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтмаган гапни айтди, дейиш, қилмаган ишни қилди, дейиш гапирган одам учун ҳам, уни тасдиқлаган одам учун ҳам хатарлидир. Бинобарин, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан боғлиқ воқеаларга жуда эҳтиёткор ва диққатли бўлиш керак. Ҳазрати Умар ўша эҳтиёткорлик ва диққатни қўлдан бой беришни истамасдилар.

Саййидул Мурсалин соллаллоҳу алайҳи ва саллам Вадо хутбаларида: "Бу ерда ҳозир бўлган ҳозир бўлмаганларга сўзларимни етказсин", деган эдилар. Бу амр, албатта, бажарилиши керак эди. Зеро, Қуръон Аллоҳга ва Расулига итоат қилишни буюради. Шунинг учун Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламни билган, динни шахсан, у зотнинг гап-сўзлари, ҳаракатларидан ўрганган ва у киши билан мулоқотда бўлган одамлар билганларини ўзларидан кейингиларга аслидагидек етказишлари шарт эди. Бу уларнинг бурчи эди. Мусо ва Исо алайҳиссаломларнинг динларини ўзларидан кейингиларга асл ҳолида етказмаганларга ваъда қилинган жазо Ислом миллатига ҳам тегишлидир! Қуръонда шундай дейилган: "Биз нозил қилган ҳужжатлар ва ҳидоятдан иборат нарсаларни одамларга Китобда (Тавротда) равшан қилиб берганимиздан кейин яширадиган кимсаларни, шубҳасиз, Аллоҳ лаънатлаган ва лаънатловчи зотлар (фаришталар ва мўминлар) лаънатлаганлар" (*Бақара сураси, 159-оят*).

Бироқ Ҳазрати Умарнинг бу ҳаракатлари вақтинча яроқли эди. Кейинги авлодлар, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам сўзларига асҳоби киром кўрсатган диққат-эътибор ва ҳурматни кўрсатмайди. Шу боис Набийи акрамнинг суннатлари ёзиб қўйилиши керак эди. Акс ҳолда, баъзи хотираларни вафот этганлар ўзлари билан қабрга олиб кетиши аниқ, Ундан ташқари, мусулмонларни ибодатга ундаш ва гуноҳдан узоқлаштириш мақсадида ёки Ислом душманлари томонидаи уни ичдан йикитиш учун ёлғон ҳадислар тўқиб чиқарилиши мумкин эди.

Шунинг учун қилиниши лозим бўлган энг зарур иш Расулуллоҳнинг гаплари, ишлари, тақрирлари — ҳузурларида қилинган ишларга индамаганларининг барчаси ёзилиб, келгуси авлодларга китоб шаклида қолдирилиши керак эди. Аммо у пайтда Ҳазрати Умар ҳам, у кишининг издошлари ҳам бу зарурат ҳақида ўйлайдиган вазиятда эмасдилар. Фақат хижрий 99 йили илк бор халифа Умар ибн Абдулазизнинг амри билан Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва

саллам суннатларини ёздиршидек шарафли ишга асос солинди.

* * *

Зиёд Басрани тарк этаркан, Ҳазрати Умар билан бўладиган учрашувни тасаввур қилиб ҳаяжонланиб кетди. Аввалги учрашувда у ўзи ҳақида яхши таассурот қолдирган, ҳатто жамоат ичида Ҳазрати Умар ўринларидан туриб: "Бу бола иқтидорли нотик экан", деб мактаб ҳам кўйган эдилар. Шундай бўлса-да, амирул мўминин билан кўришиши ҳаяжонли эди. Ўшанда Ҳазрати Умар фақатгина унинг жанг ҳақида гапириб берганларини эшитган эдилар. Бу сафар жиддий имтиҳон қилиб, синовдан ўтказишлари аниқ.

Зиёд Мадинага етиб келиб, мўминлар амири ҳузурига кирди. Лекин ўзини таништиришга улгурмади. Ҳазрати Умар уни: "Зиёдмисан?" дея қарши олдилар.

— Ҳа, мўминлар амири. Чақиртирган экансиз. Мана, келдим, — деди.

Ҳазрати Умар вақтни кетказмай, уни сўроққа тутишни бошладилар.

— Сенга минг дирхам эҳсон қилган эдим. Уни нима қилдинг?

— Отам Убайдни қулликдан озод қилдим.

Унинг бу жавобидан Ҳазрати Умар мамнун бўлдилар ва:

— Кейинги маошингни нима қилдинг? — деб сўрадилар.

— Онаизоримни озод қилишга сарфладим.

— Онанга катта яхшилик қилибсан. Эгнингдаги қанақа либос?

— Бу юпка бўз, амирул мўминин. Ранги бошқачалигини айтмаса, оддий халқ киядиган кийимдан фарқи йўқ. Қимматбаҳо кийим эмас.

— Қуръон ўқийсанми?

— Мусулмонман, ҳар бир мусулмон каби Қуръон ўқийман. Ҳазрати Умар Қуръон аҳкомларига доир бир неча савол бердилар ва Зиёднинг жавобларидан қониқдилар. Кейин суннатдан сўрадилар, йигитча бу мавзуда ҳам илмини кўрсатди.

Сўнгра Ҳазрати Умар қоғоз-қалам олиб, Зиёдга бердилар ва Басрада халқ қилиниши керак бўлган муаммоларни рўйхат қилиб ёзиб беришини сўрадилар. Зиёд чиройли ифодалар билан рўйхат тузиб чиқди. Ҳазрати Умар ўқиб хурсанд бўлдилар ва уни ёнларига кўйиб, иккинчи қоғозга бошқатдан ёзишни буюрдилар.

Зиёд бу сафар бошқа тарафдан Басра халқи учун қилиниши керак бўлган ишларни ёзиб берди. Унда аввалгисидан кўра тўлиқроқ рўйхат тузди.

Ҳазрати Умар яна қоғоз узатдилар:

— Басрага оид баёнот туз!

Зиёд учинчи мартаба ҳам ўша муаммоларни ёзиб, амирул мўминин узатди; шу билан синов ниҳоясига етди.

— Қаламни менга бер!

Ҳазрати Умар бу сафар ўзлари қоғоз олиб, бир жумладан иборат буйруқ ёздилар ва уни Абу Мусога етказишни буюрдилар. Зиёд мамнун ҳолда халифа ҳузуридан чиқиб юртига шошилди. Басрага боргач, хатни Абу Мусога топширди. Унда: "Зиёд билан маслаҳатлашиб, унинг фикрларидан фойдалан", дейилган эди. Шу тариқа Зиёд имтиҳондан муваффақиятли ўтди, Ҳазрати Умар эса, "Ҳақни эгасига берувчи амир" эканликларини кўрсатган эдилар.

Жабала ибн Айҳам

Фассон амири Жабала ибн Айҳам Ислом динини қабул қилиб, вазифасида қолдирилган эди. У хижрий 17 йили ҳажга йўл олди. Башанг кийиниб олган ҳолда Байтуллоҳга бормоқда эди. Бундай кийимларни умрида биринчи кўриб турганлар ҳам йўқ эмасди. Ҳатто

хизматкорларининг кийими ҳам бошқалар учун ушалмас орзудек эди.

Каъбани тавоф қилишаётганда Фазора қабиласидан бўлган бир киши Жабаланинг оёғини босиб олди. У билмай қолганини айтиб, узр сўрамоқчи бўлиб турган эди ҳамки, юз-кўзи аралаш тушган муштан гангиб кетди. Нима бўлганини англолмай турган бир пайтда, мушт туширган одам:

— Сен мендек амирнинг оёғини босишга қандай журъат этдинг? — деди.

"Мана бундай", деёлмади. Чунки атрофини шу кишидек башанг кийинган одамлар ўраб олишган эди. Қаршисидаги одамни ургудек бўлса, улар уни шу ернинг ўзидаёқ бир ёқлик қилиб қўйишлари турган гап эди. Бундан ташқари, ҳажга келган одам ёмон гап айтиши, бошқалар билан тортишиши ва ёқалашини мумкин эмасди. Зеро, ушбу муборак кадамжода бунақанги бемаъни ишлар қилиш таъқиқланган, барчага тазарруъ билан юриш буюрилган эди. Бу ҳукм нафақат ҳаж пайтида, балки, йил бўйи амалда эди.

Бурнидан оқаётган қони билан фазоралик киши Ҳазрати Умарнинг олдига борди.

— Ким сени бу аҳволга солди?

— Яхши кийинган бир одам. "Амирман", деди. Билмасдан оёғини босиб олган эдим, менга мушт туширди.

Ҳазрати Умар ўтирганлардан бирига буюрди:

— Дарҳол ўша амирни топиб кел!

Бир оздан кейин Ҳазрати Умарнинг ҳузурларига кирган Жабала рақиби ўша ерда ўтирганини кўрди. Ҳазрати Умар уни кўрсатиб:

— У сенинг устингдан шикоят қилди, — дедилар.

Жабала ҳайрон бўлди ва "авом бир одам амир устидан шикоят қиладиган кунларга қолдикми?" дегандек Ҳазрати Умарга каради. Унинг фикрича, халифа, аввал амир устидан шикоят қилиш ҳуқуқи ва жасоратини ким берганини сўраши, кейин икки тарсаки тортиши керак эди. Амалда бундай бўлиб чиқмади:

— Қасос олишга тўғри келади, Жабала. Ё у ҳам сенга бир мушт туширади ёки сен уни рози қиласан.

Жабала қулоқларига ишонмай қолди. Ахир бу гапларни амирул мўминин гапираётган эди.

— Ҳазиллашмаяпсизми, мўминлар амири?

У Ҳазрати Умарнинг бунақа мавзуларда ҳазиллашмасликларини билмас эди.

— Йўқ, Жабала, ҳазиллашмаяпман.

— Лекин... Мен амирман, бу эса, авомдан.

— Шундай бўлса-да, қасос олиш керак. Зеро, Исломда ҳақ-ҳуқуқ борасида баробарсизлар. Амир бўлиш жазодан қутулиш учун етарли эмас.

Жабаланинг баттар ҳайрати ошди.

— Мен Исломни қабул қилиб, обрўйим янада ортади, деб ўйлаган эдим.

— Обрўйинг ошди. Лекин ҳар бир инсоннинг ҳақ-ҳуқуқи бор.

Амир бошини эгиб, бир оз ўйланиб қолди.

— Менга эртагача рухсат беринг.

— Хўп. Эртагача рухсат.

Жабала бояги фазоралик кишига ер остидан бир ўкрайиб қараб, чиқиб кетди.

* * *

Ўша тун одамлар Аллоҳнинг раҳматини сўраб, Каъба атрофида айланишар, баъзилар намоз ўқишар, баъзилар Қуръон тиловат қилиш билан машғул эди. Жабаланинг одамлари эса, йўл тадоригини кўриш билан овора бўлишди. Чодир ичида асабийлашганча у ёқдан-бу ёққа бориб келаётган Жабала гоҳ пешонасидаги терни сидирар, гоҳ жаҳл билан кадам босар ва тинмай:

"Бўлиши мумкин эмас! Бўлиши мумкин эмас!" дерди.

Ҳассон амири халифа ҳузурида кўлларида ушлаб турилади ва кимлиги номаълум фазоралик бор кучи билан унинг юзига туширади. Шу билан ҳақини олади. Ёхуд Жабала узр сўраб, "уятли иш бўлди", дейиши ва ўша одамни рози қилиши учун у истаганча пул бериши керак. Жабала бунга чидай олмасди.

Жабала Ҳазрати Умарнинг ҳузуридаёқ бир қарорга келган эди. У ўзини пастга урмай, обрў билан кетиши лозим эди. Ҳозирок йўлга чиқади, керак бўлса, Румда ҳам обрўйини сақлаб қолади.

— Чодирни бузсак бўлди, қолган барчаси тайёр, амир!

Жабала шу гапдан ўзига келди ва чодирдан чиқди. Чодирни қуравериш тажриба орттирган хизматкорлар беш-олти дақиқа ичида ишини тамомлади. Жабала шовқин қилмай ҳаракат қилишни буюрди.

Қуёшнинг заррин нурлари эндигина Маккага ёйиларкан, улар бир неча соатлик йўл босиб, энди дам олаётган эдилар. Энди буёқларга ҳеч қачон келмайдилар, Маккага қадамларини ҳам босмайдилар. Қалбларида Исломнинг зарраси ҳам қолмаган эди. Умар ўзини авомдан бўлганлар билан баробар кўраверсин, амирлигини оёқ ости қилсин, лекин Жабалани тинч қўйсин, унга тегмасин.

Уларнинг ортидан бир хабарчи келиб, олдиндаги шаҳар амирларига учраб, ўша шаҳарда бўлмаса, бошқасида йўлни тўсишлари ва: "Тўхта! Амирул мўминин сени сўраяптилар" дейишлари мумкин эди. Буни яхши тушунган Жабала оз дам олиб, кўп юриб, бир амаллаб Ҳассонгача етиб келди. Бу ерда ҳам кўп турмай Румга қараб қочди ва бошқа қайтмади.

Ҳазрати Умар эртасига Жабаланинг келишини бекорга кутдилар. Юборган одамлар унинг чодирни йўқлигини айтди.

Энди фазораликни амирул мўминин рози қилиб жўнатишлари керак эди.

Вабо

Ҳазрати Умар бир иш билан Мадинадан чиқиб, Сарғ қишлоғига келдилар. Аммо бир хабар у кишини тўхтатди: Шомда вабо тарқалибди. Дарров Абу Убайдага хабар жўнатилди ва у етиб келди.

Ҳазрати Умар саҳобалардан сафарни давом эттириш керакми ё ортга қайтиш, шу ҳақда сўрадилар.

Баъзилар:

— Аллоҳ ризоси учун йўлга чиқдингиз. Бундай вазиятлар йўлингизга ғов бўлолмаслиги керак, — дейишган бўлса, яна бошқалари:

— Олға бориш тўғри бўлмайди. Шу ерда қолиш мақсадга мувофиқ, — дейишди.

Ҳазрати Умар фатҳдан кейин Мадинага келган қурайшийлардан фикр сўрадилар. Улар бир овоздан ортга қайтишни, ҳаётларини хавф остига қўймасликларини ёқлашди.

Ҳазрати Умар ҳам шу фикрда эдилар ва эртасига йўлга чиқишга қарор қилиб, қайтишга тайёрланишни буюрдилар.

— Аллоҳ қадаридан қочасанми, Умар?

Саволни берган Абу Убайда эди. У бу билан: "Аллоҳнинг тақдиридан қоча олмайсан. Пешонанга ўлим ёзилган бўлса, вабо тарқалмаган жойда ҳам ўласан. Қайтишинг ажални кечиктирмайди", демоқчи эди.

Ҳазрати Умар учун бу кутилмаган савол эди.

— Қанийди, бу саволни сен эмас, бошқаси берганида, Абу Убайда. Ҳа, биз Аллоҳнинг қадаридан яна Унинг қадарига қочамиз. Қани айт-чи, бир сурув қўйинг бўлса-да, бир тарафи қуруқ, бир тарафи серсув ва ўтли жой бўлса, нима қилган бўлардинг? Сувсиз ва ўтсиз ерда

Аллоҳнинг қадари билан боқармидинг, серсув ва ўтли тарафда?!

Охири гапга аралашмай турган одам сўз қотди. У Ухуд жангида мушрикларнинг қиличи оёғига тушиб оқсоқ бўлиб қолган Абдурахмон ибн Авф эди. У Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам жаннатга кириши башорат қилинган ўн саҳобанинг бири эди.

— Гапиришга изн беринг. Чунки мен сизларга ёрдам берадиган гап айта оламан.

Ҳамма Абдурахмон томон ўгирилди. Ҳазрати Умар:

— Гапир, Абдурахмон, кулоғимиз сенда, — дедилар.

— Набийи акрамнинг шундай деганларини эшитган эдим: "Бир жойда вабо тарқалганларини эшитсангиз, у ерга борманг. Сиз турган жойда вабо тарқалса, касалликдан қочиб, у ерни тарк этманг".

Абдурахмон ибн Авф нақл қилган Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳадислари муаммони ҳал қилиб берди. Ҳар икки тарафга ҳам эътироз билдиришга ўрин қолмаган эди.

Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бу амрлари билан, ташкаридагилар ўз ҳаётини хавф остига қўймаслигини, ичкаридагилар у ердан чиқиб, бошқаларга касалликни юқтирмаслигини назарда тутган эдилар.

Ҳазрати Умар бир оз аввал берган буйруқларини такрорладилар: "Эртага қайтамиз".

Абу Убайда Ҳазрати Умар ва бошқа дўстлари билан хайрлашди. Бу чин маънодаги хайрлашув эди. Энди охирада Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳузурларида дийдор кўришишади. У ўлим сари кетаётанини биларди. Зеро, ҳар куни бир неча дўстини олиб кетаётган ўлим, кун келиб: "Абу Убайда ибн Жарроҳ" дея чақирар, ўшанда ўзи истаса-истамаса бу чақирувга жавоб берарди.

Убайда бу орада бўш турган Химс волийлигига қариндоши Иёз ибн Ғаномни тайинлади.

* * *

Ҳазрати Умар ҳамроҳлари билан Мадинага қайтиб келдилар. Орадан кўп ўтмай, кетма-кет келган шумхабарлар пойтахтга мотам ҳавосини олиб келди.

— Абу Убайда ҳақ ҳузурига йўл олди. Ўрнига Муоз ибн Жабални қолдирди...

— Муоз ибн Жабал Бақо оламига рихлат қилди. Амр ибн Ос волий бўлди...

Бундан буён, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: "Бу умматнинг амини удир", дея эъюзланган Абу Убайда, "Валлоҳи, сени яхши кўраман", деган шарафга муяссар бўлган Муознинг энди Ислом оламида фақат исмлари яшайди, холос.

Бироқ ҳеч ким бирон кимса ортидан кўз ёш қилишга улгурмасди: ажал кетидан ажал келар, кузда дарахт япроқларини хазонга айлантирган шамолдек, ўлим ҳам одамлар умрига нуқта қўйишдан тўхтамасди.

Балодан омон қолганлар ҳар бир марҳумга алоҳида қабр қазишга имкон топа олмай, икки-учталаб дафн қилардилар. Қабр бошида дуо қилиб турганлар, нари борса, уч кундан кейин ўзлари ҳам қабр эгасига айланарди. Қўмондонлардан бири бўлган Язид ибн Абу Суфён ҳам илоҳий раҳматга қовушганлардан бири эди.

Язид Макка фатҳига қадар Исломдан йироқ яшаган эди. Ҳунайн жангидан сўнг Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам, "Кўнглида Исломга мойиллик уйғонсин", деган умидда ўлжадан юз туя ҳадя қилган эдилар. Аслида Ҳунайн жанги худди Абу Суфён оиласи учун қилингандек эди. Чунки ушбу муҳорабадан сўнг аввал Абу Суфён, сўнг унинг катта ўғли Язид ва кичик ўғли Муовия ҳам юз нафардан туя олишди. Улар йиллаб Исломни илдизи билан кўпориб ташлаш, Аллоҳ Расулунинг йўқ қилиш учун қўлларидан келган ишни қилдилар. Бироқ, илоҳий диннинг музаффарияти бу оилани умр бўйи ҳам йиғиш мумкин бўлмаган сарват-бойлик соҳибига айлантирди.

Язид ўша кундан эътиборан умрини Исломга бағишлади. Ҳазрати Абу Бакр уни қўшин қўмондонлигига тайин этдилар. У Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам билан узоқ суҳбат қурмаган бўлса-да, мўътабар манбаларда унинг қуйидаги ҳадисни нақл қилгани келтирилади: "Намозни ўқиган, лекин рукуъ ва саждаларини яхшилаб қилмаган одам, оч инсон кабидирки, у уч-тўрт дона хурмодан ошиғини еёлмайди, еганининг фойдасини ҳам билмайди".

Ҳазрати Умар Язид ибн Абу Суфённинг вафотини эшитиб, чуқур қайғуга тушдилар. Кейин бир мактуб ёзиб, Язиднинг акаси Муовияга жўнатди. Унда Муовияга акасининг ўрнига Дамашк волиси бўлишни буюрганди.

Абу Суфён катта ўғлининг ўлимини эшитиб, каттиқ хафа бўлган бўлса, кичик ўғлининг ҳоким бўлганидан севинди. Шу тариқа умавийлар ҳокимият пиллапояларидан кўтарилиб, ўз мавқеларини мустаҳкамлаб ола бошлади. Ҳолбуки, Расулulloҳ алайҳиссалом вафотларидан бери хошимийлар авлодидан ҳеч кимга давлат мансаби берилмаган эди. Чунки ўша пайтда: "Хошимийлар бир марта ҳокимиятни қўлга олсалар, кейин бошқаларга навбат келмайди" деган гап бор эди. Зотан, илгари Расулulloҳ алайҳиссалом ва исломга қарши тиш-тирноғи билан курашиб келган умавийлар мансаб ва мавқе эгасига айланиб олгандан сўнг эгаллаган ҳокимиятга зулукдек ёпишиб олдилар. Ҳазрати Умарнинг ёмғир сўраб дуо қилганда Аббоснинг ҳурмати учун Аллоҳга ёлворгани ва маош белгилашда унга энг кўпини тайинлашини ҳисобга олмаганда, бошқа барча соҳаларда умавийлар пешқадамлик қилаётган эди. Ўша вақт Ҳазрати Умарнинг салобатлари уларни овоз чиқаришга йўл қўймасди. Бироқ Умарга ҳам дунё абадий манзил эмас. Кун келиб у ҳам ҳижрат сафарига отланди. Ана шундан кейин умавийларга ҳокимият шахсий мулкка айлантириш имконияти пайдо бўлди.

Муовия ҳам берилган имкониятни қўлдан чиқарадиган даражада ношуд эмасди. У ўз мансабида яна қирқ бир йил ҳукмдор бўлиб қолди.

* * *

Амвос вабоси кучли тўфон каби келиб, йигирма беш минг кишининг ёстиғини қуритди.

Муоз ибн Жабал вафотидан олдин Абу Убайдадан олган ҳокимиятни Амр ибн Осага топширди. Амр эса ҳар доимгидек ўз заковатини ишга солди. У юқумли касал тарқалган ҳудудни тарк этиб, аҳоли ва қўшинни одам яшамайдиган тоғнинг тепасига олиб ўтди. Шу тариқа хавфга тўла макон олисда қолди ва касаллик бировга бошқа юкмади. Бу ўша давр учун энг яхши тадбир эди ва шу тариқа вабонинг олди олинди. Орадан бир неча ҳафта ўтгач, рангпар чехраларга қон, заиф таналарга жон кира бошлади. Ҳар ким кундан-кунга тоза ҳаводан симириб, енгиллашаётганини ҳис этарди.

Иш вабонинг кетиши билан битмади. Вабо туфайли боқий дунёга сафар қилган кўпчилик саҳобалар ўзларидан кейин озми-кўпми мол-дунё қолдириб кетгандилар. Энди Макка ва Мадинадаги меросхўр қариндошларини топиб, қолдирилган мол-дунёни уларга етказиш керак эди.

Ҳазрати Умар яна йўлга отланди. Биргина хизматкори билан Дамашққа томон йўлга чиқди. Мадинани Ҳазрати Алига топширди.

Йўлда Ҳазрати Умар уловини хизматкори билан навбатма-навбат миниб келди. Айла деган шаҳарчага яқинлашганда уловни алиштириш пайти келганди. Ҳазрати Умар отидан тушиб, кулининг туясига яқинлашди.

- Қани, тушақол.
- Мўминлар амири, Айлага яқинлашиб қолдик.
- Нима бўпти?
- Туямни миниб олганингизни кўриб қоладилар.
- Аҳамияти йўқ, кўрсалар нима қилибди.

Хизматкорнинг қилган барча илтижолари беҳуда кетди.

Ҳазрати Умар унинг туясига, у эса хожасининг отига миниб йўлда давом этдилар.

Айла аҳолиси халифанинг келаётганини эшитиб, кутиб олишга чиқдилар. Лекин йўлда икки киши келаётганини кўришди. Бири баланд бўйли, қотмадан келган, сочсиз, нигоҳлари ўқдек эди. У отга миниб олган, тагида терс ёзилган теридан бўлак ҳеч вақо йўқ эди. Ҳамроҳи эса отлик эди. Эгар ўрнига тўшалган намат шеригиникидан фарқ қилмас эди.

— Қаерга кетяпсизлар?

— Шом тарафларга.

— Амирул мўмин келяпти деб эшитдик?

— Тўғри айтишибди.

— Қани?

— Олдингизда.

Ҳазрати Умар бу гапи билан: "Мана у қаршингизда турибди, ҳозир у билан гаплашиб турибсиз", демокчи эди. Улар эса гапнинг фаҳмига бормасдан "бир оз юрсангиз учратасиз", деб тушундилар.

— Унда сизга оқ йўл, — деб йўлларида давом этишди. Ҳазрати Умар ҳам йўлида давом этди ва йўлда кутишга чиққан одамларга учради. "Амирул мўминин қани", деб сўраганларга олдингидек жавоб берди.

Эгнига ямоқ кийим кийган, жуда оддий улов минган, ҳеч қандай кўриқчисиз келаётган бу одамни тўхтатиб: "Сиз Амирул мўминин бўлсангиз керак", дейиш бировнинг хаёлига ҳам келмас эди. Зеро, бу икки йўловчининг ҳар бир хатти-ҳаракати инсонни кига ўхшар, ҳар иккисидан "амирул мўминин шу бўлса керак" дейишга сабаб топилмас эди. Баъзан отликдан Амирул мўминин ҳақида сўрашар, кул эса Ҳазрати Умарга ишора қиларди. Лекин одамлар бу қиёфа билан мўминлар амири ўртасида ҳеч қандай боғлиқлик тополмаганларидан, қулнинг ишорасини "Манави одамдан сўранглар!" деб тушунардилар. Ҳазрати Умар боягидек бир сўз билан жавоб бериб қўя қоларди.

У гап рост эди. Бинобарин, Ҳазрати Умар одамларга ҳазил-мутойиба қилаётгани йўқ эди. Бу бошқаларни овора қилмаслик чораси эди, холос. Бундан Ҳазрати Умар одамларни ўзларидан узоқлаштириш ниятида бўлган деган фикр ҳам чиқмаслиги керак.

Зеро, у киши Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан: "Қул каби ейман, қул каби юраман, қул каби ўтираман" деганларини эшитган ва умр бўйи шунга амал қилишга ҳаракат қилиб келганди. Шунини билан туриб ҳашамат ва сарват ичида яшай олмасди.

Айла халқи шаҳарга икки йўловчининг кириб келганини сезгани ҳам йўқ. Зотан, ҳар куни қанча киши шаҳарга кириб-чиқиб кетганидан бу икковининг келиши ҳам диққатни тортмаслиги табиий.

Ҳазрати Умар шаҳар бошлиғини чақириб, ўзини таништиради ва қўйлақларини ечиб берди.

— Йўлда кир бўлиб кетди, озгина йиртилибдиям, шекилли. Илтимос, шунини ювиб берсангиз.

Бошлиқ ҳадя этган бошқа қўйлақни Ҳазрати Умар олмади ва ўзининг қўйлагини кийиб йўлида давом этди. Улар ниҳоят Дамашққа етиб тоғ этагида тўхтаган қўшинга дуч келишди. У ерда Ҳазрати Умар аввал мерос масаласини ҳал қилди, ундан кейин Шурахбилни вазифасидан озод этиб, ўрнига Муовия ибн Абу Суфённи тайинлади. Бундан Шурахбил хафа бўлди.

— Мендан жаҳлингиз чиққани учун бўшатыпсизми, мўминлар амири?

— Йўқ, Шурахбил. Сен мен истаган инсонсан. Мен фақат кучлироқ ва эпчилроқ одамга топширмоқчиман, холос.

— Жуда яхши. Унда буни аскарларга ҳам айтинг. Мен халқ орасида турли гап ва миш-миш тарқалишини истамайман. (*"Тарихи Табарий"*)

Шурахбил ҳақ эди. Унинг тўсатдан вазифасидан озод қилинганидан хабардор бўлган халқ ҳали буни муҳокама қилар, зарурият юзасидан бўлса керак деб биров айтмасди. Аксинча,

одамга ёқмайдиган ва ғашини келтирадиган турли ғийбат гаплар кўпайиши турган гап эди.

Ҳазрати Умар ҳам Шурахбилни тўғри тушуниб, унинг илтимосини бажо келтирди. Аскарлар олдида Шурахбилнинг бўшатилишига ундан норози бўлгани учун эмас, балки маҳоратлироқ кўмондон тайинламоқчи эканини ва Шурахбилдан мамнун эканини айтди.

Шурахбил ҳам касалга чалинган эди. Кўп ўтмай у ҳам Парвардигори олам ҳузурига йўл олди. Қанийди, Ҳазрати Умар тўрт кун у кишини ишдан олмасдан сабр қилиб турганида, деганда буюк саҳобанинг кўнгли озор чекмай, абадий сафарга хотиржам йўл оларди. Одил раҳбар Шурахбилни кичикроқ кўшинга кўмондон қилиб тайинламоқчи эди. (*Ибн Касир, "Ал-бидоя"*)

Арабларнинг одатига кўра, бир одам отасининг номи билан аталган бўлса, Шурахбил онаси Ҳасана номи билан танилган эди. У бир пайтлар имонини сақлаш мақсадида Маккани тарк этиб, Ҳабашистонга ҳижрат қилган инсонларнинг бири эди. Ҳазрати Мустафо соллаллоҳу алайҳи ва саллам вафотларидан кейин Ҳазрати Абу Бакр уни лашкарбоши этиб тайинлаганди. Шурахбил Ислом тарихидаги энг муҳим жанглардан бири — Ярмук муҳорабасига имзо чеккан беш нафар қаҳрамон кўмонлардан биридир. Ҳазрати Умар даврида эса Шом фатҳида жонбозлик кўрсатганди.

Йигирма беш минг (бошқа ривоятда ўттиз минг) мўмин ёстиғини қуритган вабо ўз йўлида учраган Абу Убайда, Муоз ибн Жабал, Шурахбилдек зотларни ҳам аяб ўтирмай, қаро ер бағрига равона қилди.

Энди нариги оламда бир йиғилиш ўтказилиб, унда унутилмас хизматлар қилган Шурахбилга дейилади: "Сен (Аллоҳ ато этган неъматлардан) рози бўлган (ва Аллоҳ таоло томонидан сенинг амалларингдек) рози бўлишган ҳолда Парвардигоринг ҳузурига) қайт! Бас, (солиҳ) бандаларим қаторига киргин ва менинг жаннатимга киргин!" (*Фажр, 28-30*).

Бу воқеадан сўнг баъзи ҳарбийлар кўшиндан озод қилинди.

Абу Жаҳлнинг иниси Ҳорис ибн Ҳишом етмиш нафар оила аъзолари билан Маккадан чиқиб кетган эди. Энди эса, хасталик ва жанглардан омон қолган тўрт нафар аъзосигина ортга қайтаётган эди.

* * *

Ҳазрати Умар Дамашққа шом пайти етиб келганди.

— Билолга буюрсангиз азон айтиб юборсин, — дейишди.

Ҳазрати Умарнинг ўзи ҳам Билолнинг азонини роса соғинганди. Билол Ҳабаший бир неча йиллардан бери фақат тинглаб келаётган азонни айта бошлади:

— Аллоҳу акбар! Аллоҳу акбар!...

Азонни айтар экан, у кўз ўнгида Пайғамбаримиз масжидларини кўриб тургандек эди. Унинг назарида Ҳазрати Расули Акрам руҳлари ташриф буюриб, азонни эшитиб тургандек эди. Кўзлари ёшга тўлди. Азонни эшитиб турганлар унинг йиғлаётганини билиб турардилар. Лекин йиғлаётган фақат Билол эмасди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламни ва у киши билан яшаган юзлаб инсон муаззин билан кўз ёш тўкарди. Ҳатто Пайғамбаримизни кўрмаганлар ҳам ўзини тута олмадилар. Худди азон Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳузурларида Мадинада айтилаётгандек.

Азон тугади. Лекин кўз ёшлар тинмади. Афсуски, тўкилган ёшлар ўлганларни ортга қайтаролмайди.

Ҳазрати Умар Дамашқдаги ишларни бир ёқлик қилиб бўлгач, қандоқ аҳволда келган бўлса, хизматкори билан шундай ортга қайтди.

Муоз ибн Жабал

Вабо улуғ инсонлардан бири Муоз ибн Жабални ҳам олиб кетганди. Муоз Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан ҳали Маккадалик пайтларидаёқ Ақабада учрашган ва ўша ерда ҳидоятга мушарраф бўлган эди. У қотма, кўркама ва чиройли юзли инсон эди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Умму Сулаймнинг уйида муҳожирлар ва ансорлар ўртасида дўстлик ришталарини боғлагандилар. Ўшанда кичик жуссали ва нимжон бир муҳожирга қараб: "Ибн Масъуд, шу одам сенинг оғанг бўлади", деб Муоз ибн Жабални кўрсатгандилар. Бу муносабат том маънода дўстликка айланди. Ибн Масъуд ислом аҳкомлари билимдони деган мақомга эришган бўлса, Муоз Қуръонни яхши билиши туфайли Расул алайҳиссаломнинг: "Қуръонни тўрт кишидан ўрганинг" деб марҳамат қилган инсонлари қаторидан ўрин олди.

Муоз умри поёнига етганини ҳис қилганди. Чунки вабо ҳар куни кўплаб одамлар ҳаётига зомин бўлиб, кора ерга тикар эди. Шундай офатдан у четда қолиши даргумон эди. Лекин у бу бевафо дунёдан армонсиз кетмоқда эди. Зеро, озгина сабр қилса ўзини: «Муоз, мен сени яхши кўраман» деб айтган Пайғамбаримиз ёнларида кўражак ва дунёда энг сеvimли кишисига эришажак эди. Муоз етти йил мобайнида ажойиб бир васиятни ҳар доим ёдда тутиб келди. У Яманга отланаркан, эндиги учрашув охиратда бўлишини эслатган Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам шундай ўгит бердилар: "Қаерда бўлма, Аллоҳга такволи бўл, қилган ёмонлигинг кетидан яхшилик қилиб юборгинки, токи, унинг изини йўқотсин. Одамларга хушхулқ бўл!" Муоз бу васиятни қалби ва зеҳнига жо қилиб, унинг нури билан яшади. Чунки эртага Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам билан учрашувда, васиятга амал қилмагани маълум бўлса, маъзур тutilмасди.

Абу Убайдадан кейин уч-тўрт кун қўшинга қўмондонлик қилган Муоз борса келмас сафарга отланган эди. У қайта-қайта шаҳодат калималарини айтиб жон бергандан сўнг, унинг олдида кўз ёши тўкканлар Пайғамбаримиздан соллаллоҳу алайҳи ва саллам, эшитган гапларни такрорладилар: "Уммати Муҳаммаднинг ҳалол ва ҳаромни энг яхши биладиган инсонидан айрилдик".

Муоз тупроққа топширилар экан, мўминлар қалбида ундан қолган хотиралар ғалаён қилди. Одамлар қабр бошидан буюк саҳобага раҳмат тилаб узоқлашдилар. Улар ҳар бир намоздан кейин: "Аллоҳим, сени зикр қилиш, шукр қилиш ва яхши ибодат қилишимда мадад бер" ("Аллоҳумма аьинна ъала зикрик ва шукрик ва хусни ъибадатик"), дуосини ўқиганларида, албатта, Муозни ҳам ёдга оладилар. Чунки Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бу дуони айнан унга тавсия қилгандилар. (*Ибн Касир, "Ал-бидоя"*)

Миср

Амр ибн Ос исломни қабул қилишдан аввал Мисрга бир неча марта келиб кетганди. У ҳар келганда Арабистоннинг ерларидан фарқли Мисрнинг серунум тупроқларига кўзи тушар экан, келажакда лашкарбоши сифатида шу ўлкани фатҳ этиши хаёлига ҳам келмаганлиги аниқ. Исломга қарши курашган, ҳаттоки Ҳабашистонга ҳижрат қилган мусулмонларни Қурайшга қайтарнш учун турли хийлалар билан Нажоший ҳузурига кирган Амр ўзини тақдири азал шу дин учун хизмат қилишга йўллашини билмас эди. Ниҳоят у ҳам Жаноби Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳузурида шаҳодат келтириш бахтига муяссар бўлди.

Амр жуда оқил ва иқтидорли инсон эди. У Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам даврларида ҳам, ундан кейин ҳам масъулиятли лавозимларга тайинланди. Хусусан, Ҳазрати Умар даврларидаги гуллаб-яшнашни кўриб, ичида нимадир уйғонди. Эрон ва Шомдек буюк давлатларни тиз чўктирган ислом кўшни Мисрни фатҳ этолмайдими? Серунум ерлар ва чексиз бойликлари билан танилган шу юртни забт этиш ўй-фикри унинг тушларида ҳам безовта қила бошлади. Амр бу ҳақда Ҳазрати Умарга гап очиб, вақтни қўлдан бой бермай Мисрни фатҳ этиш

таклифини ўртага ташлади. Ҳазрати Умар ҳам унинг фикрига қўшилиб, уни тўрт минг кишилик қўшинга бош қилиб эҳромлар мамлакатига йўллади.

Бу ишнинг жуда хатарли эканини англаган Ҳазрати Умар Амрга: "Мисрга етмасдан ортингга қайт", дейишни унутмади.

Амр йўлга чиқди. У ортидан хат келмасдан аввал Мисрга етиб олиш учун тез ҳаракат кила бошлади.

Бир кун у эсанкираб қолди: Ҳазрати Умар хабарчи жўнатган эди.

— Халифадан мактуб олиб келдим.

Амр ҳам келган одам сайёҳ эмаслигини ўз исмини билгандек биларди.

— Тушунарли. Аввал бир оз дам ол.

Хабарчи мактубни чиқариб бермоқчи бўлганда, Амр муҳим ишлари борлигини айтди ва уни қўмондон ёнидан олиб кетди. Қўшин бир-икки кун йўл юрди. Олдинда Рафаж қалъаси кўринган замон Амр хабарчини ҳузурига чорлади.

— Олиб келган мактубинг қани?

— Сиз уни олишни истамадингиз-ку.

— Ўзинг кўрдинг-ку, муҳим ишларим бор эди. Мактубда "Мисрга кирмаган бўлсанг, изингга қайт" деб битилган эди. Амр ёнидагиларга ўгирилди:

— Биз Миср ерларида турибмиз, — деди.

Энди ортга қайтишнинг иложи йўқ эди. Амр Ҳазрати Умарга вазиятни тушунтириб жавоб хати ёзди ва йўлида давом этди. Аввал Фармо қалъаси куршаб олинди. Бир ойлик қамалдан сўнгра қалъа таслим бўлди. Кейин Ислом лашкари ҳозирги Фустат шаҳри жойлашган чўлга етиб келиб Балбис ва Бобилонни қўлга киритди.

Амрнинг муваффақиятли одими Миср қироли Муқовқисда оғирлик уйғотди. У Мисрдаги икки дин арбобини музокара олиб бориш учун мусулмонлар олдига жўнатди. Амир уларга аввал Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бўлган пайтларидаги, кейин бугунги кун ҳақида гапириб берди. Сўнгра Исломнинг бугунги нуфузи ҳақида тўхталди ва агар Исломни қабул қилсалар ўзлари эга бўлган барча ҳуқуқлар уларга берилиши, жизя тўласалар, ҳимояда бўлишларини билдирди.

Гап орасида Расулуллоҳнинг соллаллоҳу алайҳи ва саллам Ҳазрати Ҳожар ва Ҳазрати Мория оналаримиз орқали Миср халқига қариндошлик алоқалари борлиги, шу сабаб Миср халқи билан яхши муомилада бўлишни буюрганликларини айтиб ўтди.

Одамлар:

— Муҳтарам Пайғамбарнинг давом эттириш мумкин бўлган узоқ қариндошлик ришталари, — дейишди.

Амр уларга уч кун муҳлат берди. Кейинчалик уларнинг хоҳишига қараб беш кунгача оширди ва ижобий жавоб келмаган тақдирда жанг бошлашини маълум қилди. Бу орада пойтахтдан Зубайр ибн Аввом бошчилигида мадад кучлари ҳам етиб келган эди.

Элчилар бориб, Муқавқисга вазиятни тушунтирди. Қиролнинг жанг қилиш нияти йўқ эди. У: "Барибир византияликларга ҳам солиқ тўлаяпмиз. Ўша солиқни арабларга тўласак нима кипти?" деган фикрда эди. Бошқа кўпчилик аъёнлар ҳам уни қўллаб-қувватладилар: "Эрон ва Византияни тиз чўктирган, бир неча маротаба мағлуб этган қудратли қўшин билан олишиб нима наф оламиз?".

Фақатгина Қуддусдан қочиб, Мисрдан паноҳ топган Артабунгина жанг қилиб, Амрдан ўч олиш ниятида эди. У бир кечада ҳужум қилиш таклифини ўртага ташлади. Артабуннинг таклифи қабул қилиниб, у қўшинга қўмондон этиб тайинланди. Бироқ унинг режаси саробга айланиб, бу сафар ҳам мағлублик чоҳига улоқтирилди. Бунинг устига у қочиш имконини тополмай жанг майдонида халок бўлди.

Ажал қиличи келганда тадбиркорлик ва ақлли хатти-ҳаракатлар ҳам фойда бермаслиги аниқ.

Артабун ичида ёнаётган интиқом ҳислари билан жангга кираркан, ўзининг билими, тажрибаси ва жасоратига ишонган эди. Аммо бошқа одам ҳам шундай фазилятга эга бўлиши, ҳатто ундан ҳам кучлироқ бўлиши мумкин-ку. Модомики, ўлим фариштаси уни муҳораба майдонида кутаётган экан, унинг олдида тиз чўкишдан бошқа иложи йўқ.

Мағлуб қўшиннинг бир қисми асир олинди. Яна бир қисми эса, Айнушшамс номли қалъага яширинди. Амр бошлаган ишини ниҳоясига етказиш мақсадида қалъага юриш қилди. У шу вақтда чодирни устига бир қуш уя курганини кўрди.

— Чодиримни шундай қолдиринглар.

Айнушшамс камал қилинди. Камал чоғида Зубайр ибн Аввом бир кеча қалъа атрофини айланди ва қулайроқ жой топиб, арқон отди. У тирмашиб девор устига чиқиб олди. Ундан кейин шериклари ҳам шундай қилдилар.

Зубайрнинг жасорати ва қалъа минораларидан баланд овозда айтилган такбир садолари одамларни саросимага солди. Қалъадагилар дарвозани очиб, Амрнинг олдига келдилар ва таслим бўлганликларини билдирдилар.

Зубайр шериклари билан қалъада айланиб юраркан, Амрга дуч елиб қолди. Қўмондон қалъа сулҳ йўли билан олинганини айтди. Ўртада шартнома тузилди. Бу келишувга кўра одамларнинг жонлари, моллари, динлари ва номусларига дахл қилинмайди, ибодатхона ва хочларига зарар етказилмайди, қалъа аҳолиси эса, жизя тўлайди ва ички-ташқи душмандан мусулмон қўшини мудрофаасида бўлади. Келишувга кўра қалъадан чиқиб кетишни истаганлар чиқиб кетиб, борган жойларигача хавфсиз бўлишлари таъминланади.

Шартномага мўминлар номидан Амр имзо чекди. Зубайр ва унинг икки ўғли Абдуллоҳ ва Муҳаммад гувоҳ сифатида қайд этилди.

Диққатга сазовор жойи шундаки, Ҳазрати Умарнинг ўғиллари Абдуллоҳ ҳам шу қўшин таркибида эди. Лекин унга ҳеч қанақа мансаб берилмаганди. Шартнома имзоланаётганда ҳам ҳатто гувоҳ сифатида қатнашиши лозим деб топилмади. У бошқа аскарлар чеккан азобга шерик бўлди, улар еган овқатдан еди, хуллас барча билан баробар кўрилди. Абдуллоҳ ибн Умар дўстлари даврасида бўлганида четдан туриб кузатган одам: "Шу халифанинг ўғли бўлса керак", демас эди. Худди отаси ҳам бошқа мўминлардан ажралиб турмагандек.

Амр энди Искандарияга юриш қилишга қарор қилди ва фурсатни бой бермай, шаҳарни камал қилди. Муқовқис арбобларини яна бир бор йиғиб, ўтган сафар айтган гапларини такрорлади. Унинг гапига ҳеч ким эътироз билдирмади. Шу заҳоти Амрга элчи жўнатилди.

— Шу кунгача сиздан ҳам ёмон кўрадиганларимга ўлпон тўлаётган эдим. Сизларга жизя бериш уларга ўлпон тўлашдан яхшироқ. Асирларимизни қўйиб юбориш шарт билан Эрон ва Румга тўлаётган ўлпонимизни сизларга беришга розимиз.

Амр ҳам:

— Ортимда маслаҳатлашадиган раҳбарим бор. У билан кенгашмай, бир нарса деёлмайман, — деб Ҳазрати Умарни воқеалар ривожидан бохабар этди.

Ҳазрати Умар шундай жавоб қайтарди: "Доимий олинадиган жизянинг келажак авлодга фойдаси тегади. Қўлингдаги асирларга Ислом динини таклиф эт. Ўз динида қолишини истаганларни қўйиб юбор ва улардан жизя ол".

Амр Мисрда олган асирларнинг бир қисми Мадинада қолдирилган, қолганлари бошқа шаҳарларга юборилган эди. Ҳазрати Умар ўша шаҳарларга хабар юбориб, Амр берган беш кун муддат ичида ҳаммаси озод бўлганларини билдирди.

Мисрда эса халифанинг буйруғини бажариш учун кенг майдонга йиғилишди. Бир тарафга мусулмонлар, қарши тарафга маҳаллий христианлар туришди. Кейин асирлар ўртага бирма-бир таклиф этила бошланди. Асир "Исломни қабул қилдим" деса, мусулмонлар баланд овозда такбир айтиб, уни кучоқлаб олардилар. "Ўз динимда қоламан" деса, насронийлар қичқириб, унга талпинардилар.

Навбат Абу Марям деган асирга келди, У "Исломни қабул қиламан" дейиши билан мусулмонлар одатдагидек баланд овозда такбир айтаркан, буни кутмаган ота-она ва ака-укалари додлаганча унга отилдилар. Ҳар қанча ёлворишмасин, у қарорини ўзгартирмай, Исломда қолди. («Тарихи Табарий»)

Амр келишув ҳақида Мадинани огоҳ этди. Шу тариқа охириги йилларда унинг тушларига ҳам кириб чиқаётган воқелик амалга ошиб, Амр Ислом тарихига "Миср Фотиҳи" сифатида кирди.

* * *

Бир кун Муқовқисга Рум императори Ҳераклийдан мактуб келди. Император мактубда қандай қилиб бор-йўғи ўн икки минг бўлган арабларга бўйин эгганини таъна қилди. У қиролга Мисрда юз минг румлик яшаётгани, улар билан бирлашиб мусулмонларнинг адабини бериб қўйишини ёки қахрамонларча ўлишини буюрган эди.

Муқовқис ўн икки йил бурун келган бир элчини хотирлади. Жуда фойдали гапларни гапирган бу инсон (Хотиб ибн Абу Балтаа) бундай деган эди: "Сиз ҳаётни қанчалик севсангиз, биз ҳам ўлимни шунчалик севадиз". Ўша пайтлари фақатгина бир шаҳардан иборат бўлган Ислом давлати, бугун бутун Арабистонни эгаллаб, Эрон ва Византиядек давлатлар қўшинларини курагини ерга теккизган эди. Булар ҳаёл эмасди.

Қирол Румдан келган хат ҳақида Амрга хабар берди. Бу билан у ўзи чеккага чиқиб, мусулмонлар билан румликларни юзма-юз қолдирмоқчи эди.

Амр Муқовқисдан олган маълумотларни таҳлил қилаётган бир пайтда, қирол Мисрдаги Рум қўмондонлари билан учрашиб, келишувни бузолмаслигини, истасалар мусулмонлар билан ўзлари учрашишлари мумкинлигини айтди. Майдондан чиққан Муқовқис натижани кута бошлади.

* * *

Шомдаги жангларда мағлубият аламини тотиб кўрган ва умидини узган Ҳераклий Мисрни ҳам бой беришни истамасди. Румнинг икки ўқ илдизидек бўлган бу серунум ернинг бири қўлдан кетди, энди бошқасидан ҳам айрилиш мумкин эмасди. У ҳозирлик кўришни, Мисрга юришни буюрди. Қўшин йиғилар экан, Ҳераклий тўсатдан касаликка чалинди. Бу касаллик уни кўп қийнамади. Чунки уни ўлим кугиб турарди. У афсус-надоматлар билан жон берди. Унинг бу надомати шунча ерни бой берганиданми? Ёхуд абадий саодатга эришишга бир қадам қолганда шаҳодат келтириш ўрнига абадий бахтсизликни танлаганиданми? У охирагини барбод қилгани аниқ эди.

Имон келтирганда энг камида у дунёда соҳиби салтанат бўларди. Лекин у бундай имкониятни салтанат ва бойликка бўлган ҳирси туфайли қўлдан чиқарди.

Ҳераклийнинг ўлими туфайли Миср сафари ҳам ниҳоясига етди. Энди Амр Мисрда сон-саноксиз румликлар билан юзма-юз қолганди.

Мисрдаги румликлар йиғила бошлади. Фустат билан Искандария орасида бўлиб ўтган шиддатли тўқнашувлар Амр ибн Оснинг тадбиркорлиги туфайли мусулмонларнинг мутлоқ ғалабаси билан якунланди. Давомли равишда ортга чекинган румликлар ниҳоят Искандарияга яшириндилар. Шаҳар уч ой қамал қилинди. Лекин барибир таслим бўлди. Шу тариқа бутун бошли Миср тамоман мусулмонлар қўл остига ўтди.

Кейин Нуба шаҳрига юриш қилинди. Қалъа туйнукларига жойлашиб олган мерганларнинг ўқлари туфайли Ислом қўшини бир оз ортга чекинди. Ўша ўқларнинг баъзилари аскарларнинг кўзига тегиб, оқиб тушди. Шу сабаб Нубадаги мерганларга кўз нишондорлари маъносидаги

"Руматул хадақ" номи берилди.

Миср фатҳи тугаган бўлсада, амрнинг чодир хануз жойида турарди. У чодир ўрнида масжид барпо қилдирди. Кейинчалик масжид марказ қилиниб, атрофига уйлар қурилди. Шу тариқа, дунёнинг энг катта шаҳарларидан бирининг тамал тошлари қўйилди. Бу шаҳарга Фустат (Чодир) номи берилди. Вақ ўтиб, у «Қоҳира» деб атала бошлади. Ҳатто кейинчалик Фустат деган ном фақат тарих китобларида зикр этиладиган бўлди.

Фустат ҳозирги "Эски Қоҳира" номи билан маълум бўлиб, чекка даҳадир. Чодир жойлашган ерда қурилган ва кейинчалик кўп маротаба таъминланган "Амр ибн Оснинг масжиди" ҳозир ҳам Миср фотиҳи номи билан аталади. («Тарихи Табарий»)

Ҳазрати Умар мактуб жўнатиб, соҳил бўйлаб мудофаа деворлари қуришни буюрди. Бу денгиз тарафдан келиши мумкин бўлган хавф-хатар олдини олиш ёки бартараф этиш имконини берар эди. Амр буйруқни бажо этди.

Амр ақл-заковати, иқтидори ва қиличининг қудрати билан қўлга киритган Мисрнинг илк волийи сифатида ўша ерда қолди. Қўшин сафида бўлган Абу Айюб Ансорий, Абу Зарр, Зубайр ибн Аввом, Абдуллоҳ ибн Умар, Абу Дардо каби буюк саҳобалар вазифаларини адо этиб бўлгач, Мадинага қайтдилар.

Иёз ибн Ғанам

Иккинчи маротаба Ислом давлати таркибига қўшиб олинган Химс шаҳрига янги волий тайинланди. У Иёз ибн Ғанам бўлиб, Абу Убайда уни шу лавозимга кўтарган эди. Ҳазрати Умар бу хабардан унчалик хурсанд бўлмади. Лекин: "Абу Убайда тайинлаган волийларни алиштиролмаман", деб қўйдилар, холос.

Ҳазрати Умар Иёзнинг бошқарувга лаёқати борлигини биларди. Лекин у волийликка тайинланган одам ҳокимиятга кизиқмаслиги керак, деган фикрда эди. Бинобарин, Иёзни бу лавозимдан бўшатиш ҳақида ўйлаб иккиланарди. Ҳазрати Умар Абу Убайдани хафа қилиб қўйишдан чўчиётган эди.

Иёз жуда қаттиққўл ҳоким эди. Бир кун саҳобий Ҳишом ибн Ҳаким Химсга борди. У Химсдаги ўзи кўрган манзарадан юраги увишди: бир қанча одамлар қуёш тиғида ўтирар, устига-устак қуёш тафтини яхшироқ сезадиганларнинг бошларига зайтун мойи тўкиб қўйилган эди.

— Буларнинг гуноҳи нима? — деб сўради Ҳишом.

— Улар жизя тўлашмаган.

Ҳишом тўппа-тўғри Иёзнинг олдида борди. У ҳам саҳобалардан бир эди.

— Бу не қилганинг, Иёз? Сен суннатга мувофиқ иш тутмаяпсан. Мен Расулуллоҳ алайҳиссаломнинг: "Бу дунёда инсонларга азоб берганлар охиратда азобга дучор бўладилар", деганларини эшитганман.

Кейин Ҳишом Ҳазрати Умарнинг Фаластинда шундай ҳолатга дуч келганини ва имконияти йўқлардан жизя олмаслик ҳақида буйруқ берганларини айтиб, Иёзга одамларни қўйиб юборишни буюрди.

* * *

— Эй Ҳаттобнинг ўғли, волийларингга берган фармонларинг ва қўйган шартларинг сенга нажот берадими? Ўзингни овутиб юравер. Лекин ҳали бунинг аламини тотадиган кунлар ҳам келади. Волийинг Иёз башанг кийимлар кийсин, одамларни ҳузурига киритмаслик мақсадида соқчилар қўйиб, одамларни куттирсин. Сен эса булардан ғафлатда қолиб юравер...

Бу гаплар Ҳазрати Умарга айтилмаётган эди. Ҳатто буни гапираётган одам сўзини Ҳазрати

Умар эшитиб турганидан беҳабар эди. У ўзича минғирлаб, ичидаги ғуссаларини чиқариб ташлаётган эди, холос.

— Шу гапларинг ростлигига ишончинг комилми?

Бояги одам қаршисида новча, кўзи жикқа ёшга тўлган кишига тикилди.

— Ҳа, рост. Мен бор гапни гапиряпман. Ўзингиз кимсиз?

— Мен Умар ибн Хаттобман.

— Узр...

— Узр сўрашинг шарт эмас. Муҳими ҳозиргина айтган гапларинг.

Ҳазрати Умар дарҳол Муҳаммад ибн Масламани чақиртирди ва Химсга бориб, Иёз ибн Ғанам қандай кийимда бўлса, ўшандай ҳолда ҳузурига келтиришини буюрди.

Узоқ давом этган сафардан сўнг Ибн Маслама манзилга етиб борди. У волийнинг хонасига кирганда, ҳақиқатдан ҳам уни башанг либосда кўрди. Муҳаммад ибн Маслама Иёзга салом бериб, халифа ҳузурига отланишини айтди.

— Шошмай тур. Кийимларимни алмаштириб олай.

— Йўқ, Умар шу кийимда келишингни айтди.

Иёз унинг гапига қулоқ осмай иложи йўқ эди. Йўлга чиқишди.

* * *

Ҳазрати Умар ҳузурида Иёзнинг либослари ечиб олинди, ўрнига бўздан тикилган уст-бош берилди ва кўлига таёқ тутқазилди.

— Энди кўй боқасан, Иёз. Унинг сутидан ичиб, бошқаларга ҳам ичирасан. Ортганидан бизга ҳам олиб келасан.

Ҳазрати Умарнинг гаплари Иёзга хуш келмади. У: "Бундай қилолмайман, Хаттобнинг ўғли. Мен тажрибали қўмондонман. Устига-устак шаҳар ҳокими бўлсам", демокчи бўлди. Лекин қаршисида турган инсонга юрак ютиб буни сўзлаш учун озмунча жасорат керакмиди?

— Эшитдингми, Иёз?

— Ҳа. Эшитдим, Умар. Мен учун ўлим бундай аҳволга тушишдан афзалроқ эди.

— Эшитдингми, Иёз?

Ҳазрати Умар шу саволни уч маротаба берди ва ҳар гал ўша жавобни олди.

— Бунинг нимаси сенга ёқмади? Отанг чўпон бўлгани учун «Ғанам» деб чақиришмасмиди?

Иёз бу сафар бошини эгиб, жавоб бермади.

— Унда... Чўпонликдан тузукроқ бошқа ишга нима дейсан?

— Нима экан у?

— Мен айтганларимга кўниб, эски вазифангга қайтиш. Агар ўзингни мен истагандек тутиб, мен истагандек кийинсанг, яна волийликка қайтишинг мумкин.

— Розиман.

— Ундай бўлса, шу кийимда ортингга қайт. Бундан буёғига халқни сенинг олдингга киришига йўл бермайдиганларни йўқ қилиб, уларнинг шикоятларини тинглайсан ва ёрдам берасан. Энди бор!

* * *

Иёз тушига ҳам кирмаган тарзда сабоқ олди. Буёғига у Ҳазрати Умарнинг мақтовларига сазовор ҳоким бўлишни дилига тугди. Лекин унинг умри поёнига етган эди. Унга иккинчи чақириқ келди. Бу гал Оламлар Парвардигоридан. Бу илохий ҳукмни ортга суриш мумкин эмасди. Инсоният Расулulloҳ алайҳиссаломнинг яна бир юлдузларидан айрилди.

* * *

Иёз вафот этгач, унинг ўрнига бошқа бировни тайинлаш керак эди. Ҳазрати Умар машварат қилиб, маслаҳат солди. Саид ибн Амр:

— Сиз, мўминлар амирисиз, нима десангиз шу, — деди.

Унинг гапидан хурсанд бўлган Ҳазрати Умар:

— Тур ўрнингдан! Сени Химсга волий этиб тайинлайман. Дарҳол вазифанга кириш.

Саид суяксиз тили билан ўзини қийин аҳволга солиб қўйган эди. У қандайдир мансаб олиш мақсадида гапирмаган эди. Зотан, у дунёга меҳр қўйган ёки мансабга интилган одам эмасди. Лекин у Ҳазрати Умарга эътироз билдиришни ўзига эп билмади. Саид чорасиз ҳолда ўрнидан турди ва йўл тадоригини кўришга тушди. Бир неча кундан сўнг у Мадинани тарк этди.

* * *

Мисрни фатҳ қилган Амр ҳаётидан мамнун эди. Зеро, у анчадан бери ўзига тинчлик бермаётган бой ўлкани забт этиб, ўша ерда ҳокимлик қилаётган эди.

Амрнинг буйруғи билан отлар мусобақаси ташкил қилинди. Бу мусобақада унинг ўғли ҳам қатнашди. У отининг мусобақада ғолиб чиқишига ишончи комил эди ва буни ич-ичидан истарди.

Ниҳоят ҳакамнинг ишораси билан мусобақа бошланди. Отлар ҳам эгаларининг кўнглидагини уққандек, шиддат билан югура бошлади. Мусобақанинг ҳар бир қатнашчиси ғолибликка эришишни истаётган эди.

Мусобақа тугагач, ҳеч ким танимайдиган бир қишлоқи йигит ўз хурсандчилигини яширолмасди. Чунки у ғолиб эди! У ғолибликка эришганидан ҳаяжонланиб, терга ботиб кетди. Шу пайт... Кутилмаган воқеа юз берди. Мусобақада катнашган Амрнинг ўғли қўлида қамчи билан ғолибга ташланди.

— Мен қатнашган мусобақада сен биринчи бўлишга қандай ҳаддинг сиғди?! Ҳали бу қилиғинг учун жазоингни оласан, — дея унинг гарданига кетма-кет қамчи туширди.

Эрка ўғил уни бир зумда қора қонга беллади. Ахир бошқалар каби у ҳам ғолиблик учун курашишга келган эди-да! Ким ҳам мусобақада мағлуб бўлишни ўйлаб қатнашади? Ғолибнинг қувонч ва ҳаяжони бир зумда алам ва оғриққа айланди. Лекин қўлидан ҳеч нарса келмасди. Ахир ҳайхотдек Миср волийсининг ўғлига жавоб қайтаролмасди-да. Кучи йиғлашга етди, холос. У бир чеккага ўтириб, тўйиб-тўйиб йиғлади.

— Ўрнингдан тур, йигитча. Йиғламоқдан наф йўқ,. Бориб Умари одилга арз қил. У ниҳоятда одил инсон.

Жабрланувчи буни ким айтганини билмади. Аммо ҳеч бир гап-сўзсиз ўрнидан туриб, кўзларини артди ва отига миниб, Мадинага сурди.

Миср билан Мадина ораси анча йўл эди. Лекин йигитнинг юраги шу қадар ёнар, кўнгли шунчалик чўккан эдики, бундан узоқроққа ҳам боришга тайёр эди. Амрнинг ўғли қамчилаб хуморидан чиққан бўлса, бу бечора тўккан кўз ёшлари билан ҳам аламдан қутулолмаган эди. Яна бир ҳақиқат: оддий инсон бундай масофани катта мукофот эвазига ҳам босиб ўтмаган бўларди. Ҳатто беш-ўн қамчи ё шу йўлни босиб ўтишни танлаш берилганида бошқа биров зарба ейишга рози бўларди. Бироғ жабрланувчи ғолиб шу қадар аламзада эдики, дунёнинг нариги чеккасига ҳам боришга тайёр эди.

Дарвоқе, бу ишнинг бошқа жиҳати ҳам бор. Ҳазрати Умар унга: "Сен кимсанки, менга Миср фотиҳининг ўғлидан шикоят қилиб келдинг? Бир-икки қамчи урган бўлса, нима қипти?" дея ўзи ҳам тушириб қолсалар-чи?

Бу фикрлар дамба-дам унинг хаёлини чулғаб олар, шундай пайт қўлларини само узра чўзиб,

Аллоҳдан нажот сўрашни ўйларди.

Ниҳоят, хурмо боғларига тўла пойтахт Мадина кўринди. У тўғри Ҳазрати Умарнинг ҳузурига бориб, дардини айтди. Ҳазрати Умар унинг шикоятни эшитиб бўлиб, Амр ибн Осга ўзи ҳам, ўғли ҳам тезда етиб келишини айтиб мактуб ёзди.

— Улар келгунга қадар бизнинг меҳмонимиз бўласан, — деди йигитча.

* * *

Шу кунларнинг бирида Ҳазрати Умар айб иш қилиб қўйган бир одамни урди. Жони оғриган одам яна жазоланиши мумкинлигини ўйлаб, шундай деди:

— Мўминлар амири, мени уришингиз шартмиди? Ахир инсон хато қилиши мумкин-ку! Унга хато қилганини тушунтириш керак. Қолаверса, айб қилганни кечириш ҳам мумкин. Сиз ҳам менга қилган хатомни тушунтириб, кечириб юборсангиз бўларди-ку!

Ҳазрати Умар унинг гапларини эшитиб, бошини эгди ва бир оз шундай турди. Бу одам ҳақ эди. Аммо Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай вазиятда дарҳол жазо берардилар. Қизиқ, у зот ҳаёт бўлганларида, бу фикрга қўшилармидилар?

— Сен ҳақсан, дўстим. Сен айтганингдек қилишим керак эди. Мен хато қилдим.

Кейин қўлидаги таёқни узатиб:

— Ҳаққингни ол! — деди.

Ҳазрати Умар ҳазиллашаётгани йўқ эди. Тасаввур ҳам қилиб бўлмайдиган бу хатти-ҳаракатлари билан Ҳазрати Умар ақл бовар қила олмайдиган адолат намунасини кўрсатаётган эди. У киши шуларни айтarkan, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг: "Кимнинг гарданига урган бўлсам, келиб ҳаққини олсин", деганларини эсалаган бўлса керак. Ҳазрати Умар ўзини бундай тутишидан бояги одамнинг кўзларига ёш келди.

— Йўқ, мўминлар амири, сизни уролмайман. Ҳаққимни ҳалол қилдим.

* * *

— Ассалому алайкум, мўминлар амири!

— Ваалайкум ассалом, Амр, ке, ўтир.

Миср фотиҳи жойлашиб олгач, Ҳазрати Умар дарҳол мақсадга кўчди:

— Қачондан бери хур инсонларни қулга айлантиришни бошладинг?

Амр бундай саволни кутмаган эди. Бу савол нега берилаётганини англамаган бўлса-да, шикоят тушганини ҳис қилди.

— Нима деётганингизга тушунмадим, мўминлар амири. Ҳазрати Умар хизматкорига буюрди:

— Мисрдан келган одамни чақир. Сўнг яна Амрга юзланди:

— От мусобақаси уюштирибсан. Лекин Миср волийи ўғлининг отидан ўзиб кетмаслик шартини қўйиб, бунга бўйсунмаганини қамчилайсан! Буни қаердан ўйлаб топдинг?

Амр ҳаммасига тушунди, бироқ, Ҳазрати Умарни қониқтирадиган жавоб беролмасди. Зеро, ўғли қилган иш, том маънода, жоҳилият одатларига ўхшаб кетарди. Шу пайт шикоятчи хонага кирди.

Ҳазрати Умар Амрнинг ўғлини кўрсатиб:

— Сени қамчилаган шумиди? — деб сўради.

— Ҳа, шу эди.

— Унда қамчини олгин-да, у сени қанча урган бўлса, сен ҳам уни шунча ур!

Бу гапдан Амрнинг баданига совуқ тер тошди. Ҳазрати Умар жиддий эди. Амр: "Ташла, қамчини! Волийнинг ўғлини уриш мумкин эмаслигига фаросатинг етмаяптими?" — деёлмас

эди.

— У сени қандай ва қанча урган бўлса, сен ҳам шунча ур! — дея такрорлади Ҳазрати Умар.

Қамчилаш бошланди. Кўз ўнгида ўғли калтакланаётган Амр қора терга ботиб кетди. Ҳар қамчи тушганда, унинг юзлари буришиб кетарди.

Ниҳоят, одам қамчилашдан тўхтади. У мамнун эди. Чунки анчадан бери ичида илондек вишиллаб азоб бераётган, муштлири тугилиб, юз ифодаларининг ўзгаришига сабаб бўлган алам ичидан чиқиб кетган эди.

— Ҳаққингни олдингми, мисрлик?

— Ҳа, олдим!

— У ҳолда кетаверишинг мумкин. («Саодат асри»)

У волийнинг ўғлидан бўлса-да, ҳаққини олиб берган Ҳазрати Умарни дуо қилганча хонани тарк этди. Бу воқеа келажак авлодлар учун ибрат бўлиб қолди.

* * *

Мадинага келган бир қанча савдогарлар Ҳазрати Умарнинг зиёратига киришди.

— Қаерликсиз?

— Химс шаҳриданмиз.

— Жуда соз. Менга шаҳрингиздаги камбағаллар рўйхатини тузиб беринглар. Уларга моддий ёрдам бермоқчиман.

Тижоратчилар ўзлари таниган камбағал одамларни ёзиб бердилар. Ҳазрати Умар рўйхатни кўздан кечирар экан, бирдан сергак тортди.

— Саид ибн Амир ким?

— Уми? Волийимиз бўлади.

— Волийингиз камбағалми?

— Ҳа. Худо ҳаққи, у фақир инсон. Ҳафталаб уйда олов ёқилмайди.

Бу гапдан Ҳазрати Умарнинг кўзлари ёшга тўлди. Ҳолбуки, бир неча йил аввал Абу Убайда у кишига: "Сен Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дўстларини валоят ва закот ишчиси сифатида фойдаланиб, уларни роса овора қиляпсан", деб таъна қилган, Ҳазрати Умар эса: "Мен диним мусаффолиги йўлида диндор кишилардан фойдалансам, бунинг нимаси ёмон? Аллоҳ амрларини амалга қандай татбиқ қиламан?" дея жавоб берган эдилар.

Рост-да, ахир Расулуллоҳ алайҳиссалом шахсан ўзлари уларни волий ва закот масъули қилиб тайинлаганларида овора бўлмаган, энди Ҳазрати Умар тайин қилса, овора бўлишадими? Лекин Абу Убайданинг куйидаги таклифи ўринли эди:

— Унда, Умар, уларни юқори мансабга тайинлаётганингда кўпроқ маош бериб, пулдан бемалол қилиб қўй, токи улар ноқулай аҳволга тушмасинлар ва хиёнат кўчасига кирмасинлар.

— Ҳавотир олма, Абу Убайда, мансабга тайинлаган одамга етарли даражада ойлик маош тўлаймиз.

Ҳозир Химс ҳокими халқнинг тилига тушадиган даражада камбағаллашиб қолибди. Бу одам қандай яшайди? Унинг бола-чақаси-чи? Улар қачонгача сабр қилишади? Ҳазрати Умар минг динорни санаб, тожирларнинг кўлига тутказди:

— Бу пулларни волийингизга беринг, аҳволини ўнглаб олсин.

* * *

— Сизга нима бўлди, Саид, жуда ўйчан кўринасиз? Рангингиз ҳам ўзгариб кетибди.

Саид Ҳазрати Умар юборган пуллар ҳақида гап очди. Хотини юзида табассум жилоланди. Саиднинг хотини хурсанд бўлганича бор эди. Ахир шунча кийинчилик ва муаммолар чидаб

бўлмас даражага келиб қолган эди. У Ҳазрати Умар ҳақларига дуолар қилиб, энди оғир кунлар ортда қолажагини ўйлаб суюнар эди.

— Пулнинг озгинасига озиқ-овқат олиб келиб, қолганини эртанги кунимизга олиб қўйсақ яхши бўларди.

— Мен бу пулни номимиздан иш юритадиган ишончли одамга фойдага бериб қўйсақми, деб ўйлаб турибман.

— Шунақа қилсақ ҳам бўлади.

Саид пулнинг бир қисмига озиқ-овқат, иккита туя ва иккита қул сотиб олди. Қуллар туяларда пул ишлаши кўзда тутилган эди. Қолган пулни садақа қилиб тарқатиб юборди. Саиднинг фикрича, пулни "фойдага берадиган ишга сарфлайдиган" Зот Аллоҳ эди. Тарқатган пулини камида ўн баробар миқдорича охиратда олишига ишонарди.

Орадан бир қанча муддат ўтгач, оилада пул керак бўлиб қолди ва Саиднинг хотини:

— Анави одамнинг олдига бориб, шу кунгача тушган фойдани олиб келсангиз.

Саид жавоб бермади. Кунлар ўтиб эҳтиёж кўпайиб, Саиднинг хотини яна ўша гапни қайтарди. Энди Саид уйга кеч келадиган одат чиқарди. Охири бир куни хотинининг олдига ўтириб, пулнинг ҳаммасини садақа қилганини айтди. Аёл йиғлаб юборди, зеро ўзлари садақа оладиган аҳволда эди-да. Оиласининг оч қолиши ҳисобига садақа улашишдан нима наф?

Аммо Саиднинг фикри бошқача эди.

— Қара, хотин. Менинг содиқ дўстларим бор эди. Уларнинг ҳаммаси абадий оламга мусофир бўлиб кетишди. Мен ҳам улар сафига улар каби ҳаёт кечириб қўшилмоқчиман. Дунёнинг барча неъматлари ҳам менинг орзуйим олдига ҳеч қандай қийматга эга эмас. Яна шуни билиб қўйгинки, менга осмондан энг гўзал аёл туширилса-ю, унинг чиройи қуёш ва ойни сўндириб, жаҳонга нур таратса ва дунёдаги энг яхши кийимларни кийиб, энг қимматбаҳо зебу зийнатга бурканиб олган эса-да, мен учун сен энг сеvimли бўлиб қолаверасан.

Саиднинг гаплари хотинини эритиб юборди.

* * *

Вақт ўтиб Ҳазрати Умар Химсга келди ва Саид ҳақида суриштирди. Одамлар унинг тонг отмагунча уйдан чиқмаслиги, кечалари одамлар билан бирга бўлмаслиги ойда бир кун умуман уйда ўтиришини айтиб, шикоят қилишди. Саид уй ишларига қарашиб, нон ёпишини, кечаларни Парвардигорга бағишлашини, бошқа кийими йўқлиги туфайли ойда бир маротаба уст-бошини ювишини ва қуригунга қадар ташқарига чиқолмаслигини тушунтирди.

Саид волийдан кўра, кўпроқ ўзини ўйлайдиган, оиласи эҳтиёжларини ҳам қондира олмайдиган инсонга ўхшарди. Ҳазрати Умар шахсан ўзлари соатлаб шаҳар айланиб, халқнинг дардини тингласалару, Саид нафл ибодатлар билан вақт ўтказса. Агар у волий сифатида тўғри иш қилаётган бўлса, нега Ҳазрати Умар у каби яшамасди. Аксинча бўлса, нима сабабдан уни бу лавозимдан олиб ташламади? Бир луқма таом ва битта ҳирқа билан яшаш, ўзига тайинланган маошни мискинларга тарқатиш яхши ҳоким бўлишга камлик қиларди. Халққа унинг дардини тинглайдиган ва шароитларни янада яхшилаб берадиган ҳоким керак эди. Нафл ибодатларни одамлар манфаатидан устун қўйган одам қандай қилиб яхши волий бўла оларди? Кимга, қанақа фойдаси тегарди? Ўринсиз қилинган шикоят сабаб Саъд ибн Абу Ваққосни ишдан бўшатган, халқ орасида обрўси ошиб кетаётгани учун Холид ибн Валидни қўшиндан четлатаётган Ҳазрати Умарнинг Саидни мансабида қолдириши ва устига-устига: "Сен ҳақингда қилган тахминларимни тўғри чиқарган Аллоҳга ҳамд бўлсин" дейишлари одамни ўйга толдиради. *(Тарихи ислом)*

* * *

Саид машҳур кофир Уқба ибн Абу Муойтнинг синглиси Арванинг ўғли эди. Худайбия шартномасидан аввал мусулмон бўлиб, Хайбар ва ундан кейинги барча ғазотларда қатнашган эди. Бир ривоятга кўра ҳижрий йигирманчи йилда қирқ бир ёшида вафот этган.

Ҳарратул Лайло

"Ҳарра" иссиқ, қайноқ, деган маънони билдиради. Араблар нима билан исинсалар, ўша ерга "Ҳарра" номини беради. Мадина яқинидаги Ҳарратул Лайло ҳам шундай жойлардан биридир.

Ҳижрий 19-йили эди. Бир куни шу ерда кимнингдир чакмактош чақиши биланми, қуёшнинг тиғи биланми, ўт чиқиб кетиб, атрофга олов ўрлади. Ёнғинни кўрган одам даҳшатга тушарди. Чунки ёнадиган нарсанинг ўзи йўқ эди. Фақат тош, қум ёнар, олов катталашгандан каттариб, сувга ўхшаб оқа бошлади.

Умрида бундай ёнғинни кўрмаган ва хатто эшитмаган одамлар кўрқиб, Ҳазрати Умарнинг олдига югуриб келишди ва кўрган нарсаларини гапириб беришди.

Ҳазрати Умар дастлаб ҳамма мадиналикларни тўплаб, ёнғин бўлаётган жойга боришни ўйлади. Лекин бунинг фойдаси йўқ, эди. Ўша давр шароитидан келиб чиқадиган бўлсак, бундай ёнғинни ўчиришнинг имкони йўқ, эди.

— Садақа беринглар ва Аллоҳга илтижо қилингла!

Бир неча кун давом этган ёнғин борган сари кичрайиб, ўзи ўчди. (*Ибн Касир, "Ал-бидоя"*)

* * *

Аллоҳ таоло Арабистон заминига ёқилғи заҳираларини яшириб қўйганидан на Ҳазрати Умарнинг на бошқа бировнинг хабари бор эди.

Ўша пайт ер остидан чиқиб келган ёқилғи учқун олиб, бир неча кун ёнган бўлса керак.

Қудома ибн Мазъун

Қудома ибн Мазъун дастлабки мусулмонлардан бири бўлиб, Расулulloҳнинг эмикдош укалари Усмон ибн Мазъуннинг инисидир. Ибн Исҳоқ ўз асарларида Қудома эътиқодини ҳимоя қилиш мақсадида Хабашистонга ҳижрат қилганини ривоят қилган.

Тахминимизча Қудома Хабашистонда узоқ турмай биринчилардан бўлиб юртига қайтиб келган бўлса керак. Чунки у Бадра, Ухудда ва бошқа ғазотларнинг барчасида қатнашган.

Қудома Ҳазрати Умарга куёв ҳам бўлади. У Ҳаттобнинг кизи, яъни Ҳазрати Умарнинг сингиллари бўлмиш Сафийяга уйланган, хатто ундан қиз фарзанд ҳам кўрган эди.

Саъд ибн Абу Ваққосга тақлидан очиқ денгизга рухсатсиз чиқиб, таҳликали вазиятга тушиб қолган ва шу туфайли Баҳрайн волийлигидан олиб ташланган Алоъ ибн Хадрабийнинг ўрнига Ҳазрати Умар айнан Қудомани тайинлади.

Лекин бир куни Ҳазрати Умар пешоналарини шапатилаб, бошларини чангаллаб қолди. У киши эшитганларининг шунчаки ёлғонлигини суриштирди. Лекин қаршисида турган инсон Ҳазрати Умарга:

— Куёвингиз Қудома шароб ичиб, маст бўлди. Унга жазо беринг, — деб турарди.

— Гапингга гувоҳ, борми, Жоруд?

— Менга Абу Ҳурайрани чақиринг.

Абу Ҳурайра чақирикқа биноан Мадинага етиб келди ва Ҳазрати Умарнинг хузурига кирди.

— Қудоманинг ичганини кўрдингми?

— Ичаётганини кўрганим йўқ. Лекин мен кўрганимда маст эди.

Дарҳол Қудомани мактуб жўнатилиб, Мадинага чақирилди.

Қудома келганда, Жоруд Ҳазрати Умарнинг ёнида эди.

— Бу одамга Аллоҳ ҳукмини қўлланг.

— Сен даъвогармисан, ё гувоҳ?

— Мен гувоҳман, мўминлар амири!

— Унда сен гувоҳлигингни қилиб бўлдинг.

Жоруд индамай, жойидан кўзгалди. Эртасига келиб, Қудомага жазо берилишини сўради. Ҳазрати Умар унга:

— Назаримда сен гувоҳдан кўра кўпроқ душманга ўхшаб кетяпсан. Ҳозир бор-йўғи бир нафар гувоҳ бор, холос.

— Аллоҳ йўлида жазосини беринг.

Ҳазрати Умарнинг жаҳли чиқди.

— Ё тилингни тиясан, ё мен сенга буни ўзим ўргатаман, — дея қўлидаги таёкка ишора қилди. Лекин Жоруд чекинишни истамади.

— Эй Умар, қилаётган ишингиз адолатдан эмас. Куёвингиз ичкилик ичиб турса-ю, сиз мени ураман дейсиз. Гапга Абу Ҳурайра қўшилди:

— Мўминлар амири, сиз бизнинг гувоҳлигимизга шубҳа қилаётган бўлсангиз, Валиднинг кизи (Қудоманинг бошқа хотини) ҳам бундан хабардор. Унга хабар жўнатинг, сўраб кўринг-чи.

Ҳазрати Умар яна Баҳраинга мактуб жўнатарканлар: "Аллоҳ учун ростини айтсин", деб қўшиб қўйишни ҳам унутмадилар. Баҳраиндан келган жавоб гувоҳларни учтага етказди. Ҳазрати Умар куёвларига юзландилар.

— Сенга жазо бераман энди.

Лекин олган жавоблари ўтирганларнинг ҳайратига сабаб бўлди.

— Агар сиз айтганингиздек ичган бўлсам, мени жазолашга ҳаққингиз йўқ.

— Нега?

— Чунки Аллоҳ таоло: «Иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотлар учун — агар (ҳаром нарсалардан) сақланиб, иймон ва яхши амалларида собит бўлсалар, сўнгра ўзларини сақлаб (у нарсаларнинг ҳаромлигига) иймон келтирсалар, сўнгра Аллоҳдан кўрқиб, чиройли амаллар қилсалар — (илгари) еб-ичган нарсаларида гуноҳ, йўқдир. Аллоҳ чиройли амал қилгувчиларни севади» ("*Моуда*, 93") деган. Мен эса Аллоҳдан тақво қиламан.

— Оятни нотўғри шарҳладинг. Чунки ҳақиқатдан ҳам Аллоҳдан кўрққанингда эди, у ман қилган шаробни ичмаган бўлардинг.

Кейин воқеани кузатиб турганларга мурожаат қилдилар:

— Сизлар нима дейсизлар, Қудомага жазо тайинлаймизми?

Йиғилганлар:

— Жазо бериш керак. Лекин ҳозир унинг тоби йўқ. Хасталиги озгина чекингунча кутиб туриш дуруст бўлса керак, — дейишди.

Бу жавоб Ҳазрати Умарга маъқул келди. Беш-ўн кундан кейин у киши яна ўша саволни ўртага ташладилар. Лекин яна ўша сабаб рўқач қилинди. Ҳазрати Умар бунга унамадилар:

— Қудоманинг қамчи еб Аллоҳга сафар қилиши Умарнинг бу ишни қилмай жон беришидан яхшироқ. Менга таёқ келтиринг!

Шу тариқа Қудома халқинг кўз ўнгида саксон таёқ еди.

Ҳазрати Умар аввало Қудоманинг ичкилик ичганидан, қолаверса, оятни ўз билганича таъвил қилганидан қаттиқ ранжидилар. Кизиқ тарқоқлик бошланмаяптими? Абу Жандал дўстлари билан ичиб: "Ичимлик ичиш борасида ихтиёр ўзимда", деган эди, энди эса Қудома Аллоҳдан тақво қила туриб, ичкилик ичгани учун жазо бермаслигини айтиб турибди.

Бу каби хатти-ҳаракатнинг Қудома каби илк мусулмонлар тарафидан қилиниши катта кулфат эди. Янги мусулмон бўлиб, ҳали Исломни яхши тушунмайдиганлар шундай қилса, маъзур турса бўларди.

Ҳазрати Умар вақти келиб, Қудома билан гаплашиб олишни кўнгилларига тугиб, Баҳраинга Абу Ҳурайрани волий қилиб жўнатдилар.

* * *

Ўша йили ҳаждан кайтишда Суқя деган жойда дам олишди. Ҳазрати Умар ҳам етиб, бир оз дам олдилар. Уйғониб, тезда Қудомани топиб келишни буюрдилар:

— Тушимда кимдир келиб: "Қудома билан ярашиб ол. У сенинг инингдир, деди", дедилар.

Кетган одам кайтиб келиб:

— Қудома келмаяпти, — деди.

— Бу нима дегани? Судраб олиб келинг!

Ниҳоят, Қудома келди. Ҳазрати Умар унинг кўнглини олиб "Аллоҳ сени афв айласин!" дедилар.

Шу билан куёв-кайноға ўртасидаги совукчилик кўтарилди.

Волий Абу Ҳурайра

Кунларнинг бирида Ҳазрати Умар томлари тунукадан ёпилаётган, деворлари охаксувоқ қилиб қурилаётган уйни кўрдилар. Ўша давр учун бу уй ҳашаматли ҳисобланарди. Ҳазрати Умар уй кимникилигини сўраганларида, одамлар Баҳраин волийи Абу Ҳурайраники эканини айтишди. Ҳазрати Умар бир муддат ўйлаб туриб: "Динору дирҳамлар буларнинг бурнини кўтариб қўйибди" дедилар.

Зеро, Абу Ҳурайра Мадинадан кетаётган пайтда бундай уй қурдирадиган имкони йўқ эди. Лекин ўша ерда топган пулларига шундай ҳашаматли уй қурдирыпти.

Ҳазрати Умар сўраб-суриштириб, бир минг динорга зотдор от ҳам сотиб олганини аниқладилар. Тезда Баҳраинга хабар юборилди ва Абу Ҳурайра Мадинага етиб келди.

Ҳазрати Умар мол-мулкининг ярми Байтулмолга олинажагини айтганларида, Абу Ҳурайра эътироз билдирди. Бунисини ортиқча деб билган Ҳазрати Умар қўлларидаги таёқ билан тушириб қолдилар.

— Ўзи бир ёқдан келиб, Баҳраинга кетган бўлсанг. Одамлар ўзлари олиб келадиган мол-мулклари билан сени бой қилиб қўйсинлар, шунаками?

Абу Ҳурайрага нисбатан "Пора олган" иборасини қўллашдан йироқмиз. У бундай қилиши мумкин эмасди, чунки Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг: "Пора олган ҳам, берган ҳам жаҳаннамга киради", деганларини у зотлар яхши билишади.

Абу Ҳурайра пора кенг тарқалган жамиятда хотиржамлик йўқолишини, адолат ўртадан кўтарилишини яхши тушунарди. Балки у тажрибасиз волийлиги учун савдо-сотик қилаётганда кўпроқ фойда қилиб, имкониятлари кенгайгандир.

Ажаб, у ёққа волий эмас, Абу Ҳурайра сифатида борганида ўша хушсуханлик билан кутиб олиниб, ўша қулайликларга эга бўлармиди? Жамият хусусиятларини яхши биладиган одамлар бу саволга "Ҳа" деб жавоб бермаса керак. Абу Ҳурайра эртага яна Баҳраинга қайтса, фақат волий сифатида эмас, у муомалалар ўзгарганига гувоҳ бўлиши турган гап эди. Кеча очикчехра, ширин тил билан мурожаат қилган, ҳол-аҳвол сўраб саломига алик олишига илҳақ турганлар бугун уни кўрмасликка олиб кетадилар. Кеча ёнига келиши учун имкон излаганлар бугун нари юриш учун минг баҳона топиб берадилар.

* * *

Бомдод намозини ўқигандан сўнг Абу Ҳурайра ўтирган жойида Ҳазрати Умарнинг

ҳақларига дуо қилди. Уйлай-уйлай Ҳазрати Умарни ҳақ деб ҳисоблай бошлади. У закот йиғувчи бир одамнинг Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламга: "Расулulloҳ булар закотга берилган моллар, манавиларни эса менга ҳадя қилишди", деганда: "Отангнинг уйида ўтирганинда ҳам буларни сенга келтириб беришармиди?" дея, унга берилган молларни ҳам закотга қўшиб юборган эдилар. Шуларни ўйларкан, Абу Ҳурайранинг елкасига кимдир қўлини қўйди.

— Лавозимингга қайтасанми, Абу Ҳурайра?

— Йўқ, буни истамайман.

— Фақат Юсуф алайҳиссаломгина вазифасини яхшироқ бажарган.

— У киши пайғамбар эдилар. Мен эса бор-йўғи Умайманинг ўғлиман. Бундан буёғига иззат-нафсимга тил теккизишларини, гарданимга қамчи тушишини ва мол-мулкимни мусодара қилинишига йўл қўёлмайман.

Шу тариқа Абу Ҳурайранинг бошқарув соҳасидаги фаолияти ниҳоясига етганди.

Уч талоқ масаласи

Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам вафотларидан кейин одамларда қандайдир бўшлиқни ҳис қилган Ҳазрати Умар талоқ масаласида ҳам жиддий ҳаракатлар қилиш кераклигини англадилар. Куръон ва суннатга кўра, бир оиланинг бутун ажрашиб кетиши учун алоҳида-алоҳида ҳолда уч маротаба талоқ тушиши керак эди. Бунга кўра, ҳомиладор бўлмаган хотинидан ажрашишни истаган эркак бир маротаба талоқ қилади. Шундан кейин у ўша аёл билан бир-бирига бегона бўлади. Агар яна яшаб кетишса, иккинчи маротаба ҳам талоқ қилиш мумкин. Учинчи марта талоқ қилгандан кейин эр-хотин бутунлаи ажрашишган ҳисобланади.

Уч талоқнинг орасида бунча вақт бўлишининг ҳикмати шундай: "Эр-хотин ажрашади ва ёлғиз яшаш афзалми ёки йўқ?" Буни ҳаётда яшаб кўриб, охириги қарорни шунга қараб чиқариш имконини беришдир.

Лекин Ҳазрати Умар даврларига келиб бу жиддийлик йўқолиб, одамлар бир талоқ ўрнига уч талоқ деб юбораётганларини эшитиб, саҳобаларнинг улуғлари билан маслаҳатлашишга қарор қилдилар. Саҳобалар мажлисида ушбу масала кўриб чиқилди ва қуйидаги фикрда тўхталди: Кимки бир вақтнинг ўзида хотинини уч марта талоқ қилса, бу росмана уч талоққа ўтиб, масала шунга кўра ҳал қилинади.

Шу тариқа бу қарор Ислом оламига кенг тарқалди.

Умму Гулсум

— Али, қизинг Умму Гулсумни никоҳимга олмоқчиман.

Ҳазрати Али учун бу кутилмаган таклиф бўлади.

— У ҳали анча ёш-ку, мўминлар амири.

Ҳазрати Умар индамадилар. Бу гаплари билан Ҳазрати Али: "Сиз ёшингизга мосига уйлансангиз яхшироқ бўларди", демоқчи эдилар.

Ҳазрати Умар бошқа гапирмадилар. Бу фикрни у кишига Амр ибн Ос берган эди. "Расулulloҳга қариндошлик муносабатингиз бўларди", деган эди Амр.

Ҳазрати Умарнинг бундай қариндош-уруғчиликка эҳтиёжлари йўқ эди. Зеро, у киши билан Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ораларида қариндошлиқдан ҳам юқорироқ, ришталар бор эди. Қизлари Ҳафса Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи аа салламнинг аёллари эди. қолаверса, Ҳазрати Умар инсон охиратда насаб эмас, иймон ва ихлос билан қилинган амал салим қалб билан азиз бўлишни яхши биларди.

Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга қариндош бўлиш истагида Ҳазрати Алининг

қизларига оғиз солганларини билганлар: "Али сизга рад жавоби берибди", дея бошладилар. Ҳазрати Умар иккинчи мартаба Ҳазрати Алидан қизларини сўрадилар ва яна "Қизим ҳали ёш", деган жавобни олдилар.

— Ундай бўлса, уни олдимга юбор, бир кўрай-чи, — дедилар амирул мўминин.

Бир оздан кейин Умму Гулсум ҳирқа кўтариб Ҳазрати Умарнинг хузурларига кирди.

— Мўминлар амири шуни сўраганмикан, дедилар, отам?

— Ҳа шу. Отангга салом айт!

Умму Гулсум ортига ўгирилиб кетаркан, Ҳазрати Умар қўлларини унинг кўйлагидан ўзларига тортдилар. Бундай қилишдан мақсад кизнинг бунга муносабати орқали унинг ҳали ёш болами ёки балоғатга етиб қолганми, шуни билиш эди.

Умму Гулсум қайрилди:

— Амирул мўминин эканлигингизга шуқр қилинг, акс ҳолда кўзларингизни ўйиб олардим, — деди ва тез-тез юриб чиқиб кетди. Бу билан у ўзига уйланиш учун йўл очиб берганини билмасди.

* * *

Умму Гулсум Ҳазрати Фотиманинг Ҳасан, Хусайн ва Зайнабдан кейинги тўртинчи фарзандлари эди. У Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳаётлик чоғларида дунёга келган, лекин суюкли бобосини танимас эди. Унинг бўйи етиб қолгаи эди. Уч-тўрт йил кейин турмуш курса ҳам кеч бўлмасди, лекин араблар ҳаётида бу каби воқеалар ўша вақтда тез-тез учраб турарди.

Ҳазрати Умар Умму Гулсумдан Зайд ва Руқайя исмли фарзанд кўрдилар.

* * *

Бу никоҳдан уч-тўрт йил ўтиб, Ҳазрати Умар шаҳид қилиниб, Умму Гулсум бева қолди.

Ҳазрати Али қизига дедилар:

— Қизим, бундан буён ўзинг бўлажак турмуш ўртоғингни танлашинг мумкин. Истасанг мени вакил қил, сени ўзим узатай. Ёхуд хоҳишингга қараб иш тут.

Умму Гулсум яна ёши катта одамга турмушга чиқиши олдини олиш мақсадида:

— Отажон, мен аёлман. Ҳар қандай аёл орзу қиладиганни мен ҳам орзу қилишга ҳаққим бор, — деб жавоб берди.

Умму Гулсум акалари Ҳасан ва Хусайнларнинг қистовлари билан Авф ибн Жаъфар ибн Абу Толибга турмушга чикди. ("*Тарихи Табарий*")

Амр ибн Ос

Кунларнинг бирида Амрга Мадинадан хат келди. Унда Ҳазрати Умар шундай деб ёзгандилар: "Менга келган хабарларга кўра, сенинг жуда кўп йилки, туя, сурув ва қулларинг бор эмиш. Авваллари бунақа бой эмасдинг. Буларнинг бари қаердан келяпти? Ҳеч нарсани яширмай, менга етказ".

Амр эса куйидаги жавоб хатини жўнатди: "Амирул мўминин яхши биладиларки, мен серсув ва бой ўлкада яшаяпман. Халқ каби зироатчилик ва хунармандчилик қилиб, ризқимни топаяпман. Мадинага юборилаётган солиқлар камаймаган, аксинча, ортган. Шуни ҳам айтиб қўяйки, валлоҳи, сизга хиёнат этиш ихтиёри бўлганида, бундай қилинмасди.

Нихованд тарафга

Нўъмон ибн Муқаррин охирги маротаба Каскарни фатҳ қилиб, ўша ерда муқим қолган эди. Каскар серунум ерли, одамлар бой юрт эди. Бу юртни бошқарган одамнинг ҳам бадавлат бўлиш табиий эди. Зеро, бу ерда қолиб, дунё неъматлари лаззатига ғарқ бўлиш, шоҳона ҳаёт кечириб, ўздан кейингиларга яхшигина мерос қолдириш мумкин эди.

Лекин Нўъмон кўрқув ичра яшар эди. Е бунақа сарват-бойликка маҳлиё бўлган нафс жиловини тортиши керак. Ёки унинг орқасидан югуриб, адаб чегарасини бузиб ўтиши керак.

Шу кунга қадар қанчадан-қанча инсонларга беҳисоб бойлик берилди. Бироқ уларнинг биронтаси яхши ном қолдира олмади. Бинобарин, улар куч-қувватини ўша бойликни кўпайтиришга сарфлаган, ўз ғурури ва кибрига асир тушиб маҳв бўлган эдилар.

Нўъмон Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг тарбияларини олган эди. Лекин у ҳам олдинда нималар кутаётганини билмас эди. Яхшиси, вақтида тадбир қилиб, бошига тушмасдан фалокатнинг олдини олиш керак. У кўлига қоғоз-қалам олиб, Ҳазрати Умарга мактуб ёза бошлади: "Мўминлар амири, тасаввур қилингни, ёш ўспирин орзу-ҳавасларга берилган бўлади. Унинг ёнида жозибадор ва дилтортар, сочларини ёйиб олган, хушбўй атир сепиб олган жонон турибди. Каскар билан менинг орамда ҳам шундай муҳит бор. Аллоҳ ризолиги учун мени бу мансабдан озод қилингни ва бошқа кўшинга кўшингни. Вассалому алайкум! ("*Тарихи Табарий*")

* * *

Форслар устидан кетма-кет қозонилган ғалабалар мусулмонларга чексиз қувонч бахш этди. Аммо форс халқи, айниқса, бадавлат аҳоли ва ҳокимлар бундан унчалик мамнун эмасди. Фикрларича, мулк ва салтанат кўлдан кетиб улар деярли қулга айланиб қолган эдилар. Бунга чек кўйиб, ўз мамлакатларида яна ўзлари ҳоким бўлишни истардилар. Бир гуруҳ бойлар ва собиқ амалдорлар гапни бир жойга кўйиб, Рай шахрига яширинган шоҳ Яздажирд билан учрашдилар. Улар подшоҳга агар у мусулмонларга қарши жанг бошласа, кўллаб-қувватлашларини билдиришди.

Яздажирд бу таклифга рози бўлиб, чор атрофга хабар жўнатди ва Ниховандга тўпланишларини буюрди. Форслар буни мамнуният билан қарши олишди. Шу тариқа улар ҳам кўлдан кетган мулкни қайтариб олиш, ҳам орзиқиб кутилган интиқом онларини нишонлаш мақсадида Нихованд томон отландилар.

Вазиятдан воқиф бўлган Саъд ибн Абу Ваққос вақтни ўтказмай, Ҳазрати Умарга хабар бериб, форсларнинг мақсадини маълум қилдилар.

Айни шу дамда Ҳазрати Умарга Саъд устидан шикоят келиб тушган эди: "Намозни кўнгилдагидек ўқимайди, ўлжа-ғанимат молларини тенг тақсимламайди, раиятга адолат билан муносабатда бўлмайди, кўшин билан бирга юрмайди".

Шикоятчилар бошида Жарроҳ ибн Синон турарди.

Саъд ибн Абу Ваққос устидан намоз масаласида арз бўлиши мумкин эмасди. Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан йигирма йил бирга бўлган Саъд намозни билмаса, булар қаёқдан билишади?! Қуръонда намоз ўқиш шакли қандай бўлиши айтилмаган. Бинобарин, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг қандай намоз ўқиганларини фақат ва фақат саҳобалардан ўрганиш мумкин эди.

Ҳазрати Умар уларга:

— Сизларнинг ёмон одам эканингизга далил — бу ишга бурун сукишингиздир. Бунақада бошингиз ҳализамон балолардан чиқмай қолади, — дедилар. Кейин Муҳаммад ибн Масламани Куфага жўнатиш учун чақириб, унга бўлган гапни тушунтирдилар ва суриштириб кўриб, натижасини ўзларига етказишни буюрдилар.

Муҳаммад ибн Маслама Куфага йўл олди. Оғир шароитда бир неча кун узоқ йўл босган

Муҳаммад них, оят Куфа масжидига етиб келди. У Саъд ибн Абу Ваққосга учрашмай, жамоат билан гаплашиб олмоқчи бўлди.

- Раҳбарингиз ҳақида нима дея оласизлар?
- У ҳақда фақат яхши гапларни айтишимиз мумкин.
- Ундан хурсандмиз.
- Ўзимизнинг раҳбардан бошқаси керакмас.

Муҳаммад борган барча масжидларда одамлардан шу ва шунга ўхшаш жавобларни олди. Фақат Жарроҳ ибн Сионнинг тарафдорлари сасларини чиқармади. У Бану Абс масжидига борди ва:

- Аллоҳ рози бўлсин, билган ҳақиқатни яширмай айтишлар, — деди.

Усома ибн Қатода ўрнидан туриб, сўз олди:

- Аллоҳ билан қасам ичаманки, биз ҳам гапиришимиз керак, — дея, Саъд ҳақидаги ўша нохуш гапларни гапирди.
- Ундай бўлса, Умарнинг олдига ҳам борасиз.

Ибн Маслама Саъд ибн Абу Ваққос ва унга қарши гапирганларни ёнига олиб, Мадинага йўл олди. Улар Саъд ҳақидаги гапларини Ҳазрати Умарнинг ҳузурларида ҳам такрорладилар.

Ҳазрати Умар Саъдга юзландилар:

- Намозни қандай ўқияпсан?

- Дастлабки икки ракатни узунроқ қолганларини қисқароқ ўқияпман. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга иқтидо қилиб ўқиган намозни ўзгартирмадим.

Жавобдан маълум бўлдики, шикоят ракатларнинг узун-қисқалиги билан боғлиқ эди.

- Биз ҳам сен ҳақингда шундай ўйлаган эдик. Намозни бошқача ўқишинг мумкин эмас.

Кейин Ҳазрати Умар шикоятчиларга қараб, Саъднинг намози ҳам Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламниқидан бошқача эмаслигини ва ўзлари ҳам Мадинада шундай намоз ўқишларини айтдилар ва Саъдга юзланиб деди:

- Эҳтиёткорлик лозим бўлмаганида, уларга қандай чора кўрилиши маълум эди.

Бу билан: "Улар билан нима қилишни яхши билардим. Лекин Форсга қарши жанг олдидан уларга жазо бергим келмаяпти", демоқчи эдилар. Ҳолбуки, Набий алайҳиссалом замонларида бундай вазиятларда Ҳазрати Умар жаҳллари чиқиб: "Изн беринг, Расулуллоҳ калласини олай", дердилар. Лекин орадан анча вақт ўтиб, воқеага теранроқ ёндошиши талаб этиларди.

Саъд қаттиқ ранжиган эди. Агар намоз хусусида танбеҳ бериладиган бўлса, фақат амирул мўминингина бундай қилиши мумкин эди. Ёки Ҳазрати Али, Убай ибн Каъб, Усайд ибн Хузайр, Зубайр ибн Аввомлар бу ҳақда гапирсалар, бунга рози эди. Бироқ ўзи эндигина Исломни қабул қилган ва тўғри гапираётганига ўзлари ҳам ишонмайдиган одамлар бунақа масалаларда оғиз очса, кўнгилга оғир ботаркан. Устига-устак, бу одамлар амирга Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдек намоз ўқигани учун унинг устидан арз қилаётган эди. Яъни, Саъд тўғри иш қилгани, Аллоҳ ва Расули айтган йўлдан юргани учун танқидга учраётган эди. Ҳозир бундай вазиятларда кўли таёкқа етган ва ҳаддидан ошганларга таъзирини бериб кўядиган Ҳазрати Умар ҳам жим эдилар. "Менимча, калтак егингиз келяпти, шекилли", — демадилар. Қодисия фотиҳи шундай деди:

— Мушрикларнинг қонини оқизган менман. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам фақатгина менга: "Отам ва онам сенга фидо бўлсин", деганлар. Мендан аввал ҳам, кейин ҳам ҳеч кимга бундай демаганлар. Мен Исломни қабул қилган илк беш инсондан бириман. Асад авлодлари мени тўғри намоз ўқимасликда айбляптилар, овга берилиб, вазифамни бажара олмайганимни айтяптилар.

Сўнгра Саъд кўлларини кўтарди:

- Аллоҳим, булар менга тухмат қилиб, одамларнинг кўзига яхши кўринмоқчи бўлсалар, фитна-фасод чиқариб, жанжал чиқаришга ҳаракат қилаётган бўлсалар, уларга қайтарилмас бало

юбор, — дея дуо қилдилар.

Аввалроқ Куфада турганида ўзига қарши гапирган Усома ибн Қатода ҳақида ҳам:

— Аллоҳим, агар бу киши бу гапни ҳақиқат учун эмас, тухмат қилиб айтаётган бўлса, кўзларини кўр кил, оиласини парокандаликка гирифтор айлаб, фитналарга дучор эт, — деб дуоибад қилди.

Ривоятларга караганда, Саъд баддуо қилган одамлар, ҳақиқатда ҳам турли балоларга гирифтор бўлганлар.

— Бу ерга келаётганингда ўрнингга кимни қолдирдинг, Саъд?

— Абдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ибн Итбонни.

Ҳазрати Умар мактуб ёзиб, Абдуллоҳни волий қилиб тайинлаганларини маълум қилдилар. Шу тариқа Қодисиянинг машхур кўмондони асосиз равишда вазифасидан олинди.

* * *

Золим бир четда қолиб, мазлум жазоланган эди. Ҳолбуки, Саъд ваколатлари кўпайтирилган ҳолда яна ўз лавозимларига қайтарилиши ва тухматчилар ўз жазосини олиши керак эди. Ҳазрати Умар ҳам тамойиллардан чекиниб, иғвогарлар кўз ўнгида ортга қадам ташладилар. Зеро, Ярмук ғазотидан кейин Исломо тарихида энг буюк ғалабага эришган Саъд ибн Абу Ваққос эса бутун Куфа халқи унинг шаънига илиқ гаплар айтганига карамай, уч-тўрт нафар иғвогарнинг бемаъни гап-сўзи туфайли номи қорага чиққан эди. Кўпчиликнинг фикри инобатга олинмай қолиб кетди.

* * *

Ҳазрати Умар Саъднинг масаласини ҳал қилиб бўлиб, эътиборини Форс билан бўладиган жангга қаратдилар. Амирул мўминин Хурмузонни чақириб, Форснинг ҳозирги аҳволи ҳақида сўрадилар.

— Ҳозир У ерда бир бош ва икки қанот қолган. Қанотларни эплолсангиз, бир бошнинг ўзи ҳеч нарсага яролмайди. Улар Ниховандда, Бундарнинг ёнида ҳозир.

Ҳазрати Умар Хурмузоннинг фикрига кўшилмадилар.

— Мен бошдан бошламоқчиман. Бош кетса қанотлар ҳам синади.

Халифага келган хабарларга кўра, Форс кўшини Ниховандда тўпланган эди. Шу кунгача бўлиб ўтган жанглардан кейин уларнинг кўллари ва қанотлари синган, бир зарба билан бутунлай маҳв этиш қолган эди, холос.

Ҳазрати Умар жангда қатнашиб, кўшинни шахсан ўзи бошқармоқчи бўлдилар.

Лекин бошқалар бунга унамадилар:

— Аллоҳ хайрингизни берсин, Умар, ишни кўмондонларингизга топширинг. Сизга бирон нарса бўлса, мусулмонлар орасида тартибсизлик вужудга келади, — дейишди.

Бу гапни ҳатто саҳобалар ҳам кўллаб-қувватлашди ва Ҳазрати Умар ҳам шу гапга рози бўлдилар. Ҳазрати Усмон Яман, Сурия, Макка, Мадина, Куфа ва Басрадан кўшин тўплаб, Ниховандга жўнатиш таклифини ўртага ташладилар. Лекин ҳазрати Али бу фикрга кўшилмадилар.

— Ямандан аскар олсак, хабашлар ҳужум қилиб қолиши мумкин. Суриядан ҳам мадад ололмаймиз, румликлар ҳаракатга тушиб қолишади. Менимча, Куфа ва Басрадан кўлига қурол ушлай оладиганларнинг ҳар учтадан иккисини кўшинга жалб қилиш керак. Қолганлар болалар ва аёлларни ҳимоя қилади. Шундай қилмасак, кўшин ортида чиқадиган муаммолар бизга муҳорабадан ҳам ёмонроқ ташвиш келтиради. Зеро, биз шу кунга қадар сонимизнинг кўплигига қараб эмас, балки Аллоҳнинг мададига ишониб жанг қилдик.

Ҳазрати Умар унинг таклифини тўғри деб билдилар.

— Хўш, кўмондонликка кимни тавсия қиласизлар?

— Буни сиз биздан яхшироқ биласиз.

Ҳазрати Умар бошларини эгиб жим қолдилар. Хаёлларига биринчи бўлиб, Саъд ибн Абу Ваққос келди. Қодисиядан кейин Нихованддаги зафар ҳам унинг обрўсини оширар эди. Лекин яна фикрлашда давом этдилар. Бир неча номлар хаёлларидан ўтди. Бирдан кўз ўнгиларида қиска, лўнда ва соф туйғулар асирлигида ёзилган мактуб пайдо бўлди. Ҳазрати Умар ўзлари истаган одамни топгандилар. Бу мактуб муаллифи ўзи. Каскар волийлигидан озод қилиб, кўшиндан жой беришини сўраган эди.

— Топдим! Шу ишга лойиқ одамни топдим.

— Ким экан у?

— Нўъмон ибн Муқаррин. Уни лашкарга кўмондон қилиб тайинлаймиз.

— Ҳа. У бунга муносиб. (*"Тарихи Табарий"*)

Ҳазрати Умар дарҳол Каскарга мактуб ёздилар: "Эй Нўъмон, хоҳишингни бажо келтириб, сени волийликдан озод қиламан. Вақтни кетказмай Ниховандга отланаётган кўшинга бош бўлиш учун етиб кел. Жангда сенга бирор кор-ҳол юз берса, ўрнингга Ҳузайфа ибн Йамон қолади. Унга ҳам нимадир бўлса, Жарир ибн Абдуллоҳ Бажалий ўрнини эгаллайди. Мухим қарорларни қабул қилаётганинга Тулайҳа ибн Хувайлид, Амр ибн Маъдий Кариб ва Амр ибн Сулмо билан кенгаш ўтказ. Уларнинг фикрлари билан ҳисоблаш, тавсияларига қулоқ сол, лекин ўзбошимчалик қилишларига йўл қўйма. Аллоҳдан мадад сўраб: "Ла ҳавла ва ла қуввата илла биллоҳ", деб йўлга чиқингиз". (*Ибн Касир, "Ал-бидоя"*)

Нўъмон Каскардан келди ва кўшин бошига ўтиб, юришга амр берди. Ўттиз минг кишилик кўшин бир неча кундан кейин Нихованд яқинига етиб келиб, ўша ерда чодир тикди.

Мусулмонлар келганидан хабар топган Бундор элчи жўнатишларини сўради. Элчини ҳайрон қолдириш мақсадида чодир дабдабали тусда безатилди. Тайёргарликлар ниҳоясига етган эди ҳамки, элчининг эшикда кутаётганини хабар қилишди.

Элчи ичкарига кирганда Бундор ҳайратини яшира олмади. Шундай элчи учун бунақа чодир қуриш хайф эди. Кўзларидан чарчоқ аломати ва шошқинлик порлаб турган элчини кузатаркан, Бундор: "Шунча тайёргарлик шу олақўз тиланчигамиди?" деб ўйлади. Йирик кўшин, кучли давлат номидан келган бу одамга кийиш учун тузукроқ кийим топилмаганмикан ёки таҳқирлаш мақсадида юборилдимикан? Устига-устак, бу инсон ўзини султон ҳузурида қандай тутишни ҳам билмайди. Худди саҳрода якка ўзи келаётгандек. Унинг бу қилиқларига ҳатто кўриқчилар ҳам чидолмай, туртиб: "Одамга ўхшаб юрсанг-чи", деб танбех берарди. Бироқ, бир кўзли тиланчи сифат бу одам юришини ўзгартирмай, уларга:

— Мен сизнинг таклифингизга биноан келдим. Элчига бундай муомала қилинмайди, — деди.

— Сен элчидан кўра, кўпроқ кўппакка ўхшайсан.

— Қизиқ. Манави тўрда ўтирган одамни қанчалик ҳурмат қилсангиз, мен ҳам қавмим орасида камида шунча обрў соҳибиман.

— Турган гап. Сени кўриб қавминг ҳақида тасаввур қиляпмиз.

— Буёққа ўтир!

Муғийра ўтиргач, Бундор гап бошлади:

— Сизлар, хайр ва яхшиликдан энг узоқ одамсизлар. Сиздан кўра кўзи очроқ, расво ва беватан халқ, йўқ, дунёда. Аскарларимга устингизга ўқ ёғдиришни буюриб, ўқларимиз жулдур кийимингизга тегиб ифлос бўлишини истамайман. Агар бу ердан туёғингизни шиқиллатсангиз, сизларга тегмаймиз. Кетмасанглар, ҳар бирингизга ўладиган жойларингизни кўрсатиб қўямиз.

Бундорнинг кўпол ва қаттиқ-қуруқ гапларига Муғийра парво ҳам қилмади.

— Сен тўғри гапирдинг, амир. Биз ҳақимизда гапирганларингнинг барчаси бир пайтлар

ҳақиқат эди. Аллоҳ бизга Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламни юборгунча, ҳолимиз сен айтгандек эди. Лекин биз Аллоҳ ва Расулига иймон келтирдик. У эса бизга бу дунёда ғалабани, у дунёда жаннатни ваъда қилди. У ваъда қилган нарсалари бирма-бир рўёбга чиқяпти. Яна шуни яхши биласанки, биз бу ерга ортимизга кайтиб кетиш учун келмаганмиз. Е бу ерларни қўлга киритамиз, ё шу ерларда жон берамиз.

Бундор ёнидагиларга: "Бу бир кўз рост гапиряпти", деб пичирлади. Сўнг Муғийрага ўғирилди:

— Кетишинг мумкин!

Энди жанг бўлиши аниқ эди. Бундор сал олдинроқ қилган кўрслигидан кейин: "Узр, биз хато қилдик. Жизяни қандай тўлайлик", дея олмасди. Бундай қилгандан кўра, ўлимни афзал биларди. Элчи чақиришдан мақсад мусулмонларга тўғри тушунтириб: "Яхшиликча бу ерлардан кетайлик", деган фикрни пайдо қилиш эди. Лекин энди рақиб билан фақатгина жанг орқали орани очди қилиб олиш мумкин. Келишувга кўра, форслар дарёни кечиб ўтадиган бўлишди. Душман дарёдан кечиб ўтиб бўлгач, аскарлар қочиб кетмаслиги учун қўшин ортидан темир тўсиқлар ўрнатишди. Бу тўсиқлар қочмоқчи бўлганлар учун ўлим дегани эди. Кейин улар етти кишидан бўлиниб олишди — бу ҳам қочишнинг олдини олиш мақсадидаги чора эди. Бундан ташқари, ўртага олинган рақиб аскарларига етти киши баравар ташланиб, уни бирёқлик қилиш кўзда тутилган эди. Форслар аввалги жанглардаги аччиқ тажриба — бу усулнинг самарасизлигидан хулоса чиқармаган эдилар.

Нўъмон, аввал огоҳлантириб қўйганидек, туғни тўрт марта силкиганидан кейин жанг бошланди. Ҳар икки тараф олға отилди. Қиличларнинг жаранг-журунги, отларнинг кишнаши, найзаларнинг тараклаши ва жон аччиғидаги қичқириқлар икки тараф учун ширин жон бозоридек гап эди. Аскарлар рўпарасидаги рақибнинг руҳини синдириш мақсадида баланд ва таҳдидли овоз билан ҳаракат қиларди. Йироқда турганлар учун бу вазият даҳшатли кўринса-да, яқиндагилар учун бундай деб бўлмасди.

Ер қип-қизил лойга айланди. Аллоҳ йўлида курашаётганлар билан душманлари қони тўкилавериш, ер шу тусга кирган эди.

Шомга яқин жанг ҳал қилувчи паллага кирди. Бир жойга тўпланиб қолган форс аскарлари ўзлари истагандек, олға юришга ҳам, қочишга ҳам имкон топа олмай, рақиблари кўлида жон бера бошладилар. Лашкарбоши Нўъмон майин кулимсиради. Бунга унинг ҳаққи бор эди. Чунки душман сафи пораканда бўлган эди. Улар ғалаба қозониш у ёқда турсин, жонларини сақлаб қолиш мақсадида тумтарақай қоча бошладилар. Нўъмон қўлларини юқори кўтариб, Аллоҳга ҳамду сано айтди. Аммо у бирдан ҳаракатсиз қолди. Кўксига қадалган ўқ нафас олишга имкон бермади. У бир-икки ўқчиди. Шу пайт оти сирпаниб, ерга қулади. Нўъмон бир лаҳзада ўзини ерда кўрди. У бошқа туролмаслигини аниқ биларди. Зеро, унинг атрофини мукаррам руҳини олиб кетгани келган гўзал юзли хилқатлар ўраб олган эдилар. Улар илоҳий фармон олиб келишди. Энди унинг жонини жалол ва қодир Парвардигори хузурига етказиб, Сарвари олам Пайғамбаримизнинг дастурхонларига қўядилар. Нўъмон: "Шошманг! Мени ишим бор!" деёлмасди.

Жанг майдонида қилич садолари жаранглаб тураркан, унинг сўнги сўзлари "Ашҳаду алла илаҳа..." калималари бўлди.

Шу тариқа Музайна қабиласидан бўлган мард ўғлон Нихованддаги ғалабанинг шонли курбони бўлиб жон берди. Нўъмон жангга киришаркан, Аллоҳдан шаҳидлик насиб этишини сўраб ёлворган эди.

Музайна қабиласидан келган етти оға-ини Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам хузурларида иймон келтирган эдилар. Макка фатҳида Нўъмон тўрт юз кишилик Музайна қабиласининг туғини кўтариб бориш шарафига муяссар бўлди. Машхур қодисийя ғалабасининг хушхабарини Мадинага етказган ҳам Нўъмон эди. Энди у нариги дунёдаги дўстларига ҳам

зафар муждасини етказиб, "Руҳим жисмимни тарк этаётган пайтда Форс аскарлари қочишга жой қидираётган эди", дейди.

Укаси Маъқил унинг жасади устини ёпиб қўйиб, туғни қўлига олди. Сўнгра Ҳузайфа ибн Йамонни топиб, туғни унга топширди. Бироқ, Муғийра бунга кўнмади:

— Жим! Жим бўлинг! Ортиқча гап гапирманг! Жанг тугагунга қадар ҳатто дўстлари ҳам унинг шаҳид бўлганини билмасликлари керак. Чунки биров билса, зиёни бўлса борки, асло фойдаси йўқ. Муғийранинг гаплари ҳақ эди. Унга кулоқ солишиб, ҳеч нарса бўлмагандай жангни давом эттиравердилар. Ҳатто биров шубҳаланмаслиги учун Ҳузайфанинг амри билан туғни Нўмоннинг укаларидан бири кўтариб олди.

... Қабқаъ қочишга шайланаётган бир кишини кўриб қолиб, дарҳол изига тушди. Бу форс қўшинининг катта қўмондонларидан бири Ферузон эди. Лекин бу сафар унинг омади юришмади. Чунки у асал ортилган эшаклар орасида қолиб кетган эди. Каерга боришини билмаган жониворлар гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа югуришар, қўмондоннинг қочиб кетишига ҳалақит қилаётганларини билмасди. Иложсиз қолган Ферузон тепаликка тирмаша бошлади. У оёғидан кимдир ушлаб олмагунча умидини узмаган эди. Оёғидан тутган одам куч билан тортиб, уни ерга кулатди. Ферузон дарҳол қуролига қўл юборди, ваҳоланки, Қабқаънинг қуроли қўлида эди. Форс қўмондони қаршисида донғи кетган, ўлимга тик қарайдиган қаҳрамон турганини билгач, кўркүвдан тиззалари калтираб кетди. Ҳаммаси тамом. Ферузон яна бир неча маротаба нафас олади ва... У бошидан айрилиши учун расм-русумнинг кераги йўқ эди. Ферузон ғалаба умиди билан келган жанг майдонида тирик қолиш имконини ҳам йўқотиб жон берди. Уни тутиб берганлар эса устига асал ортилган эшаклар бўлди. Шу сабаб, мўминлар: "Инна лиллаҳи жунудан минал асал" (Аллоҳнинг асалдан ҳам лашкари бор), дея гапириб юришди. Бу гап ҳатто араблар орасида мақолга айланиб кетди.

Ферузон ўлдирилган жой эса, "санийятул асал" (яъни, асал тепалиги) деган ном олди.

Кўп ўтмай, бу майдонда мурдалар, яраланганлар ва зафар қозонган мўминларгина қолди. Туғ атрофида тўпланган мўмин бош қўмондонни қидириб қолишди. Маъқул ва Сувайд оғаларининг жасадини кўрсатдилар ва туғни Ҳузайфа ибн Йамонга топширдилар.

* * *

Қўлга киритилган ғаниматнинг бешдан бири Мадинага жўнатилган пайтда Ҳазрати Умар қўл очиб, Аллоҳдан мўминларнинг зафар қозонишини сўраётган эдилар.

* * *

— Сени Нўмон юбордими?

Ҳазрати Умарнинг илк саволлари шу бўлганди. Лекин жавобини билар эдилар.

— Нўмонга Аллоҳнинг раҳматини сўраймиз, амир. У шаҳид бўлди.

Ҳазрати Умарнинг кўзларида ёш милтиллади ва "Инна лилаҳи ва инна илайҳи рожибун" дея истиржоъ айтдилар.

— Яна кимлар шаҳид бўлди?

— Фалон-фалон одам. Сиз уларни танимайсиз.

— Уларни Аллоҳ танийди, шунинг ўзи етарли. Умарнинг таниши шарт эмас...

Кейин Ҳазрати Умар минбарга кўтарилиб, соқолларини ҳам ҳўл қилган кўзёшлари билан Нўмон шаҳид бўлганини бошқаларга маълум қилдилар.

Ҳазрати Умар "Нўмон дўстим..." дея йиғлар эдилар.

* * *

Ниховандда асир олинганларнинг бешдан бири Мадинага келтирилди. Асир болаларга қараб турган бир одамнинг кўзлари ғилтиллади. Чунки у ҳам ниховандлик эди. У дастлаб румликларга, кейин мусулмонларга асир тушган эди. Ниховандга қилинаётган юриш хабарини эшитиб, бутун эътиборини у ердан келаётган хабарларга қаратган, тунларини бедор, турли хаёллар билан ўтказар эди. Мусулмонларнинг яна ғалаба қозонганларини эшитиб, барчаси тамом бўлганини, асрлар давомида яшаб келган мулк ва салтанатнинг тамал тоши жойидан кўчганини, қдйта тикланмаслигини англаб етди.

Мадинада байрам ҳавоси эди.

Албатта, ғалаба бўлгандан кейин шунга яраша хурсандчилик бўлиши табиий. Лекин бошқа тарафдан қаралганда, зарба еган ўзини ўнглай олмайдиган даражага етганлар унинг миллатдошлари ва ҳамшаҳарлари эди. У тугилган муштлири билан тиззаларини асабий ураркан, тишларини ғижирлатиб: "Ичимга ўт қўйдинг, Умар, ўт қўйдинг", дея минғирларди. Ҳатто, у келтирилган асир болаларнинг бошларини силар экан, бу жумлаларни такрорлашдан чарчамади. Гўё шу билан у қалбида туғён ураётган аламли ҳисларга барҳам бермоқчи бўларди. Бу одам Муғийра ибн Шўъбанинг қули Абу Луълуъ эди. (*Тарихи Табарий*"; *Ибн Касир*, "Ал-комил")

* * *

Зафар муждасини келтирган одам Ҳазрати Умардан: "Ўғлим Абдуллоҳ-чи? Унинг аҳволи қалай?" деган саволни эшитмади.

Ҳазрати Умарнинг ўғли Абдуллоҳ бу жангда оддий аскар сифатида қатнашган эди. Ҳафталар ойларга уланар экан, ҳеч ким: "Халифанинг ўғли (шахзода Абдуллоҳ) шу ерда", деган фикрни хаёлига ҳам келтирмади. Қизик, кейинчалик ҳам халифалар фарзандларини жангга ҳеч қандай мансабсиз юборармиканлар?

* * *

Куфаликларнинг аксарияти Саъд ибн Абу Ваққос шаънига яхши гаплар айтган бир пайтда уч-тўрт одамнинг қилган тухматлари Ҳазрати Умарга ёкмади. Давлат чегаралари кенгайиши билан муаммолар ҳам тобора кўпайиб борарди. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг тарбияларини олган оққўнгил в самимий инсонлар ёнида ғаразли одамлар пайдо бўла бошлаган эди.

Саъддек саҳобага тухмат тошини отиб, бу одамлар нима кўрдилар? Ҳазрати Умар уларга: "Марҳамат, у ҳолда Куфани ўзингиз бошқара қолинглар!" дермиди.

Зеро, уларнинг йўкотадиган ёки қўлга киритадиган ҳуқуқлари ҳам йўқ эди. Бўлганда Ҳазрати Умар уларга берган бўлардилар. Шу билан бирга, доим ёнларида турадиган таёқлари негадир бу сафар ишга солинмай қолди ва ўша одамлар Мадинадан ниятларига етиб чиқиб кетдилар.

* * *

Ҳазрати Умар Саъд ибн Абу Ваққосни чақирди. Унинг мол-мулкини ҳисобга олдирди. Мулк Ҳазрати Умарнинг назарида сал ортиқчароқ чикди. Дарҳол амр қилди ва мол-мулкнинг ярми Байтулмолга ўтказилди.

Саъд қаттиқ ранжиди. Кечагина елкама-елка туриб, ёнида жанг қилиб келган қуролдош дўсти бугун уни айблаб, бунинг устига тасарруфидаги молдан шубҳаланиб, ярмини олиб қўяпти.

— Қасам ичиб айтаманки, ўзимни зўрға тийиб турибман, Умар, нимаданлигини ўзинг яхши биласан, — деди Саъд.

Буни айтишдан мақсад Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг "Саъднинг дуоибадидан сақланинг", деганларини ёдга солиб, "Мен дуоибад қилсам, аниқ мўлжалга тегади", демоқчи эди.

Ҳазрати Умар:

— Мени дуоибад қилмоқчимисан? — деди.

— Ҳа.

— Ундай бўлса, Саъд, сен ҳам шуни билиб қўй: мен ҳам сени дуоибад қиламан. Ўшанда Раббим қилган дуоимдан қўлимни бўш қайтармаслигини биласан.

Саъд бошқа дуоибад ҳақида гапирмади. Чунки у бир нарсани яхши биларди: бу гапларни гапираётган инсон фақат Амирул мўминингина ўзи эмас, Умар ибн Хаттоб ҳам эди. У Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга кеча-кундуз ҳамроҳлик қилган, у билан Ислом қувватли бўлган, "Шайтон сени кўрса, йўлини ўзгартиради", деб улуғланган, "Аллоҳ ҳақиқатни Умарнинг тилига ёпиштириб қўйган", дея олқишланган буюк инсон ҳам эди. Мол-мулкни яна ишлаб топса бўлади, лекин Умарнинг дуоибади билан бошга тушадиган балони осонликча даф қилиб бўлмайди.

* * *

Саъд ибн Абу Ваққос ўрнига қолдириб келган Абдуллоҳ ибн Итбон ёши ўтиб қолган одам эди. Кўп ўтмай унинг устидан ҳам шикоят қилаверишиб, вазифасидан олишди. Унинг ўрнига Зиёд ибн Ханзала тайинланди. Уям кекса муҳожирлардан эди. Бу лавозимнинг ёши ва табиатига мос эмаслигини тезда тушуниб, ўрнига бошқа одам юборишини сўради. Ҳазрати Умар унинг истеъфосини қабул қилди. Бу сафар Аммор ибн Ёсир волий этиб тайинланди. Абдуллоҳ ибн Масъуд аввалгидек Байтулмол ишларини юритади ва одамларга Қуръондан дарс беради, Усмон ибн Хунайф хирож ва жизя билан шуғулланади. Бу учовлонга маош тариқасида кунда бир қўй сўйилиб ярми Амморга, қолган ярми Ибн Масъуд билан Усмонга бериладиган бўлди.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг "Иймон Амморнинг иликларигача сингиб кетган", деган эътирофларини олган бу инсоннинг тақвоси ва ахлоқига биров шубҳа билдиролмасди. Бироқ Аммор давлат одами эмасди. У волийликка тайинлангандан кейин ҳам ибодатларини олдингидек давом эттирди. Намозини масжидда ўқирди. Лекин волий қилиши керак бўлган вазифа — жамият ишлари билан шуғуллана олмади. Натижада, кўп ўтмай, Ҳазрати Умар Аммор ҳақида шикоятларни тинглашга мажбур бўлди. Бир гуруҳ куфаликлар Мадинага келишди. Улар Амморнинг Куфага нега келганини, вазифаси нимадан иборат эканини билмасликларини айтишди:

— У қобилиятсиз одам. Бир иш қўлидан келмайди, гапини ўтказа олмайди, сиёсатни-ку умуман тушунмайди.

Ҳазрати Умар одам юбориб, Амморни пойтахтга чақиртирди. У одамлари билан йўлга чиқди.

Нихоят, у Мадинага етиб келди. Аммор учун ягона йўл бор эди: волийликдан кетиб, олдинги ҳаётига қайтиш. Шу кунгача ўзи истагандек кун кечириб келаётган эди. Аммо гарданига ортилган волийлик ишлари уни беҳузур қилди.

Ҳазрати Умар шикоятчиларга юзланди:

— Амморни лавозимидан оламан. Ўрнига кимни қўйишимни истайсизлар?

— Абу Мусо Ашъарийни.

— Хўп. Истаган одамингизни юбораман.

Ҳазрати Умар Абу Мусога хат ёзиб, Куфага кетишни буюрди.

* * *

Бу Ҳазрати Умарнинг куфаликлар олдида иккинчи марта чекинишлари эди. Аслида, Амморнинг волий этиб тайинланишининг ўзи хато эди. Чунки унинг ибодатга берилган зоҳид инсон экани маълум эди. Амморни бир неча йилдан бери билардилар, яна ўша билганларидек бўлиб чиқди. Саҳобалар орасида волийликка лойиқ тартиб-интизом ўрната оладиган, керак пайтда Ҳазрати Умарнинг ўзи каби таёқ билан адаб берадиганлари йўқмиди?

Холид ибн Валиддек тутган еридан кесадиған, урган жойидан сас чиқарадиган, қўшинни бир ғалабадан бошқа ғалаба сари етаклайдиган паҳлавонни оддий аскар қилиб қўймай, дошқозондек қайнай бошлаган ва фитналар ўчоғига айланиб бораётган Куфага ҳоким қилиб юборсалар, зарар бўлармиди?

Ҳазрати Умарнинг куфаликларга: "Ўзингиз кимни истайсиз?" дейишлари бу ишни уларнинг ихтиёрига топширгани ва енгилганини билдирмаймиди?

Одам бундан буён: "Кимни хоҳламасак бўшаттирамиз, кимни хоҳласак тайинлатамиз", деб ўйламайдиларми?

Куфаликлар қайтиб кетгандан сўнг Ҳазрати Амморни ҳузурларига чорлади.

— Сени бўшатганимдан ранжидингми?

— Худо ҳаққи, мени волийликка тайинлаганингизда хурсанд бўлмаган эдим, лекин бўшатганингиздан ранжидим.

— Мен волийлик қила оласан деб ўйламаган эдим. Лекин Аллоҳнинг: "Уларни пешво зотларга айлантиришни... истаймиз", деганини хотирлаб, сени тайинлаган эдим. (*"Тарихи Табарий"*)

* * *

Орадан бир йил ўтди. Бир кун одамлар Абу Мусонинг хизматкори бозорда банан сотаётганини кўриб қолишди. Бу нарса куфаликларга ёқмади. Энди Валид ибн Абдумалик бошлиқ бир гуруҳ куфаликлар Ҳазрати Умарнинг ҳузурига боришди.

— Абу Мусодан кўнглимиз тўлмаяпти.

— Нечук?

— У бозоримизда банан сотиб, савдогарчилик билан шуғулланяпти.

Бу гап Ҳазрати Умарга ёқмади. Волий у ерга савдо-сотик қилсин деб юборилмаган эди. Бир пайтлар Ҳазрати Умар Ҳазрати Абу Бакрга: "Сиз бошқарув ишлари билан шуғулланинг. Ўзингиз учун тижорат қила олмайсиз", дея у кишини бозордан қайтарган эди. Абу Мусо етарлича маош олар, ҳеч нарсага муҳтож эмасди.

Ҳазрати Умар уларга: "Хизматкорини бозорга жўнатиши сизлар билан шуғулланишига халақит қиляптими?" деб савол бериб ўтирмади. Балки бизгача шу каби саволлар етиб келмагандир. Маълум бўлгани шуки, ўша воқеа Абу Мусонинг истеъфога чиқишига етарли сабаб бўлди.

Ҳазрати Умар:

— Сизларга тадбиркор, оқил, кези келганда, калтак билан адаб ўргатадиган волий керакми, ёхуд иймони бақувват, бироқ, чумчуққа ҳам озор бермайдиганими? — деди.

Бу билан Ҳазрати Умар, ё ўз хурматингни билиб итоатда бўлинглар ё мен сизларни одам қиладиганини жўнатай демоқчи эди.

Меҳмонларнинг боши эгилди. Жавоб беришмади.

Тепаларида тадбиркор ва кучли инсон туриши лозим эди. У керак пайтда ёрдамини аямаса, хизматдан қочмаса, яна... уларнинг бемаъни, бемаврид хатти-ҳаракатларидан кўз юмса...

Лекин ҳеч ким Ҳазрати Умарга буни айта олмади.

Куфаликлар янги волийни билмай ортга қайтишди. Абу Мусо эса мувафқиятли иш юритгани учун волийликда қолдирилди. У яна Басрада ишини давом эттирадиган бўлди.

* * *

Ҳазрати Умар Куфа масаласидан чарчаган эди. Буни удалайдиган одамни ўйлай-ўйлай, охири Жубайр ибн Мутъим номзодига тўхтади. Кейин уни чақириб, мақсадини айтди. Лекин бу ҳақда бировга оғиз очмай туришини уқтирдилар.

Бу икковининг бир чеккада пичирлашиб гаплашиб турганини кўрган бир одам уйга шошилди. У девор ортидан кўчани кўрадиган, ақлли киши эди.

Уйга келиб овқат пиширтирди ва нималар бўлаётганини билолмай гаранг бўлиб турган хотинига:

— Буларни Жубайр ибн Мутъимнинг уйига олиб бор, — деб буюрди.

— Олиб бориб, нима дейин?

— "Куфага кетаётганингизни эшитиб қолдик. Сафарингиз беҳатар бўлсин, буларни йўлга олволдинг", дейсан.

Аёл кўлидаги тоғорачани керакли манзилга етказиб, эрининг тайинлаганини айтди. Уй эгалари шошиб қолишди. Демак, ростдан ҳам деворнинг кулоғи бор экан-да! Зеро, Жубайр Ҳазрати Умар билан гаплашаётганда бошқа ҳеч ким эшитмагани аниқ эди. Модомики, Ҳазрати Умар буни ҳеч кимга айтмасликни тайинлаб, ҳазиллашмаган, ўзи ҳам бировга оғиз очмаган бўлса, ким қаердан билган бўлиши мумкин? Устига-устак Жубайр уйига ҳозиргина келиб турган бўлса. Хотинига ҳали ҳеч нарса дегани йўқ. Жубайрнинг хайратга тушиши аёлнинг назаридан четда қолмади.

... Ҳазрати Умар Жубайр билан гаплашиб олганидан кейин ҳам, кўнгли таскин топмай, масжидга кириб ерга узанди.

Муғйра хотинидан Жубайрнинг ҳолатини эшитиб, масжидга келди. Ҳазрати Умар ухлаб ётган эди. Муғйра у киши уйғонгунча кутиб ўтирди.

— Сизни қийнаётган масала бор, шекилли. Йўқса, бунақа пайт ухламас эдингиз, — деди Муғйра, — бирон гап бўлдимми?

Савол вақтида берилган эди.

— Биронта ҳам волийдан кўнгли тўлмаган юз кишининг ишини бир ёқлик қилишдан ҳам муҳимроқ иш бор эканми? Бунинг устига юборган волийларим ҳам улардан хурсанд бўлгани йўқ.

— Янги волийингиз у ерга бориб барчасини тартибга солади. Аллоҳ хайрли қилсин, ишингизга ривож берсин.

— Бу билан нима демоқчисан? Қайси волийни айтяпсан?

— Мен Жубайр ибн Мутъим ҳақида гапиряпман. У тайинлангандан кейин масала хал бўлгандир.

Ҳазрати Умар бошини эгди. Шошиб қолганди. Жубайрга қайта-қайта уқтиришига қарамай, оғиз бўшлиқ қилибди. Воқеалар шу тариқа ривож топса, иш яхшилик билан тугамас эди.

— Уларга такводор одам юборсам, унга қулоқ осмаяптилар, бўйсунмаяптилар. Қаттиққўл одам жўнатсам, куфаликларни кўлга оламан деб шафқатсизлик қилиб, чегарадан чиқиб кетяпти.

Муғйра нима демоқчилигини қуйидагича ифдалади:

— Агар такводор, лекин волийликка укуви йўқроқ одам юборсангиз, унинг фазилати ўзига, ожизлиги сизга ва давлатга зарар келтиради. Фискага йўл қўйиб бўлса-да, қаттиққўл ва сиёсатга уста одамни юборсангиз, унинг фосиклиги ўзига, сиёсатдаги қобилиятидан давлат ютади.

Муғйра ҳақ эди. Жубайрнинг юборилишига ҳам ҳожат қолмади. Ахир бир сирни икки соат

сақлаш қўлидан келмаган одам, Худо билади, у ерда нима хунар кўрсатар экан?

— Гапларинг тўғри, Муғйра. Менимча, сен тадбиркор инсонсан. Дарҳол отлан, сени Куфага волий қилиб жўнатаман. Дарҳол йўлга чиқасан. ("*Тарихи Табарий*")

Муғйра хайрлашиб, уйига йўл олди. "Умардан тадбиркорроқ инсонни кўрмаганман. У хийла ва айёрлик қилмайдиган хулқ соҳиби. Бошқа бировга алдашга йўл қўймайдиган ақли ҳам бор", деган Муғйра Ҳазрати Умарнинг у ёғидан кириб, бу ёғидан чиққан ҳолда, ўз йўлига солиб олган эди. Ҳазрати Умарнинг ҳам: "Мен айёр эмасман, лекин бошқа биров ҳам мени ўз тузоғига илинтиролмади", деганлари ҳозир тасдиғини топмаган эди.

Эхтимол, Ҳазрати Умар Муғйранинг ҳийласини кейин тушуниб қоларлар. Лекин Куфа шаҳрига муносиб волийлигини ҳисобга олиб, ҳеч нарса демаслар. Куфаликлар шундан кейин Ҳазрати Умарнинг олдига: "Янги волий истаимиз", бошқа дея келишмади.

Амир ибн Маъдий Қариб

Ҳижрий тўққизинчи йилнинг охирлари, ўнинчи йилнинг бошларида Мадинага Ямандан келган бир гуруҳ одамлар орасида номи тилларда дoston бўлган қаҳрамон ҳам бор эди. У Амр ибн Маъдий Қариб эди. У Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам хузурларида иймон келтирди. Кейин яна ўз қабиласи Забидга қайтди. Амр шу билан бир йил Ислomда яшади.

Пайғамбаримиз соллalloҳу алайҳи ва саллам вафотларидан кейин бошланган муртадлик (диндан қайтиш) Амрни ҳам четлаб ўтмади. У Асвад Ахсий деган муттаҳамнинг қилган даъволарига чиппа-чин ишониб, унга эргашди. Асвад каби ахлоқсиз одам пайғамбар бўлолмаслигини англаб етмади ва мусулмонларга қарши қурол кўтарди.

Асвад ўлдирилгандан кейин Амр тавба-тазарруъ қилиб, Ислomга қайтди. У ўзидаги имкониятни бой бериб бўлган эди. Энди нима қилган тақдирда ҳам у "саҳоба" деган нисбатдан қуруқ қолиб оддий мўминга айланган эди.

Амр гуноҳини ювиш мақсадида Ҳазрати Умарнинг хузурига бош уриб борди. Ҳазрати Умар у билан пайғамбарлик даъво қилиб, яна тавба қилган Тулайҳани Форсга юбордилар ва лашкарбоши Саъдга ёзган мактубларида бу икки паҳлавонни "икки минг кишига тенг" деб таърифладилар. Уларга жазо тариқасида фақат оддий аскарлик насиб қиладиган бўлди.

Амр жангларда кўп маротаба жонбозлик кўрсатиб, номи тилларга тушди. У Нихованд жангида яраланиб ерга йиқиларкан, унинг Ислomга ва мусулмонлар олдига эсласа арзигулик хизматлари борлигини кўпчилик эътироф этарди.

Амр яхши шоир ҳам эди. Унинг: "Иза лам тастатиъ шайъан, фа даъху ва жавизху ила ма тастатиъу" (Эплолмайдиган юмушингни қўйиб, қўлингдан келадиганини қил), деган байти мақол каби одамлар орасида кенг тарқалиб кетди. Қудратли Аллоҳнинг мағфирати доимо Амр ва у каби Ислom фидойиларига насиб этажак, иншааллоҳ.

Амр ибн Ос билан Муовия

Ҳазрати Умар ҳар йилдагидек бу мавсум ҳам волийларни чақириб, ҳаж давомида Маккада бўлишни тайинладилар. Муовия билан Ибн Осни ёнига чақириб, улардан Шом ва Миср ҳақида сўради. Шу пайт икки волий ўртасида ўзига хос «мусобака» бошланди. Иккови ҳам ўзининг қилган ишларини мактаб, бир-бирларидан айб топа бошлади. Ўзидан кўнгли тўқ бўлган Муовия:

— Сен менинг ютуқларимни яширяпсан, ҳатто уларни қусур санаяпсан. Яхшиси, сен мен ҳақимда билганларингни гапир, мен эса сен ҳақингда билганларимни айтай, — деди у.

Бу таклиф Амрга ёкмади, чунки "ютқазиб қўйиши" мумкин эди. Ундан ташқари, бир ишнинг ҳидини сезган Ҳазрати Умар ўшанинг охирига етмай қўймасди. Шу сабаб Амр суҳбат

мавзусини ўзгартиришга уринди. У тўсатдан Муовиянинг юзига мушт туширди.

Мавзу чинда ҳам бошқа тарафга бурилиб, Ҳазрати Умар ҳам вазиятга тўғри баҳо бера олмай қолди. Амрга қараб:

— Худо ҳаққи, сендақа ахмоқона иш қилган одамни кўрмаганман, — деди ва Муовияга юзланди:

— Қани, сен ҳам мушт тушириб, ҳақингни ол.

Муовия қарахт ҳолатдан кутулиб, ўзига келиб олган эди. У совуққонлик билан:

— Ҳозир Маккадамиз. Отам ҳам шу ерда. У менга ўзи билан бемаслаҳат иш қилмаслимни сўрагани. Рухсат берсангиз, унинг фикрини билай.

Хабар жўнатилиб, Абу Суфён етиб келди. Ҳазрати Умар унинг тагига кўрпача тўшаб орқасига ёстик қўйди. "Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам: "Бир қавмнинг катгаси олдингизга келса, унга ҳурмат кўрсатинг", деганлар, — деди Ҳазрати Умар.

Абу Суфён бўлган воқеани эшитди.

— Мени арзимаган нарсага чақирибсизлар. Амр Муовиянинг иниси кабидир. Ўғлим номидан унинг гуноҳини кечдим, — деди.

Шу тариқа Амр мақсадига етгани.

Убай ибн Каъб

Убай ибн Каъб Мадинанинг илк мусулмонларидан бири эди. У Пайғамбаримиз билан Мино тоғи яқинидаги Ақаба деган жойда танишиб, исломни қабул қилган эди. Ўша кундан бошлаб у Пайғамбар соллalloҳу алайҳи ва саллам ёнларидан жой олган, қалби Буюк Қудрат соҳибининг муҳаббатига макон бўлганди. Саҳобалар орасида тан олинган тўрт қорининг бири эди. У ҳаётининг охириги йигирма икки йилини исломга, Қуръон ва Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламга хизмат қилиш билан ўтказганидан бениҳоя бахтиёр эди. Бу унинг юз-кўзида балқиб турарди. Ҳазрати Умар уни "Саййидул муслимин" (мусулмонлар саййиди) дер, халифа бўлганидан кейин:

— Убай, ўқи-чи! Бир эштайлик, — дерди. Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламнинг унга "Абулмунзир, сенга илм муборак бўлсин!" деганларини эшитганлар бор эди. Убай саҳобалар орасида фатво бера оладиган санокли кишилардан бири эди. У Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламга котиблик қилиб, хоҳ Қуръон оятлари, хоҳ мактублар бўлсин, ёзиб борарди. Убай ибн Каъб ўрта бўйли, соқолига оқ оралаган инсон эди. У бир куни Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламга савол билан мурожаат қилган кишини эшитиб турди:

— Ё Расулulloҳ бизга бир касаллик етса, унга нима дейсиз? Бу туфайли биз савоб ё мукофот оламизми?

Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам:

— У гуноҳларингиз учун каффоратдир (гуноҳларни яширади ва йўқ қилади), — дедилар.

Шу дам Убай гапга аралашди:

— Унда... Касаллик енгил бўлса-чи, Расулulloҳ?

— Тикан кирса ҳам, хатто ундан кичикроқ нарса бўлса ҳам, — дедилар.

Убай жавобдан тўла қониқди Бундан кейин дуоларида ҳаётининг сўнгги дамларига қадар оғриқ ва хасталик аримаслигини, лекин ҳаж, умра, жиход ва жамоат билан ўқиладиган намоздан чалғитмайдиган даражада бўлишини сўраб Аллоҳга дуо қиладиган бўлди. Унинг бу дуоסי ижобат бўлгани шубҳасиз. Чунки дўстлари кўпинча унинг юқори ҳароратли бўлганини айтишган.

* * *

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг саломатлик ва тансоғликка катта аҳамият берганларини, бошқаларга ҳам шуни тавсия қилганларини Убай билиши керак эди. "Аллоҳим, сендан сихат-саломатлик, тинчлик-хотиржамлик ва яхши ахлоқ сўрайман", дердилар Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам. Амакилари Аббос ибн Абдулмуттолиб олдларига дуо сўраб келганларида: "Аллоҳдан офият (балолардан нари бўлиш)ни сўранг", деганлар. Балки Убай бу ҳақда эшитмагандир. Қолаверса, ҳар кимнинг ўзига хос хулқ-атвори ва истаклари борлигини ҳам унутмаслик даркор.

* * *

Ҳижрий ўн тўққизинчи йили эди. Убайнинг умри охирлаб қолган. Хасталик бу буюк инсоннинг Убай экани, пешқадам саҳобий ва Қуръон олимларидан бирилигига қараб ўтирмади. Убай қуввати кетиб, дармонсизланганда ҳам, жойидан туролмай қолганда ҳам тинч ётмади. Касаллик йиқолмаган, ўрнидан кўзғатолмаган бошқа нарсалар бор эди: бақувват иймон ва Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан боғлиқлик. Қадри қанчалик заиф бўлмасин, қалби азалий ва адабий муҳаббат билан лиммо-лим эди. Баъзан кўзларидан чиққан ёш ёноқларидан сирғалиб тушарди. Ёнидагилар билардики, бу ёшлар дунёдан надомат билан кетаётганидан эмас... Балки ўша он Убай Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан бўлган бир воқеани хотирлагандир...

... Ўшанда Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам уни чақирдилар.

— Убай, Аллоҳ сенга Баййина сурасини ўқиб беришимни буюрди.

— Аллоҳ менинг исмимни тилга олдим, ё Расулуллоҳ?

— Ҳа!

Жавобдан Убай кўз ёшларини тия олмади.

Ширин хотиралар билан безалган, ўн йил давом этган дўстлик тугаганига ҳам мана тўққиз йил бўлибди. Энди яна Унга қовушиш дамлари келди. Унинг сўнгги кунлари шу хаёллар ичра кечди.

Кунларнинг бирида Ҳазрати Умарнинг эшиги тақиллади ва янги хабар келтирилди: "Убай Ҳақ сари йўлга чиқди..."

— Убай ўлган бўлса, бу уммат Қуръонни кимдан ўрганади?!

Бу савол кўпчилик кўнгилдан ўтган бўлса керак. Бу кўнгиллар ҳаракатсиз ётган вужуд соҳиби билан боғлиқ ажойиб хотиралардан хурсанд эди. Яхшилик билан ном чиқарган бу инсон вафоти одамларнинг дарё кўзёшлари-ю тўйиб йиғлашларига сабаб бўлди. Унинг пок жасадини олиб кетишар экан, одамларнинг кўзи боғнинг бир бурчагидаги тўнкага тушди. Бу оддий тўнка эмасди. Шунда бундан ўн икки йил аввалги бир воқеа ёдга келди. Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам саккиз йил мобайнида шу тўнкага суяниб хутба ўқидилар.

Бу тўнка Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан айрилганини ҳис қилганида, бўталоғини йўқотган туядек бўзлаб, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг хутбаларини бўлган эди. Сўнгра Пайғамбаримиз унга муборак қўлларини текказганларида, жим бўлган ва Убай уни уйига олиб кетиб, ёдгорлик сифатида сақлаб юрган эди.

Жанозасини Буюк Форук ўқидилар. Убай Бақиъ қабристониغا қўйилди. Шу пайтгача унинг бир неча дўстлари етиб келган эди. Яна қолган дўстлари ҳам келишади.

Убай ҳаёти давомида ўқиб юрган Қуръон қабрда ҳам ҳамроҳлик қилишига шубҳа йўқ эди. У кафанлангандан кейин Ҳазрати Умар ўринларидан туриб айтган гапларида оламжаҳон маъно мужассам эди: "Бугун Саййидул муслимийн (мусулмонлар саййиди) оламдан ўтди".

Хотиралар

Кунларнинг бирида Ҳазрати Умар ҳазин бир овоз эшитиб қолдилар. Бир одам ўгириб олиб: "Парвардигорим, мени оз бўлганлардан қил", дея қайта-қайта дуо қилар эди. Ҳазрати Умар тўхтаб, бир зум ўйланиб қолдилар. Неча йиллар Расули Акрам билан бирга бўлган бўлсаларда у зотдан бу каби дуо эшитмаганди. Қизиқиб дуогўй одамнинг ёнига чўкдилар. У эса самимий ихлос билан дуо қилишда давом этарди.

— Эй банда! Сен ҳозир мен билмаган тарзда дуо қиляпсан. Бунинг устига яхши тушунмадим. Ўзи ким у: "Оз бўлганлар?"

Нотаниш мўмин Ҳазрати Умарга ўгирилдилар:

— Аллоҳ шундай деганини эшитганман: "Унга (Нухга) иймон келтирган кишилар жуда оз эди". Яна буюкликда тенги йўқ Тангрим: "Бандаларим орасида шукр қилгувчи (зотлар жуда) оздир" деган. Ожиз банда ҳақиқий билим Эгаси Аллоҳ суюкли Расулига "Уларнинг санокларини энг яхши биладиган зот Парвардигоримдир. Уларни оз киши билади" деб марҳамат қилганлар. Ёки Тенги йўқ Мавлонинг Довудга қилган хитобини эшитмаганмисан? "Фақат иймон келтирган ва яхши амаллар қилган кишиларгина (зулм қилмаслар, аммо) улар жуда оздирлар" (*Сод, 24*).

У оятларни ўқиб бўлиб, қаршисида танимаган одамига қараб шундай деди: "Бир нарсани ёдингда тут: оз нарсанинг қадри баланд бўлади. Мен ҳам Раббим наздида кадр-қиммати баланд бандалардан бўлишни истайман".

Ҳазрати Умар бу одамдаги нозик ҳислар олдида ҳайрат денгизига чўмдилар ва беихтиёр "Раббим, бу дунёда ҳамма Умардан кўра зехнлироқ бўлса керак" дедилар.

* * *

Ҳазрати Умар бошқа куни яна бир астойдил дуо қилиб ўтирган одамни кўриб қолиб, унинг сўзларига эътибор бердилар: "Парвардигорим, сен бир инсон билан бошқасининг қалби орасига кирасан. Буни муборак Китобингда билдирдинг. Бунга ишондим! Аммо мен гуноҳларим билан менинг орамга киришингни истайманки, токи улар орамизга суқилмасин".

Ҳазрати Умар унинг дуосидан қаттиқ таъсирланиб кетдилар. "Аллоҳ сенга ўз раҳмати билан муомалада бўлсин. Дуоингни қабул қилсин" дедилар ва йўлларида давом этдилар.

* * *

Кунларнинг бирида хизматкорлари Асламни чақирдилар:

— Отимга қанақа ем беряпсан?

Аслам ҳар кун маълум миқдорда арпа бераётганини айтди. Унинг жавобидан Ҳазрати Умарнинг муборак бошлари эгилиб, ўйлай бошладилар:

— Яхшиси, отни яйловга юборайлик. Ўша ерда қорнини тўйғазади. Унга бераётган арпангни бир мусулмон оилага тортиқ қиламиз. Умар эса кўпроқ пиёда юрса, бир жойи камайиб қолмайди.

* * *

Ҳазрати Умарнинг ёнларида доимо тўққиз дона идиш турарди. Мабодо мухтарама оналаримизга ҳадя келиб қолса, ўшаларга солиб жўнатилар эди. Ҳар сафар қизлари ҳазрати Ҳафса онамизнинг идишлари охирида тўлдирилар эди. Тақсим пайти кимгадир етмай қолса ёхуд камроқ насиб қилса, ўша одам албатта қизлари Ҳазрати Ҳафса бўлар эди.

Бир гал Ҳазрати Умар келган ғаниматларини тарқатаётган эдилар. Охирида бир кийимлик

мато қолди. Мато жуда антиқа ва кўз қамаштирар эди.

— Буни Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг набиралари Умму Гулсумга бера қолинг, Мўминлар амири, — дейишди.

Емон таклиф бўлмади. Давлат раҳбарининг хотини шундай матодан кўйлак кийса, унга ярашади. Бироқ Ҳазрати Умар бунга унамадилар.

— Бу мато Умму Салитга янаям ярашади. У бир пайтлар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга байъат қилганди. Ундан ташқари, Ухуд жангида бизга мешда сув етказиб турган.

Умму Гулсум Ҳазрати Умарнинг хотини бўлмаганида, юқоридаги таклиф, шубҳасиз қабул қилинган бўларди.

* * *

Ямандан қанчадир кийим-кечак келганди. Ўша пайт Ҳазрати Умарнинг ёнларида бўлган Абдулмалик ибн Умайр кўрганларини шундай ҳикоя қилади:

Зайд ибн Собит ичкарига кириб:

— Муҳаммадлар келишди. Сиздан кийим сўрамоқчи улар. Чақиринингизни кутяптилар, — деди.

— Чақир, киришсин.

Тўрт ўспирин ичкарига кирди. Ҳар бирининг исми Муҳаммад эди. Жаъфар ибн Абу Толибнинг ўғли Муҳаммад, Ҳазрати Абу Бакрнинг ўғли Муҳаммад, Талҳаниннг ўғли Муҳаммад ва Хатибнинг ўғли Муҳаммад.

Зайд ибн Собит юриб келиб, кийимлардан энг яхшисини танлади ва Хатибнинг ўғли Муҳаммадга берди. Чунки бу ўспириннинг онаси Хатибнинг вафотидан кейин Зайд билан турмуш курган эди. Зайд ўгай ўғлини афзал кўриб, кийимларнинг энг яхшисини берган эди.

Ҳазрати Умар:

— Э, йўқ! Сен ҳозир адолатга зид иш қилдинг, Зайд, — дедилар ва Хатибнинг ўғлига қарадилар:

— Қани, ўғлим, ўша кийимни бу ёққа кўй-чи.

Кийимлар қопга солиниб, яхшилаб аралаштирилди. Ҳазрати Умар Зайдга мурожат қилдилар:

— Ана энди қўл солиб, кийимлардан бирини ол.

Чиққан кийим биринчи одамга берилди. Навбатдагиси ундан кейин турган одамга тақдим қилинди. Бошқаларга ҳам шу тарзда кийим тарқатилди. Абдулмалик ибн Умайр ўша воқеани айтиб тугатаркан, ўшанда, адолат деганлари мана бундай бўлибди деб юборгандим, деганди.

* * *

Ҳазрати Умар бир хутбаларида қуйидагиларни айтди:

— Биласизларми, кўзи очлик мискинликдир. Кўзи тўқлик ҳақиқий бойликдир. Инсон бир нарсага эришиш орзусидан воз кечса, ўша нарсага мухтож бўлмайди. Биз фаровон ҳаёт сабр қилиб яшашда эканлигига ишонч ҳосил қилдик.

Ҳазрати Умар кўпинча қўлларини кўтариб, шундай дуо қилардилар:

— Роббим, амалларимни ўзинг суйган амаллардан қил! Фақат Сен учун қилинадиган, Сендан бошқасига аталмайдиган амал соҳиби бўлишимни насиб қил!

* * *

Волийлардан бирининг олдига одамлар зиёратга келишди. Волий аввал араб бўлган

меҳмонларни қабул қилди. Араблар бўлмаганларни улардан кейин қабул қилди.

Иймон ва ислом доирасида бир хил ҳақ-ҳуқуққа эга бўлган бу инсонлар бунақа муомаладан турган гапки хурсанд бўлмадилар.

Воқеа Ҳазрати Умарнинг кулоқларига етиб боргач, қаттиқ ғазабландилар. Ахир шу кунгача исломга даъват қилинган инсонларга: "Исломга кирган тақдирингизда бошқа мўминлар эга бўлган ҳақ-ҳуқуқларга сизларга ҳам берилади. Уларга лозим булган нарса сизларга ҳам мажбурият бўлади", дейилмаганмиди?"

Ҳазрати Умар дарҳол қўлларига қалам олиб мактуб ёздилар. Мўмин биродаримни менсимай, унга паст назар билан карашдек ёмонлик йўқ. Бошқа қусур ва нуқсон кидириб ўтиришнинг ҳожати йўқ бўлса керак".

Бундан буён волий йўл қўйган юқоридаги хато такрорланишига йўл қўймаслиги лозим эди.

* * *

Утба ибн Фарҳод Озарбойжонга келган кезлари у ерда тайёрланадиган ҳолвани яхши кўриб қолди. У ўша ҳолвадан кўпгина пиширик буюрди ва туянинг икки тарафига юклаб пойтахтга жўнатди.

Мадинага келгунча орадан бир ярим ойча вақт ўтиб, ҳолва оз-моз урилиб қолган эди. Шунга қарамай Ҳазрати Умарга тақдим этилди. Ҳолва у кишига роса ёқди.

— Қарвондаги ҳамма мусулмонлар бундан еб кўрдиларми? — деб сўраб қолдилар дафъатан.

— Йўқ, мўминлар амири, — дейишди.

Буни эшитиб Ҳазрати Умар дарҳол қўлларини лагандан тортдилар:

— У ҳолда олиб кетинг буни. Бунақа ширинликка эҳтиёжимиз йўқ.

Кейин Ҳазрати Умар ўтириб, Озарбойжондаги волий Утбага мактуб ёздилар: "Бошқаларга ўзинг тановул қиладиган нарсани едир. Ўзинг ҳам улар ейдиган таомдан истеъмол қил. Ажамларга ўхшаб, ранг-баранг кийинишга берилма".

* * *

Ҳазрати Умар Ҳузайфани меҳмондорчиликка чақирди. Дастурхонда уч-тўрт бурда нон ва озгина зайтун бор эди. Буни кўрган Ҳузайфанинг пешонаси тиришди:

— Мени уйимдаги овқатдан қўйдингиз. Хотиним гўшт билан нон тайёрлаб қўйганди. Энди дастурхонингиздаги шу овқатни ейишга мажбурмиз.

Ҳазрати Умар:

— Мен сени фақат таомнинг ўзига чақирдим. Дастурхондаги емиш эса оддий мусулмоннинг кундалик таоми, — деб жавоб бердилар.

* * *

Ҳазрати Умар бир кун ўғли Абдуллоҳнинг олдига кирдилар. У гўшт еётган экан.

— Нима кияпсан?

— Кўнглим гўшт тусади.

— Кўнглинг нимани тусаса, ўшани еяверасанми? Исрофгар бўлиш учун нафс буюрган ишни қилиш етарли.

Ҳазрати Умарнинг фикрича, инсон фарзанди нафсининг асири бўлмаслиги керак. Аксинча, кези келганда нафсига: "Бас, етар!" дейишни билмоғи даркор. Рухсат берилган бир қанча амал ва ҳалол бўлган бир неча тур таом борки, буларни қилиш ва ейиш истаги туғилганда "Йўқ, бу ишни қилмайман. Бу нарсани емайман" дея олиш лозим. Ҳалол ва мубоҳлардан истаганини

қилдирган нафс, бир кун келиб улардан бошқасини ҳам истаб қолади ва қилишга ундайди. Макруҳ ва ҳаромга нисбатан бардошли ва чидамли бўла олиш учун, аввало одам ҳалол ва мубоҳларда ўзини тийиши керак. Кепаксиз ундан қилинган нондан биров сўралмайди. Лекин Ҳазрати Умар шунга ҳам эътибор берадилар. "Мен Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам кепакли ундан нон еганларини кўрдим. Шунинг учун менга нон ёпаётганда унини эламанглар".

* * *

Ҳазрати Умарнинг олдига бир одам келди:

— Қабиламдагилар мени имом қилиб қўйишди. Намозда имомчилик қиляпман. Энди улар масжидда маъруза қилишимни сўраяптилар. Уларнинг бу илтимосини ҳам бажо келтирдим, — деди.

Ҳазрати Умар:

— Имомликни давом эттиравер, аммо маъруза қила кўрма.

Бояги одам кетди. Кейинчалик бир неча бор келиб, одамлар маъруза қилишни талаб қилишаётганини айтди. Ҳазрати Умар ҳам ҳар доим ўша жавобни беравердилар. Охири марта келганида:

— Кулоқ сол, — дедилар Ҳазрати Умар, маъруза қилиб, яхши гапириб турганингда нафсинг сенга бир нарсалар дейди.

У ўзингни бошқалардан устун қўйишингни сўрайди. Охири сени Худо уриб қўяди. Ана унда Аллоҳ сени ҳисоб-китоб қилади, сен эса нажот топалмагайсан.

* * *

Ҳазрати Умар ҳар бир ишларини ўлчаб-тартиблаб қўйгандилар. Ёйишлари ўлчовли, гапиришлари ўлчовли, инсонларга қиладиган муомалалари ўлчовли. У зот бир куни албатта ҳисоб-китоб қилинажакларига ишонардилар. Ўша билим ва ишонч у кишининг фикр юритишларида ва хатти-ҳаракатларида ўз аксини топганди. Ҳазрати Умар ҳар куни ўзларини тергаб турардилар. У киши одамларга: "Аллоҳ ҳузурида ҳисоб-китоб қилинмасдан бурун ўзингизга ҳисоб беринг", деб, шунчаки чиройли гап айтишни ният қилмаганлар.

Дастурхонга ўтирганларида кўз олдиларига Аллоҳнинг кофир бўлган кимсаларга: "Мана шу ҳаёти дунёнинг ўткинчи лаззатлардан фойдаланиб чорва молларидек еб ичурлар ва дўзах уларнинг жойи бўлур", деган ояти келар ва: "Умар, сен Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг дўстисан. Шунинг учун бу оятдаги кимсалардек бўлма", дер эдилар.

Гапирганларида ҳам жуда диққат қилардилар: бу гапнинг мўминларга фойдаси борми ё зарар қиладими уларга? Агар кўнгиллари чопмаса, бошлаган гапларини шу заҳоти тўхтатиб, охири етказмай қўя қолардилар. Бир куни одамлар Ҳазрати Умарни кўчада сув тўла кўзани кўтариб кетаётганларини кўриб қолишди.

— Қаерга кетяпсиз, мўминлар амири? — деб сўрашди.

— Ҳеч қаерга, — дедилар ва қўшиб қўйдилар: нафсим ҳаддидан ошиб кетибди шекилли. Уни жиловлаб қўяй деб шундай қиляпман, — дедилар Ҳазрати Умар.

* * *

Искандария фатҳи хушхабарини олиб келаётган Муовия ибн Хадич шаҳарга келганида чошгоҳ вақти охирига қолган эди. У масжид олдида уловидан тушди. Шу дам Ҳазрати Умар хонадонларидан чиққан бир жория уни кўриб, ичкаридагиларга мусофир келганини етказди.

Бир оз ўтиб қайтиб чиққан жория Муовияга: "Сизни Амирул мўминин чакиряптилар", деб,

уни ичкарига таклиф қилди. Унинг олдига таом ва хурмо қўйишди. Қорнини тўйғазиб олган Муовия Амр ибн Ос уни Искандариядан жўнатганини, мусулмонлар шаҳарни фатҳ қилганларини айтиб берди.

— Нега тўғри олдимга келавермадинг?

— Сиз дам оляпсиз деб ўйлаган эдим.

— Қандай бемаъни фикр! Муовия, мен кундузи ухлайдиган бўлсам, қўл остимдагиларга хизмат қилолмай қоламан. Ҳуқуқларини паймол қилган бўламан. Тунда ухласам, ўзим учун қиладиган ишларим қолиб кетади. Шунча вазифалар турганида мен қандай қилиб шу вақтда ухлай?

Ҳазрати Умар бу билан: "Мен умуман ухламайман", демокчи эмаслар. Аммо жаннат башорати берилган, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам кўпгина эътирофларига сазовор бўлган адолат шамширининг уйқуси қатъий чегараланган эди. Тўшакка чўзилганларида виждон амрларига мувофиқ иш кўрганларига, раиятнинг дардига дармон бўлиб, кўнгиллари хотиржам тортганига шубҳа йўқ эди. Лекин у зот қилган ишларидан кўра, кўпроқ қилмаганларини ўйлар эдилар. Ўзлари Мадинада эканлар Миср, Сурия, Форсни ўйлар, Фурот қирғоғида йўқолиб қолиши мумкин бўлган бўталоқ тақдирига ҳам ўзларини жавобгар ҳис қилар эдилар.

"Обрўйимга яраша кийинай, шунга мос дастурхон тузай, борган пайтимда халифалигимни эсдан чиқармай, мос равишда кутиб олсинлар", деган фикрни хаёлларига ҳам келтирмасдилар.

"Ҳокимият илкимга тушибди. Энди аввал қорнимни тўйдирай, бола-чақам, қариндош-уруғларим роҳат-фароғатда яшасин. Мендан кейин ҳам халифалик ўзимиздан бўлган одамга қолиши учун вақтида ҳаракат қилиб қолай", деган каби паст ва ахмоқона ўйлар у кишига бегона эди.

* * *

Ҳазрати Умар олдларига келтирилган ҳеч бир таомдан қусур қидирмасдилар. Баъзан ейдиган нарсалари куллар ҳам бурун жийитадиган таом бўларди. Бундан хизматкорлари Асламнинг (ёки Йарфа) ҳам жаҳли чиқарди. Ҳазрати Умардек қаҳри қаттиқ инсон лоақал бир маротаба қизишиб: "Йўқотинг бунни дастурхондан! Ейдиган нарса келтиринг", дейишлари керак эди.

Бир куни Аслам: "Бугун амирул мўмининни гапиришга мажбур қиламан", деб, ўшанга яраша иш қилди: кул бўлатуриб, ўзи ҳам хушламайдиган таом — қотган нон ва нордон сут келтириб, Ҳазрати Умарнинг олдларига қўйди. Аслам ҳеч бўлмаса: "Бунни ўзингга илинсам ермидинг?" деган гапни эшитишдан умидвор эди. Ҳеч бўлмаганда шундай десинлар... Йўқ, Ҳазрати Умар ҳар доимгидек дастурхондагиларни индамай едилар ва Аллоҳга ҳамду санолар айтдилар. Ўша пайтда Ҳазрати Умарнинг айтган гаплари Асламнинг қулоқларида муҳрланиб қолди: "Оҳ нақадар яхши неъмат! Бугун шуни ҳам тополмаган қанча одамлар бор!"

Ҳазрати Умар ҳид билмасмидилар? Ё тиллари таъм билмай қолганмиди? Аччиқ билан чучукни ажратолмайдиган, ширин билан нордоннинг фарқига бормайдиган инсонмиди ёхуд?

"Ҳа" деб жавоб бериш учун ҳақиқатдан кўз юммоқ лозим. Чунки, рамода — очарчилик йилида ўғилларидан бирининг уйдан гўшт хиди келаётганини билиб жаҳллари чиққан эди. Ўшанда одамлар очликдан ўлаётган бир пайтда бунақа қилиш яхши эмаслигини айтиб, койиб берган эдилар. Бир сафар олдларига қўйилган овқатга бурунларини жийириб, уйларида мазалироқ овқат ейишлари мумкинлигини айтган меҳмонларига:

— Мени таъм билмайди, деб ўйлаяпсизми? — деб гап бошлаб, сўнг қўй сўйиб, уни қовуриб, дастурхонга келтиргунча қилинадиган ишларни айтиб берган эдилар.

Хуллас, Ҳазрати Умар ҳидни ҳам сезардилар, таъмни ҳам билардилар. Лекин биладиган бошқа нарсалари бор эди. Қоринларини лаззатли овқатлар билан тўйғазиб олсалар, фақирларни

унутиб қўйишлари мумкин эди. Балки Аллоҳ наздида юксак мақом соҳиблари шу он очликдан қийналаётган бўлар.

* * *

Бир жума куни уйларида ушланиб қолиб, масжидга ҳадеганда чиқавермадилар. Жамоат у кишини кутиб қолди. Ниҳоят, эшикда Ҳазрати Умар кўриниб, минбар томон йўналдилар.

— Куттириб қўйганим учун узр! Эгнимдаги либосимни ювган эдим. Қуриши қийин бўлди. Кечикишимнинг сабаби шу.

"Мўминлар амири, бошқа кийим кийсангиз бўларди-ку. Шуни кийиш шартмиди?" дегувчи топилмади. Чунки Ҳазрати Умарнинг бошқа кийими йўқлиги ҳаммага маълум эди.

* * *

Озарбайжондан келган Утба ибн Фарҳаднинг араблар киймайдиган энги узун кийими бор эди. Уни кўрган Ҳазрати Умарнинг юзларида норозилик аломатлари пайдо бўлди. Чунки сал аввал унга шу ҳақда танбеҳ бериб, араблар киймайдиган кийимдан узоқроқ юришни буюрган эдилар. Ҳазрати Умар пичоқ сўрадилар. Утба халифанинг мақсадини англади. Ҳазрати Умарнинг ҳазиллашмаётганлари аниқ эди. Ҳозир пичоқ билан энгларини кесиб, бармоқлари билан баробар қилиб қўядилар. Утба қилмайдиган ишини гапирмайдиган, бироқ, айтганини албатта қиладиган амирул мўмининга аста пичирлади:

— Бу кийимни эгнимдалигида кесманг, мўминлар амири, илтимос. Уяламан. Изн берсангиз, уйга боргач, ўзим кесиб ташлайман.

— Яхши, сен айтганча бўлсин, — дедилар ва пичоқни эгасига қайтариб бердилар.

* * *

Ҳазрати Умар садақа ва закотдан тушган молларни тарқатган эдилар. Ёнларига бир киши келиб:

— Менгаям беринг. Муҳтожман.

Ҳазрати Умар унга ўгирилдилар:

— Кимсан?

— Абу Шажараман.

Жавобдан Ҳазрати Умарнинг кўзларида учқун порлади, юзларида қаҳр зоҳир бўлди. Кўз олдларига Ислом учун жон фидо қилган инсонлар келди. Бу одам кечагина Исломни қабул қилган, аммо закот беришдан қочибми, ё маҳв этолмаган куфр туйғусининг ундашидами, ишқилиб яна диндан қайтган ва Ҳаққа қарши ботилни қурол қилиб кўтариб чиққан бадбахтлардан бири эди. У яна такрор Исломни қабул қилди, лекин аввал кўрсатган ҳунарлари...

Уни ўлдириб ҳам бўлмасди. Бироқ, ҳозир яхшигина дарс бериб қўйиш имкони туғилган эди.

— Эй Аллоҳнинг душмани, — дедилар Ҳазрати Умар. — Бир пайтлар: "Холиднинг аскарларидан бирининг нимталанган жасадидаги қон билан найзамни ювганман. Умид қиламанки, унинг ўзини ҳам кўраман", деган пасткаш сенмасмисан?!

Абу Шажара ўзини таништирганидан пушаймон бўлди. Ҳазрат Умарнинг қарашларидаги ҳайбат ичини тилка-пора қилиб ташлади. Энди у ташлана олмас, қаҳрамон бўлган кунлари ортда колган эди.

— Мард бўлсанг, чиқ майдонга, эй Умар! — дейдиган холи ҳам йўқ эди.

Абу Шажара сония ичида бўлиб ўтган ишларни хаёлидан ўтказаркан, Ҳазрати Умар:

— Қанчадан-қанча мусулмон дўстларимни ўлдириб, кўшиқ хиргойи қилганларингни эсла! — дедилар. Сўнг у зотнинг қўллари таёққа чўзилди. Абу Шажара гарданига тўсатдан тушган таёқ зарбидан ўзини йўқотиб кўйди. Дастлабки зарбанинг ортидан иккинчи ва учинчиси ҳам тушди.

— Мана сенга! Мана! Сен шунга лойиқсан! Кетма-кет тушаётган зарбалар остида ётиб қолгандан кўра, қочиб қолган афзал эди. Абу Шажара амаллаб сирғалиб чиқиб, думини тугди.

Ҳазрати Умар суюкли акалари Зайднинг қотили Абу Марямга ҳеч нарса қилмаган, фақат: "Сени кўришни истамайман", дейиш билан чекланган эдилар.

Абу Марям:

— Ёқтирмаганингиз учун мен мусулмонларга бериладиган ҳақ-ҳуқуқлардан маҳрум бўламанми? — деб сўраганида, Ҳазрати Умар:

— Йўқ. Оддий мусулмонга бериладиган ҳақ-ҳуқуқлар сенга ҳам берилади. Уларга бурч бўлган нарса сенга ҳам бурч ҳисобланади, — деб жавоб бердилар.

Абу Марямнинг илмий салоҳияти ошгач, уни Куфа қозилигига тайинлаган ҳам Ҳазрати Умар эдилар.

Ҳазрати Умар Абу Шажарадан ҳам кўра, Абу Марямни ёмон кўрардилар. У киши жондан ортиқ кўрган акаларининг қотилини Абу Шажарани жазолагандек жазоласалар бўлмасми? Турли усулда қийнаб, жонидан тўйдирсалар бўларди-ку! Ҳа, албатта, буларни қилсалар бўларди. Лекин бундан фақат нафсларини қондириш учун интиқом олган бўлардилар. Бунақа иш эса одил Умарга асло ярашмайди!

Абу Шажарани эса, ўзлари учун эмас, ўнлаб қон йиғлаган одамлар учун саваладилар. Агар у Исломни қабул қилмаганида, Ҳазрати Умарга уни ўлдиришларига ҳеч ким халақит қилолмас эди. Биров Ҳазрати Умарни Абу Шажарага қилган муомалалари учун айбламади.

Бир масала ечими

Ҳазрати Умар бир кун Каъб ибн Савр Асадий билан суҳбатлашиб ўтирган эдилар, ҳузурларига бир аёл кирди. Салом-алиқдан сўнгра аёл гап бошлади:

— Мўминлар амири, турмуш ўртоғим кундузлари рўза тутади, кечаларни ҳам ибодат билан ўтказади. Унинг бу ишларидан шикоят қилишдан хижолатдаман. Зеро, у Аллоҳга қуллик қиляпти. Бундай инсондан шикоят қилиш яхши иш эмас.

Ҳазрат Умар:

— Яхши эр экан, — дедилар.

Аёл бундай жавоб кутмаган эди. У айтганларини яна бир бор такрорлади. Ҳазрати Умар бу сафар ҳам аёлнинг эрини мақтаб кўйдилар. Шу тобда Каъб уларнинг суҳбатига кўшилди:

— Менимча, бу аёл эридан шикоят қиляпти, мўминлар амири. У эрининг ётоқдан узоқлашиб кетганини айтмоқчи.

Каъбнинг гапларидан аёлнинг юзи қизариб, кўзлари ерга қадалди.

Ҳазрат Умар:

— Модомики, сен бу аёлнинг нима демоқчилигини англаган экансан, ҳукмни ҳам ўзинг чиқар! — дедилар.

— Аёлнинг эрини топиб келтиринглар, — деди Каъб.

Эри келди. Каъб ундан исмини ва кимлигини сўраб олгандан кейин айтди:

— Хотининг сендан шикоят қилиб келди.

Ҳалиги одам шошиб қолди:

— Нимадан? Еб-ичишданми ёки кийим-кечакданми? Мен уни ҳеч нарсага муҳтож қилмадим.

У инсон эҳтиёжи фақат еб-ичиш ва кийинишдан иборат деб ўйлаб, у ёғини ўйламаган эди.

Каъб:

— Йўқ. Икковларидан ҳам эмас, — деди.

Кейин аёл гап бошлади:

— Эй адолат мезони соҳиби бўлган қози, эрим ётоғини масжидга алиштирган. Кечаю кундуз ибодат килавериб, ётоғини унутиб қўйган. Аёллар ҳақларига риоя қилишда у ҳақда яхши гап айтолмаганим учун хижолатдаман. Аҳволимиз шу. Энди сиз адолатли ҳукм чиқариб беринг.

Бутун фикру зикри ибодатда бўлган эр ҳам бўш келмади:

— Ётоқдан, унинг чиройидан, зийнатидан кўнглимни совутган нарса Нахл ва бошқа сураларда келган бир неча оятдан туғилган кўрқувдир.

Бу одам Расулulloҳнинг соллаллоҳу алайҳи ва саллам бир пайтлар Абдуллоҳ ибн Амрга: "Зиммангда нафсинг, мусофир ва хотининг ҳаққи бордир", деган ўғитларини эшитмаган кўринади. Ёхуд Усмон ибн Мазъун каби бу ўғитларни эшитган эса-да, кўнгли оддий оилавий ҳаёт кечиришни тусамас эди.

Каъб гапни чўзиб ўтирмай куйидаги жавобни қайтарди:

— Эркак зиммасида аёлининг муайян ҳақлари бор. Ақли жойида инсон тўрт кечада бир аёлга насибасини беради. Аллоҳ сенга тўрттага уйланишга рухсат берган. Тасаввур қил: тўртта хотининг бор. Сен уч кеча-кундуз рўзадор бўлиб, ибодат киласан. Лекин аёлни ҳар тўрт кеча-кундузда сенда битта ҳаққи борлигини эсдан чиқарма. Уни бу насибасидан маҳрум этишга ҳаққинг йўқ. Қани энди хотинингни олдингга сол-да, уйингга бор.

— Аллоҳ сиздан рози бўлсин, қози.

— Сиздан ҳам рози бўлсин, хоним.

Уларни завқ билан кузатиб турган Ҳазрати Умар Каъбга юзландилар:

"Худо ҳаққи, нимага ҳайрон қолишни ҳам билолмай қолдим: масалани тушуниб етганинггами ёки чиқарган ҳукминггами. Сени ҳозирок Басра қозилигига тайинлайман. Дарҳол ишга киришасан.

* * *

Кайсидир ҳаж мавсумида Ҳазрати Умар Талҳа ибн Убайдуллоҳни охори тўкилган эски кийимда кўрдилар:

— Сени бу аҳволда жоҳил одам кўрса, ҳажда эски-тускиларни кийиб олса ҳам бўлар экан деб ўйлайди. Яхшироқ эҳром кийиб ол, — дедилар.

Тунги шарпа

Қабристонга маййит келди. Бошқа марҳумлар каби унинг ҳам ортидан кўз ёш тўкиб қолишди. Бошқа марҳумлар каби у ҳам яқинлари, таниш-билишларида хотиралар қолдириб кетди.

Оила аъзоларининг бу мусибатдан ташқари бошқа бир муаммолари ҳам бор эди. Бунга тилга олишнинг ўзи ғалати. Муаммо... ўлик билан боғлиқ эди. Тасаввур қилинг, бир уятсиз одам келиб... марҳумнинг кафанини ечиб олса...

Бу ҳол кишини ўйга толдирарди. Бу ҳол шунчаки тасодиф эмасди. Чунки гоҳида атрофга шунақа нохуш хабар тарқалар, эшитганларнинг ичи зил кетар эди. Дарҳақиқат, баъзи иймонсизлар кафан ўғирлашни касб қилиб олганди.

Одам табиати бундай ишлардан нафратланади, ҳатто ирганади. Лекин, афсуски, табиатида фазилат деган нарса бўлмаган, инсоний туйғулардан маҳрум одамлар ҳам дунёда сен билан ёнма-ён яшаркан.

Марҳумларнинг тириклардан кутадиغان ягона нарсаси улар учун сўраладиган раҳматдир.

Бироқ ўликларга гўрида ҳам тинчлик бермайдиган пасткашлар аввал чамалаб, кейин белгиланган қабрни очиб, шу орқали кун кўраётган эди. Кўпчиликнинг хаёлига ҳам келмайдиган бу иш тўғри эмасди. Ахир у ҳам тер тўқяпти. У ҳам қоронғуликда қўлга тушиб қолиш кўрқуви билан ҳаяжон ичра ҳаракат қилади. Лекин бу ишнинг дўконда ўтириб олиб, харидор кутишдан фарқи бор эди.

Марҳумнинг укаси ўша тун қиличини тақиб, акасининг қабрига яқин жойда яширинди ва кута бошлади. У тунни қабристонда ўтказди. Ҳеч ким келмади. Иккинчи кеча ҳам ҳеч зоғ кўринмади. У учинчи кун яна келиб, ўзи учун анча таниш бўлиб колган қабрлар орасига яширинди.

У кечаси қабристонда ўтириш билан уйда ётишнинг катта фарқи борлигини сизди. Тўғри ҳеч бир қабр тоши қимирламайди. Бирорта қабр очилиб, ичидан ўлик чиқиб келмайди. Бу айни ҳақиқат. Лекин қабристонга келиб, шунча ўлик орасида тунни юрак ўйноғи билан ўтказганларгина бу ҳақиқатнинг мағзини чақади.

Итларнинг дамба-дам акиллаб туриши кечага ўзгача тус берарди. Узоқ вақт қимирламай ўтираверганидан, "изкувар" холдан тойиб, уч-тўрт дақиқага ухлаб оларди. Аммо бу кеча у қаттиқ, ухлаб қолиши мумкин эди. Кейин эрталаб очиқ қабрга кўзи тушса, ўзини виждони олдида қандай оқлайди?!

Туриб у ёқдан-бу ёққа юриш уйқу қочиришнинг энг яхши усулидир. Лекин туриб юрадиган бўлса, уни кўрган одам изига қайтади, шунча меҳнат бесамар кетади.

"Изкувар" ўтирган ерида баъзан қиличи қинини суқиб, баъзан оёқ-қўлини увиштириб, уйқусини қочириб ўтираркан, бирдан сергак тортди. Қулоқлари қадам товушларини эшитаётган эди. У бутун диққатини кўзи ва қулоғига тўплади. Йўқ, янглишмабди! Елкасига кетмон ва белкурак кўйиб олган бир одам эҳтиёткорлик билан яқинлашиб келарди. У қабрни худди ўзи қазигандек янглишмай топиб келди. Энди ишни бошлаш қолди, холос. Бунинг учун ҳеч қандай расмиятчиликнинг кераги йўқ эди. Белкуракни олиб, янги уйилган тупроқни аста торта бошлади. "Шарпа" уч-тўрт қадам нарида икки жуфт кўз диққат билан кузатиб турганидан беҳабар эди. Бу кўзлар эгаси лабини тишлаганча, пешонасидан чиқаётган терга ҳам эътибор бермасди.

"Изкувар" бир пайт бармоқларида оғриқ ҳис этди. Қиличининг қинини сиқиб олгандан кейин бармоқлар ҳам оғрийди-да. У бир қўли билан потирлаётган юрагини чангаллаб турарди. Тишларини ғижирлатиб, бир оз ҳовуридан тушди.

"Шарпа" қабрининг анча-мунча жойини очиб қўйди. Сўнг нафас ростлади, терини артди. У ўзига-ўзи: "Яна ярим соат. Ўлган одамга кафаннинг нима кераги бор экан?" дерди. У бир оз тин олгач, яна ишга киришди. Ўликка яқинлашган сари ичини ҳаяжон босди. Тупроққа тушаётган белкурак товуши орқадан нафас чиқармай келаётган одамнинг қадам ташлаши билан ҳамоҳанг эди.

"Шарпа" икки кураги ўртасига тиғли нарса тиралганини ҳис қилиб, тирноғигача музлаб кетди. Бечоранинг кўрқувдан тиззалари дағ-дағ қалтирарди. Тун ярмидан оққанда ёлғиз боши билан мозорда яширинча иш қилаётган одамнинг шу алфозда кўрқилишини тасаввур қилинг.

— Қўлингдагини ташла!

"Изкувар"нинг гапи мантиқсиз янгради. Чунки, шарпанинг қўлидаги белкурак аллақачон ерда ётарди.

— Менга қара!

У ўгирилди.

— Нима қилаётувдинг?!

Тил калимага айланмасди. "Шарпа" гўлдираганча:

— Кўряпсиз-ку... — дея олди.

Шу жавобнинг ўзи етарли эди. Ҳеч бир жавоб унинг ҳолини шу биргина сўздан яхшироқ

англатолмасди. Бу жихатдан жавоб эгасини қутлаб қўйиш керак.

Ажаб, тун ярмида келиб, дағал муомала қилаётган ким экан у? Балки у ҳам ўзига ўхшаган кафан ўғрисидир?" "Шарпа калласига келган бу фикрдан бир оз дадиллашди.

— Сен ҳам шу иш билан шуғуллансанг, гап йўқ. Арра қиламиз!

Ундан чиққан тайинли гап шу бўлди Аммо у янглишганини тушуниб етиши учун кўп вақт кетмади.

— Бу қабрга менинг акам қўмилган.

"Тунги шарпа" тош каби қотди. Пешонасидан муздек тер чиқди. У бу терни ажал шамоли олиб келганини хаёлига ҳам келтирмади.

— Менга қара, бир хато қилдим-да энди. Бошқа бундай қилмайман.

Балки рост гапиргандир. Аммо "изқувар" уни тавбасига таянтириш учун эмас, балки жазолашга келган эди.

— Бошқа қилмаслигингга ишончим комил.

Бу гап инсонга ўзгача умид бахш этиб, хавф ортда қолганини англатарди. Балки гуноҳидан ўтганини билдирар.

— Аллоҳ сендан рози бўлсин. Умринг узоқ бўлсин!

— Омин! Лекин, менимча, бу дуо учун афсус қилсанг керак. Чунки ўлимнинг муқаррар.

— Ёлвораман...

Унинг сўнги сўзи шу бўлди. Тун қоронғусида ҳавода кўтарилган шамшир зарб билан тушди. Яна кетма-кет кўтарилиб, "шарпа"ни ерпарчин қилди.

Балки у дастлабки зарбадан кейиноқ нариги дунёга равона бўлгандир. Аммо ҳали иликларга қадар сингган алам, томирлардаги кин ва интиқом оташи ўчмаган эди. Бир неча сониялардан кейин оёғи пастда, танаси қабр четида ётган "тунги шарпа" яна бир бор нафрат тўла кўзларнинг телбаларча қарашларига дучор бўлди. "Изқувар" мурдани оёқлари билан қабрга итариб тушираркан, лаблари билан пичирлади: "Баъзида одам ўзига-ўзи қабр қазир экан".

* * *

Бомдод намозидан кейин жамоатга юзланган Ҳазрати Умар тунги воқеалар ҳақида эшитишга тайёр эдилар.

Ёш йигитча ўрnidан туриб, қабристонда бўлган машъум воқеани батафсил айтиб берди ва:

— Ҳар қандай жазога тайёрман, мўминлар амири, — деб гапини тугатди

— Мен ҳеч қандай жазо бермоқчимасман. У жазосини олибди. Кафан ўғрисининг ўлими сабаб бировни айблай олмайман.

Отиқа хоним

Баҳрайндан мушк келтирилди. Ҳазрат Умар:

— Қанийди тош-тарозуни яхши тушунадиган аёл бўлса-ю, мушкни мўминларга тарқатса, — дедилар.

Шунда аёллари Отиқа айтди:

— Буни мен қиламан. Олиб келинг.

— Йўқ, бўлмайди.

— Нега бўлмас экан, мўминлар амири? Қўлидан келмайди, деб ўйлаяпсизми?

— Ундай эмас, қила олишингга ишонаман. Лекин сен уни тарқатаётиб қўлингга юқади, мушкни юзингга, қулоқларингга суртиб олишинг мумкин. Ана унда Умарнинг оиласи бошқалардан кўпроқ улуш олган бўлиб қолади. Мен шундан хавфсираяпман.

Отиқа Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам жаннат хушхабарини берган Саид ибн Зайднинг синглиси эди.

У ниҳоятда гўзал аёл эди. Илк турмуши Ҳазрати Абу Бакрнинг ўғиллари Абдуллоҳ билан эди. Абдуллоҳ Отиқани жонидан ортиқ кўрарди. Шу даражада севардики, хатто баъзи жангларга қатнашолмаган. Ҳазрати Абу Бакр ўғлининг аҳволини кўриб, уни бир чеккага тортдилар ва хотинини талоқ қилишини буюрдилар.

Ота буйруқ берган, лекин кўнгил бунга бўйсунмас эди. Абдуллоҳ отасига қарши бориш катта гуноҳлигини билар, лекин кўнгилга ҳам буйруқ беролмай, ҳис-туйғуларга берилиб, икки ўт орасида қолди, хатто бу ҳақда шеър ёзди.

Ота-ўғил ўртасидаги келишмовчилик Абдуллоҳнинг хотинини талоқ қилиши билан яқун топди. Аммо талоқ ҳам қалб оташини сўндира олмади, аксинча кучайиб кетди. Абдуллоҳ гоҳ-гоҳида Отиқани кўриш мақсадида йўлини пойларди.

Унинг бу ҳолини эшитиб, Абу Бакр Сиддиқ яхшилаб сабоқ бериб қўймоқчи эдилар. Лекин ўғлининг Отиқага бўлган оташин муҳаббатини эшитиб қолдилар: "Унингдек гўзалдан айрилиб, менинг ҳолимга тушганни кўрмадим. Айбсиз талоқ қилиниб, унинг ҳолига тушган аёлни ҳам кўрмадим. Жуда ахлоқли эди, уятчан ва оқила аёл эди...".

Хассос қалбдан чиқаётган бу садо жуда таъсирли эди. Унинг ҳолатини кўриб Ҳазрати Абу Бакр ортга чекидилар. Абдуллоҳни ёнларига чақириб, бошини силадилар.

— Ўғлим, бор-да, Отиқа билан ярашиб ол!

Отасининг гапидан Абдуллоҳнинг кўз ёшлари дарё бўлди. Лекин бу қувонч ёшлари эди. У Ҳазрати Абу Бакрнинг қўлларига осилди.

Шу тариқа Отиқа Ҳазрати Абу Бакрнинг хонадонларига иккинчи бор келин бўлиб тушди.

Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан Макка фатҳига борган, Ҳунайн ва Тоиф жангларида катнашган Абдуллоҳ қалъадан отилган ўқдан яраланди. У Мадинага ярадор ҳолда қайтди. Отиқа унинг кўнгил яраларини даволай олди, лекин баданидаги жароҳатларига малҳам бўла олмади. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам вафотларидан кўп ўтмай, Абдуллоҳ ҳам абадий сафарга йўл олган эди.

Отиқа Абдуллоҳ учун роса йиғлади. Лекин кўз ёшлар кетганни ортга қайтаролмайди. Булар фақат кўнгил иши эди. Одамлар Отиқанинг Абдуллоҳга атаб ёзган марсиясини эшитиб қолдилар: "Сен мени ташлаб кетдинг. Кўзларим ортингда ёшланиб қолди. Юзимни ерга қўяман. Ёноқларим тупроқ бўлажак".

Абдуллоҳ энди ортга қайтмайди. Ҳаёт ўз йўлида давом этади. Эрининг вафотидан тўрт ой ўтди. Бу муддат ўлган эридан ҳомила бўлган-бўлмаганлигини билиш учун керак. Ҳомила бўлса, бола туғилиб аёл поклангунгача, йўқса тўрт ой-у ўн кун ўтгунча биров билан турмуш қурмайди, бу ҳақда ҳеч ким билан гаплашмайди.

Бир кун Ҳазрати Умарнинг акаси Зайд ибн Ҳаттоб Отиқанинг эшигини тақиллатди. У киши Отиқага уйланмоқчи эди. Зайд рад жавоби бериладиган инсон эмасди.

— Сизга турмуш чиқишдан олдин бир шартим бор.

— Нима экан у?

— Намозларимни масжидда ўқишимга қаршилиқ қилмайсиз.

— Хўп. Бу шартни қабул қиламан.

— Ундай бўлса, розиман.

Отиқа иккинчи марта турмушга чиқди. Лекин кўп ўтмай, Зайд сохта пайғамбар Мусайламага қарши жангга кетиб, Ямомада шаҳид бўлди.

Гўзалликда тенги йўқ Отиқа иккинчи марта тул қолди. Бир куни хайбатли, басавлат киши эшигини қокди. У одамнинг кўзларига қарай олиш учун ўзгача жасорат керак эди.

— Отиқа, сенга турмуш масаласида таклифим бор эди.

— Менга уйланмоқчи бўлган ким, мўминлар амири?

— Ўзим.

— Яхши. Лекин шартларим бор.

— Қандай?

— Мени урмайсиз. Хотинлик ҳуқуқларимни унутмайсиз, намозни масжидда ўқишимга қаршилиқ қилмайсиз.

— Розиман.

— У ҳолда мен ҳам розиман.

Ҳазрати Умар суннатга мувофиқ тўй қилдилар. Тўй куни Ҳазрати Али Ҳазрати Умарга яқинлашдилар:

— Рухсат берсангиз, мўминлар амири, Отиқага бир-икки гап айтсам.

— Марҳамат, Али!

Ҳазрати Али Отиқа ўтирган уйга яқинлашиб, пардани кўтардилар.

— Бир паитлар Абдуллоҳнинг ортидан: "Мени ташлаб кетдинг, энди кўзларим ортингдан ёш тўқади", деган сенмидинг? — дедилар.

Унинг гапларидан Отиқа хўнграб йиғлаб юборди. Ҳазрати Умар гапга аралашдилар:

— Абулҳасан, нега бундай деётганингни тушунмаяпман. Эри ўлган ҳар қандай аёл шундай қилишга мажбур, — дедилар.

* * *

Пайти келиб Отиқа Ҳазрати Умарнинг шаҳидликларига гувоҳ бўлажак.

Ҳазрати Умардан кейин Зубайр ибн Аввом билан ҳам юқоридаги шартлар асосида турмуш қурган Отиқа бир оқшом шом намозига кетаётганида рашкчи эрининг хаёлидан нелар кечаётганидан беҳабар эди. У масжидга яқинлашиб қолганда тўсатдан орқадан берилган зарбадан гангиб қолди. Ортига ўгирилиб: "Инсонлар фасод ботқоғига ботиб кетибдилар", деди. У шундан кейин масжиддан қадамни узиб, намозларини уйда ўқийдиган бўлди.

Зубайр ибн Аввом хотинини бир уриб муродига етган бўлса-да, лекин бу қилмиши билан Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг: "Аллоҳнинг чўриларини Аллоҳнинг масжидларидан узоқлаштирманглар, масжидга келишларига қаршилиқ кўрсатманглар", деган ўғитларига амал қилишни унутган эди. Аёл киши намозни жамоат билан ўқишидан оладиган завқ-шавқидан ташқари, бебаҳо диний маърифатдан ҳам маҳрум қилишган эди.

Масжиддан четлаштирилган, диний таълимга рухсат ололмаган аёллар ақлга тўғри келмайдиган хурофотларга берилиб кетишига уларни шу ҳолга туширганлар жавоб беришлари даркор. Диний маърифати йўқ аёлга осмондан илҳом келармиди?!

* * *

Ҳазрати Али билан у кишининг муҳолифлари ўртасида битмас жароҳат қолдирган Жамал жангида Зубайр ибн Аввом шаҳид бўлди. Отиқа тўртинчи эридан ҳам айрилди.

...Отиқа бир кун қаршисида ўрта бўйли, елкалари кенг, қуюқ соқолли, юзи нузли бир одам қўлини сўраб келганида, унга: "Шартларим бор", дея олмади.

— Мўминлар амири! Сизга "йўқ," деёлмайман. Лекин ўзингизга маълумки, мен тўрт бор турмушга чиқдим. Собиқ эрларимнинг барчаси шаҳид кетишди. Сиз ҳам қилич остида жон беришингизни истамайман. Шунинг учун мени маъзур тутасиз.

Ҳазрати Али бошқа бу ҳақда оғиз очмадилар. Зеро, аччиқ тажриба аёлни шундай йўл тутишга мажбур қилди. Тақдири азал бетакрор гўзаллик соҳибасининг пешонасига фақат шаҳид

кетадиган эркаклар билан бирга бўлишни битган эди.

Ҳазрати Алининг: "Шаҳид кетишни истаган одам Отиқага уйлансин", деганлари ривоят қилинган.

Ҳазрати Алини шаҳид бўлишдан кўркишда айбланиш у кишининг шаънларига тухмат бўларди. Чунки Ҳазрати Алининг бутун ҳаётлари жангларда кечган ва Аллоҳ йўлида қурбон бўлишнинг нақадар юқори мартаба эканини Каломуллоҳда ўқиган, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан эшитган эдилар. Бир манбада у кишининг: "Энг олий ўлим Аллоҳ учун шаҳид кетишдир", деган гапларига кўзимиз тушган.

Ҳазрати Али Отиқага уйланмадилар, лекин барибир шаҳид бўлиб жон бердилар.

* * *

Ҳазрати Умар бир аёлни ҳузурларига чорлади. Аёл қаттиқ кўрқиб, ҳомиласини тушириб қўйди. Ҳазрати Умар бу воқеадан қайғуга тушди. Энди нима қилиш кераклигини сўраб, ўзлари ишонган одамларга маслаҳат солди. Ҳар ким билганича маслаҳат берди. Бажариш энг оғир ечим Ҳазрати Алидан чиқди: "Бу бир мўминни билмай ўлдириб қўйиш билан баробардир".

Ҳазрати Умар:

— Энг макбули Абул Ҳасаннинг (Али ибн Абу Толиб) гапидир, — дедилар.

Аёлга юз бош туя берилди.

Давлат раҳбари сифатида Ҳазрати Умар энг осон йўлни танлашлари ҳам мумкин эди. Бунга биров эътироз билдиролмасди. Аёлнинг эрига учраб: "Кечирасизлар, бундай бўлишини истамаган эдим", десалар ҳам бўларди.

Ҳатто тепадан келиб: "Ким унга боласини туширсин дебди", дея бақириб-чақиритилари ҳам мумкин эди.

Келажакда шу каби хатти-ҳаракатлар юз беради. Масалан, Сиффин жангида Ҳазрати Али тарафида туриб урушган Аммор ибн Ёсир бир гуруҳ тарафидан шаҳид қилинади. Ўзининг буйруғи эслатилганда Сиффин кўмондони шундай дейди: "Амморни биз ўлдирганимиз йўқ. Уни жангга ким олиб келган бўлса, ўша ўлдирди" (*Ибн Саъд, "Табакот"*).

* * *

Ҳазрати Умар диннинг моҳиятини тушуниб етгаи инсон эдилар. У зот, аввало, Қуръонга, кейин суннатга таянар эди. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам эътибор берган нарсага Ҳазрати Умар ҳам эътибор билан қарарди.

Бир ҳаж мавсумида Ҳазрати Умар Ҳажарул асвад қаршисида туриб: "Сен оддий тошсан. Бошқа тошлардан фарқинг йўқ. Агар Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам сени ўпмаганларида, мен ҳам ўпмасдим", дедилар ва тошни ўпдилар. Кейин шерикларига ўгирилдилар ва Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг мўминлар учун мукамал намуна эканликлари ҳақдаги оятни ўқидилар.

Ҳазрати Умар яна бошқа бир нарсани эслар эдилар: Ҳудайбия сулҳидан бир йил ўтиб, умра қилиш учун Маккага келишганида, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Ҳажарул асвад қаршисида туриб, Умарга: "Шу ерда кўз ёш тўкилади, Ҳаттобнинг ўғли", дедилар.

Бир кун Ҳазрати Умар ҳаж ва умрага келиб-кетаётганларнинг Ҳудайбиядаги дарахт атрофида кўп ўралашиб қолишаётганини кўриб қолдилар. У кишининг амрлари билан ўша дарахт кесиб ташланди. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Қурайшга қарши курашиш учун байъат олаётганларида шу дарахт остида ўтирган эдилар. Бироқ муҳими дарахт эмас, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга берилган ваъда эди.

Келаси йили келганлар дарахтни жойида кўрмадилар. Кейинчалик у одамларнинг эсидан

ҳам чиқиб кетди.

* * *

Кунларнинг бирида Йаъло ибн Умайя:

— Ҳузурингизга бир масала бўйича келдим, — деди.

— Бемалол, гапиравер.

— Аллоҳ: "Агар куфр келтирганлар сизларни фитна ва муаммога дучор қилишларидан қўрқсангиз, сафарга чиққанингизда намозни қисқа ўқишда ёмонлик йўқдир", деган. Биз эса, шу кунларда Аллоҳнинг марҳамати билан тинчлик-хотиржамликда яшайпмиз.

Йаъло бу билан: "Бизнинг душмандан қўрқадиган жойимиз йўқ, аксинча, улар биздан қўрқишади. Шундай экан намозни тўлиқ ўқиганимиз дуруст эмасми?" демоқчи эди.

Ҳазрат Умар:

— Сени қийнаётган масалани мен ҳам ўйлаб кўрганман. Худди шуни Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан сўраганимда, ул зот: "Намозни сафарда қисқартириб ўқиш Раббингиздан сизга инъом қилинган садақадир. Аллоҳнинг садақасини қабул этинглар", деган эдилар, — деб жавоб қилдилар.

* * *

Шу ўринда Ҳазрати Умар даврларидаги пул бирлиги ҳақида икки оғиз сўз айтиш лозим кўринди. Ўша пайтларда тўрт хил пул бирлиги бўлган. Булар — бағолий, табарий, мағрибий ва яманий тангалар. Ушбу пуллар саккиз, тўрт, уч ва бир даниқ оғирлигида эди.

Ҳазрати Умар бундай шароитда чора кўриб, одамларни ягона пул бирлиги атрофида тўплаш ва савдо-сотикда рўй бериши мумкин бўлган турли найрангбозликларнинг олдини олиш мақсадида кузатув ишларини олиб боришни буюрдилар. Шунда энг кўп муомалада бўлган иккита пул бирлигини аниқладилар. Улар бағолий ва мағрибий тангалар эди.

Ҳар икки пулнинг оғирлиги кўшилиб ўртадан бўлинди. Натижада янги зарб этиладиган тангалар олти даниқ (яъни, ўттиз арпа дони оғирлиги билан баробар) этиб белгилашга қарор қилинди.

Бир нарсани айтиб ўтиш лозимки, бу пуллар фақат оғирлигига қараб тартибга келтирилган. Пул ислоҳотини ҳар тарафлама амалга ошириб, исломий ўлчовлар асосида муомалага киритган киши Молик ибн Марвон бўлади.

Усмон ибн Ҳунайф қўли остидаги Ироқ аҳли орасида тарқалган узунлик ўлчов бирлигини Ҳазрати Умар давлат номидан расмий деб эътироф қилдилар. Айнан шу ўлчов бирлиги уммат амири тарафидан имзоланиб кучга кирди.

Узунлик ўлчови уч турли эди. Ўша уч ўлчов бирлиги кўшилди ва яна учга бўлинди. Бундан ҳосил бўлган узунлик расман қабул қилинди. Ўлчанган чивикнинг учлари эритилган кўрғошин билан муҳрланди ва Ироққа — Усмон ибн Ҳунайфга ерни ўша асосда ўлчаш учун юборилди. Ушбу ўлчов бирлиги кейинчалик "Зирои умарийя" (Умар аршини), деган ном олди.

* * *

Ҳазрат Умар Аббоснинг уйи олдидан ўтиб кетаётган эди. Тарновдан оқиб тушаётган сув кийимларини ифлос қилди. Юқоридан сўйилган хўрознинг қони аралаш сув оқиб тушаётган эди. Табиийки, бундай аҳволда намоз ўқиб бўлмасди. Ҳазрат Умар уйга қайтиб, кийимларини алмаштирдилар ва шундан кейингина намозни адо қилдилар. Сўнгра у кишининг амрлари билан тарнов жойидан олиб ташланди. Бу воқеадан бир оз вақт ўтиб, Аббос розийаллоҳу анҳу Ҳазрати

Умарнинг олдига келди.

Олдириб ташланган тарновни Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ўзлари ўша ерга ўрнатган эдилар, — деди Аббос.

Ҳазрат Умар ўринларидан туриб, Аббоснинг ёнларига чиқдилар.

— Аббос, уйингда нарвонинг бор. Лекин бу сафар сенга ўзим нарвонлик киламан. Устимга чиқкин-да, тарновни жойига ўрнатиб қўй.

Аббос воқеани кузатиб турганларнинг ҳайратомуз қарашлари остида буйруқни бажарди. (Ибн Саъд).

Салмон уйланмоқчи эди

Салмон Форсий Ҳазрати Умарнинг бир қизларига совчи қўйиб, ижобий жавоб олди. Аммо унинг ўғли Абдуллоҳ орадаги ёшнинг фарқи катталигиданми ёки бизга маълум бўлмаган бошқа сабабданми, рози эмасди.

Салмоннинг комил мусулмонлигига шак-шубҳа йўқ эди. Ҳатто Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам у ҳақда: "Салмон биздан, бизнинг аҳли байтимиздандир", деган эдилар. Бирок бир одамнинг бошқа одамга хуш келиши ёхуд турмуш қуриши учун рози бўлишига бошқа сабаблар бўлиши мумкинлигини ҳам инкор қилолмаймиз. Балки қўли сўралган қиз ўзи рози бўлмай, бу ҳақда оғаси Абдуллоҳга гап очгандир.

Абдуллоҳ ҳам ўз навбатида отасининг олдига келиб: "Мен синглимни Салмонга узатилишига қаршиман", дея айтолмагандир. У ота турганда аканинг гапи иккинчи даражали эканлигини яхши тушунарди.

Абдуллоҳ ўша кунларда Мадинада юрган Амр ибн Осни кўриб: "Мана шу одам бирор чора топиб бера олади", деган фикрни кўнглидан ўтказди. Бориб вазиятни Амрга тушунтирди. Амр: "Буни менга қўйиб бер", деди.

— Умарнинг қизига совчи қўйибсан. Уям қизини сенга беришга рози бўлибдими, Салмон?

— Ҳа.

— Умар кўнгли бўшлиқ қилибди...

Амр бошқа ҳеч нарса демай йўлида давом этди. Салмон гап нимадалигини англаши ва унинг ортидан югуриб келиб: "Бу билан нима демоқчисан, Амр?" дейиши учун озгина вақт керак эди. Бу гап Салмонни ўйлантириб қўйди. У Амрни топиб: "Бу нега сени қизиқтиряпти, Амр? Оғиз солган мен, қизини бермоқчи бўлган у. Сен нега бу ишга аралашяпсан?" демоқчи бўлди. Лекин иш шу билан ҳал бўлиб қолмасди. Худо билади, яна қанча одам Амрдек ўйлаб юрибди. Уларнинг фикрини йўқотиб бўлмайди-ку! Ундан ташқари, Амр ҳам бошлаб жавоб бериб, ишнинг пачавасини чиқарар. Шу бир оғиз гап Салмоннинг ақлига ўрнашиб, хаёлини банд этди.

Уйлай-уйлай, у Ҳазрати Умарнинг олдига борди ва "Бу ишга кўнглим чопмаяпти" деб, фикридан қайтганини маълум қилди.

Исфаҳон

Ҳазрати Умар Куфага Амморни юборганларидан сўнг олдинги волий Абдуллоҳ ибн Утбани қўшинга бош қилиб, Исфаҳон сари юришни буюрдилар.

Абдуллоҳ Куфада турган аскарлар билан Нихованддан қайтган лашкарни қўшиб, йўлга чиқди. Йўлда Шаҳр Бароз Жазовайх исмли кекса кўмондон бошчилигидаги қўшинга дуч келди. Ўртада жанг бўлиб ўтди. Бир куни мўйсафид майдонга чиқиб, яккама-якка олишувга рақиб чақирди. Ўртага Абдуллоҳ ибн Варқо чиқди. Бўлиб ўтган олишув қариянинг ерга жонсиз қулаши билан якун топди. Унинг ўлганини кўрган қўшини қочиб қолди. Шу тариқа Исфаҳон атрофидаги йирик қишлоқ қўлга киритилди. Бу жой кейинчалик: "Рустакуш шайх" (Мўйсафид

кишлоғи), деган ном олди.

Ислом лашкари илгарилаб, Исфаҳон шаҳри яқинигача етиб келди. Бу сафар ўртага Фозустон деган қўмондон чиқди.

— Қўмондонингиз ўртага чиксин! Куч синашамиз! — дея қичкирди у.

Абдуллоҳ олдинга чиқди. Фозустон:

— Шерикларимни ўлдиришингизни истамайман. Мабодо, сени ўлдирсам лашкаринг ортга қайтсин. Мен ҳалок бўлсам, ватандошларим сиз билан сулҳ тузишади, — деди.

Абдуллоҳ қўмондоннинг инсоф юзасидан қилган таклифини қабул этди. Илк зарбани форсий берадиган бўлди. Фозустон отини ниқтаб, найзасини бор кучи билан рақибига улоқтирди. Найза Абдуллоҳ ўтирган отнинг эгарини эзиб ташлади, лекин отга шикаст етмади. Абдуллоҳ бунақа аҳволда отда ўтиролмаслигини англаб, пастга тушди ва отнинг устидан эгарни олиб ташлади. Кейин ўзи яланғоч отга минди. Энди зарба бериш навбати уники эди. Фозустон қўлларини кўтарди:

— Сен билан олишмайман. Сен кучли инсон экансан. Яхшиси сулҳ тузайлик. Шаҳар сизларга таслим бўлади. Шу шарт биланки, хоҳлаган одам жизя тўласин ва шаҳарда қолсин, хоҳлаган одам тинчгина шаҳарни тарк этсин ва истаган ерига кетсин. Ундан қолган ерлар сизга бўлсин.

Абдуллоҳ бу таклифга қарши ҳеч нарса демади. Келишув Фозустон айтганидек тузилди. Ўттиз киши шаҳарни тарк этиб, Кирмонга йўл олди, қолганлар жизя тўлашга рози бўлди. (*"Тарихи Табарий"*)

* * *

Кейинчалик ака-ука Нуайм ва Сувайд ибн Муқарринларнинг жонбозликлари туфайли Мох, Малвия, Ҳамадон, Рай, Хумс, Журжон ва Табаристон шаҳарлари жангсиз фатҳ қилинди. Сўнгра Симоқ ибн Ҳорааш Озарбойжонда турган Букайр ибн Абдуллоҳга мадад сифатида юборилди. Лекин улар ортиқча қаршиликка дуч келишмади. Натижада Озарбойжон ҳам қўлга киритилиб, Утба ибн Фарқод волий этиб тайинланди.

* * *

Озарбойжондан Боб томон йўл олган Абдурахмон ибн Рабаиа шаҳар ҳокими Шаҳрбоздан мактуб олди. Унда ҳоким хавфсизлиги таъминланса, мусулмон қўшини билан учрашмоқчи эканини айтган эди. Абдурахмон унинг истаги қондирилишини маълум қилди. Шаҳрбоз келди:

— Биз зоти паст қабилалар билан билан яшайпмиз. Шараф соҳиби бўлган инсонлар бунақаларга ёрдам қўлини чўзмайдилар. Шарафли инсон шарафли инсон билан ёнма-ён бўлиши лозим. Шу сабаб биз качларнинг ҳам, арманиларнинг ҳам тарафини олмоқчимасмиз. Уларга қўшилиб, сизга қарши чиқиш ниятимиз йўқ, Биз жизя тўлашдан ташқари, уларга қарши курашиш ва истаган ерингизда ҳозир бўлишга розимиз. Шундай экан, жизя олиб, уларнинг олдида бизни пастга урманг.

Ҳоким виқор билан гапирарди. Гаплари ҳам жарангларди. Абдурахмон бу борада бошқа қўмондон Суроқа билан кенгашиб кўрди, Суроқа гапни чўзиб ўтирмади:

— Душманга қарши бориб, бизга нисбатан бош кўтариш нияти бўлмаган одамларнинг ўзига яраша ҳожатлари бўлса керак. Биз сизлардан бошқа солиқ олмаймиз.

Бундан буён чегара худудларида туриб, ислом давлатини тан олмаганларга қарши курашганлардан жизя олмаслик одат тусига кирди. Ҳазрати Умар бу ҳақда хабар бирилганда, қабул қилинган қарорни тўғри ҳисоблаб, уни тасдиқладилар.

* * *

Яздажирд салтанати емирилиб бораётганини англаб турарди, лекин қўлидан бирор иш келмасди. Унинг охирги бор Ниховандда омади чопган эди, шундан кейин ишлари чаппа кетиб, чорасиз қолди. Энди у шаҳардан бу шаҳарга кўчманчи каби кўчиб юришдан бошқа иложи йўқ эди. Яздажирд сўнгги марта Райдан паноҳ топди, лекин у ерда ҳам тинч яшолмагач, Хуросон тарафларга қочди. У мажусийликнинг тимсоли ва илоҳи деб қараладиган оловни ўзи билан олиб юрар, бу билан минг йилдан бери ёниб турган ўтни ўша ерда қурдирган «Оташгоҳ»га келтирарди.

Ахнаф ибн Қайс бошчилигидаги қўшин ҳам тобора илгарилаб, Хуросон тупроқларига қадам қўйди. Ахнаф Ҳиротни забт этди, кейин Нишопур ва Марвга йўл олди.

Яздажирд атрофидаги подшоҳликларга ёзган мактубларида ёрдамга муҳтожлигини билдирди. Лекин Ахнафнинг келганини эшитиб, Марвдан Рузга, у ердан Салх шаҳрига йўл олди.

Бу орада Куфадан келган кичик қўшин Балхга етиб олди. Яздажирднинг қўшини билан бўлган жанг мусулмонларнинг ғалабаси билан яқунланган эди. Ахнаф Балхга етганда жанг тугаган, бироқ, Яздажирднинг ўзи йўқ эди.

Ахнаф Хуросон фатҳ қилингани ва Яздажирднинг қочганини ёзиб, Ҳазрати Умарга мактуб жўнатди. Ииллар давомида жанг ташвишларидан ҳориган Ҳазрати Умар: "Қанийди, у ёққа аскар жўнатмасам. Қанийди, Форс билан ўртамизда оловли уммон бўлсаю, уларга дуч келмасак", дедилар.

* * *

Бу ёқда Яздажирднинг чақирувига биноан Ҳоқон билан Суғд подшоҳи Хуросон тарафга юрди. Бундан хабар топган Ахнаф ибн Қайс кийимларини одамлар танимайдиган даражада ўзгартириб, ўз қўшинини айланиб чиқди. Мақсад аскарларнинг фикрларини эшитиш эди. Тасодифан у икки жангчининг суҳбатини эшитиб қолди.

— Амир қўшинни шу тоғ этагига жойлаштира, яхши иш бўларди, — деди улардан бири. Шериги бош ирғаб, уни тасдиқлади:

— Тўғри. Ҳеч бўлмаса, душман ортимиздан ҳужум қилолмасди, биз ҳам бир тарафга қараб жанг қилардик.

Бу гапда жон бор эди. Эрталаб Ахнафнинг қилган дастлабки иши қўшиннинг орқа тарафини тоққа қаратиб жойлаштириш бўлди.

Кўп ўтмай, турклар қўшини етиб келди. Тонгда рақиблар икки тарафга сафланди. Турклар орасидан бир суворий ўртага чиқиб, яккама-якка олишувга чақирди. Ўртага Ахнафнинг ўзи чиқди. Олишувда лашкарбошининг қўли баланд келди. Кейин чикқан икки аскар ҳам Ахнафнинг қиличи остида жон берди. Ахнаф ортга қайтди. Рақиб эса хануз унинг қўшин кўмондони эканини билмасди.

Ҳоқон кетма-кет уч кишидан айрилганидан хурсанд бўлмади. У: "Бу одамлар билан уришишдан наф йўқ. Ортга қайтамыз", деди. Унинг буйруғи ижро этилди. Бомдод намозига турган мусулмонлар кечаги қўшин жуфтакни ростлаб қолганига ҳайрон бўлишди. Ҳоқоннинг оқилона йўл тутиши ҳар икки тараф учун фойдали бўлди.

Яздажирднинг бир чақирuvi билан шунча инсонни ўлим билан юзма-юз қилиш ақл ва мантиққа тўғри келмасди.

* * *

Яздажирд Турк ҳоқони қайтиб кетганини билгач, режалари барбод бўлганини англаб етди. Зеро, ихтиёридаги санокли аскар билан ҳеч нарса қилолмасди. Бундан қудратлироқ қўшинларни ер тишлатган мусулмонлар бу сафар бор кучини сафарбар қилиши аниқ эди. У бир қарорга келди: "Чин ҳукмдорларининг олдига боради".

Яздажирд бутун хазинасини тўплади, энди бу ерларга ҳеч қайтиб келмайди. Унинг йўл тадоригини кўрганлар:

— Нима қилмоқчисиз? — деб сўрашди.

— Турк ҳоқонининг ёнига. Е у билан қоламан ёки Чин тарафларга кетаман.

Ҳукмдорнинг бу гаплари одамларнинг сабр косасини тўлдирди:

— Шошмасак бўлармиди. Қарорингиз бир фикрга асосланган. Ҳозир бошқа элат ёнига борасиз ва ўз юртингиз, элатингизни тарк этасиз. Яхшиси, араблар билан келишиб, ўз юртингизда қолинг. Улар ҳеч бўлмаса, диндор, ваъдасига вафо қиладиган одамлар-ку! Ҳолбуки, сиз олдига бормоқчи бўлаётган ҳукмдорларнинг динларини ва аҳдига вафодор эканликларини яхши билмайсиз.

Яздажирд бу гапларни эшитишни истамади.

— Унда хазинани бизга қолдилинг. Чунки у бизнинг мулкимиздир. Уни биздан йиғиб олгансиз.

Яздажирдга халқидан илк бор эшитиб турган бу сўзлар ёкмади.

— Аввал хулқларингни тузатиб олсангиз, яхши бўларди. Подшоҳингизга нисбатан бундай муомала қилиш одобдан эмас.

— Агар сен ҳақиқий подшоҳ бўлганингда бизни бундай аҳволга тушириб қўймасдинг!

Бўлар иш бўлган эди. Яздажирд шоҳ эмас, давлатнинг мол-мулкига чанг солаётган оддий раҳбар бўлиб қолган эди халқ наздида. Жанжал тезда ниҳоясига етди. Жонини қутқариш мақсадида Яздажирд хазинани ўша ерда қолдириб, мамлакатни тарк этди. У тўғри Турк ҳоқонининг ҳузурига йўл олди. Форслар эса Ахнаф билан учрашиб, сулҳ туздилар ва жизя тўлашни бўйинларига олиб, юртларига қайтишди. Улар энди бундан буён кисролар давридагидан фаровонроқ ҳаётда яшашади.

Ахнаф ибн Қайс Ҳоқон билан Яздажирд Балх шаҳрида эканини эшитиб, қўшинни ўша ёққа юришга буюрди. Бундан хабар топган Ҳоқон дарёнинг нариги соҳилига ўтиб кетди. Ахнаф Балхдан уларни топа олмади. Ҳазрати Умарни вазиятдан бохабар этдилар.

* * *

Дарёни кечиб ўтган Ҳоқон билан Яздажирд аввалроқ Чин ҳукмдорига юборилган элчини учратишди. Элчи Чин ҳоқони билан ўрталарида бўлиб ўтган суҳбатни айтиб берди.

Ҳукмдор шундай деган эди: "Айтишингизга қараганда, уларнинг сони жуда оз. Лекин сен ҳар сафар улар зафар кучаётганларини айтяпсан. Мен шуни тушуниб етдимки, улар яхшилик билан, сизлар эса ёмонлик билан иш юритяпсиз. Энди бир-иккита саволларимга жавоб бер.

"Улар берган сўзларида туришадими?"

"Ҳа, туришади".

"Жанг бошлашдан аввал нима дейишади?"

"Бизга уч таклифдан бирини танлашни айтишади. Ё мусулмон бўлишимизни ёки жизя тўлаб, ҳимояларига киришимизни ёхуд жанг қилишимизни".

"Аскарларнинг қўмондонларига итоатлари қай даражада?"

"Итоат дегани шундай бўлса".

"Ҳалол ва ҳаром хусусида нима дейишади?"

Элчи ҳалол-ҳаром тўғрисида билганларини гапириб берди. Кейин у яна қуйидаги саволларга жавоб берди:

"Ҳалол қилинганни ҳаром, ҳаром қилинганни ҳалол дейдиларми?

"Бунақаси бўлмайди".

"Тушунишимча, сен айтган одамлар ҳаромни ҳалол, ҳалолни ҳаром демас, аниқроғи, динларининг ҳукмларини оёқости қилмас эканлар, мағлубиятга учрашмайди".

Элчи шу гапларни етказиб, Чин ҳукмдорининг хатини топширди.

Чин ҳукмдори мактубда: "Бир учи Марв, бошқа учи Чинга етадиган кўшин юборишим мумкин. Лекин бундай қилмайман. Чунки бўйнимдаги вазифани яхши тушуниб етганим йўқ. Элчининг гапларига қараганда, душманингиз киришса, бутун тоғни жойидан кўпориб ташлайди. Йўлини қилсалар мени ҳам бу ердан суриб чиқаришлари мумкин. Менимча, сиз улар билан учрашиб, сулҳ тузишингиз керак. Улар сизга хужум қилмагунча сиз ҳам хужумга ўтманг", — деб ёзган эди.

Яздажирднинг бутун умидлари чилпарчин бўлди. Энди у ё ҳокон ёнида бир мусофир сифатида яшайди, ё бош олиб чиқиб кетади.

* * *

Кейин Истаҳр, Фасо ва Доро Бижард фатҳ қилинди.

Сария ибн Зунайм кўл остидаги мусулмон аскарлари душман билан жанг қиларкан, қуршовга қандай тушиб қолганини билмай қолди. Шу онда Мадинада, минбарда нутқ сўзлаётган Ҳазрати Умарнинг кўзлари муҳораба майдонига йўналди. Буюк Мавлонинг қудрати билан у кишига шундай икром кўрсатилиб, жангнинг бориши ойнаи жаҳондаги каби намоён бўлди. Мўминларнинг сиқилиб қолганини кўрган Ҳазрати Умар гапларини бўлдилар:

— Сария! Тоққа юр! Тоғ тарафга юр! — дедилар-да, яна маърузаларини давом эттирдилар.

Лашкарбоши Сария ва жанг қилаётган аскарлар Ҳазрати Умарнинг гапларини эшитиб, дарҳол тоққа чекинди ва йўналишини ўзгартирди. Бу билан улар муқаррар мағлубиятдан қутулиб, ҳатто ғалабага эришишди.

Ҳазрати Умарга жанг майдонини кўрсатган, шубҳасиз, Аллоҳ эди. Овозларини ўша ергача эшиттирган ҳам ўша Буюк Қудрат Эгасидир. Бу ҳар нарсага қодир Аллоҳнинг сеvimли бандасига кўрсатган икромни бўлиб, Ҳазрати Умарнинг кароматлари эди.

Ҳазрати Умар гапларини тугатиб бўлиб, нега бундай деганларини тушунтириб берар эканлар: "Мен каромат соҳибиман", деган эмаслар. Буни Аллоҳнинг икромни деб қабул қилиб, ҳамду сано ва шукр айтдилар.

* * *

Ушбу ғалаба Аллоҳнинг мусулмонларга туҳфаси эди. Лекин унда Ҳазрати Умарнинг ҳиссалари бор. Шу сабаб лашкарбоши Сария ғанимат моли орасидаги жавоҳирларга тўла иккита халтани кўшинга кўрсатиб:

— Розини бўлсангизлар, мана шу икки халтани ғанимат молдан ташқари ҳисоблаб, халифа номларига юборайлик, — деди.

— Жуда соз!

Вакил Мадинага етиб келганида, Ҳазрати Умар дастурхон бошида эдилар. У киши тик турганча, хизматкори Йарфога: "Гўшт олиб кел!" дея амр берардилар. Қўлларида эса асо. Вакил уни биринчи бор кўрганида чўпонга ўхшатиб юборди. Ҳазрати Умар янги меҳмонни кўриб: "Қани ўтиринг!" дея дастурхонга таклиф қилдилар. Меҳмон ҳам ўтириб, тотина бошлади. Овқатдан кейин дастурхон атрофидагилар тарқала бошлашди. Ҳазрати Умар ҳам уйларига йўл олдилар. Ҳалиги одам Ҳазрати Умарга эргашди.

— Кирсам майлими, мўминлар амири?

— Марҳамат.

Ҳазрати Умар бу одамнинг ҳануз кимлигини танимаган эдилар. Икковлари ўтиришди. Ҳазрати Умар меҳмонга ичи чивикқа тўлдирилган, ҳар бир оддий оилада мавжуд ёстиқни узатдилар, сўнг.

— Умму Гулсум! Бизга овқат бер! — дедилар.

Завжалари озгина зайтун мойи, нон ва туз келтирди. Ҳазрати Умар келтирилган нарсаларни дастурхонга қўяр эканлар, ичкарига қараб дедилар:

— Хотин, дастурхонга келмайсанми?

— У ерда бегона одам ўтирибди, шекилли?

— Ҳа, мусофир бор.

— Жаъфарнинг ўғли Талҳа хотинларига тузукроқ кийим-бош олиб беришган. Бегонанинг олдига чнкишимни истасангиз, сиз ҳам менга олиб беринг.

— Сенга Али ибн Абу Толибнинг қизи, халифа Умар ибн Ҳаттобнинг хотини деган ном камлик қияптими?

— Булар кўпчилик олдига чиқишимга камлик қилади.

Ҳазрати Умар унга жавоб бермай, мусофирга юзландилар:

— Дастурхонга каранг, меҳмон! У шу аҳволдан рози бўлганида яхшироқ емак берган бўларди.

Дарҳақиқат, элчи ўзи одатда ейдиган емиши Амирул мўмининикидан яхшироқ эканининг гувоҳи бўлди.

Овқатдан кейин Ҳазрати Умарнинг амрларига биноан ичимлик келтиришди. Унга ичимлик ҳам ёқмади, лекин у Ҳазрати Умарнинг ейиш-ичишдаги одобларига ҳайрон қолди. Еб-ичиб бўлишгач, Ҳазрати Умар дастурхонга "Едириб-ичирган Аллоҳга ҳамд бўлсин!" дея дуо қилдилар. Ҳазрати Умар дуони ҳам, ўзгача бир ихлос билан айтди. Холбуки, вакилга овқат ҳам ичимлик ҳам ёқмаган эди. У халифанинг дастурхони анча тўкин бўлса керак деб ўйлаб хато қилган эди.

Энди у ўзини Ҳазрати Умарга танитиш пайти келган эди. У ўзини Сария ибн Зунайм юборганини айтиб, ғалаба қозонганларининг хушхабарини етказди.

Ҳазрати Умар:

— Мен сизларга тоққа қараб юришни буюрган эдим, — дедилар.

— Ҳа, биз эшитдик ва ўша тарафга юрдик. Акс ҳолда бизни муқаррар ўлим кутиб турган эди.

Кейин вакил жавоҳирларни чиқариб, уларнинг тақсимга киритилмаганини, барчанинг рози-ризолиги билан лашкардан ҳадя эканини айтди.

Бироқ Ҳазрати Умар унамадилар:

— Дарҳол олиб бориб, Сарияга топшир буларни. Сотиб, тақсимлайверсин.

Вакилнинг чарчаган туяси олиниб, ўрнига бақувват туя берилди. Бу орада вакилга Ҳазрати Умарнинг хутба пайтида: "Сария, тоққа юр!" деганлари ҳақида саволлар бериб, қониқтирадиган жавоб олдилар.

* * *

Шундан сўнг Кирмон, Сижистон, Қандаҳор ва Мукрон фатҳ қилинди. Мукрон ҳақида хабар етиб келгач, Ҳазрати Умар қўмондон Ҳакам ибн Амр билан Сухайлга: "Ҳаракатни тўхтатинг! У ёғига ҳеч ким бир қадам ҳам жилмасин!" деб буйруқ бердилар.

Бир ҳаж хотираси

Ҳазрати Умар ҳар йили ҳажга борардилар. Шу баҳона одамларни бир жойда қўрар, муаммо ва шикоятларини тинглар эдилар. Ҳаж мавсумида барча волий ва ҳокимлар ҳам Маккага етиб келишлари лозим эди. Бу ҳар бир ҳаж мавсумига тегишли буйруқ эди.

Ҳар сафар махсус одамлар ҳожилар орасида юриб, баланд овозда:

— Амирул мўминин шикоятларингизни тингламоқчи, деб адолат ўрнатилиши учун одамларни халифанинг ҳузурларига чорлашарди.

Ҳазрати Умар бир куни тўпланган одамларга қарата шундай дедилар:

— Эй инсонлар! Мен одамларимни сизларга яхшилик ва савобга йўл кўрсатсинлар, ҳақ-ҳуқуқларингизни ҳимоя қилсинлар, деб юборганман. Сизларни урсинлар, ҳуқуқларингизни поймол қилсинлар ёки ўлдирсинлар, деб юборганим йўқ. Орангизда волийидан шикояти борлар чиқиб гапирсин, талабини қондирамиз.

Бир одам олдинга чиқди:

— Сиз юборган волий ноҳақдан юз қамчи урди.

Ҳазрати Умар волийга юзландилар:

— Демак, сен уни юз дарра урдириб, савалатдинг. Сабаб?

Волий индаёлмай қолди. Шикоятчи ҳақ бўлиб чиқди. Ҳазрати Умар қўлларидаги асони унга узатдилар:

— Ҳаққингни ол!

Ҳазрати Умарнинг гапларида ҳазил аломатлари кўринмасди. Буни Амр ибн Ос жуда яхши тушунарди. Ўғли бир қибтийни уриб, Мисрдан Мадинага чақирилган, қилган иши учун жавоб берган эди. Устига-устак Амр ўғли қандай жазоланганлигининг гувоҳи бўлган эди. Бу сафар ҳам шундай бўлиши турган гап. У Ҳазрати Умарнинг олдларига чиқди:

— Мўминлар амири, волийларингизга бу муомала оғир келади. Ундан ташқари сиздан кейин ҳам бу одат тусига кириши мумкин.

Ҳазрати Умар Амрнинг гапига эътибор бермадилар:

— Мен Расулуллоҳнинг соллаллоҳу алайҳи ва саллам шахсан ўзларидан қасос олишга амр берганларига гувоҳ бўлганман. Бир волий учун бошқача чора қўллолмайман, — дедилар. Ҳалиги одамга бошла, деган ишларини қилдилар.

Амр ишни шундай қолдиришни истамади.

— Хўп, биз бу одамни рози қилсак ва у ҳаққидан воз кечса, унга нима дейсиз?

— У ўзи рози бўлиб, ҳаққидан кечса, майли.

Амрга шунинг ўзи кифоя эди. У даъвогарга яқинлашди.

— Ҳар бир қамчи учун қанча пул хоҳлайсан?

"Савдо" икки юз динор билан битди. Даъвогар Ҳазрати Умарнинг олдларига келиб:

— Ҳаққимни олдим, мўминлар амири, — деди.

* * *

Тавоф пайтида Ҳазрати Умар бир аёлнинг ноласини эшитиб қолдилар. У: "Аёллар борки, лабларига муздек сув тугилади, кўзларидан қувонч порлайди. Аёллар борки, унга балчиқ сув беришади. Агар у Аллоҳдан кўрқмаганида, уйдан қочиб кетарди, дерди.

Ҳазрати Умар ёнларидаги одамга:

— Шу аёлни кетидан кузатиб юр. Тавоф қилиб бўлгач, ёнимга олиб кел, — дедилар.

Бир оздан кейин аёл Ҳазрати Умарнинг ҳузурларига келди.

— Тавоф қилаётиб шеър айтаётганингни эшитдим. Дуо қилиш керакмасми ўша пайт?

— Сиз ҳақсиз, мўминлар амири. Бу Аллоҳнинг уйдир, дуо қилиш лозим. Лекин инсонни гапиртирадиган унинг дарди-ку, бундан кўз юмиб бўлмайди.

Ҳазрати Умар янглишмаган эди. Бу аёл шеърни кайфу сафо учун эмас, дарду аламдан айтган

экан.

— Оиланг борми?

— Ҳа, бор.

— Эрингнинг исми нима?

Аёл эрининг исмини ва кабиласини номини айтди.

— Ҳажга бирга келганмисизлар?

— Ҳа.

Ҳазрати Умар ёнидагиларга караб, унинг эрини топиб келишни буюрдилар.

Бир оз ўтиб, эри ҳам келди. Ҳазрати Умар у билан гаплашаётганларида, оғзидан бадбўй хид келарди. Аёлнинг нима демоқчилигини англаб етдилар.

— Сенга таклифим бор. Агар бу аёлни талоқ қилсанг, беш юз дирҳам берамиз. "Йўқ" десанг, бу аёлнинг охи бошингга етади — дедилар.

Ҳазрати Умар эркакка беш юз дирҳам беришни буюрдилар. Аёл хурсандчиликдан кулиб: "Аллоҳ сиздан рози бўлсин мўминлар амир!" - деди.

* * *

Ҳазрати Умар бир гуруҳ одамларни кўрдилар. Афтидан, улар қаердандир ейишга бирор нарса келишини кутаётган эдилар.

— Кимсизлар? Бу ерда нима қияпсизлар? — деб сўрадилар Ҳазрати Умар.

Улардан бири:

— Бу ерда Қуръон ўқиймиз. Биз таваккул қилган бандалармиз. Аллоҳнинг берганига рози бўлиб, шукр қиламиз, — деди.

У бу гапи билан Ҳазрати Умардан олқиш олмоқчи эди. Аксинча, Ҳазрати Умар унинг гапидан ғазабландилар:

— Сизлар Аллоҳга таваккул қилган одамга ўхшамайсизлар. Аксинча, бошқача тааккул қилган (берсанг, ейман, урсанг, ўламан дейдиган) одамсизлар. Сизлар нон эмас, калтак ейишни истайсизлар, — дедилар ва ҳар доим ёнларида юрадиган асолари билан уларнинг гарданига туширдилар.

Сўнгра:

— Ҳеч қачон ризқингизни изламай туриб, "Аллоҳим, ризқимни бер, - дея дуо қилманглар. Осмондан олтин ё кумуш ёғиб қолмайди. Аллоҳ кимгадир бошқага берганидан кўпроқ беради. Нима Аллоҳнинг: "Энди қачон намоз адо қилинган, ерга тарқалиб, Аллоҳнинг фазлу марҳаматидан (ризку-рўз) истайверинглар. Аллоҳни кўп зикр қилинган, шояд нажот топурсизлар", деганини эшитмаганмисизлар?

Боягилардан ҳрч бири эътироз билдиролмади. Зеро, қаршиларида турган инсон давлат раҳбаригина эмас, балки исломни энг яхши тушунган одам ҳам эди. На хайдаб юбора оладилар, на илм жиҳатдан ундан устун эдилар. "Демак, таваккулни танбаллик деб нотўғри тушунибмизда", деб ўйлашди улар.

Энг ачинарлиси, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам вафотларидан ҳали кўп ўтмай, мана шунака ботил фикрлар пайдо бўла бошлаган эди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам қайси ишни аввал яхшилаб ўйлаб олмай туриб, таваккул йўлини тутдилар? Ахир Қуръонни Аллоҳнинг ўзи асрашини билатуриб, одамларга ёдлатиб, керак бўлса, ёздириб қўймаганмидилар? Бадрда ғалаба ваъда қилинганига қарамай, душманни ер тишлатиш учун қўлдан келган ҳар қанча тадбирни қўлламаганмидилар? Исломнинг қиёматга қадар туришни билсалар-да, ҳаётнинг турли тиканли йўлларида азоб-уқубатларига бардош бермаганмидилар?

Энди манави одамлар бир чеккага ўтириб олиб, "олма пиш, оғзимга туш", дейишни таваккул дейишяпти. Валлоҳу аълам, келажакда ҳали яна нималар юз беради?

Ҳазрати Умар:

— Эй Куръон ўқиганлар, сизлар ризқингизни ўзингиз изланг. Одамларга юк бўлманг, — деб гапларини тугатдилар.

Буларни гапирар экан, Ҳазрати Умар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг шундай деганларини эсладилар: "Энг яхшиларингиз дунёсини ўйлаб, охиратини бир чеккага сурмаган, охиратини деб, дунёсидан воз кечмаганларингиздир". Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг бу муборак сўзлари Бухорий, Муслим ва бошқа ҳадис китобларида ишонарли санадлар орқали ривоят қилиниб, Каломуллоҳдаги амрларга уйғундир. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам жуда кўп марта: "Аллоҳим, бизга дунёда ҳам энг яхшисини, охиратда ҳам энг яхшисини бер. Бизни жаҳаннам азобидан ўзинг сақла", дуо қилмаганмидилар?!

* * *

Ҳаж тугагач, Ҳазрати Умар волийларни тўплаб, шундай дедилар:

— Маълумки, мен сизларни борган ўлкаларингиз аҳолисига зулм киласиз, уларни ҳақ-ҳуқуқларидан маҳрум этасиз, ҳе йўқ, бе йўқ, кўнгилларига озор етказасиз, арзимас хатолари учун қамайсиз, деб юбормаганман. Сизлар яхшилик ва фазилат пешқадамлари бўлишингиз лозим. Ҳақдорларнинг ҳақларини кечиктирмай беринглар. Уларни ҳайдаманглар. Ҳайдасанглар, уриб таналарини оғритган, шахсияти ва обрў-эътиборини оёқости қилган бўласизлар. Уларни кўп мактаб ҳам юборманглар. Йўқса, талтайиб кетишади. Ана ундан кейин эркаликлари орқасидан келиб чиқадиган фитналарнинг олдини ололмай қоласизлар. Эшикларингиз улар учун очиқ бўлсин. Олдингизга келиб, дардларини, шикоятларини бемалол айтсинлар. Шунақа қилмасангиз, кучлилар заифларни эзади, сизлар эса бундан беҳабар қоласизлар. Одамларни бир-биридан устун қуйиб, айирманглар. Акс ҳолда, бир қисмининг ҳуқуқларини паймол этиб, адолатсизлик қилган бўласизлар.

Лаёқатсиз ва заиф кишиларни, кўрқоқларни жангга юборманглар. Жангда мағлубиятга сабабчи бўласизлар. Энди юртларингизга боринглар.

* * *

Абу Саид Макбурий хотираларини шундай эслайди: "Мен бир қул эдим. Хўжайиним билан маълум миқдордаги пул эвазига озод бўлишни келишиб олдим. Яна қарзимни тўлагунча ҳар қурбон ҳайитида қўй ҳам бериб туришим керак эди. Қўлимга етарлича пул тушиб, уни хожамага олиб бордим. Лекин у қабул қилмади, бўлиб-бўлиб тўлашимни айтди. Ҳеч нарса демай, Ҳазрати Умарнинг ҳузурларига бордим ва вазиятни тушунтирдим. Йарфани чақирдилар.

— Манави пулни Байтулмолга топшир, — дедилар ва менга ўгирилдилар:

— Хожанг истаган пайт келиб, пулини олиб кетсин. Истаса, бўлиб-бўлиб, истаса, ҳаммасини бирдан. Сен эса озодсан.

Бир йилдан кейин молимнинг закотини олиб келдим.

— Байтулмолдан пул олдингми? — дедилар.

— Йўқ.

— Унда буни олиб кетавер, — дедилар Ҳазрати Умар. Шу тариқа олиб келган закотим билан олишим керак бўлган маошга ҳисобладилар. ("*Ибн Саъд, Табақот*").

Холид ибн Валид

Довюрак қўмондон, кураги ерга тегмаган паҳламон Сайфуллоҳ — Холид ибн Валид ажал шабадасига йўлиқди.

Жоҳилиятда ҳам, Исломни қабул қилгандан кейин ҳам мағлубият нималигини билмаган Холид ибн Валид фоний дунё билан видолашиб, Аллоҳ ҳузурига йўл олди.

Унинг онаси, Жаъфар ибн Абу Толибнинг хотини Асмо, Ҳамзанинг хотини Лубоба, Аббос ибн Абдулмутталибнинг хотини Лубобатул Кубро ва Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламнинг завжаи мухтарамлари Маймуна бир оиланинг кизлари эдилар. Яъни, Маймуна онамиз Холидга хола бўлади.

Холид ибн Валид ҳижрий саккизинчи йили сафар ойининг бошларида Исломга кирган эди. Мусулмонлар сафидаги илк жанги мутъада мислсиз қахрамонлик кўрсатди. Ўшанда Холиднинг қўлида тўққизта қилич синди. Мадинада саҳобаларга жангдаги вазиятни гапириб ўтирган Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам Зайд ибн Ҳориса, Жаъфар ибн Абу Толиб, Абдуллоҳ ибн Равоҳаларнинг кетма-кет шаҳид кетганларини айтатуриб: "Энди туғни Аллоҳнинг қиличларидан бири олди", деб, бундан буён Холид "Сайфуллоҳ — Аллоҳнинг қиличи", деб сифатланишини маълум қилган эдилар.

Жуда иқтидорли бўлиш билан бирга, раҳбарларига эҳтиром кўрсатишни, фитна-фасоддан узоқ бўлишни ҳам биладиган Холид бош қўмондонликдан бўшатиладиганида қўшин олдида чиқиш қилиб:

— Сизларга умматнинг амини қўмондон этиб тайинланди, — деган эди.

Истаса қўлидан кўп иш келарди. Лекин у Абу Убайданинг қўл остида Ислом ва мусулмонларга хизмат қилишни катта шараф деб билди. Кечагина амрига мунтазир бўлиб турган Абу Убайданинг ёнида қўл қовуштириб туриш унга малол келмади.

Вафотига яқин кунларда кўзлари ёшланадиган бўлиб қолди.

— Ўлимдан қўрқаяпсанми, Абу Сулаймон, — деб сўрашди.

— Йўқ, — деди у. — Шунча жанг кўрдим, шаҳид бўлишни орзу қилардим. Баданимда қилич тегмаган, ўқ кирмаган, найза яламаган жой қолмади. Энди қўрқоқларнинг кўчасида байрам бўлади, чунки ортиқ Холидни кўришмайди. Холид мол-мулкни қуйидагича тақсимлади:

— Менинг бир отим ва куролим бор. Отни уста чавандозга, куролимни яхши фойдалана оладиган одамларга вақф қиламан. Бу ишни Умар ибн Ҳаттоб менинг номимдан қилсин.

Кураги ерга тегмаган моҳир жангчи ажал домига осонлик билан тушди. Холиднинг муборак руҳи Аллоҳ сари сафар қиларкан, Химс шаҳридан тахминан икки фарсах узоқликдаги қишлоқ замини азиз инсоннинг жасадини бағрига олди.

Холиднинг ўлими ҳақидаги хабар Мадинага етиб келгач, қариндошларидан бўлган аёллар унинг уйига тўпланиб, аза очди. Бу ҳақда Ҳазрати Умарга етказилганда, у киши:

— Ёқа йиртмай, сочларини юлмай йиғлашсин, — дедилар. (*Ибн Касир, "Ал-бидоя"*)

Усайд ибн Ҳузайр

Ҳижратнинг 20-йили шаъбон ойида Мадина аҳли ғуссага тушди. Ботини зоҳирдан пок, зоҳири ботинидан гўзал бир инсон энди ёруғ дунёда яшамайди.

Абу Ҳурайранинг Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва салламдан ривоят қилган уч жумлалик гаплари шу инсонга тегишли эди. Адаб ва фазилат соҳиби бўлган Жанобимиз шундай деган эдилар: Абу Бакр қандоқ яхши одам, Умар ибн Ҳаттоб қандоқ яхши одам, Усайд ибн Ҳузайр қандоқ яхши одам" (*Ибн Саъд, «Табақот»*).

Бунақанги гап ҳар ким ҳақида ҳам гапирилмайди. Айниқса, тиллари ботил гапни талаффуз қилмайдиган Пайғамбаримиз соллalloҳу алайҳи ва саллам бировни аслидагидан кўтариб ё камситиб гапиришлари умуман мумкин эмас. Усайднинг Ҳазрати Абу Бакр ва Умарлар билан биргаликда тилга олиниши унинг юқори мақом соҳиби эканидан даракдир.

Қачон, қаердан ва қандай кучда эсиши номаълум бўлган ажал ели бу сафар Усайднинг эшигини Қоқиб: "Қани, Пайғамбар дастурхонига марҳамат", дея ўлим шарбатини тутди. Усайд

чорасиз шарбатни сипқориб, ҳар ким бир кун келиб қўшиладиган карвон аъзосига айланди.

Ўзидан кейин яхши хотиралар қолдирган Усайд иймони бут ҳолда: "Ўлим шарбатини тотиб, Аллоҳ ҳузурига қўрқмай йўл оламиз", дея ҳаёт билан видолашди. Шу тариқа умрининг сўнги йигирма икки йилини иймон ва ислом йўлида сарфлаган яна бир азиз инсон Мадина аҳолиси рўйхатидан ўчирилиб, Бақиъ қабристонига аҳлига бориб қўшилди.

Усайд хат-саводли, яхши суза оладиган, булардан ташқари, моҳир мерган ҳам эди. Араблар бу уч малака соҳибини "етук" деб атарди. Лекин Усайд ўзининг мард ва жасурлиги, фидокор ва самимийлиги билан ҳурмат қозонган эди. Унинг бу етуклиги наригиларидан афзалроқ эди.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳали Маккада эканликларига Мадинадагиларга Исломни ўргатиш учун Мусъаб ибн Умайрни юборган эдилар. Аммо у қилаётган ишлар Усайдга ёқмади. У Мусъабни Мадинадан ҳайдаб чиқариш мақсадида найзасини кўтариб, унинг олдига келди: "Ҳали оқу қорани танимайдиган ёшларимизни йўлдан урмасдан, яхшилиқча шаҳримиздан кет", деди. Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам усулларини яхши ўрганган Мусъаб унга қуйидагича жавоб қилди:

— Беш-ўн дақиқа ёнимизда ўтириб, суҳбатимизга кулоқ, сол. Ёқмаса, истагингни бажо келтираман.

Мусъабнинг овозидаги самимият ва ширинсуханлик Усайдни ўтириб эшитишга ундади. Унинг сўзларини бир оз тинглаб, тиловат қилинган Қуръондан мумдек эриган Усайд кўп ўйланмай бир қарорга келди

— Шу динга кириш учун нима қилишим керак?

Мусъабни ҳайдаб солиш учун келган, аммо унинг хушхулқлиги туфайли гўёки уйқудан уйғонгандек бўлган Усайд қалбида куфрнинг тош қотган парчалари эриди, куфр ва ширк ботқоғидан чароғон олам томон қадам ташлади.

Усайд, аслида, Мадинада яшайдиган Авс қабиласининг бошлиғи эди. Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан иккинчи марта Ақобада учрашган мўминлар орасида ҳам бор эди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам танлаган ўн икки нақибнинг (вакил) бири Усайд эди.

Усайд Бадр жангида қатнаша олмади. У Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга Бадрдан қайтаётганларида пешвоз чикди: "Расулуллоҳ! Мен жанг бўлишидан беҳабар қолибман. Билганимда жангга мен ҳам борардим". Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: "Тўғри гапирдинг", деб, унинг ичию таши бир хил холис мўминлигини эътироф қилган эдилар.

Бундан кейин Усайд жанглардан қолиб кетмаслик учун Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ёнларидан жой олиб, у зотдан бир қадам ҳам нари жилмади. Ухуд жангида кўпчилик бир тарафга ёпирилганда, ҳатто жанг майдонини тарк этганда, Усайд Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ёнларида туриб, у кишини ҳимоя қилган оз сонли кишилардан бир эди. (*Ибн Саъд «Табақот»*)

Агар Ислом тарихида фақат яхши хотиралар қолдирган инсонларнинг рўйхати тузиб чикилса, Усайд бу рўйхатнинг илк қаторларидан жой олиши шубҳасиз.

Вафот этганида, ювмоқчи бўлганлар унинг баданида жуда кўп яра изларини кўришди. Бу яралар ўғрилиқ, каллакесарлик, йўлтўсарлик ёхуд иззат-нафс сабабидан орттирилмаган эди. Уларнинг ҳар бири Аллоҳнинг номи устун бўлиши, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ва Исломни мудофаа қилиш каби энг шарафли йўлда душман тарафидан қолдирилган эди.

Худо билади, қайси яра қайси мушрикнинг қиличи ёки найзасининг нишонаси экан. Ўша зарбалар Усайдни яралаш учун эмас, балки ўлдириб, маҳв этиш мақсадида урилган эди. Танадаги яраларнинг еттитаси Ухуд жангида орттирилган эди. Эртага бу яралар Илоҳий Маҳкамада тилга кириб, ҳар он унинг Аллоҳ йўлида қурбон бўлишга тайёр ҳолда яшаганига гувоҳлик беради. Агар гуноҳкор банданинг қўл-оёқлари, териси қилган номаъқулчиликларига шохидлик берса, Усайд ибн Хузайр ва унга ўхшаганларда бунинг акси бўлади.

Ювиш ва кафанлаш ишлари ниҳоясига етгач, Усайднинг жасади иккита тахта устига қўйилди. Шу дам Ҳазрати Умар келдилар:

— Уни елкамга қўйинглар.

— Ўзимиз олиб борамиз, мўминлар амири!

— Йўқ. Ўзим кўтариб боришни истайман. Қани, бўлақолинглар!

Одамлар келиб: "Бисмиллаҳи ва ʼала миллати Расулиллаҳ" дея, Усайднинг жасадини Ҳазрати Умарнинг елкаларига ортишди. Абдул Ашхал аҳлининг кўз ёшлари имом Умарнинг елкаларида қайтмас сафарга чиққан азиз йўловчи учун тўкилди. Ортада аччиқ ва ширин хотиралар қолди. Усайд бу кун кетаётган эса-да, умрбод Абдул Ашхал халқининг қалбида яшайди. Зеро, у умр бўйи қурол кучи билан эмас, мардлиги ва фозиллиги билан Авсинг каттаси бўлди. Шундай инсоннинг орадан кетиши кўзларни намлаб, кўнгилларга титроқ солди.

— Чарчагандирсиз, мўминлар амири, изн берсангиз, биз ҳам кўтарайлик.

— Йўқ. Чарчасам ҳам, ўзим кўтараман.

Ҳазрати Умарнинг бундай йўл тутишлари Усайдга бўлган ҳурмат ва муҳаббатдан эди. Қуёш тиғида кадрдон дўстини елкасида кўтариб йўлга тушган Форуқнинг соқоллари тер ва кўз ёшларидан ҳўл бўлди.

Орқадан келаётганлар йўқлиги ҳали анча вақтгача билинадиган Усайдга Аллоҳнинг раҳматини сўрар эканлар, кўзларидан дув-дув ёш тўкилар эди.

"Усайд"нинг маъноси "кичкина арслон", дегани. Лекин мусулмонлар буюк арслондан ажралишаётганини билиб туришарди. Бақиъ қабристонига кетаётганлар кўз ўнгида бир неча йил аввалги ширин хотиралар гавдаланди. Ўшанда икки дўст — бири шу онда абадий оламга йўл олмоқда — масжидга келиб, шом намозини ўқиб бўлиб: "Хуфтонни ҳам Расулуллоҳ билан ўқиб кета қолайлик", дейишди.

Хуфтондан кейин бир оз Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан суҳбат қурган бу икки бахтиёр кимса тун қоронғусида уйлари томон йўлга тушишди. Йўлда биттасининг қўлидаги асодан нур таралиб, йўлни ёрита бошлади. Худди шамчироққа ўхшаб! Манзилга яқинлашиб, икки дўст ўз уйи томон йўл олишгач, нур ҳам иккига бўлиниб, манзилларига етиб олишгунча сўнмади. Буюк Қудрат Соҳибининг икромидан бўлган бу воқеа Аббод ва Усайднинг хотираларида бир умр муҳрланиб қолди.

Одамлар Усайднинг шундай деганини эслайдилар: "Мен Қуръонни тинглаб ёки ўқиб, ундан ҳосил бўлган ажиб завқ билан яшашни истайман. Мен Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам хутба ўқиётганларида ундан ҳосил бўлган ажиб туйғуларим билан яшашни истайман. Мен бир жаноза ортидан юргандаги орзиқиш туйғуси билан яшашни истайман".

Бу орзу-ниятлар самимий эди. Усайд ҳар доим ҳам шу ҳис-туйғулар билан яшолмаса-да, шундай яшашга ҳаракат қиларди.

Усайд кетганларнинг охиргиси эмасди. Бугун унинг ортида қолганлар эртага у босган изларни босадилар. Бир нарса аниқ эдики, иймон ва кўнгил кишиси энди орада йўқ. Унинг каби бўлиш яна бирон кимга насиб қилармикан?

Жамоат шу туйғулар ичида қабристонга кириб борди. Ҳазрати Умар ҳар қадамида ажру савобга ноил бўлган шунча йўлдан кейин дўстининг жасадини елкасидан туширди. Ўзлари жанозага имомлик қилдилар. Ниҳоят Усайднинг муборак вужуди лаҳадга қўйилиб, ҳозир бўлган малакларга топширилди.

Усайднинг тўрт минг дирҳамлик қарзи бор эди. Ерларини сотиб қарзини тўлашмоқчи бўлишди. Бундан хабар топган Ҳазрати Умар унамадилар:

— Дўстимнинг аҳли оиласини ночор ҳолда ташлаб қўймайман.

Ердан олинган ҳосил сотилиб, минг дирҳам келиб тушди. Ҳазрати Умар қарз берганларни қақриб, ҳар йили минг дирҳамдан тўлаб боришини таклиф этдилар. Улар рози бўлишди. Шу тариқа тўрт йил мобайнида қарзлар тўланиб бўлди. ("*Табакот*")

Аллоҳим, сен Усайдга раҳматинг билан муомала қилишингга шубҳа йўқ. Лекин уни жонидан ортиқ кўрганлар, ортидан кўз ёш тўкиб, қалби орзиқанлар бор... Ўшаларни ҳам чексиз раҳматингдан бенасиб қолдирма! Омин!

Абу Суфён ибн Ҳорис

Ҳижрий 20-санада Абдулмутталиб авлодининг кўз ёши тинмади. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг катта амакилари Ҳориснинг ўғли Абу Суфён ҳам омонатини топширди.

У Макка фатҳидан бир неча кун аввал ислом душманларининг олдинги сафида туриб фаолият кўрсатган ва шеърлар битиб, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга қаттиқ озор берган эди. Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳам ўша фатҳга қадар икки кишидан ранжиган эдилар. Улардан бири Қурайшнинг раиси бўлса, бошқаси амакиваччалари эди. Шу даражада ранжиган эдиларки, Маккага яқинлашганларида:

— Эй Аллоҳнинг расули, Абу Суфён ва Абдуллоҳ ибн Умаййа Исломга киришди. Сизнинг зиёратингизга келиб, кечирим сўрашмоқчи, — дейишганда рози бўлмай, келишларига рухсат бермаган эдилар.

Шунда Умму Салама онамиз орага тушиб:

— Ахир улар сизнинг қариндошларингиз. Кечирақолинг, — деганларида, Жанобимиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам:

— Улардек қариндошларим йўқ, — деб жавоб қилдилар.

Ҳаётларида ҳали ҳеч кимга нисбатан бундай демаган Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бу билан улардан қай даражада хафа эканликларини ошкор қилган эдилар.

Бироқ Умму Салама онамиз Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламни Абдуллоҳ ибн Умаййа билан Абу Суфённи кечиритишга кўндирдилар.

Шундан кейин чин мусулмон бўлишга ҳаракат қилган Абу Суфён Ҳунайнда катта жасорат кўрсатди. У Ислом қўшини пароканда бўлган пайтда отларини душман қўшини томон сурган, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ёнларидан жой олган икки инсоннинг бири эди.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳеч кимга қилмагани совуқ муомалаларинг айнан Абу Суфёнга қилганларининг жиддий сабаби бор эди. Ваҳий келмасдан аввал ўрталарида яқин қариндошлик-дўстлик ришталари бор эди. Лекин Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам янги дин ҳақида оғиз очганларидан кейин ишонган тоғлари ашаддий душманлик қилишга ўтди. У тез-тез Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам ва мўминларни мазах қилиб ҳажвий шеърлар битарди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ундан шу даражада тўйган эдиларки, ҳатто масжидда курси қўйдириб, Абу Суфёнга жавоб ёзган Хассон ибн Собитни чақириб: "Сўйла, Ҳассон. Жаброили амин сен билан биргадир", дея уни қўллаб-қувватлаган дамлари ҳам бўлган.

Абу Суфён Бадр жангида тирик қолиб, Маккага биринчилардан бўлиб қочган эди. Жанг тафсилотларини эшитиш учун таёғига таяниб келган Абу Лаҳаб жияни Абу Суфённинг гапларини эшитиб паришон бўлди: "Амакижон, Худо ҳаққи, биз улар билан урушганимиз йўқ. Шундоқ ортимизга ўгирилдигу қочиб қолдик. Улар баъзиларимизни ўлдириб, баъзиларимизни асир олишди. Уларнинг ортида қандайдир от минган, қанотли жонзотлар бор эди. Нималигини билолганим йўқ. Уларга етиб олиш, куч синашиш, ҳатто улардан қочиб қолишининг ҳам имкони йўқ эди".

Абу Суфён ҳаётининг сўнгги ўн икки йилини исломиётда яшади. Пайғамбаримизнинг: "Ислом аввалги гуноҳларни кетказди", деган гаплари худди Абу Суфён учун айтилгандек эди. У Исломни қабул қилгунча, кўп одамнинг бошига ит азобини солди. Лекин мусулмон бўлгач, хавас қилгудек умр кечирди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг: "Ҳамза қолдирган бўшлиқни тўлдирасан, деган умиддаман", деганлари аввалги ака-укачилик ҳаётини

бошланишидан дарак эди.

Хандақ жангини кўрганлар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг Ҳазрати Алига қилич тутказиб, Амр ибн Абду Вадга қарши чиқарарканлар: "Аллоҳим, Бадрада Убайдани, Ухудда Ҳамзани олдинг. Алини менга бахшида эт", деганларини яхши эслашади. Дуода номи зикр қилинган Убайда Абу Суфённинг иниси эди. Абу Суфён мусулмон бўлиб, Убайданинг соғинчини кетказиб, аламини бартараф қилди.

Умрининг сўнги йилида ҳаж қилган Абу Суфён эҳромдан чиқаётганда соч олдиранган, бирдан сергак тортди. Бошидан каттагина эт парчаси кесилиб кетган эди. Яхшигина қон йўқотган Абу Суфён ҳаждан қайтгач, тўшакка миҳланди. Ниҳоят, бир куни ортидагиларни армонда қолдириб, охират оламига рихлат қилди. Бундан тўрт ойча аввал иниси Навфал ҳам вафот этиб, Абдулмутталиб хонадонини мотамга кўмган эди.

Сафийя бинти Абдулмутталиб

Ўлим куни, унинг вақти ва жойи ҳеч кимга маълум эмас. Одамлар бир куни Зубайр ибн Аввомнинг кўзларидан оқиб, соқолини юваётган ёшларини кўриб ҳайратда қолдилар. Шу пайтгача қанчадан-қанча қонли муҳорабаларда қатнашган, ҳаётини кўп мартаба жон бозорига олиб чиққан бу жасур инсонни нима йиғлатди экан?

— Тинчликми, Зубайр? Нима бўлди? .

— Онам... Онам энди йўқ. Аллоҳнинг раҳматига қовушди. Ҳазрати Сафийя Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг аммалари ичида ягона иймон келтиргани эди. Бунга шубҳа йўқ. Баъзи ривоятларга кўра, Арва ва Отиқа исмли аммалари ҳам мусулмон бўлишган.

Ислом тарихида илк мартаба жангда эркак душманни ўлдирган аёл ҳикоямиз қаҳрамони Сафийя бўлади. Хандақ жангида аёллар ўтирган уй атрофида яширинча айланиб юрган яҳудий унинг қиличи остида боши кесилган эди.

Ҳазрати Сафийя бир пайтлар Абу Суфённинг укаси Ҳорис билан турмуш қурган, ундан кейин Аввом ибн Хувайлидга теккан, Ислом тарихида ўзига хос ном қолдирган ва ҳаётлик чоғидаёқ жаннат муждасини олган Зубайр ибн Аввом шу турмушдан дунёга келган эди.

Абдулмутталиб авлодларидан бўлган Муқаввим, Ҳажл ва шаҳидлар сардори Ҳазрати Ҳамза билан Сафийя бир онадан дунёга келишган. Оналарининг исми Хола бинти Вухайб ибн Абдуманнофдир.

Ҳижратнинг йигирманчи йилида етмиш уч ёшида вафот этган Сафийя розийаллоҳу анҳо Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан тенгдош бўлса керак. Пайғамбаримизнинг баъзан "Сафийя", баъзан "Аммажон", дея мурожаат қилишлари фикримизга далилдир. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бу аммаларини жуда яхши кўрганларига шубҳа йўқ.

Ювиб кафанланган Ҳазрати Сафийя кўпгина саҳобаларни бағрига олган Бақиъ қабристонига келтирилди. У кираверишдан чапга эллик кадам юргандан сўнг, деворнинг шундоқ ёнгинасига дафн этилди (раҳматуллоҳу алайҳо ва авлодиҳо).

Билол ибн Абу Рабоҳ

Ҳижратнинг 20-йили Ҳазрати Билол учун бошқача, мўминлар учун бошқача сана бўлади. Чунки у оғриб қолиб, ҳаётдан умидини узган эди. Энди Билолга йиғлашдан ўзга чора йўқ.

— Ўлимдан шунчалар кўрқасизми, Билол?

— Йўқ! Бундай фикрни асло ҳаёлингизга келтирманг. Мен ҳаётим тугаб бораётгани учун эмас, дўстларим дийдорига мушарраф бўлиш севинчи туфайли йиғляпман. Ахир неча йилдан бери айрилиқда бўлган севганим ёнига кетяпман.

Ҳа, у иймон келтирганидан бери ошиб борган муҳаббат боғлаб турган Саййидул анбиё

соллаллоҳу алайҳи ва саллам истиқболи умиди билан обидийда қилмоқда эди.

Ҳазрати Билолнинг кўзига Расулуллоҳ вафотларидан кейин дунё қоронғу кўриниб қолган эди. Мадинани тарк этиб, Шом тарафга жиҳод қилгани кетмоқчи, лекин Абу Бакр рухсат бермаганлари учун пойтахтда қолган эди. Билол ўн йиллик айрилиқдан сўнг, ниҳоят, висол онлари ҳам етиб келганини ҳис қилди.

Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам бир куни унга: "Тушимда жаннатга кирибман, у ерда сенинг оёқ кийимларинг товушини эшитдим", деган эдилар. Ҳазрати Билол кўпроқ Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг мана бу гапларини эсларди: "Инсон севгани билан бирга бўлади".

Билол Аллоҳни севарди. Аллоҳ учун Расулуллоҳни севарди. Ҳеч бир севги Аллоҳ ва Расулининг севгисидан устун келмаган. Бошқа ҳар қандай севги ёки нафрати доимо Аллоҳ ва Расулининг севгисига йўл берган. Билол ўн йил давом этган ҳижронда бир кун ҳам севгилисини унутмади. Бошини ёстикқа қўйганда ҳам у билан бирга бўлар, уйқудан уйғонганда ҳам ақлига биринчи бўлиб келадиган унинг тимсоли эди. Мана шу хаёллар ва севги туфайли тушларида ҳам фақат у зотни кўрарди. Бир суҳбатда Пайғамбаримиз ҳақларида сўз бораркан: "Бирор кеча йўқки, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламни тушларимда кўрмасам", деган эди Билол. Шундай экан, ўлим у учун севимли кишисига етиштирадиган хайрли йўл эди. Тез орада ўлим фариштаси келиб, унинг жонини олади ва Саййидул анбиё ҳузурига олиб боради. Ниҳоят, кутилган дамлар келди. Унинг муборак жасади яхши-ёмон одамларни бағрига олган "Бобуссағир" ёнидаги қабристонга кўмилди.

Хотиралар

Бир куни Салама бозор айланиб юрган эди. Бозорчилар жойларини тозаламай кетганларидан тартибсиз бир аҳволда эди. Шу пайт бозорга кириб келган Ҳазрати Умар Саламанинг у ерда юрганини кўриб, қўлидаги асони у томон кўтардилар ва: "Манави ерни тозалаб қўй", дедилар. Асо Саламага тегмади, фақат кийимини ялаб ўтди.

Саламанинг фикрича, бу ишни буюриш учун Ҳазрати Умар қўл кўтаришлари шарт эмасди. Шунчаки "Қил!" деганларида ҳам бажону дил қилиб қўярди. У бозорни тозалаб, кейин кетди.

Орадан бир йил ўтиб, ўша воқеа Саламанинг ёдидан кўтарилди. Бир куни у Ҳазрати Умарни кўриб қолди:

— Бу йил ҳаж қилиш ниятинг борми, Салама?

— Ҳа, мўминлар амири, бу йил Байтуллоҳни зиёрат қилишни дилимга тукканман.

— Унда мен билан юр!

Ҳазрати Умар Саламани уйларига бошлаб келдилар ва қўлига олти юз дирҳамлик ҳамён тутқаздилар.

— Буни ҳажнинг ҳаражатларига сарфларсан, — дедилар Ҳазрати Умар, — яна шуни ҳам билиб қўйки, бу пул ўтган йили сени урганим учун.

— Мўминлар амири, нима ҳақида гапираётганингизни эслолмадим.

— Мен эса унунганим йўқ. (*«Тарихи Табарий»*)

* * *

Абу Сулаймон исмли бир одам шундай деган эди: "Мадинага кириб, дуч келган эшикдан ичкарига кирдим. Қарасам, Умар эски-туски кийимларни кийиб олиб, туяларга ем берарди. (*«Тарихи Табарий»*)

* * *

Ҳазрати Умар Утба ибн Абу Суфённи Кинона қабиласига закот йиғиб келишга юбордилар. Утба қайтиб келгач, тушган молларни топширди.

— Манавилар-чи, Утба?

— Кетаётганимда тижорат мақсадида озгина маблағ олиб кетган эдим. Ўша ерда тижорат қилиб, шуларни ишлаб топдим.

Утбанинг гапи Ҳазрати Умарга ёкмади.

— Бунақа вазифани бажаришга кетаётиб, ўз молингни бирга олиб кетсанг, яхши бўлмайди, — дедилар ва молларни Байтулмолга қўшиб юбордилар.

Орадан вақт ўтиб, Ҳазрати Усмон даврларида шу мавзуда гап очилганда, у киши Абу Суфёнга:

— Умарнинг Утбадан олган мол-мулкани, истасанг, қайтариб бераман, — дедилар. Абу Суфён бунга унамади:

— Сен ўзингдан аввал ўтган сафдошингга қарама-қарши иш қилсанг, одамларнинг сен ҳақингдаги фикрлари ўзгаради. Бу яхши эмас. Иложи борича, ўзингдан аввалгилардан фарқли йўл тутма. Чунки сендан кейингилар сендан фарқли иш қилишади.

* * *

Алпқомат кўринишга эга бўлган Ҳазрати Умар Мадина кўчаларини айланиб юрган эдилар. Йўлда ўйнаётган болалар у кишини кўриб, жуфтакни ростлашди. Фақат бир бола қочмай, жойида тураверди. Ҳазрати Умар довюрак болакайнинг ёнига келиб, нега қочмаганини сўрадилар:

— Айб иш қилмаганман, қолаверса, йўл ҳам сиз ўтолмайдиган даражада тор эмас, — дея жавоб берди болакай.

Ҳазрати Умар унинг жавобидан хурсанд бўлдилар. Аста бошини силаб, сўрадилар:

— Кимнинг ўғлисан, исминг нима?

— Зубайр ибн Аввомнинг ўғли Абдуллоҳман.

* * *

Ҳазрати Умар нутқларининг бирида шундай деганлар:

— Кучли бўлиш бугуннинг ишини бугун қилиб, эртага қолдирмасликдир. Ишончли одам бўлиш учун эса, ботинни зоҳир билан бир қилиш керак. Эй одамлар, Аллоҳдан кўрқинглар, Аллоҳдан кўрқиш Унинг таъқиқларига бўйсунуш билан бўлади. Ким художўй бўлса, Аллоҳнинг паноҳидадир.

Аллоҳнинг китобини ўргангилар, таниласизлар. Ўрганганингизга амал қилинглар, Қуръон аҳлидан бўласизлар.

* * *

Ақлли инсон яхшиликни ёмонликдан ажрата олган одам эмас. Ҳақиқий ақл соҳиби, иккита ёмон ишдан қайси бирининг зарари кўпроқ эканини билолган одамдир.

* * *

Дининг бўлса, ҳурматинг бор, дегани. Ақлинг бўлса, ўзлигинг ва насабинг бор, дегани. Яхши хулқинг бўлса, мурувватинг бор, демак. Булар йўқ бўлса, эшакдан ҳам ёмон, дегани.

* * *

Зиёратларига келган бир одамга:

— Қавмингни каттаси ким? — деб савол бердилар.

— Мен.

— Бекорларни айтибсан, агар ҳақиқатда каттаси бўлганингда, ҳозир "мен" демаган бўлардинг.

* * *

Уч нарса дўстинга бўлган муҳаббатингни унинг юрагига янада яқин қилади. Ундан олдин салом беришинг, ўзи яхши кўрган исм ёки лақаби билан чақиришинг, йиғилишларда унга жой олиб қўйишинг.

* * *

Бир куни Ҳазрати Умар шоир Набиға Жаъдийнинг олдига бордилар. У анча қариб қолган эди.

— Шеърларингиздан бир ўқиб берсангиз.

Набиға ўқиб берди.

— Шу шеърлар сизникими?

— Ҳа, меники.

— Мен Хаттобнинг туяларини ўтлатиб юрганимда бу шеърларни қанча такрорлаганимни билсайдингиз.

Тили кесилган шоир

Ҳазрати Умар бир куни шоир Хутайъани ҳузурларига чақиртирдилар. Бу одамга тилни тийишни ўргатиб қўйиш керак эди. У шеър ёзиб, мусулмонларнинг устидан куларди. Ҳазрати Умар эса бундан кўз юма олмасдилар.

Хутайъа кўрқиб келган жойидан кулиб чиқиб кетди. Қўлида уч ярим минг дирҳамлик пул ҳам бор эди. Эвазига ҳеч кимнинг иззат-нафси ва номусига тил теккизмайди, мусулмонларни ранжитадиган гап айтмайди. Агар у халифа ҳузурда берган сўзида турмаса, бошқа чора кўрилиши маълум қилинган эди.

— Эшит Хутайъа, мен бир пайтлар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг Абу Аззага омонлик берганларини кўрганман. Лекин у ваъдасига вафо қилмай, иккинчи марта қўлга тушганида ва тилини тийиб юришини айтганида, Расулуллоҳ унга шундай деган эдилар: "Йўқ, Абу Азза, энди юзингни Каъбага суриб, яна Муҳаммадни алдадим деёлмайсан. Чунки мусулмон бир илонни икки марта босмайди". Ҳа, Хутайъа, агар бу пул жим қилолмаса, Хаттобнинг ўғли чакагингни ўчиришининг бошқа йўллари ҳам билади".

Ҳазрати Умарнинг қатъият билан айтган бу гаплари Хутайъа учун етарли бўлиши керак. У оқни қорадан ажрата оларди. Ундан кейин: "Йўқ, мен бошимни кундага қўйиб бўлса-да, бировнинг шаънига ёмон гаплар айтавераман", деёлмас, айниқса, қўлига тутказилган уч ярим минг дирҳамдан воз кечолмасди.

У Ҳазрати Умарнинг жиддий одамлигини биларди.

* * *

Ўша замон матбуот органи ҳисобланган шоирни тийиб қўйиш тўғримида? Миллат тилини тамсил қилган одам гапиролмаса, бу қандоқ бўлди? Бу жиҳатдан унга эркинлик бериш тўғри эмасмида", деган каби эътирозлар ноўриндир. Чунки Ҳазрати Умар шеърни яхши кўрардилар. У киши: "Болаларингизга шеър ўргатинг. У араб миллатининг маданий меросидир", деганлар. Гоҳида ўзларича шеър ўқир, шоирларни чақириб, улар билан суҳбат курар, шеърларини тинглар эдилар. Лекин "Шеър айтяпман деб, инсонларнинг иззат-нафсига теккан, адолатсиз гапларни айтган шоирлар ҳам жазосини олиши, қолаверса, уларда ҳам масъулият ҳисси бўлиши керак.

Ҳазрати Аббоснинг ўғитлари

Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг дуоларини олган Абдуллоҳ ибн Аббос ёш бўлишига карамай, ўша дуонинг баракоти билан кўпгина саҳобалардан илм бобида ўзиб кетди. У Қуръонни яхши биларди. Шу сабаб Ҳазрати Умар уни мажлисларда ёнларига ўтқазардилар.

Ўғличалик билим эгалламаган, лекин яхшигина ҳаёт тажрибасига эга бўлган Ҳазрати Аббос буни мамнуният билан қарши олса-да, ёшлари орасидаги анча фарқ бўлишига карамай, Ҳазрати Умарнинг унга ўз тенгдошидек муомала қилишлари, баъзида савол сўраб, раъйини билишлари Абдуллоҳнинг мағрурланиб кетишига, ёшлигига бориб, эҳтирос ичида хатолик содир этиб қўйишига сабаб бўлмасмикин, деб андиша ҳам қиларди.

Ҳазрати Аббос бир куни ўғлини ёнига чорлади:

— Ўғлим, эшит, Умарнинг ҳурмат билан мажлисларда сени тўрға ўтқазётганини кўрдим. Ақлингни йиғ! Хато қилиб қўйма! Сенга озгина панд-насихатим бор. Айтганларимга риоя қилишингни истайман. Умарнинг сенга айтган сирини зинҳор бировга айтма. Унинг ёнида бировнинг ғийбатини қилма. Ёлғон гапирма. Буюрганларини сўзсиз бажар. Унга хиёнат қилишни хаёлингга ҳам келтирма.

Булар Абдуллоҳга айтилган ўғитлар эса-да, Ҳазрати Умар учун ҳам яхши натижалар келтирарди.

Абдуллоҳ отасининг ўғитларига содиқ қолиб, орадан анча йил ўтиб, хотираларини айтиб бераркан, шуларни ҳам эслади. Уни тинглаган Имом Шаъбий бу ўғитларнинг ҳар бирини минг тиллодан ҳам афзал санаб, ёзиб олади.

Зар қадрини заргар билади. Абдуллоҳ ибн Аббоснинг қадрини ҳам Ҳазрати Умардек чуқур илм ва бебаҳо тажриба эгаси биларди. Зеро, бир куни Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам тушларида бир коса сут ичганларини ва қолганини Ҳазрати Умарга узатганларини айтган, тушларининг таъбирини сўрашганида, Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам: "Илмга йўйдим", деган эдилар.

Хотиралар

Бир кеча Ҳазрати Умар Мадинани айланарканлар, бир аёлнинг йиғлаётганини эшитдилар. Аслида бу йиғи эмас, кўпроқ, дод-фарёдга ўхшарди. Аёл жон аччиғида бақираётган эди. Ҳазрати Умар овоз келаётган тарафга югурдилар. Чодир олдига келиб, ичкарига бош сукдилар.

— Нима гап, қизим? Нега йиғлаяпсан?

— Кўряпсиз-ку, дард тутиб қолди. Ейиш-ичишга ҳеч нарса йўқ. Аҳволим чаток, оғриққа зўрға чидаяпман. Ёрдам берадиган одам ҳам йўқ.

Ҳазрати Умар кўз ёшларини тия олмадилар. Уйларига шошилдилар. Эшикдан кира солиб, аёллари Умму Гулсумга:

— Бир яхшилик қилмайсанми? Аллоҳ бунинг учун сенга ажр-савоб берди, — дея вазиятни тушунтирдилар.

— Хўп. Вақтни ўтказмай борайлик унда.

Ҳазрати Умар озгина ун ва ёғ, Умму Гулсум эса зарур ашёларни олиб, аёлнинг ёнига шошилишди. Умму Гулсум чодирга кириб кетди. Ҳазрати Умар аёлнинг эри билан ташқарида кутиб турдилар.

Бир оз ўтиб ичкаридан Умму Гулсумнинг овози эшитилди:

— Мўминлар амири, шеригингизга хушхабар беринг, ўғилли бўлди!

Хушхабарни эшитган эр севишиш ўрнига кўпроқ шошиб қолди.

— Мўминлар амири, мен сизни оддий одам деб ўйлабман, — дея қайта-қайта узр сўрар, халифага кўрсатилиши керак бўлган ҳурматни жойига қўя олмагани учун уялаётган эди. Ҳазрати Умар уни хижолатдан қутқардилар:

— Қўявер, аҳамияти йўқ.

Зотан, аҳамияти бўлганида, энг аввал ўзлари танитардилар. Кийинишда, ўзини тутишу муомалада доимо оддий инсонлар қатори бўлишга интилган Ҳазрати Умар ўзларини танитмасалар, у одам ямоқли кийим кийиб олган бу кишининг халифалигини қайдан ҳам билсин?

* * *

Ҳазрати Умар жуда эпчил одам эдилар. Масалан, бир қўллари билан отнинг қулоғини, бошқаси билан ўзларининг қулоқларини ушлаб туриб, отга мина олардилар.

* * *

Мен учун энг сеvimли киши хато ва нуқсонларимни айтган инсондир!

* * *

Бирор нарсадан ғазабланганларида Буюк Парвардигор эслатилса ёки "Умар, Аллоҳдан кўрк", дейилса, ёхуд ояти карима ўқилса, жаҳл устида қилмоқчи бўлган ишларидан тийилардилар.

* * *

Ҳазрати Умар бир куни Қуръон ўқиётган одамни кўрдилар. У киши кўзларини юмиб олиб, бутун борлиғи билан ўқиётган эди. У зот шу оятлар оҳангига чўмдилар. Шу даражада берилиб тингладиларки, гўё бутун олам бўйлаб фақат Аллоҳнинг каломи янграр эди. У одам Тур сурасини тиловат қиларди: "Парвардгорингнинг азоби, шубҳасиз, албатта воқеъ бўлгувчидир. Унинг учун бирор дафъ килувчи — тўсиқ йўқдир". Одамлар шу тоб Ҳазрати Умарнинг ерга қулаганларини кўриб қолишди. Дарҳол уйларига олиб бориб ётқизишди. Оз вақт ўтиб, Ҳазрати Умар ўзларига келдилар, тилларида: «Инна азаба роббика лавакеъ», оятини такрорларди.

Шундан кейин ўша кунги ҳолат бир ой давом этиб, Ҳазрати Умарнинг юзларида кўркув, даҳшат ва ҳаяжон гоҳ-гоҳида зоҳир бўлиб турди.

* * *

Ҳазрати Умарни доим уммати Муҳаммад олдидаги масъулияти ўйлантирарди. Баъзан йиғлай туриб: "Фурот қирғоғида бир туя йўқолса, Аллоҳ унинг ҳисобини Умардан талаб қилади", дердилар. Бу шикоят эмас, масъулиятни ҳис этиб айтилган гап эди.

* * *

Ҳазрати Умар гоҳида ўзларини ҳисобга тортиб, қилган-қилмаган ишларини кўз олдларига келтирар, ҳаёт ҳисоб-китобли эканини тез-тез ўйлар эдилар. Ўша пайт ичларида нимадир чирт узилар, "Ҳаётнинг қадрига етмадим", дея ачинар эдилар. Ердан бир сомонни олиб, у ёқ-бу ёғини айлантириб, шундай дердилар:

— Қанийди, мен шу сомон ўрнида бўлсайдим, қанийди, ҳеч нарса бўлсайдим. Қанийди, онам мени дунёга келтирмасайди. Қанийди, ўзи каби номи ҳам унутилиб кетадиган оддий одам бўлсайдим...

Бу гаплар адабиёт дурдоналари эмас. Ўзини кўрсатиш учун гапираётган риёкорнинг гапи ҳам эмас. Зеро, Ҳазрати Умар буларни гапираётганларида ёнларида кимдир бор-йўқлигига қараб ўтирмасдилар. Юқоридагиларни: "Аллоҳ ҳузурида ҳисоб беришдан олдин, ўзингизга ҳисоб беринг. Амалларингиз илоҳий тарозуга қўйилмасдан олдин, уларни ўз тарозингизда тортиб кўринг. Буюк ҳисоб-китоб кунига тайёр турунг", деган ва шуларни ҳаёт тарзига айлантирган инсон айтаётган эди.

* * *

Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳаётлик чоғларида ҳузурларига бориб:

— Расулulloҳ Хайбарда унумдор ерим бор. Менимча, бундан яхшироқ мулким йўқ. Шу ерни нима қилишимни маслаҳат берсангиз? Истасангиз, ернинг ўзи менга тегишли бўлиб қолаверади, ундан олинган ҳосилни Аллоҳ ризоси учун садақа қиламан. Ё бўлмаса, бутунлай садақа қилай, — деб сўраган эдилар.

Ҳазрати Умар ўша ерларини Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг кўрсатмаларига биноан бошқа бировга сотмаслик, ҳадя қилмаслик, фарзандларига мерос қолдирмаслик шарти билан садақа қилдилар. Бунга "вақф" дейилади. Ердан тушган даромад мискинларга, Ҳазрати Умарнинг қариндошларига, қулларни озод қилишга, мусофирларга ва умуман Аллоҳнинг йўлида сарфланадиган бўлди.

Бу ерга қараб турадиган одам ўзлаштириши мумкин эмас, аммо ҳосилидан ейишига, меҳмонга келганлар олдига қўйишига ижозат бор эди.

Шу тариқа Ҳазрати Умар тарихда илк вақф қилган инсон сифатида ҳам қоладиган бўлдилар. У киши бошлаб берган бу йўлни юз йиллар мобайнида яна минглаб инсонлар ҳам босиб ўтиб, инсоний ва исломий фикрлар ўз соҳибини малакларга хос гўзалликларга ноил қилишини исботлаб беришади.

* * *

Ҳазрати Умар бир куни ҳажжомни чақиртирдилар. Бошларидан қон олдирмоқчи эдилар. Ҳажжом ишни энди бошламоқчи ҳам эдики, Ҳазрати Умар аксириб юбордилар ва пичоқ бошларини кесиб кетди. Ҳажжом кўрқанидан учиб тушди. Лекин Ҳазрати Умар унга қирқ дирҳам бериб, жўнатиб юбордилар.

* * *

Ҳазрати Умар имомликка ўтганларида ортларида Қуръонни яхши биладиган биттаси бўлишини истардилар. Мабодо, ўқиётган оятларида тўхтаб қолсалар ёки бир оятни тугагунча ўқиёлмасалар, ортларидаги инсон лўкма ташлаб, ёдга солиб қўярди.

Баъзан "ат-тахиййот"дан кейин ўрниларидан туришни унутсалар, ортларидаги одамнинг ишораси билан турардилар, гоҳида сажда қилишни унутсалар, ишора билан саждага кетардилар.

* * *

Бир куни суҳбатда дўстларига:

— Худо хоҳласа, яшаб турсам, бир йилимни бошқа одамлар орасида ўтказаман. Инсонларда Мадинагача олиб келолмайдиган муаммолари бўлса керак, деб ўйлайман. Менимча, улар волийларга етказсалар-да, волийлар менга айтишмайди. Икки ой Шомда тураман, одамлар дардини тинглайман. Сўнгра Жазирага (Фурот ва Дажланинг юқори қисми) бориб, у ерда ҳам икки ой туриб келаман. Кейин Миср, Баҳрайн, Куфа, Басрага ҳам бориб, икки ойдан туриб келаман, одамлар билан мулоқот киламан. Валлоҳи, бу мен учун жуда яхши, баракали йўл бўлади, — дедилар.

У киши яна одамларнинг маошини жамиятдаги ўрни ёки иймон келтирган-келтирмаганига қараб эмас, қандай инсон эканига қараб тайин қилишни режалаштирган эдилар. Афсуски, бу орзуларининг рўёбга чиқишига бир сабаб халақит бериб қолди...

* * *

Ҳазрати Умар ҳузурларига келтирилган ўғрининг қўлини кесишни буюрдилар. Ўғри ҳам ўзини ҳимоя қилишнинг бошқа йўлига ўтди:

— Қўлимни кесишга ҳаққингиз йўқ, Мен қадар (тақдир) қурбониман, ахир. Ўша қадар мени ўғирлик қилишга мажбур этди.

Ҳазрати Умар хотиржамгина:

— Албатта! Бизни ҳам қўлингни кесишга мажбур қилган ўша қадардир, — дея жавоб қилдилар.

* * *

Ҳазрати Умар бир одамни асолари билан урганларида у беихтиёр:

— Қусай! Қаердасан, келсанг-чи! — деб бақириб юборди.

Бу жоҳилият бақирishi эди. Унинг ёнида турган Абу Суфён:

— Эй болам, бир пайтлар шунақа бақирсанг, чақирган одамларинг келарди... — деди.

У бу гапи билан ўша кунларни устун қўяётгандек эди. Ҳазрати Умар уни:

— Ўчир! Отасиз қолгур! — дея тўхтатдилар. Абу Суфён оғзини юмди ва қўлини лабларига босиб, "Мана, ёпдим", дегандек ишора қилди.

* * *

Ҳазрати Умар кўз кўриб, кулоқ эшитмаган воқеалар гувоҳи бўла бошладилар. Бир аёл иддаси тугамай, турмушга чиқибди.

Аёлнинг исми Тулайҳо Асадийя эди. Эри Рушайд уни талоқ қилганидан кейин шаръан ўтиши керак бўлган муддатни кутиб ўтирмай, бошқасига эрга тегди. Ваҳоланки, у ажрашган эридан ҳомила бор-йўқлигини аниқлаши, бўлса, бола туғилгунча кутиши лозим эди. Ҳазрати Умар:

— Икковини ҳам олиб келинг, — дедилар. Тулайҳо билан эри олиб келинди.

— Турмуш қурдингларми?

— Ҳа.

Аёлга ўғирилдилар:

— Сен уч поклик муддати тугагунча кутишинг керак. Шу вақт ичида бошқасининг никоҳига кириш у ёқда турсин, ўзаро келишиб ҳам кўёлмайсан. Нега бундай қилдинг?

Аёл жавоб бермади. Эркақдан ҳам тайинли гап чиқмади. Чиқиши ҳам мумкин эмасди.

— Никоҳингизни бекор қиламан. Махрга берилган молнии Байтулмолга оламан. Жазо тариқасида бундан буён бир-бирингиз билан турмуш қуролмаслигингизни айтиб қўяй. Бораверинглар.

Уларнинг ўзаро турмуш қуролмасликлари Ҳазрати Умарнинг шахсий фикрлари эди. Аслида улар қайта турмуш қуришлари мумкин.

* * *

Бир куни Ҳазрати Умар масжидда жамоат билан суҳбатлашиб ўтирган эдилар, нохуш товушдан хушёр тортдилар. Кимдир ўзи истамаган ҳолда таҳоратини синдириб қўйган эди. Ҳазрати Умар гапларида давом этдилар. Лекин таҳорати синган киши турмагач:

— Ўша ишни қилган одам бориб, таҳорат олиб келсин, — дедилар.

У одам барибир турмади. Шу орада Жарир ибн Абдуллоҳ Бажалий вазиятни ўнгламоқчи бўлди:

— Ҳаммамизга таҳорат олишни буюра қолинг.

Ҳазрати Умар унинг ақлли ва беозор фикрига қойил қолдилар:

— Тўғри гапирдинг, Жарир, — дедилар. — Мен сени жоҳилият даврида ҳам, Ислонни қабул қилганингдан кейин ҳам доимо мулойим инсон деб биламан.

Кейин жамоатга юзландилар:

— Кани, туринглар, ҳаммамиз таҳорат оламиз.

* * *

Кун қизигандан кизиди. Араблар "самум" деб атайдиган шамол эсарди. Бу шамол арабларнинг юрагини олиб қўйган эди.

Шундай кунларнинг бирида Ҳазрати Усмон жуда муҳим иш билан сафарга отландилар. Туяларига миниб, орқаларига қулларини мингаштирдилар ва йўлга тушдилар.

Закотга берилган туялар сақланадиган жойга етганларида, туя йўрғалатиб кетаётган одамни кўрдилар. Одам бошини яхшилаб танғиб олган эди. Шамол ва жазирамага қарамай, жон-жаҳди билан ҳаракат қилар, у ёқ-бу ёққа югуриб, ташқарида қолиб кетган туяларни ичкарига олиб киришга уринарди.

— Қизик... Бу одам ким?

Ҳазрати Усмоннинг саволлари жавобсиз қолди. Хожаси танимаган одамни кули қайдан билсин? Бир оз юрганларидан кейин таниб қолишди: Амирул мўминин Умар-ку! Ҳазрати Усмон ҳайрат билан қараб туриб, ич-ичларидан тан бердилар ва: "Қойил! Мана бу инсонни баҳодир, эпчил деса бўлади", деб юбордилар.

Ҳазрати Умар бир чеккада тин оладиган, мажбур бўлмагунча ташқарига чиқмайдиган шу дамда соя-салқинда дам олиб ўтирсалар, нима бўларди? Ким нима дея оларди у кишига?!

У кишини бу ишни қилишга ундаган нарса Виждон эди. Зеро, мўминлардан олинган, яна мўминлар учун хизмат қилиши кўзда тутилган ушбу туялар нобуд бўлса, мўминлар зарар кўрарди. Аллоҳ эса мўминларнинг бошига тушган кулфатларнинг ҳисобини Умардан талаб қилади.

Ҳазрати Умар яна ўша виждон амри билан ёнларига бир шерик олиб, Мадинага келтирилган

туя ва қўйларнинг ёши, рангини дафтарга қайд этиб қўядилар. Бир куни Ҳазрати Усмон билан Ҳазрати Алини ёнларига олиб, закотга берилган моллар турган жойга бордилар. Ҳазрати Умарнинг ўзлари туяларнинг оғзини очиб текширар, тишларини санаб, дўстларига уларнинг ёшини айтар, Ҳазрати Али билан Ҳазрати Усмон ёзиб боришар эди. Шу дам Ҳазрати Али Қуръонда келган Шуайб алайҳиссаломнинг қизлари айтган бир жумлани эслаб, "Эй ота, уни (чорваларингни боқишга) ёллагин. Зеро, сен ёллаган энг яхши киши кучли, ишончли кишидир" (*Қасас сураси. 26-оят*), оятини ўқидилар ва Ҳазрати Умарга ишора қилдилар.

* * *

Ҳафс ибн Абу Ос Ҳазрати Умарни кўргани келди. Дастурхон ёзилди, лекин Ҳафс ўтирмади:

— Нега бизнинг таомимизни емаяпсан, Ҳафс?

— Ростини айтишга изн беринг, амирул мўминин. Сизнинг овқатингиз бемаза ва тўйими йўқ, Томоғимдан зўрға ўтади. Ваҳоланки, менинг ейдиганим уйимда тайёр турибди. Ҳар ҳолда мазаси бор, еса бўлади. Бир оздан кейин уйимга бориб, ўша овқатни ейман.

Ҳазрати Умар Ҳафсга қўйни сўйиб, мазали кабоб тайёрлаш учун барча қилинадиган ишларни айтиб:

— Сен шу қўйдан жайроннинг қонидек қип-қизил кабоб тайёрлашни билмайди деб ўйлайсанми, Ҳафс. Бунга имкониятим етмайдими? Ҳа, мен буларни биламан. Агар охирагдаги неъматларнинг камайишидан қўрқмаганимда, сизлардек яшардим, — дедилар.

* * *

Бир куни Рабиъ ибн Зиёд Ҳорисий Ҳазрати Умарнинг олдларига ҳисобот бергани келди. Унга ҳам Ҳазрати Умарнинг дастурхонлари ёқади. Зеро, у киши кундалик ейдиган нарсаларни ўртага қўйган эдилар.

— Мўминлар амири, сиз яхши ямоққа, башанг кийинишга, учқур уловга энг лойиқ инсонсиз, — деди.

Рабиъ ҳақ эди. Бу уммат орасида ҳозир қайси тарафдан қаралса ҳам, унинг ўрнини тўлдира оладиган одам йўқ. Бу асҳоби киром томонидан ҳеч бир баҳс-мунозарасиз қабул қилинган ҳақиқат эди.

— Раҳмат, Рабиъ! Ҳақ гапни айтдинг!

Эҳтимол, Рабиъ шунақа гапни кутгандир. Бироқ Ҳазрати Умар доимо ёнларида олиб юрадиган асолари билан Рабиъни тушириб қолдилар.

— Бу гапни Аллоҳ ризоси учун айтяпсан, деб ўйламайман. Менга хушомад қилиб, мендан фойдаланмоқчисан, холос. Сени ақлли инсон деб ўйлардим. Афсус! Мен билан одамлар нимага ўхшайди, биласанми?

— Йўқ, билмайман.

— Сафарга чикқан бир гуруҳ одамларни тасаввур қил. Улар ўртага пул ташлаб, емиш олдилар ва ичларида ўзлари ишонган одамга ўша емишни сақлаш учун топширдилар. Энди ўша одам емишнинг яхшисини ўзига олиб, ёқмаганини шерикларига қолдирса, тўғри иш қилган бўладими?

— Йўқ, албатта.

— Волийларим ва халқимга нисбатан менинг аҳволим ҳам худди шундай.

* * *

Ҳазрати Умар дарё-денгизни хушламасдилар. У киши Мадина ва ўзга юртларда турган

қўшинлар ўртасида сув бўлмаслигини истардилар. Миср волиий Амр ибн Осга мактуб ёзиб, денгиз ҳақида маълумот сўраганларида, қуйидаги жавобни олдилар:

"Шох устидаги чумолини тасаввур қилинг. Шох синса, чумоли ўлади". Амр шох деганда кемани, чумоли билан кемадагиларни назарда тутган ва кема чўккудек бўлса, қутулиб бўлмаслигини айтмоқчи эди. Буни ўқиган Ҳазрати Умар денгиз сафарларини ёқтирмай қолган, "Аллоҳ мусулмонларни денгизга чиқармаганим учун сўроққа тутмас", дер эдилар.

* * *

Тунда Мадинани айланар эканлар, бир аёлнинг гаплари Ҳазрати Умарнинг диққатини тортди: "Бир пиёла шароб ёки Наср ибн Ҳажжож билан бир кеча бўлишнинг наҳот иложи бўлмаса", деган маънода шеър ўқирди у.

Ҳазрати Умар бомдод намозини ўқиб бўлиб, дарҳол Наср ибн Ҳажжож кимлигини билиб, ҳузурларига олиб келишни буюрдилар. Бир оздан кейин кириб келган одам Ҳазрати Умарнинг хайратланишларига сабабчи бўлди.

— Наср ибн Ҳажжож сенмисан?

— Ҳа. Шундоқ.

— Қайси қабиладансан?

— Бани Сулаймдан.

Ҳазрати Умар ёнидагиларга қараб, унинг сочини калта қилишни буюрдилар. Унинг пешоналари очилиб, келишган барно йигитга айланди. Кейин бошига салла кийгизишни буюрдилар Амр бажарилди. Наср янаям очилиб кетди. Худо биледи, у шундай ҳусни билан яна қанча аёлнинг хушини олиб, тунни бедор ўтказишга мажбур қилади?

— Мен турган шаҳарда сенинг яшашга ҳаққинг йўқ, Ибн Ҳажжож!

Насрга етарлича пул ва мол-мулк бериб, Мадинани тарк этишни ва Басрага кетишни буюрдилар.

* * *

Яна бир тун Ҳазрати Умар одатларига кўра, шаҳар айланардилар. Бир неча аёллар йиғилиб олишиб, суҳбатлашаётган эди.

Шу орада улардан бирининг: "Мадинада энг барно эркак ким?" дейиши Ҳазрати Умарни жойларида таққа тўхтатди. Кетмай жавобни кута бошладилар.

"Абу Зиёб бўлса керак", деди бошқа аёл.

Ҳазрати Умар унинг жавобини эшитиб, тез-тез юриб кетдилар. Эртасига Абу Зиёб кидириб топилди ва ҳузурларига келтирилди. У ҳақиқатдан ҳам келишган эркак эди.

— Қайси қабиладансан?

— Бани Сулаймдан.

— Абу Зиёб (эркак бўри) сенмисан?

— Ҳа. Менман.

— Валлоҳи, сен ростдан ҳам аёллар учун бўри экансан. Ҳазрати Умар бу гапни икки-уч марта такрорладилар, сўнг сўзларида давом этдилар:

— Худо ҳаққи, мен турган шаҳарда турмайсан.

— Мўминлар амири, Мадинани тарк этишим шартми?

— Шарт!

— Унда мени амакиваччамнинг ёнига юборинг.

— Амакиваччанг ким?

— Наср ибн Ҳажжож.

Унга йўл ҳаражатлари берилиб, Басрага жўнатилди.

* * *

Ҳазрати Умарнинг авваллари ақл-заковати ва нутқиға қойил қолган, Басра волийи Абу Мусо Ашъарийга: "Фикрларидан фойдаланиб, муҳим ишларда у билан маслаҳатлаш", деганлари Зиёд ҳақида фикрлари ўзгарган эди. Абу Мусога ёзган бир мактубларида Зиёдни вазифасидан озод қилишни буюрдилар.

Охирги йилларда ҳаётидан қониқиш ҳосил қилган Зиёд Ҳазрати Умарнинг мактубини ўқиб ўзини йўқотиб қўйди. Ҳолбуки, Мадинага борганда у зотнинг олқишига сазовор бўлган эди. Бу ерда қандайдир англашилмовчилик бор эди унинг назарида.

Зиёд йўлга чиқди. Бир неча кунлик азоб-укубатли сафардан кейин Мадинага етиб келиб, амирул мўминининг ҳузурига кирди.

— Мўминлар амири, мени бўшатибсиз деб эшитдим.

— Ҳа, Зиёд, шундай қилдим.

— Нега? Эплай олмаганим учунми ёки хиёнат сабаблими?

— Икковиям эмас. Сен жуда ақлли инсонсан. Шу ақлинг халқ бошига бало келтирмасин, деб андиша қилдим. Бўшатишимнинг асл сабаб шу.

Зиёд индамай чиқиб кетди. Йиллар давомида қутулолмаган хорлик унинг устига келган эди.

Ҳолбуки, холис ва ҳалол меҳнат қилиб, Басра халқи ва расмийларига сидқидилдан хизмат этди. Энди эса, бунга жавоб тариқасида, бор-йўғи ақли-заковати келтириши мумкин бўлган кулфат баҳона вазифасидан озод қилинди.

Қизик, Ҳазрати Умарни бу фикрга ундаган Зиёднинг Муғййра ибн Шўъба ҳақидаги асоссиз фикримиди? Акалари қасам ичиб гувоҳлик берган воқеаларга Муғййра оддий гаплар билан уларнинг гувоҳлигини чиппақка чиқарган эди. Балки у кишига Аллоҳ тарафидан Зиёднинг келгуси ҳаёти ҳақида қандайдир илҳом берилгандир. Яхшигина тажриба соҳиби Ҳазрати Умарда олдиндан сеза олиш қувватлари бўлгани ҳам бор гап.

* * *

Ҳаж мавсуми эди. Ироқлик бир одам Ҳазрати Умарга яқинлашди.

— Хотинимга: "Истаган ерингга бор", деган эдим. Бу гапимга у ердагилар шаръий ҳукм беролмай, сизга йўлладилар. Сиз ҳам: "Ҳаж мавсумида учрасин", деган экансиз.

Ҳазрати Умар ўша воқеани эсладилар.

— Яхши. Шу муборак масжид Соҳиби хурмати, менга ростини айт, ўша гапни қандай ниятда айтдинг.

— Мўминлар амири, агар бошқа жойда қасам ичганимда ҳам, рост гапирмасдим. Лекин ҳозир тўғриси айтман. Мен ўша гапни уни талоқ қилиш мақсадида айтган эдим.

— Унда, сенинг гапингни талоққа ҳисоблайман.

* * *

Ҳазрати Умар иймон келтирган кундан эътиборан Парвардигорга ибодатини орттириб бордилар. У кишидаги бандалик туйғуси ортса ортдики, асло озаймади. Ўша туйғу Аллоҳга бўлган ишқ билан кўшилиб кетган эди. Ҳеч нарса у кишини Аллоҳ йўлидан айира олмас, ўша йўлдан бардавом юришга ҳалақит қилолмас эди. Ҳазрати Умарнинг Аллоҳдан кўрқиб тўккан кўз ёшлари бир неча кунлик ёмғирдан ҳам зиёда бўлса керак.

* * *

Ҳазрати Умар волийларнинг эшикда одамларни куттириб қўйишини эшитганларида дарҳол сўроқ қилиб, қаттиқ жазо берардилар. Зеро, Расулulloҳ ҳеч қачон эшикда бировни куттирмаганлар, бунга эҳтиёж ҳам йўқ эди.

Каъбул Ахбор деган яҳудий олими Исломга кириб, Мадинага танишиникига келди. У хонадон соҳибидан:

— Халифанинг ҳузурига қандай кирилади? — деб сўради.

— Қандай кирилади, деганинг нимаси?

— Яъни, кимдан рухсат олинади, ким ўртада туради, демокчиман. Гапнинг пўсткалласини айтганда, эртага унинг ҳузурига кирсак бўладими?

Мезбон унинг гапларидан ҳайратга тушди.

— Эй Каъб, Умарнинг олдига кириш учун бировдан рухсат олиб ўтириш шарт эмас. Чунки у билан мусулмонлар ўртасида на эшик бор ва на бир парда. Истаган одам келиб салом беради ва ўтириб суҳбатлашаверади.

* * *

Ҳазрати Умар фитна ва фасод чиқармоқчи бўлганларга ўта қаттиққўл, Аллоҳнинг ҳукмига амал қилишга жуда эътиборли, фақир, мухтож ва заифларга марҳаматли инсон эдилар.

Бир куни Абдурахмон ибн Авфнинг олдига одамлар келиб, дардларини очишди ва:

— Умар ибн Ҳаттоб билан бизнинг номимиздан гаплашиб кўринг. Ундан кўрқиб қолдик. Юзига қарашга ҳам ботина олмаяпмиз, — дейишди. Абдурахмон келиб, эшитганларини Ҳазрати Умарга гапириб берди. Ҳазрати Умар ҳайрон бўлдилар.

— Шундай дейишдими-а? Уларга жуда юмшоқ муомала қилдим. Шу даражада юмшоқки, чегарадан чиқмаяпманми, деган андишага бордим. Қаттиқ муомала қилдим, яна чегарадан ошириб юборяпман деган ўйга бордим. Қасам ичиб айтаманки, мендаги ҳақларига хиёнат қилмай деган кўрқув олдида уларнинг мендан кўрқиши ҳеч нарса эмас.

* * *

Фармон чиқарсалар ёки бирон нарсани таъқиқласалар, аввал масжидда эълон қилдирардилар. Кейин оила аъзолари ва қариндошларини бир жойга тўплаб: "Одамларга мана бу ва мана буларни таъқиқладим. Йиртқич қуш ўлжасига қандай қараса, одамлар ҳам сизга шундай диққат ва эътиборда бўлишини яхши биласизлар. Аллоҳ номига қасам ичиб айтаманки, агар сизлар шу таъқиқни бузсаларинг, бошқаларга берадиган жазони икки баробар қилиб тайинлайман ва шуни амалга ошираман. Шунинг учун ақлу хушингизни тўплаб олинглар", дердилар.

* * *

Кунларнинг бирида мўминлар билан суҳбат асносида Салмони Форсийга мурожаат қилдилар:

— Нима дейсан, мен подшоҳманми ё халифа?

Салмон:

— Мусулмонлардан йиғиб олган озми-кўпми солиқни керакли жойга сарфламасангиз ёки мухтожларга бермасангиз, билингки, сиз подшоҳсиз, — дея жавоб берди.

Бу жавобдан Ҳазрати Умар анчагача ўйланиб юрдилар. Лекин ҳақиқатни айтганда, бу

жиҳатдан қаралса, Ҳазрати Умарга халифа номи берилмаса, бошқа бирон раҳбарга бундай ном берилмаслиги керак.

Бир қабилага тарқатилиши керак бўлган маошни олиб бориб, ҳар ким бемалол кела оладиган ерда туриб, турмушга чиқмаган ва бева аёллардан ташқари, барчага шахсан ўзлари тарқатган эдилар. Кейин бошқа қабила орасига бориб, у ерда ҳам барчага маошини шахсан қўллари билан топширдилар. Шу тариқа маош қабила раисининг қўлига ўтиб, унинг ўзи истаганига кўпроқ, истамаганига камроқ, беришининг олди олинди.

* * *

— Валлоҳи, Аллоҳ умр берса, бир кун келиб Санъо тоғларида қўйларини боқиб юрган чўпон маошини турган ерида олади.

* * *

Бир куни Ҳазрати Умар юк ташиётган одамни кўриб қолдилар. Югуриб бориб, унга ёрдамлашиб юбордилар. Бояги одам халифанинг ёрдамидан кўнгли тоғдек кўтарилди.

— Болаларингиз роҳатини кўринг! Улар сизга ёрдамчи бўлсин.

Ҳазрати Умар "омин" демадилар.

"Аллоҳ мени болаларимга муҳтож қилмасин".

* * *

Баъзан кўз ўнглирида заиф жисмли она-бола қиз гавдаланарди. Уларнинг бор-йўқ айби Аллоҳ ва Расулига иймон келтиргани эди. Устларига тушган қамчи зарбалари у иккисини яна Лот, Ҳубал ва Манотнинг олдида эгилишга мажбур қиларди. Ҳар зарбада қалбни жароҳатловчи, беҳаё сўзлари билан қувватига қувват қўшарди гўё. Беаёв таёқ дарси тугаркан, калтаклаётган одам: "Билиб қўйинглар! Мен сенларга ачинганимдан эмас, балки чарчаганимдан бас қилдим", дерди. Бу гапларни айтган инсоннинг сурати ортиқ даражада тунд ва бешафқат эди. Ўша одамнинг қалби йиллар мобайнида шафқатдан узоқ қолди, инсоф ва марҳамат туйғуларига бегона бўлди. Қанчадан-қанча одамларнинг кўнглини зирқиратган ва кўзларини ёшлатган виждон бу одамдаги шафқатсиз ва шайтоний ҳислар олдида сасини чиқаролмай, қадди дол бўлди. Ҳатто ўз дилбанди - қизалоғини тириклайин кўмаркан, "Ҳой, тўхта!" деёлмаган эди у виждон.

Аммо кунларнинг бирида одамларга чин инсонийликни танитишга чоғланган Мустафо соллаллоҳу алайҳи ва салламни ўлдириш учун чиққани замон илоҳий калом унинг йўлини мутлақо бошқа тарафга буриб юборди. У қўлига тушган бир парча қоғоздаги ушбу оятларни ўкиб, чуқур ўйга толди: "Осмонлардаги, ердаги ва уларнинг орасидаги ҳамда тупроқ остидаги бор нарса Унингдир. Агар сиз ошкора чақирсангиз ҳам (ва ёки хуфёна чақирсангиз ҳам, У зотга баробардир). Зеро, У сирни ҳам, энг махфий нарсаларни ҳам билур. Аллоҳ — ҳеч қандай тангри йўқ, ёлғиз Унинг ўзи бордир. Унинг энг гўзал исмлари бордир" (*Тоҳа, 6—8*).

Шу оятлар Умар руҳини иймоннинг чароғон нури сари чорлаб, ўлдирмоқчи бўлган инсон олдида тиз чўктириб, шаҳодат сўзларини айтишга ундади.

* * *

Гоҳида Буюк Форукнинг кўзлари ёшланиб қолар, буни кўрган инсон ўз-ўзидан:

— Бу не ҳол, мўминлар амири? — деб юборарди. Чунки ўша дам йиғламоққа ҳеч бир сабаб

бўлмасди. Ҳайрат ичида берилган бу саволга жавоб маҳзун ва жиддий оҳангда янграр эди:

"Фурот кирғоғида бир туя йўқолиб қолса, илоҳий адолат Умарни сўроққа тутажақ".

Йўқ, бу томоша саҳнаси эмас. Юқоридаги гаплар бировга кўз-кўз қилиш учун ҳам айтилмаган. Танлов ташвиқотини юритган ва назар чегараси манфаат ҳудудидан нари ўтмаган инсоннинг гаплари ҳам эмас. Булар кун келиб, Аллоҳ олдида мўминлар амири сифатида ҳисоб бериш масъулиятини ҳис қилган инсоннинг фикрларидир. Булар умрининг сўнгги ўн йилини уммати Муҳаммаднинг бир чўпони ўлароқ кечирган, уларни хурсанд қила олган тақдирдагина ўзини бахтли ҳис этган амирнинг гаплари.

Бир куни суҳбат давомида Холид ибн Урфутъага шундай дедилар:

— Холид, ҳозир сенга қандай муносабатда бўлсам, энг узоқ чегарада турган инсонга ҳам шундай муносабатдаман. Сенга самимиятим қай даражада бўлса, уларга бўлган самимиятим ҳам ўша даражада. Чунки Расул алайҳиссалом шундай деганларини эшитганман: "Қўл остидагиларга раҳм-шафқатли бўлмаган ва уларнинг ҳақларини бермай ўлган киши жаннатнинг бўйини ҳам ҳидламайди".

Мустафо алайҳиссалом: "Сизлар бир чўпон мисолисиз. Ҳар бир чўпон ўз суруви учун масъулдир", деган эдилар ва бу билан ҳар бир инсонга ўз савиясига қараб масъулият юклаганлар. Имом Умар бутун ислом оламининг чўпони эдилар. Бу чўпон ўзига ўхшаш жуда кўп кишини телба қиладиган даражада шафқат ва марҳамат соҳибидир. Айнан шу шафқат ва марҳамат унинг кечаларини кундузга айлантирди. У зот баъзан Мадинани тонгача айланардилар, ҳар тун кўзи ожиз ва заифа кампирнинг тагини тозалашга, уйини супуриб-сидиришга, овқатини едириб қўйишга иштиёқманд эдилар ва ушбу шарафли хизмат ўша вақтда фақатгина Талҳа ибн Убайдуллоҳ ҳамда Буюк Парвардигор хабардор бўлган сир бўлиб эди. Баъзида Мадинага келган ва йўл чарчоғидан ухлаб қолган тижоратчиларнинг молларини Аллоҳ розилиги учун эрталабгача пойлаб чиқадилар, бироқ одамлар бундан ҳам хабарсиз қолишади.

* * *

Сарвари олам бир суҳбатда шундай деганлар:

— Етти хил инсон борки, Аллоҳнинг соясидан бошқа соя бўлмайдиган кунда Аллоҳ уларни соясига муяссар қилади:

— одил давлат раҳбари;

— ибодат билан ўсган ўсмир;

— қалби масжидга боғланган киши;

— Аллоҳ йўлида яхши кўришган, шу муҳаббат билан учрашган ва ажралганида шу муҳаббатни қалбида сақлаган икки киши;

— юқори мавқе ва мансаб соҳибаси тарафидан (зинога) таклиф қилинганда, "Мен Аллоҳдан кўрқаман", дея бу таклифни қабул қилмаган эркак (ёки шундай қилган аёл);

— садақани махфий берган, ўнг қўли қилган ишини чап қўли билмаган киши;

— ёлғиз қолганида Аллоҳни эслаб, кўзёши тўккан одам.

Юқоридаги сифатларни Ҳазрати Умарга қўйиб кўрсак, кўз олдимизда ибратга лойиқ шахс намоён бўлади. У кишига одил давлат раҳбари деганининг ўзи кифоя эмас. Лекин у зот давлат раҳбарлари орасида, шубҳасиз, энг одили десак муболаға қилмаган бўламиз. Ҳазрати Умар юқоридаги ҳадисда тавсифланган комил инсоннинг энг ёрқин ва жонли намунасидир.

Сўнгги ҳаж

Ҳазрати Умар бу йил охириги марта ҳаж қилаётганларини билмасдилар. Бироқ кўнгилларидаги бир ҳис Расул алайҳиссаломнинг ҳаёт бўлган аёлларининг барчасини

биргаликда ҳажга олиб боришга ундарди. Уларга хабар жўнатиб, сафар тадоригини кўришини сўрадилар.

Мўминлар оналари махсус ҳозирланган маҳофаларга ўтириб, Макка сари йўл олишди. Ашараи мубашшарадан бўлган Усмон ибн Аффон билан Абдурахмон ибн Авф оналаримиз хизматида бўлишди. Ҳазрати Усмон маълум масофада олдинда, Абдуррахмон эса орқада келарди. Шу тариқа саккиз аёлдан иборат ушбу кичик, аммо муборак карвонга бошқаларнинг изнсиз яқинлашишининг олди олинган эди. Дам олиш учун тўхталганда ҳам биров халақит бермайдиган жойда тўхташарди.

Оналаримиз ортиқча безовталиксиз Маккага етиб боришди. Одамлар Ҳазрати Умарнинг амрлари билан Каъбани тарк этиб, оналаримизни холи қолдиришди. Шу билан Оиша, Ҳафса, Савда, Умму Салама, Умму Ҳабиба. Жувайрия, Сафийя ва Маймуна оналаримиз Каъба атрофини етти бор тавоф қилишди. Улар орасида фақат Зайнаб бинти Жаҳш билан Марям оналаримиз йўқ эди. Чунки икковлари ҳам абадий оламга сафар қилиб, Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг висолларига ноил бўлишган эди. Мўминлар оналари ўзларига кўрсатилган иззат-икром ва яратилган шароитлардан хурсанд эдилар. Ҳазрати Умар ҳам уларга қўлларидан келганича қулайлик яратиб бердилар. Чунки бу аёллар Набийи Акрам қолдирган энг азиз омонатлари эди. Уларга қилинган хизмат Расулulloҳ алайҳиссаломга қилингандек бўларди. Улар шаҳодат сўзларини айтган ҳар бир мўминнинг онаси эди.

* * *

Мадинага қайтишаётганда, Абтоҳ деган жойда Ҳазрати Умар қўлларини дуога кўтардилар:

— Эй Аллоҳим! Ёшим ўтиб, қувватим кетди. Мен масъул бўлган инсонлар эса яна ҳам ортиб боряпти. Энди хато қилишдан қўрқаман. Раббим, мени ҳузурингга ол, севимли Расулинг яшаган заминда шаҳидликни насиб эт!

Ҳазрати Умар бу дуони илк маротаба қилаётган эмасдилар. Одамлар у кишининг анчадан буён: "Аллоҳим, менга севимли Расулинг юртида шаҳидликни насиб қил!" деб дуо қилаётганларини билишади.

Адолат тимсолининг шаҳид этилиши

Кунларнинг бирида Ҳазрати Умар Мадина бозорини айланиб юрар эканлар, алпкелбат кул у кишига сўз қотди:

— Сизда гапим бор эди, амирул мўминин.

— Эшитаман, кулоғим сенда.

— Мен Муғийра ибн Шўъбанинг қулиман. У мендан катта миқдорда товон пули талаб қиляпти. У пулни тўлашга қурбим етмайди. Менга ёрдам беринг.

— Қанча сўраяпти?

— Кунига икки дирҳам.

— Касбинг нима?

— Дурадгорман. Лекин наққошлик ҳам қўлимдан келади. Ундан ташқари темирчиликдан хабарим бор.

— Бунақа хунарлар соҳибига икки дирҳам кўп эмас. Эшитишимча, сен: "Истасам тегирмонни шамол билан айлантираман", деган эмишсан?

— Ҳа, бу иш қўлимдан келади.

— Ундай бўлса, менга битта шамол тегирмони ясаб бер.

— Сизга шундай тегирмон ясаб берайки, шарку ғарбдаги одамлар у ҳақда гапиришсин.

Кул шуларни айтиб кетди. Форсий бўлишига қарамай, у насронийликни қабул қилган,

Нихованддан олиб келинган асир болаларнинг бошини силаб, "Мени куйдирдинг, Умар", деган эди.

Бир муддат унинг ортидан қараб қолган Ҳазрати Умар:

— Бу кул мени кўрқитиб юборди, — дея пичирлаб қўйдилар ва уйларига йўл олдилар.

* * *

Орадан икки кун ўтди. Оқшомда уйига қайтаётган Абдурахмон ибн Абу Бакр уч кишининг ўзаро суҳбатлашиб турганига кўзи тушди. Улардан бири форслик машҳур қўмондон, Мадинага асир қилиб келтирилиб, Исломни қабул қилган Хурмузон эди. Қолганлари ўтган куни Ҳазрати Умар билан гаплашган Абу Луълуъ ва Жувайна отли яна бир форсий. У ҳам насроний эди.

Улар паст овозда сўзлашар, нима ҳақда гаплашаётганига тушуниб бўлмасди. Абу Луълуъ қўлидаги ўроғлиқ қуролни тушуриб юборди. Дарҳол эгилиб, қуролни олди. Бу орада уларга анча яқинлашиб қолган Абдурахмон Абу Луълуънинг қўлидаги қурол махсус ясалган икки тиғли пичоқлигини кўрди.

Уч суҳбатдош Абдурахмонни кўриб хурсанд бўлишмади, албатта. Пичирлашни тўхтатиб, тарқалишди.

Яна бир кун ўтди...

Абу Луълуъ яна бир бор ўзи ясаган икки тиғли пичоқни текшириб кўрди. У анчадан бери ичини ёндираётган оловни шу пичоқ ёрдамида сўндиришни ўйлаб, пичоқни чархларкан, содир этишга чоғланган жиноятни кўз олдига келтириб кўрди.

Нихоят, муаззин мўминларни бомдод намозига турғизиш учун азон айтаркан, Абу Луълуъ қалтираганича ўрнидан жилди. У совуқ қотганидан эмас, ҳаяжонланганидан титрар эди. Қуролни олиб, қоронғу кўчалардан масжидга йўл олди. Абу Луълуъ масжидга етиб боришга қанча вақт кетганини биладиган аҳволда эмасди. Олдида кетаётган бир неча киши бир оз ўтиб, нималар юз беришидан хабарсиз боришарди.

Шомнинг ғира-шира ёруғида юзларини ўраб олган кишининг кириб келиши ҳеч кимда шубҳа уйғотмади. Ҳеч ким унга қиё боқмади, бирор сўз қолмади. Абу Луълуъ энг олдинги сафга ўтиб, меҳробга яқин ердан жой олди. Энди фақатгина Ҳазрати Умарнинг келиб, меҳробга ўтишлари қолган эди.

Ҳазрати Умар сафларни текислаш ва тузатиш учун махсус тайинланган одамнинг ишорасидан кейин меҳроб сари қадам қўйдилар. У киши ҳар доимгидек Буюк Парвардигор ҳузурида туриб, ортларидаги жамоатнинг намозини тақдим этишни ўйладилар. Зеро, шунча одамнинг намози у кишининг намозларига боғлиқ эди. Бошқача айтганда, Ҳазрати Умар орқада турган иисонларнинг масъулиятини ўз бўйнига олган эдилар.

Буюк Форуқ ана шу ҳислар билан меҳробга ўтди. Такбири таҳрима билан намоз бошланди. Жамоат ҳам имомга иқтидо қилиб, намозга киришди. Айна қулай фурсат етиб келганини англаган малъун меҳробга яқинлашди. У қўлидаги ханжарни бор кучи билан Ҳазрати Умарнинг кураклари остига санчди. У ханжарни суғуриб олиб, яна ва яна ботирди. Ҳаммаси кўз очиб юмгунча содир этилди, жамоат нималар бўлаётганини англаб олгунча кул Ҳазрати Умарга олти бор зарба беришга улгурди.

— Мени еди бу ит... Ўлдирди-я, кофир! — дея бақирганча Ҳазрати Умар ерга йиқилдилар. Дарҳол Лайс қабиласидан бўлган Кулайб ибн Абу Букайр қотилни ушлаб олди. Лекин баданига ботириб олинган пичоқ уни жонсиз ерга қулатди.

Абу Луълуъ қиладиганини қилиб бўлгач, сафларни ёриб ўта бошлади. У ханжарини моҳирлик билан ўйнатиб, бир неча одамни яралади. Ўн учинчисини яралаган ҳам эдики, Абдуллоҳ ибн Авф эғнидаги ридосини унинг устига отиб, чирмаб ташлади. Ҳақиқий исми Феруз бўлган Абу Луълуъ ҳаммаси тугаганини тушунди. Энди ўлими муқаррар. Мадинада уни

ҳимоя қиладиган ва илоҳий ҳукми тўса оладиган ҳеч ким йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Камида калласини олишади. Шундай экан, бу ишни мўминларга қолдиришдан маъно йўқ эди. Ўзи истаганидек интиқом олиб бўлганини бир зум хаёлидан ўтказган Абу Луълуъ қўлидаги ханжарни бор кучи билан кўксига қадади. Масжид деворларини титратгудек қичкириқ янгради, қотил ерга қулади. Маҳкам ушлаб турган қўллар ҳам бўшашиб, уни қўйворди. У бир-икки типирчилаб, жон берди.

Тўпланганлар орасидан бир одам чиқиб, малъуннинг ёнига келиб эгилди. Кўксига қадалган ханжарни кўриб титраб кетди. Чунки у шу қуролни кеча кўрган эди. Кеча оқшом пичирлашиб турганларнинг бири эса ерда жонсиз ётарди. Эҳтимол амалга оширмоқчи бўлган жиноят ҳақда гаплашишгандир. Абдурахмон ибн Абу Бакрнинг қадди букилди. Қанийди, ўша пайт шу малъуннинг ниятини билсайди. Кошки, ҳозиргина юз берган фожеанинг олдини ололсайди.

Унинг аҳволини кузатиб турган бир ўспирин саволомуз нигоҳларини тикди:

— Нимадир биласанми бу ҳақда?

Абдурахмон билганларини айтиб берди. Йигитчанинг муштлири тугилиб, тишлари қисирлади, кўзлари ёнди. У Ҳазрати Умарнинг ўғиллари Убайдуллоҳ эди.

* * *

Намоз бузилган эди. Масжид эса, шу кунгача бунақанги хаяжон ва югур-югурларнинг гувоҳи бўлмаган. Жамоатнинг бир қисми ерда ётган малъунга ланъат ўқиш билан банд бўлса, яна бир қисми чала қолган намозни уйдаи ёки масжидда ўқишни ўйлаётган эди.

Танидан қон тирқираб отилган Ҳазрати Умар ўзларига келгач: "Ва кана амруллоҳ қодаром-мақдуру", оятини ўқидилар ва ёнидагиларга:

— Абдурахмон қани? Имомликка ўтсин, — дедилар.

Абдурахмон ибн Авф имомлик қилиб, Кофирун ва Ихлос суралари билан намозни тугатди. Бу орада Ҳазрати Умарни уйларига олиб келишди. Ўзларига келиб, намоз ҳақида сўрадилар. Ҳали куёш чиқмаганини айтишгач, ўринларидан туриб, таҳорат олдилар ва Вал аср ҳамда Кафирун сураларини ўқиб, бомдод намозини тугатдилар.

Яраларидан ҳали ҳам қон оқаётган эди. Ҳазрати Умар ўғли Абдуллоҳга юзландилар:

— Бориб билгин-чи, пичоқ урган ким экан?

— Отажон, Феруз исмли одам. Абу Луълуъ дейишади. Муғийра ибн Шўъбанинг қули экан.

Ҳазрати Умар кутилмаганда енгил нафас олдилар. Сўнгра Аллоҳга ҳамд айтдилар. Энди: "Сени мусулмон одам ўлдирди", деган андишага ўрин йўқ эди.

Яна Абдуллоҳга юзландилар:

— Оишанинг олдига бор. Изн берса, икки дўстимнинг ёнидан жой олай.

Оиша онамиз муборак хужрада қолган бўш жойни ўзларига мўлжаллаган эдилар. Лекин Ҳазрати Умар учун бундан бажонидил воз кечганларини айтди. Ҳазрати Умар буни эшитиб, яна бир бор севиндилар:

— Алҳамдулиллаҳ энг катта ташвишим шу эди. Уям ҳал бўлди.

Кейин Абдуллоҳни ёнларига чақирдилар ва:

— Тобутимни олиб боргач, ичкарига кирмасдан олдин яна бир марта Оишадан сўраб кўринлар. Чунки у менга халифа бўлганим учун йўқ деёлмаган бўлиши мумкин. Агар у рад килса, Бақиъга дафн қилингиз, — дедилар.

* * *

— Менга Қуръони каримни келтиринлар!

Амр бажо этилди, Ҳазрати Умар Мусҳафи шарифни қўлларига олиб, бир муддат тикилиб

қолдилар. Муборак китобнинг жуда қўп оятлари иници гувоҳи бўлганлар. Мана шу тенгсиз Китоб кўрсатиб берган ҳидоят йўлида Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам раҳбарликларида ўттиз йил яшадилар. Илоҳий каломнинг китоб ҳолига келишида Ҳазрати Умарнинг ҳам ҳиссалари бор эди. Қизлари Ҳафсага ўғирилдилар ва:

— Мўминлар онаси, бу китобни сенга омонат қолдираман, — дедилар. Шу билан Муҳаф деб аталган ўша китоб бир умр Ҳафса онамизда қолажак, кейинчалик Ҳазрати Усмон замонларида, Қуръоннинг нусхалари кўпайтирилаётганда, олиниб, яна қайтариб берилади.

* * *

Бақиъ қабристонини ўша кун яна бир охираат йўловчисини бағрига олди. Шу кунгача қаро ер бағрига кирганлар орасида унинг алоҳида ўрни бор эди. Чунки у масжид ичида, Расул алайҳиссалом меҳробларининг олдида халифани кутқариш учун шошилган, лекин ханжар зарбидан жон фидо қилган эди.

Раббига ибодат қилиш мақсадида уйқусидан воз кечиб, кун чиқмасдан масжидга югурган, намозини халифани кутқариш учун бузган эди. Тақдир экан, бу фоний оламни тарк этди. Эртага Буюк Раҳмон ҳузурига вужудидаги қонларни оқизиб борадиган Кулайб кўрсатган фидойилиги учун муносиб мукофот олиши аниқ.

* * *

Ҳазрати Умарнинг боши Абдуллоҳнинг кўксига турарди. Абдуллоҳ курак остидаги тинимсиз равишда қонаётган ярани бармоғи билан бекитишга уринар, лекин бармоқ яранинг ичига кириб кетарди.

Табибга одам юборишди.

Ҳазрат Умар:

— Оишанинг хонаси тор. Керагидан ортиқ кавламангиз, — дедилар ва бир чўп келтиришни сўрадилар. Келтиришгач, чўзилиб ётдилар ва бўйларини ўлчадилар.

— Қабрни шундай узунликда қовлайсизлар, — дедилар ва сўнг ювиладиган сувга хушбўй суюқликлар қўшмасликни, уйдан олиб чиқилаётган пайтда, дод солиб йиғламасликни, аёлларнинг жанозага эргашмасликларини ва ортларидан мум, шам ёки оловга ўхшаш нарсаларни келтирмасликни уқтирдилар.

Табиб етиб келди. У Ҳазрати Умарга бир пиёла сут ичирган эди, ичганлари бир оз ўтиб, ярадан оқиб чиқа бошлади. Бирдан табибнинг ранги ўчди:

— Мўминлар амири, қўлимадан ҳеч нарса келмайди. Васиятингиз бўлса, қилиб олинг, — деди.

* * *

Атрофдагилар:

— Мўминлар амири, сиздан кейин ким халифа бўлишини айтсангиз, — дейишди.

Буни айтиш осон, лекин масъулияти оғир эди. Бир пайтлар Ҳазрати Абу Бакр бу ишни уддалаган эдилар, лекин ўшанда Ҳазрати Умар бор эдилар. Халифалик юкини гарданига оладиган ва ишонч билан одимлайдиган Умар бўлмаганида Ҳазрати Абу Бакрда шундай жасорат топилармиди? Зеро, ҳозир бошқа Умар йўқ!

Ҳазрати Умар Абдурахмон ибн Авфни чақириб келишни буюрдилар. У келгач, қолганлардан чиқиб туришни сўрадилар. Абдурахмон билан ёлғиз қолишгач:

— Сен амир бўлишингни истайман, Абдурахмон, — дедилар.

Ҳазрати Умарнинг гапларидан Абдураҳмоннинг юз ифодаси заррача ўзгармади. Унинг ўрнида бошқа бир инсон бўлганида, бошига бахт қуши кўнган ҳисоблаб: "Бундай имконият ҳаётда бошқа бўлмайди", дея Ҳазрати Умарнинг ҳақларига тинимсиз дуо қиларди.

— Бу вазифани менга чин юракдан тавсия қиляпсизми? Жуда қийин савол.

— Йўқ. Сенга буни тавсия этмайман.

— Унда, мен ҳам бу вазифани қабул қилолмайман.

— Яхши. Бу гап орамизда қолсин.

— Бундан кўнглингиз тўқ бўлсин, мўминлар амири.

* * *

Ҳазрати Умар янги халифа тайинлангунга қадар намозга Суҳайб ибн Синон Румийнинг бош бўлиб туришини буюрдилар.

— Сизни кўришга келишди, отажон.

— Кирсинлар.

Бир гуруҳ одам ичкарига кирди.

Ҳазрати Умарнинг аҳволлари яхши эмасди.

Қиска ҳол-аҳвол сўралгандан кейин:

— Ўрнингизга кимни қолдирмоқчисиз? — деб сўрашди.

— Кимни қолдирай? Абу Убайда бўлганида, уни тайинлаган бўлардим. Эртага Раббимга: "Муҳаммад умматини Муҳаммад умматининг Амини қўлига топшириб келдим", дердим. Агар Абу Ҳузайфанинг озод қилинган қули Солим ҳаёт бўлганида, балки уни қолдирардим. Раббим шу ҳақда мендан сўраган замон: "Мен Расулининг шундай деганларини эшитганман: "Солимда Аллоҳга бўлган кучли муҳаббат ва тақво бордир". Халифаликни шунинг учун унга қолдирдим", деган бўлардим.

Ҳазрати Умар Солимни бу вазифага лойиқ кўришларига фақат унинг Аллоҳга бўлган муҳаббат ва тақвоси борлигининг ўзи бўлмаса керак. Зеро, атрофда ундан бошқа яна қанча шундай лойиқ инсонлар бор. Эҳтимол, Ҳазрати Умар унинг яхши бошқарувчилик қобилияти бор деб ҳисоблагандирлар.

Келганлардан бири гап бошлади:

— Мўминлар амири, мен халифаликка номзод топдим. Ўғлингиз Абдуллоҳни тайинлай қолинг.

— Аллоҳ жазоингни берсин. Худо ҳаққи, бу гапинг билан Аллоҳ ризосини кўзламаяпсан сен. Қандай қилиб бир уйни ҳам бошқара олмайдиган инсонни миллатга бош қилиб қўяй? Мен халифаликка кўз тиккан эмасман. Шу кунгача халифа бўлганим туфайли ўзимни бахтиёр сеза олмадим, қандоқ қилиб уни оила аъзоларимга раво кўрай? Агар халифаликда яхшилик ва хайр бўлса, Умарнинг хонадони насибасини олди. Агар ёмонлик бўлса, энди Умарнинг хонадони бир оз дам олсин. Бу хонадондан битта қурбон чиққани етади. Мен қўлимдан келганини қилдим ва бу йўлда оиламни баъзи нарсалардан маҳрум этдим. Натижада ҳеч бир савоб олмаган, лекин гуноҳ ҳам қилмаган бўлсам, ўзимни бахтли ҳис қилардим.

Меҳмонлар товуш чиқармасдан тинглар эди. Ҳазрати Умар кўрсатган шунча хизматларига қарамай, гуноҳ ва савобсиз қолишдан ўзларини бахтиёр санасалар, кейингилар янаям чуқурроқ ўйлаб қадам босишлари лозим эди. Ҳазрати Умар гапларида давом этдилар:

— Биламан, ҳозир бир амир тайинласам, хато қилмаган бўламан. Чунки мендан яхшироқ бўлган Абу Бакр шундай қилган.

Агар амир тайинламасам ҳам, хато қилмаган бўламан. Зеро, мендан яхшироқ бўлган Расулуллоҳ алайҳиссалом шундай йўл тутганлар. Мен бир нарсага ишонаман: Бу Аллоҳнинг динидир. Аллоҳ эса динини ўзи асрайди.

Ҳазрати Умар ўғилларини тавсия қилмай адолат ва мурувватнинг беқиёс намунасини кўрсатдилар. Ўғилларининг бошқарувчилик қобилияти бор-йўқлиги, майли, эртага хунук ишга йўл очиб беришдан сақланаётган эдилар. Ахир, эртага давлатнинг отадан ўғилга мерос қилиб қолдирилишининг олди қандай олинади? Ким олади? Унда Ҳазрати Умар ўн йил қилган хизматларини ифлос ва бошоғриқ ишга йўл очиб бериш билан ниҳоясига етказиб, савобидан ҳам маҳрум бўлардилар. Бунинг юкидан осонликча қутулмасдилар ҳам.

Меҳмонлар кетиб, бир оздан кейин яна қайтиб келишди.

— Мўминлар амири, халифа тайинлай қолинг, — дейишди.

Улар кўнгилсиз воқеалар юз беришидан чўчишаётган эди.

Расулulloҳ алайҳиссалом вафот этган кунларидаёқ турли бемаъниликлар рўй берган, бугун ундан ёмонроғи юз бериши мумкин эди. Ўша кунда ҳаёт бўлганларнинг кўпи бугун қаро ер бағрида ётибди.

— Сизлар билан суҳбатлашгандан сўнг ишларингизга бош-қош бўладиган одам тайинлашга қарор қилдим. Мен тайинламоқчи бўлган инсон сизларни ҳақ ва тўғри йўлда жуда яхши бошлаб бора олади, — деб ўйлаётган эдим.

Ҳазрати Умар гапирар эканлар, Ҳазрати Алига қарадилар ва сўзларида давом этдилар:

— Ўйлаётиб, кўзим илинибди. Тушимда бир одамни кўрдим. У ўзининг боғига кириб, кўлига тушган нарсани тўплаётган эмиш. Бу тушни кўриб англадимки, Аллоҳ тақдири бор ва у бўлажакдир. Мен бу ишнинг зарарини ҳаётда ҳам, кейин ҳам кўришни истамайман. Расулulloҳ алайҳиссалом "Жаннат аҳлидан", деганлари, аввало, Саид ибн Зайд. Уни бу ишга аралаштирмоқчимасман. Чунки у давлат ишларига қизиқмайди. Қолганлар Абдуманноф авлодидан бўлган Али ва Усмон, Расулulloҳ алайҳиссаломнинг тоғаваччалари Саъд ибн Абу Ваққос ва Абдурахмон ибн Авф, холаваччалари Зубайр ибн Аввом ва Талха ибн Убайдуллоҳки, биз уни "Хайрли Талха", деймиз, мана шулар ичларидан бир амир танласинлар. Танлаб бўлиб, унга етарлича ваколат бериб, ёрдамчи бўлингиз.

Шундан кейин меҳмонлар чиқиб кетишди.

* * *

— Отажон, сизни кўргани келишибди.

— Киритавер! Келганлар уммавийлар эди:

— Мўминлар амири, сиздан илтимос, Усмон ибн Аффонни халифа қилиб тайинланг.

— Бундай қилолмайман.

Улар Ҳазрати Умарга "Йўқ" деган ишларини барибир қилдириб бўлмасликни билиб, чиқиб кетишди. Кейин яна бошқа одамлар келишди.

— Мўминлар амири, Али ибн Абу Толибни халифа қилишингизни илтимос қилиб келдик.

— У сизни тўғри ва ҳақ йўлдан бошлаб юра олади.

Одамлар бу гапдан кейин бошқасини кутмадилар. Улар: "Модомики, Али ҳақида шундай деяптилар, демак, у раҳбар бўлиши керак", дейишди.

— Отажон, тушунишимча, сиз Али ибн Абу Толибнинг танлашларини истаяпсиз. Уни тайинлаб ҳаммасига нуқта қўя қолмайсизми?

— Бўлади. Лекин биз бу юкни ҳаётда тотиб кўрдик. Ўлгандан кейин яна тотишни истамаймиз.

Қанийди, Ҳазрати Умар шу ишни ўзлари қилиб, жасорат кўрсатсалар эди. Уммат бошсиз қолмасди. Тайинланадиган одам осмондан тушмайди ёки у ҳақда ваҳий ҳам келмайди. Шунинг учун ҳаёт бўлганлар орасидан энг лойиғи танланиб, тайин қилинса, масала ҳал бўларди. Бу ишни ўша ишониб топширган одам яхшироқ бажарармиди?

* * *

Ҳазрати Умар ўғли Абдуллоҳни чақирдилар:

— Ўғлим, иймонингни бақувват қил!

— Қандай қилиб?

— Ёзнинг жазирама кунларида рўза тутиш, Аллоҳ душманларига қарши қилич билан курашиш, мусибатли онларда сабр қилиш, совукда ҳам таҳорат олиш, булутли кунларда намозни вақти кириши билан ўқиш ва ичкиликдан нари юриш.

Куёвлари Саид ибн Зайд зиёрат қилгани келди. Ҳазрат Умар унга:

— Билгинки, ҳеч кимни ўрнимга этиб тайинламадим. Яна шуни билгинки, араб қуллари кун келиб озод бўлишади, — дедилар.

Ҳазрати Умар ўзларидан кейинги амирнинг исломни қабул қилган ва намоз ўқийдиган қулларга озодлик беришни, буни ҳозир бўлмаса, яқин икки йил ичида қилишни буюрдилар. Ҳозирги волийларни камида яна бир йил ўз лавозимида қолдиришни васият қилдилар.

Саъд ибн Абу Ваққосни айбсиз бўшатганлари, уни қайта волийликка тайинламоқчи эканликлари, лекин бунгача умрлари поёнига етиб қолганини айтдилар.

— Агар у ўрнимга танланса, бунга муносиб киши. Бўлмаса волий бўлсин.

Олган қарзларини тўлаш учун мол-мулкларини сотишни, етмаса, қабилалари Адийдан ёрдам сўрашни, уям етмаса, Қурайшдан сўрашни, лекин Қурайшдан бошқага мурожаат қилмасликни уқдирдилар.

— Абдуллоҳ қарзларимни тўлашга ваъда берасанми, ўғлим?

— Ҳа, отажон, барисини тўлайман.

* * *

Эрталаб Ҳазрати Умарнинг амрлари билан Али, Усмон, Зубайр, Абдурахмон ва Саъдлар келишди. Талха Мадинада эмасди ва ҳали етиб келмаган эди.

— Менимча, сиз одамларнинг ақллироғисизлар. Бу ишни сизлар ҳал қиласизлар. Расулуллоҳ алайҳиссалом бу дунёдан кетаётганларида хурсанд эдилар. Агар сиз тўғри йўл тутсангиз, одамлар сизга қарши чиқишмайди. Лекин бир-бирингиз билан тортишмангизки, одамлар ҳам ихтилофга берилади. Усмон, агар сен раҳбар бўлсанг, Аллоҳ ризоси учун Уқба ибн Абу Муайт авлодини (яъни, уммавийларни) одамларнинг бошига бало қилма. Мабодо, сен ҳокимият тепасига келсанг, Али, хошимийларни давлат ишларига аралаштирма. Саъд, халифа бўлсанг, сен ҳам қариндошларингни ҳокимиятга яқинлаштирма.

"Эй Умар, нега ўзингиз ундай қилгансиз бўлмаса? Нима учун қариндошларингиз юқори лавозимларда ишлашди?" деган эътироз бўлмади. Бўлиши ҳам мумкин эмасди. Акс ҳолда, Ҳазрати Умарга тухмат қилинган бўларди. Зеро, у киши бундай ишга қўл урмаган, яъни, давлат мулкидан ўзлари ёки қариндошлари манфаатлари йўлида бирор марта бўлсин фойдаланмаган эдилар.

Болга ботган бармоқни ялаб бўлмайдами? Бўлади. Лекин бошқалар бунақада болни чўмичлаб ола бошлар, натижада давлат мулки тоғ бўлсаям, битиб тугарди. Буни яхши тушунган Ҳазрати Умар болни ушладилар, лекин асло ялаб кўрмадилар. Бу нарсага шу даражада аҳамият бердиларки, касалликлари учун тавсия қилинган икки коса асални олиб ичиш учун масжидда жамоатдан изн олдилар. Шу сабаб бўлса керакки, Утба ибн Робиянинг қизи Умму Абанга совчи қўйганларида:

— Йўқ. Чунки у эшигини ёпади-ю, ташқарига чиқади. Мундоқ қорнини тўйғазмайди ҳам... Ит ётиш, мирза туриш... Мен унга турмушга чиқмайман, — деган эди.

Ҳазрати Умар меҳмонларга юзландилар:

— Бориб, Оишадан изн олинглар, унинг хонасига киришлар. Ўша ерда орангиздан раҳбар танланглар, — дедилар.

Эхтимол, Ҳазрати Умар бу иш Расулуллоҳ алайҳиссаломнинг қабрлари устида ҳал қилинса, одоб-ахлоқ ва адолатга риоя қилинган бўлади, деб ўйлагандирлар.

Ҳазрати Умар бир-икки нафас олиб, қарорларини ўзгартирдилар.

— Йўқ. У ёққа борманглар. Менга яқинроқ жойда қолинглар.

Шундай дея, бошларини ёстикка қўйдилар. Жуда кўп қон йўқотганларидан хушидан кетай деган эди. Бешовлон ёндаги хонага киришди. Кўп ўтмай, овозлари кўтарилиб кетди. Хонага Абдуллоҳ кирди.

— Ҳайронман. Мўминлар амири ҳали ҳаёт бўлса, сизлар эса у кишини безовта қияпсизлар.

Шовқиндан Ҳазрати Умар уйғониб кетдилар. Уларни чақириб:

— Ҳозир бораверинглар. Вафотимдан кейин тезроқ бу ишни ҳал қилинглар. Янги раҳбар тайинлангунча, Сухайб имом бўлиб турсин. Ўғлим гарчи танловда иштирок этмаса-да, орангизда бўлсин, сизга қўшилсин. Етиб келолмаса, унинг номидан бирортангиз кафил бўлсин, — дедилар.

Саъд ибн Абу Ваққос:

— Унга мен кафилман. Иншааллоҳ у кўнгилсизлик содир қилмайди, — деди.

— Мен ҳам низо чиқармайсизлар, деб умид киламан. Икки кишидан бири бўлса керак, деб ўйлайман. Агар Усмон бўлса, билингларки, у юмшоқ табиатли инсон. Керак пайтда қаттиққўл бўлиш унга бегона. Али бўлса, дидли инсон. Шу билан бирга, у кўл остидагиларни тўғри йўлдан бошлаб юра олади. Саъд ҳам халифаликка лойиқ. Мабодо Саъд танланмаса, ким раҳбар бўлса, ундан маслаҳат олиб турсин. Мен уни хиёнат қилган ёки ишини эпложмагани учун вазифасидан озод қилмаганман. Абдурахмон фикр сўраса, арзийдиган инсон. У тўғри нарсани билади ва кўрсата олади. Уни Аллоҳнинг ўзи асрайди, унга қулоқ солинг. Ҳазрати Умар ансорлардан бўлган Абу Талҳа билан Миқдодни чақирдилар. Улар келишгач:

— Абу Талҳа, Аллоҳ сизлар билан Исломи динига қувват берди. Ансорлардан эллик кишини танлаб ол. Уларни (яъни, раҳбар сайлайдиган ҳайъат аъзоларини) ҳимоя қил. Ҳеч бирини раҳбар тайинланмагунча қўйиб юборма.

Кейин Миқдодга юзландилар:

— Миқдод, мени дафн қилиб бўлишгач, бу одамларни бир уйга кирит ва эшикда пойлоқчилик қил.

Сўнгра яна Абу Талҳа билан Миқдодга тайинладилар:

— Булардан бештаси бир бўлиб, бошқаси қарши чиқади. Агар келишолмай тураверишса, у қарши чиққанни ўлдиринг. Тўрт киши бир бўлиб, иккитаси қарши чиқса, у иккитани ўлдиринг. Учга уч бўлиб ажралсалар, ўғлим Абдуллоҳнинг фикрини олинг. Агар Абдуллоҳнинг ҳукмига рози бўлмаса, Абдурахмон ибн Авфнинг фикрини олинг. У ён берган тараф ғолиб деб тан олинсин. Халқ, бу гуруҳни қабул этса-да, у уч киши қарши турса, уларни ўлдиринг.

Шу билан суҳбат тугади. Ҳамма ташқарига чиқди. Ҳазрати Али амакилари Аббосга дуч келдилар.

— Ҳаммаси тамом.

— Каердан билдинг?

— Усмон билан мени алоҳида ажратиб айтдилар. Кейин:

"Кўпчиликнинг фикрига бўйсунинг. Агар икки киши бир одамни, яна икки киши бошқа одамни танласа, Абдурахмон ён босган одамни танланг", дедилар. Саъд амакиваччаси Абдурахмонга қарши чиқмайди. Абдурахмон эса Усмоннинг куёвидир (Уқба ибн Муайтнинг қизи Умму Гулсум Абдурахмоннинг хотини. Усмон эса Умму Гулсумнинг эмиқдош акаси). Ёки Усмон Абдурахмонни сайлашга ҳаракат қилади. Қолган икки киши кимни танласа ҳам, фарқи йўқ.

Буларни гапираётиб Абу Талҳа ёнларида турганини сезиб қолди. Ҳазрати Алига бу нарса ёқмади. Лекин Абу Талҳа кутилмаганда:

— Мен сен тарафман, Абул Ҳасан, ҳавотир олма, — деди.

* * *

Ҳазрати Умарнинг аҳволлари тобора оғирлашарди. Суиқасд уюштирилгандан бери ўтган уч кун Ҳазрати Умар учун жуда қийин кечди. Уч кун ичида мумдек эриб, ўринларидан туrolмайдиган аҳволга тушиб қолдилар. Ўлим яқинлашиши қандай эканини ҳис қилаётган эдилар.

Бироқ Ҳазрати Умар ўлимдан кўркмасдилар. Ҳар бир одам бир кун келиб ўлади, ўлимни қайтара олишга имкон йўқ, экан, ўлимдан кўрқиш маънисиздир. Ўлим бор-йўғи фоний дунё билан бақо оламига кўприк, холос. Одам алайҳиссаломнинг ҳар бир фарзанди бу кўприкдан ўтган, қанчадан қанча абу бакрлар, қанчадан қанча абу жаҳллар кўприкнинг нариги тарафига ўтиб кетишди. Энг асосийси, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳам ўша тарафдалар.

Имом Умарни кўркитаётган нарса у тарафда унга қандай жой ҳозирлаб қўйилгани эди. Агар Расулуллоҳ алайҳиссаломнинг ёнларидан жой ололмаса, "Шу ерда ўтир, Ҳаттобнинг ўғли!" дейилса, ҳақиқий мусибат ана шу бўлади.

Ҳазрати Умар умр бўйи шу ҳадик билан яшади. У киши Қуръондаги: "Эй мўминлар, Аллоҳдан ҳақ-рост кўрқиш билан кўрқинлар ва фақат мусулмон бўлган ҳолларингизда (ҳаёт кечириб, мусулмон бўлган ҳолларингизда) дунёдан ўтинлар" (*Оли Имрон, 102*), оятини қайта-қайта ўқиб, шу оятни унутиб қўйишдан кўрқиб яшадилар.

Буюк ва Одил амир тинимсиз: "Қалбларни ўгириб-айлантириб ташлаш қудратининг соҳиби бўлган Аллоҳ қалбимни динингда мустаҳкам қил!" дея дуо қиларди. Зеро, Умму Салама Расулуллоҳ алайҳиссаломдан шу дуони кўп эшитган эканлар.

Ҳазрати Умарнинг узукларида бор-йўғи уч дона сўз бор эди: "Кафакал мавту ваъизан" (Ўлим сенга етарли насихатдир). Ҳа, Ҳазрати Умар ўлимни унутишни истамадилар. Чунки Аллоҳ ўз каломида шундай деган: "Ва (барчангиз) Аллоҳга қайтариладиган Кундан кўрқингиз! Сўнгра ҳар бир жонга қилган амали учун тўла жазо берилади ва ҳеч кимга зулм қилинмайди" (*Бақара, 281*). Бир тарафдан Аллоҳнинг чексиз раҳматидан умид, бошқа тарафдан тасаввур қилиб бўлмайдиган азобдан кўрқув Ҳазрати Умарни шунчалик чулғаб олган эдики, "Фақатгина бир киши жаннатга киради", дейилса, "Ўша мен эмасмиканман", деган умид билан, "Фақат бир киши дўзахга тушади", дейилганда, "Ўша мен бўлишим мумкин", деган кўрқув билан яшадилар.

Мана шу кўрқув ва умид Ҳазрати Умарни йўлнинг ўртасида ушлаб, ажойиб якунга ишончли одимлар билан қадам босиш имконини берди.

* * *

Охиргилардан бўлиб кирган Амр ибн Рабиъа Ҳазрати Умарнинг ердан сомон чўпи олганини кўрди:

— Кошки, сомон чўпи бўлсайдим, кошки, дунёга келмасайдим, кошки, онам мени туғмаган бўлсайди, кошки, ҳеч нарса бўлмасайдим, кошки, номи каби ўзи унутилиб кетадиган инсон бўлсайдим.

Буларни айтар экан, Ҳазрати Умарнинг кўзларидан шошқатор ёшлар тўкиларди.

Мана, ҳаёт шамлари сўнмоқда. Манзил кўриниб, олтмиш уч йиллик ҳаётнинг тугашига озгина вақт қолди. Ҳазрати Умар оҳиста-оҳиста: "Гувоҳлик бераманки, Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ! Муҳаммад Унинг бандаси ва расулидир", дея бошладилар... Ниҳоят, ҳижрий 23 йил муҳаррам ойининг илк куни Ислом оламининг қуёши, иймон ва ирфон қуёши боқий олам томон

йўлга чиқди. Вафот этган зот оддий инсон эмасди. У ўзга бир олам эди. Унга ўхшашининг яна келиши даргумон, ҳақ ва адолатнинг жонли тимсоли Умар энди бу оламда йўқ. У ҳаётининг сўнгги нафасини чиқарганида бутун Ислом олами етим қолгандек эди. Унинг дунёни тўлдирган адолати қиёматгача инсоният хотирасида яшайди. Шубҳасиз, унинг азиз руҳи суюкли дўстлари Расули Амин алайҳиссалом ва Ҳазрати Абу Бакрнинг ёнларига учган эди.

* * *

Ҳазрати Умар ювилиб, кафанландилар. У кишини ким ювгани ҳақида маълумотимиз йўқ.

Елкаларга олинган буюк Имом, бетакрор раҳбар масжидга олиб борилди. Жанозани ўқиш учун икки киши олдинга чиқди. Улар Усмон ибн Аффон билан Али ибн Абу Толиб эди. Ҳар иккови ҳам намозни ўқишни истарди.

Шу пайт Абдурахмон уларнинг ёнига келди.

— Икковингиз ҳам сафга турунг, — деди, сўнг Ҳазрати Умарга ишора қилди: — Бу киши уч кунгача Суҳайб имомлик қилсин, деганлар. Ҳозир имомлик унинг ҳаққидир.

Ҳеч ким эътироз билдирмади. Суҳайб чиқиб, тўрт такбир билан жанозани ўқиди. Шу пайт Абдуллоҳ ибн Салом етиб келди ва:

— Валлоҳи, мендан аввал намоз ўқидингиз, энди мендан аввал гапирмайсиз, — деди. Тобут ёнига келиб, гапира бошлади:

— Сен яхши мусулмон дўст эдинг, Умар! Ҳар қандай нарсани ҳақ йўлда қурбон қилолган сахий, ҳеч бир нарсани ботилга сарфламаган бахил эдинг. Рози бўлиш керак ерда рози бўлдинг. Жаҳл чиқиб, аччиқланиш керак жойда ғазабланинг. Кўзларингни иффат пардаси билан тўсган эдинг. Ҳалол бўлмаганга қиё ҳам боқмадинг. Бировни ортиқча мактамаган, ортидан ғийбат қилмаган инсон бўлиб қолсан қалбимизда, Умар!

У шундай деб, бир чеккага ўтди.

Навбат Ҳазрати Алига келди:

— Худо ҳаққи, мен шу одамнинг амал дафтари билан Аллоҳнинг ҳузурига боришни истардим. Бу одамнинг дафтари билан дафтари тенг келадиган одам бугун бу ёруғ оламда йўқ.

Абдуллоҳ ибн Масъуд Ҳазрати Умарга бўлган ҳурмат ва муҳаббатини изҳор қиларкан:

— Валлоҳи, Умарнинг бир кучукни яхши кўришини билсам, ўша итни мен ҳам яхши кўрардим, — деди.

Яна елкаларга ортилган тобут Ҳазрати Оишанинг уйларига келтирилди. Абдуллоҳ ибн Умар Ҳазрати Оишага мурожаат қилди:

— Мўминлар онаси, Умар келди. У мўминлар амири эмас, Умар ибн Хаттоб сифатида сиздан изн сўраяпти, рухсат берсангиз, шу ерга дафн қиламиз. Майлими?

Ичкаридан кўзларининг ёшини артиб чиққан Ҳазрати Оиша:

— Марҳамат... Марҳамат... — деди ва Расулуллоҳ алайҳиссаломнинг хоналарига кириб кетди. Жамоат ҳурмат билан тобутни ерга қўйди.

Ичкарида иккита қабр бор эди. Қибла тарафда пайғамбарларнинг энг буюги, ёнида эса пайғамбар бўлмаганларнинг энг буюги ётарди. Учинчи қабрга адолат қуёшининг жасади қўйилади.

Ҳазрати Абу Бакрнинг бошлари Пайғамбар алайҳиссаломнинг елкалари билан баробар қўйилган эди. Учинчи қабр қазила бошланди. Қазиб бўлингач, лаҳадга Ҳазрати Усмон, Али, Зубайр, Абдурахмон, Саъд ва Абдуллоҳ ибн Умарлар тушишди. Ҳурмат билан қўлга олинган жасад ҳурмат билан ерга қўйилди. Ҳазрати Умарнинг бошлари Ҳазрати Абу Бакрнинг кўкслари билан баробар бўлди. Бир оздан кейин устларига тупроқ тортилади ва бу муборак хонада уч кадрдон дўст ўзлари қолишади.

* * *

Ҳазрати Умар қабрга қўйилгач, нам кўз ва маҳзун кўнгиллар билан одамлар тарқалишди. Миқдод ибн Асвад олти кишини тўхтатди:

— Қани, кетдик. Ишни ҳал қилиб олайлик, — деди Миқдод.

Улар Усмон ибн Аффон, Али ибн Абу Толиб, Абдурахмон ибн Авф, Зубайр ибн Аввом, Саъд ибн Абу Ваққос ва Абдуллоҳ ибн Умарлар эди.

Мисвар ибн Маҳраманинг уйига келишди.

— Сизлар раҳбарни сайлайсиз! Мен эса шу ерда сизларни кутиб ўтираман.

Талҳа ҳали келмаган эди.

Абдуллоҳ ибн Умарнинг сайлаш ва сайланиш ҳаққи йўқ эди. Фақат эшитиб ўтиради ва уларни кузатади. Икки тараф баробар бўлиб қолса, уларга кўшилиб, Абдурахмон турган тарафга ён босади.

* * *

Олти киши Мисварнинг уйига қадам ранжида қиларкан, бир йигитча тез-тез юриб, Ҳазрати Умарнинг уйларига кирди. Ичкарида кўп қолмай, қайтиб чиқди. Унинг кийимлари остида қилич борлигини билиш қийин эмасди.

Йигитча тўғри Хурмузоннинг олдига борди. Бир зарба билан уни ерга жонсиз кулатди. Кейин бошқа уйга йўналди. Жуфайнани топди. Бир дақиқадан кейин у ҳам нариги дунёга йўл олди. Бояқишнинг боши танасидан жудо қилинган эди.

Йигитча Ҳазрати Умарнинг ўғли Убайдуллоҳ эди. Отасига қилинган суиқасд уч кишининг ўртасида пишитилганини биларди. Шунинг учун тирик қолган иккисини ҳам ўлдириб, қасосини олди.

* * *

Ҳазрати Умар чек-чегарасиз раҳмат уммонига чўмган эдилар. Энди ёнларида: "(Эй Муҳаммад алайҳиссалом), дарҳақиқат, Биз сизни барча оламларга фақат раҳмат (яъни, Аллоҳнинг раҳмати - жаннатига етаклагувчи) қилиб юбордик" (*Анбиё, 107*), дея таърифланган буюклар буюги Пайғамбаримиз алайҳиссалом бўладилар. Ҳазрати Умар Расулуллоҳни жонларидан ортиқ яхши кўрганларининг мукофотини оладилар. Зеро, иймон келтирганларидан кейин қалбини фақат Аллоҳ ва Расулининг муҳаббати билан тўлдирган, шу муҳаббатга зид ҳеч бир ҳис ёки севги унинг кўнглига йул тополмаган эди.

Ҳаётида энг кўп севган, энг кўп бирга бўлган дўстлари билан ҳамроҳ бўлиш бахтига абадий эгалик қилажақлар. Эртага илоҳий маҳкамага ёнма-ён кириб борадиган бу уч дўст биздан ҳеч нарса кутишмаса керак. Лекин орадан ўн тўрт аср ўтганига қарамай, уларни севиш бахтига муяссар булганларни Аллоҳ кечиршига ишонамиз. "Инсон яхши кўргани билан бирга бўлади", деган Расулуллоҳ алайҳиссаломнинг муждалари қалбида мана шу уч буюкка чексиз муҳаббати борлар учун илоҳий раҳматнинг ифорини келтиради. Аллоҳим, уларни севганларни улардан айирма. Сен ҳар нарсага қодир зотсан!

Аллоҳумма солли ала Муҳаммадин ва ала Аби Бакрин ва Умара ила йавмиддин!

Омин!

Сўнгсўз

Ҳазрати Умар жаҳли тез инсон эдилар. Лекин у кишини бунда айблай олмаймиз.

"Биз қабул қилган дин сенинг динингдан афзал", дея олган куёви Саид ибн Зайдни дўппослаганларида ва унга ёрдам беришга шошилган синглиси Фотиманинг оғзи-бурнини қон қилганларида ўша жаҳл яққол намоён бўлган эди.

Расулуллоҳнинг хузурларида ёқимсиз воқеа содир бўлган замон, асаблари таранглашиб: "Изн беринг, калласини олай", деган ҳам ўша Ҳазратимиз Умардир.

Абу Бакр ўлим тўшагида эканлар, Талҳанинг югуриб келиб: "Сиз Умарнинг қандайлигини била туриб, уни халифа этиб тайинлаяпсиз, Аллоҳга нима деб жавоб берасиз?" дейишга ундаган нарса ҳам Ҳазрати Умардаги ўша қаҳр ва ғазаб эди. Лекин Умар розияллоҳу анху амир сифатида илк бор жума хутбасини ўқишга чиққанларида, сўзларини куйидаги дуолар билан бошлаган эдилар: "Аллоҳим, мен қаҳри қаттиқ инсонман. Сенга бўйсунганларга нисбатан мени юмшоқ табиатли, адолатли қил. Қаҳрим ва қаттиққўллимни зулмга айлантирмай, душманларинг, фитна-фасодчилар ва мунофиқларга йўналтир".

Бир инсон табиатан юмшоқ бўлса, бошқаларга нисбатан ўзи истаса ҳам, қаттиққўллик қила олмайди. Одамлар уни яхши инсон деб қабул қилишади. Бундай инсон мақтовга лойиқ.

Лекин ҳақиқий мақтовга қаҳри қаттиқлигига қарамай, асабларини жиловлай олган одам сазовордир.

Ҳазрати Умар қалбидаги Аллоҳ ва Расулига бўлган чексиз муҳаббат ва юксак эҳтиром билан лиммо-лим эди. Агар шу муҳаббат ва эҳтиром бўлмаганида минглаб чақирим ҳудудга чўзилган улкан давлатнинг яққа ҳокими бўлиш ғурури туфайли у золим ва қонхўр раҳбарга айланиши мумкин эди. Лекин ўша муҳаббат ва эҳтиром унинг қаҳру ғазабини ҳақ ва адолатга бош эгдирди.

Отининг ахлатида арпа донларини кўриб: "Мўминлар очликдан қийналаётган бир пайтда, сен арпа еяпсанми?" деб, отга бериладиган арпани бир камбағал оиланинг дастурхонига тортиқ қилишга Умарни ундаган нарса ҳам муҳаббат ва эҳтиромдир.

Аллоҳ ва Расулига бўлган муҳаббат ва буюк эҳтиром қаҳру ғазаб билан қоришиб, у зотни адолат тожи қилиб кўтарди...

Кийиниши, еб-ичиши билан ёнидаги инсонлардан ажралиб турмаган, лекин ҳақ ва адолатга содиқлиги билан одамлар қалбини забт этган Ҳазрати Умар ҳақларидаги рисоламиз китобхонларга манзур бўлди деган умиддамиз.

Аллоҳ у зотдан рози бўлсин.

Муаллиф